

PANDEMIA A SENIORZY

WYZWANIA – DZIAŁANIA – ROZWIĄZANIA

PANDEMIA A SENIORZY

WYZWANIA – DZIAŁANIA – ROZWIĄZANIA

Redakcja naukowa:
Elżbieta Bojanowska, ks. Ryszard Czekalski

PANDEMIA A SENIORZY

WYZWANIA – DZIAŁANIA – ROZWIĄZANIA

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu
Kardynała Stefana Wyszyńskiego

WARSZAWA 2023

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Warszawa 2023

Recenzenci naukowemu tomu:
dr hab. Mariola Raclaw
ks. prof. dr hab. Marian Zając

Redakcja językowa:
dr Magdalena Butkiewicz
ks. dr hab. Rafał Bednarczyk, prof. ucz.

Korekta:
Celina Hermanowicz

Projekt okładki:
Krzysztof Kopania

Projekt „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”
finansowany ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki na podstawie Decyzji Nr 41/WFSN/2021

Ministerstwo
Edukacji i Nauki

UKSW

UNIWERSYTET KARDYNAŁA
STEFANA WYSZYŃSKIEGO
W WARSZAWIE

PLUS
ŁAGODZENIE
SKUTKÓW
PANDEMII

IPiSS

Projekt typograficzny, skład i łamanie: Vita

ISBN: 978-83-8281-248-0 (wersja drukowana)
978-83-8281-249-7 (wersja elektroniczna)

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ul. Dewajtis 5, 01-815 Warszawa; tel. (22) 561 89 230;
e-mail: wydawnictwo@uksw.edu.pl;
<http://www.wydawnictwo.uksw.edu.pl>

Druk i oprawa: Volumina.pl Sp. z o.o., ul. Ks. Witolda 7-9, 71-063 Szczecin

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
ZBIGNIEW KLIMIUK	
Czy polityka gospodarcza i pieniężna prowadzona w okresie pandemii COVID-19 miała na celu ochronę grup społecznych wysokiego ryzyka (60+)? Analiza przypadków wybranych krajów i gospodarki światowej	11
MAREK BEDNARSKI	
Praca seniorów. Korzyści i bariery w kontekście pandemii COVID-19 ..	49
ELŻBIETA BOJANOWSKA	
Sytuacja ekonomiczna osób starszych – stabilizacja czy niepewność? ...	73
ANNA FIDELUS	
Sieci wsparcia w środowisku lokalnym	93
MARTYNA KAWIŃSKA	
Aktywność społeczna seniorów. Możliwości – oczekiwania – partycypacja	121
RAFAŁ WIŚNIEWSKI, MICHAŁ RYDZEWSKI	
Domy kultury i ich potencjały wobec wyzwań lokalnej polityki senioralnej	149
KS. RAFAŁ BEDNARCZYK	
Potrzeby religijne seniorów przed i po pandemii COVID-19 w świetle wyników badań socjometrycznych przeprowadzonych w wybranych gminach na terenie województwa mazowieckiego	171
AGNIESZKA SOWA-KOFTA	
Rozwój usług pomocy i wsparcia dla seniorów oraz opiekunów osób niesamodzielnych	197

ELŻBIETA KUŹMA	
Senior w domowym więzieniu, czyli życie codzienne niesamodzielných osób starszych w okresie pandemii i możliwości poprawy jakości ich egzystencji	219
PIOTR JEDNASZEWSKI	
Pedagogika zdrowia u ludzi starszych	243
KS. ROMUALD JAWORSKI	
Psychologiczna pomoc osobom starszym zranionym pandemią	255
EWA K. CZACZKOWSKA	
Promocja projektu senioralnego w trzech gminach Mazowsza w ocenie ich beneficjentów	281
DARIUSZ ZALEWSKI	
Pożytki z nieszczęścia pandemii: o funkcjach jawnych i ukrytych programu interwencji społecznej	301
Noty o autorach	323

WSTĘP

Prezentowany w niniejszej publikacji zbiór tekstów jest wynikiem badań i analiz przeprowadzonych w ramach projektu badawczego pt. „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” realizowanego przez zespół naukowców z UKSW i IPiSS, a finansowanego ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki. Celem projektu było przeprowadzenie działań skierowanych do osób starszych (60+), a ukierunkowanych na zmniejszenie negatywnych skutków pandemii wśród seniorów, w tym spowodowanych izolacją społeczną oraz ograniczonym dostępem do wszelkiego rodzaju usług. Należy podkreślić, iż pandemia wywołana przez koronawirusa SARS-CoV-2 wpłynęła na życie osób starszych na wielu polach i odcisnęła piętno na licznych obszarach, wywołując negatywne konsekwencje. W związku z tym prezentowane artykuły przedstawiają reakcję instytucjonalną i indywidualną w okresie pandemii COVID-19 oraz podejmują refleksję nad jej rezultatami.

Efektem naszych działań projektowych było przygotowanie innowacyjnego Modelu Interwencji Społecznej, który proponuje rozwiązania umożliwiające właściwe funkcjonowanie osób starszych, rekompensujące utracone w czasie pandemii COVID-19 poczucie bezpieczeństwa i możliwość realizacji działań we wszystkich kluczowych sferach życia. Opracowanie niniejszego Modelu obejmującego szereg działań na płaszczyznach społecznej i kulturowej, religijnej, artystycznej, sportowej, fizjoterapii czy na rynku pracy, w tym także skierowanych do seniorów niesamodzielnych, niewychodzących z domu, jak także wsparcie dla opiekunów osób starszych, poprzedziła dogłębna diagnoza sytuacji osób starszych w różnych obszarach oraz badania. Zostały one w czasie projektu przeprowadzone dwukrotnie: pierwsze – w okresie od 30 grudnia

2021 roku do 10 lutego 2022 roku, drugie zaś w styczniu 2023 roku. Pierwsze z nich obejmowały realizację 803 wywiadów ankietowych CATI z mieszkańcami województwa mazowieckiego w wieku 60+¹ oraz badanie jakościowe przeprowadzone przy pomocy indywidualnych wywiadów pogłębionych (TDI) wśród 60 osób z grupy wiekowej 60+ zamieszkających na terenie samorządów, w których testowany był Model. Drugie badania – CATI, FGI i IDI – zostały przeprowadzone po fazie testowania Modelu, wpisując się w model ewaluacji *ex post*. Badanie miało charakter reprezentatywny. Respondenci wytypowani do badania zostali wylosowani spośród panelistów, przy zachowaniu reprezentatywnej dla województwa mazowieckiego struktury próby opartej na takich zmiennych jak: wiek (w przedziałach), płeć oraz rodzaj miejsca zamieszkania (gmina miejska, gmina wiejska, gmina miejsko-wiejska). W badaniu wzięło udział 801 osób. Przeprowadzono 75 wywiadów pogłębionych (IDI) w samorządach, w których testowany był Model, w tym: 62 wywiady z osobami w wieku 60 lat i więcej, 5 wywiadów z asystentami osobistymi osób niesamodzielnych oraz 8 wywiadów z przedstawicielami grupy wsparcia opiekunów. Badania posłużyły podsumowaniu efektów interwencji społecznej skierowanej do osób starszych w wybranych trzech gminach województwa mazowieckiego.

W oddawanym do rąk Czytelnika tomie zawartych zostało trzynaście artykułów odnoszących się do różnych obszarów i wymiarów życia osób starszych w Polsce. Zawierają one multidyscyplinarną refleksję poruszającą sytuację osób starszych od strony ekonomicznej, gospodarczej i rynku pracy, ich aktywności społecznej, kulturalnej i religijnej, zdrowia, sieci wsparcia oraz świadczoną im pomoc zarówno społeczną, jak i psychologiczną. W tekstach pokazano, w jaki sposób funkcjonowały osoby starsze, jak wyglądała instytucjonalna reakcja na ich położenie, jakie potrzeby zostały ujawnione w trakcie badań oraz czy i jaki jest potencjał opiekuńczy środowisk lokalnych. Niniejsze teksty zostały zaprezentowane w układzie przedmiotowym i mają charakter analityczno-empiryczny bądź analityczno-refleksyjny, nawiązując do badań, analiz i doświadczeń z opisanego powyżej projektu.

Pierwszy tekst zawiera analizę polityki gospodarczej i pieniężnej w zakresie ochrony grup społecznych wysokiego ryzyka, w tym grupy 60+, w okresie pandemii COVID-19, prowadzonej przez poszczególne państwa. Drugi tekst przedstawia z jednej strony korzyści z pracy seniorów (tj. osób pozostających w świetle

1 Próba reprezentatywna dla populacji województwa mazowieckiego.

obowiązujących obecnie przepisów w wieku emerytalnym), a z drugiej – występujące w tym zakresie bariery. Pozwoliło to na pokazanie instrumentów, przy pomocy których można zwiększyć zatrudnienie osób zarówno pobierających emeryturę, jak i opóźniających podjęcie świadczenia. Kolejny tekst pokazuje sytuację ekonomiczną osób starszych i jej złożoność wynikającą z poziomu uzyskiwanych dochodów oraz posiadanych zasobów, a przy tym skali potrzeb i wydatków. Dochody i posiadane zasoby w zasadniczy sposób wpływają bowiem na uczestnictwo ludzi w różnych obszarach życia i aktywności bądź ich marginalizację, stanowiąc o jakości życia. Potrzeby zaś i wydatki zmieniają się wraz z postępującym wiekiem, co wiąże się z pogarszającym się stanem zdrowia oraz koniecznością zwiększania wydatków na zakup leków i innych środków medycznych czy ewentualną stopniową utratą samodzielności, czy wreszcie zależnością od innych osób. Czwarty artykuł pokazuje wsparcie społeczne w środowisku lokalnym – jego rodzaje, funkcje i poziom adekwatności. Lektura tego tekstu powinna inspirować do wypracowania na płaszczyźnie społeczności lokalnej nowych, efektywniejszych strategii działań na rzecz seniorów. Artykuł odnoszący się do aktywności podkreśla pozytywny wpływ zajęć sportowych, z rękodzieła, warsztatów artystycznych czy kulinarnych na kondycję fizyczną, zachowanie sprawności intelektualnej i manualnej osób w wieku 60+. Wskazuje, iż aktywności seniorów sprzyjają wydłużaniu ich samodzielności, a autonomia i niezależność przyczyniają się do wyższej jakości życia. Wątek aktywności, z tym, że kulturalnej, kontynuują Autorzy kolejnego tekstu, opisując możliwości wykorzystania modelu pracy domu kultury w rewitalizacji społecznej osób starszych na podstawie doświadczeń projektu „Łagodzenie skutków pandemii...”. Jednocześnie kreślą kierunki rozwoju lokalnej polityki społecznej i kulturalnej uwzględniającej potrzeby, w szczególności seniorów, pokazując możliwości i usytuowanie instytucjonalne domów kultury w obrębie tych polityk. Kwestia aktywności, tym razem religijnej, podjęta została w kolejnym tekście, w którym Autor próbuje odpowiedzieć na pytanie o charakter zmian w sferze potrzeb religijnych osób 60+ przed i po pandemii. Wskazując na zmniejszenie udziału seniorów we Mszy Świętej, zauważa jednocześnie zwiększenie ich prywatnej aktywności modlitewnej. Kolejny tekst zwraca uwagę na sytuację osób niesamodzielnych w okresie pandemii COVID-19, ich specyficzne położenie, charakterystyczne dla tej grupy osób potrzeby i trudności oraz właściwe wsparcie w wymiarze zdrowotnym, finansowym i społecznym. Autor kolejnego artykułu wskazuje na potrzebę podnoszenia świadomości

społeczeństwa odnośnie do panujących wśród młodzieży uprzedzeń i stereotypów w stosunku do osób starszych. Refleksje podjęte w następnym artykule zmierzają do zrozumienia i ukazania sytuacji ludzi starszych w ich zmaganiach z ograniczeniami i konsekwencjami pandemii. Zostały przedstawione problemy związane ze starzeniem się, trudności przeżywane przez osoby w podeszłym wieku oraz najbardziej charakterystyczne zjawiska psychospołeczne związane z wystąpieniem pandemii i jej następstw. I wreszcie podjęta została próba ukazania działań korekcyjnych związanych z poszukiwaniami różnego rodzaju aktywności zmierzających do minimalizowania negatywnych konsekwencji pandemii koronawirusa w populacji osób 60+. To wszystko miało na celu pomóc w zrozumieniu symptomatologii, etiologii i terapii zjawisk opisywanych w kategoriach stresu pandemicznego lub zaburzeń postpandemicznych. Jednym z ostatnich tekstów jest artykuł ukazujący wagę działań informacyjnych i promocyjnych pilotażu projektu w trzech gminach Mazowsza, których celem było nie tylko dotarcie do lokalnej społeczności z informacją o projekcie, ale także – poprzez zainteresowanie wdrażanym modelem – uświadomienie wagi problemu, jakim są skutki pandemii COVID-19 wśród seniorów, a w dalszej perspektywie – wspieranie ich aktywizacji. Niniejszą monografię zwieńcza tekst podejmujący próbę przedstawienia funkcji jawnych i ukrytych, które posiadają działania o charakterze interwencji społecznej. Szczególna uwaga zwrócona została na występowanie tych funkcji w ramach analizowanego projektu, który zrodził się w czasie pandemii koronawirusa. Zgodnie z przyjętymi założeniami miał posłużyć do przetestowania w warunkach lokalnych wypracowanych wcześniej rozwiązań, których celem było odbudowanie/wzmocnienie więzi społecznych wśród osób w wieku powyżej 60. roku życia jako grupy wysokiego ryzyka zarażeniem wirusem SARS-CoV-2.

Dziękujemy za współpracę wszystkim Autorom i Recenzentom, jak również wszystkim Uczestnikom projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”. Czytelnikom zaś życzymy owocnej lektury.

Redaktorzy tomu

Elżbieta Bojanowska

ks. Ryszard Czekalski

ZBIGNIEW KLIMIUK

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych

**CZY POLITYKA GOSPODARCZA I PIENIĘŻNA PROWADZONA
W OKRESIE PANDEMII COVID-19 MIAŁA NA CELU
OCHRONĘ GRUP SPOŁECZNYCH WYSOKIEGO RYZYKA
(60+)? ANALIZA PRZYPADKÓW WYBRANYCH KRAJÓW
I GOSPODARKI ŚWIATOWEJ**

WSTĘP

Tezą niniejszego opracowania jest stwierdzenie, iż w okresie pandemii COVID-19 w latach 2020-2022 prowadzona w poszczególnych krajach polityka gospodarcza i pieniężna, za którą odpowiadały rządy oraz banki centralne, nie miała bezpośrednio na celu ochrony grup społecznych wysokiego ryzyka, w tym grupy wiekowej 60+. Taki generalny wniosek wypływa z przeprowadzonej poniżej analizy. Priorytety wymienionych instytucji oraz organizacji międzynarodowych (MFW, Bank Światowy, WTO) miały charakter zdecydowanie bardziej strategiczny i nie koncentrowały się bezpośrednio na ochronie poszczególnych grupach społecznych. Ta rola była przyporządkowana bardziej polityce społecznej oraz zdrowotnej w obrębie kolejnych krajów, a nie polityce gospodarczej i pieniężnej. Jest to zresztą do pewnego stopnia zrozumiałe po wzięciu pod uwagę szoku i wyzwań, jakie spowodowała pandemia COVID-19. Podobną uwagę można sformułować pod adresem wymienionych międzynarodowych instytucji finansowych i gospodarczych. Wyjątek stanowiła oczywiście Światowa Organizacja Zdrowia (WHO), która formułowała zalecenia i rekomendacje pod adresem polityki zdrowotnej w układzie krajowym i międzynarodowym. Kryzys związany z COVID-19 był i jest pod wieloma względami

wyjątkowy oraz – jak ujął to MFW: „kryzys jak żaden inny”¹. Nastąpiło globalne załamanie gospodarcze, które było bezprecedensowe pod względem szybkości i głębokości². Pakiety wsparcia, które znalazły zastosowanie w niektórych częściach świata, również przyćmiły wszystko, co do tej pory widziano. Ogromne różnice w tym, jak kryzys dotknął kraje, sektory i społeczeństwa, są pod wieloma względami niezwykle³. Już teraz widać, że polityka poszczególnych rządów krajowych odgrywała znaczącą rolę w czasie pandemii i jej wpływaniu na grupy społeczne, w tym na osoby w wieku 60+.

SERIA KRYZYSÓW W GOSPODARCE ŚWIATOWEJ

Lata 2020-2022 były okresem serii kryzysów w gospodarce światowej. Po szybkim, ale nierównomiernym ożywieniu w 2021 roku znalazła się ona w centrum kaskadowych i nakładających się na siebie kryzysów. Przy dochodach w wielu dużych gospodarkach kształtujących się wciąż poniżej poziomów z 2019 roku, wzrost wszędzie zwolnił, obniżając swoje tempo. Kryzys związany z kosztami życia dotknął większość gospodarstw domowych w krajach rozwiniętych i rozwijających się. Odnosi się to przede wszystkim do osób w wieku 60+, które uważane są na świecie za grupę społeczną wysokiego ryzyka. Uszkodzone i przerwane łańcuchy dostaw pozostawały nadal kruche w kluczowych sektorach. Budżety rządowe znajdowały się pod presją regulacji fiskalnych i wysoko niestabilnych rynków obligacji. Kraje zadłużone, w tym ponad połowa krajów o niskich dochodach i około jedna trzecia krajów o średnich dochodach, znalazły się w sytuacji coraz bliższej niewypłacalności. Rynki finansowe pozostawały wciąż niestabilne, ponieważ pojawiały się pytania dotyczące wiarygodności niektórych grup aktywów. Jednocześnie wprowadzanie szczepionek utknęło w martwym punkcie, narażając kraje wrażliwe i poszczególne społeczności

1 *Fiscal Monitor: Database of Country Fiscal Measures in Response to the COVID19 Pandemic*, International Monetary Fund Fiscal Affairs Department, April 2021, s. 43.

2 N. Roubini, *Stagflationary global debt crisis looms and things will get much worse*, „The Guardian” 30 June 2022.

3 S. Bose, S. Shams, M.J. Ali, D.G. Mihret, *COVID-19- impact, sustainability performance and firm value. International evidence*, „Accounting & Finance” 2022, 62(1), s. 597-643.

na nowe wybuchy pandemii. Na tym niepokojącym tle nasilał się kryzys klimatyczny wraz z rosnącymi stratami i szkodami w krajach podatnych na zagrożenia, którym brakowało „przestrzeni” fiskalnej do radzenia sobie z katastrofami, nie mówiąc już o inwestowaniu we własny długoterminowy rozwój. W niektórych krajach trudności gospodarcze wynikające z tych narastających kryzysów już wywołały niepokoje społeczne, które mogą szybko przerodzić się w niestabilność polityczną i konflikty. Wynikające z tego wyzwania były zniechęcające, zwłaszcza w systemie stosunków międzynarodowych charakteryzujących się rosnącą nieufnością. Jednocześnie instytucje globalnego zarządzania gospodarczego, których zadaniem od 1945 roku było i jest łagodzenie globalnych wstrząsów, dostarczanie międzynarodowych dóbr publicznych oraz zapewnianie globalnej sieci bezpieczeństwa finansowego, napotykały przeszkody z powodu niewystarczających zasobów i narzędzi politycznych oraz opcji, które są „sztywne i staromodne”⁴. Nawet jeśli wzrost w gospodarkach rozwiniętych spowalniał gwałtowniej niż wcześniej przewidywano, uwaga decydentów była nazbyt skupiona na tłumieniu presji inflacyjnej poprzez restrykcyjną politykę pieniężną z nadzieją, że banki centralne będą w stanie doprowadzić gospodarkę do „miękkiego” lądowania w postaci uniknięcia pełnej recesji. Nie tylko istnieje realne niebezpieczeństwo, że środek zaradczy może okazać się gorszy niż sama choroba, jeśli chodzi o spadające płace, zatrudnienie i dochody rządowe, ale wybrana droga doprowadzi do odwrócenia obietnic związanych z pandemią w postaci budowy bardziej zrównoważonego, odpornego i sprzyjającego włączeniu społecznemu świata. Jak już zauważono, pandemia spowodowała większe szkody gospodarcze w krajach rozwijających się niż światowy kryzys finansowy w latach 2007-2009⁵. Co więcej, przy ograniczeniu polityki fiskalnej i niewystarczającym wielostronnym wsparciu finansowym odbicie gospodarcze tych krajów w 2021 roku okazało się nierówne i kruche, a w wielu przypadkach zależne od dalszego wzrostu zadłużenia zewnętrznego. Najbliższe perspektywy dla wielu gospodarek rozwijających się i wschodzących będą w dużym stopniu zależały od reakcji podjętych w ramach polityki gospodarczej w krajach rozwiniętych.

4 M. Syed, *Now is not the time to neglect developing economies*, „Financial Times” 3 August 2022.

5 J. Been, K. Caminada, K. Goudswaard, O. Van Vliet, *Public/private pension mix, income inequality, and poverty among the Elderly in Europe: an empirical analysis using new and revised OECD data*, „Social Policy & Administration” 2017, 51(7), s. 1079-1100.

PROBLEMY SPOŁECZNE

Międzynarodowa Organizacja Pracy (MOP) obliczyła, że w 2021 roku utraciono 8,8 proc. godzin pracy na świecie⁶. Były to godziny przepracowane przez 255 mln pracowników pełnoetatowych w ciągu jednego roku. Połowa utraty czasu pracy odzwierciedlała utratę godzin pracy pracowników, którym przynajmniej udało się zachować pracę. Druga połowa dotyczyła natomiast pracowników, którzy bezpośrednio stracili pracę. W 2021 roku odnotowano również dalsze straty czasu pracy (niektóre znaczne) zwłaszcza w Ameryce Łacińskiej i na Karaibach oraz w Europie i Azji Środkowej. Skutki redukcji czasu pracy były druzgocące, ponieważ utrata dochodów z pracy doprowadziła do wzrostu ubóstwa. Według MOP światowy dochód z pracy w 2021 roku był o 8,3 proc. niższy niż gdyby nie było pandemii⁷. W dolarach amerykańskich oznaczało to straty w wysokości 3,7 bln USD. Najbardziej ucierpiały kobiety, młodzi pracownicy i pracownicy nieformalni. Tłumaczy się to faktem, że ich pozycja na rynku pracy była już przed kryzysem stosunkowo niepewna. Ponadto często byli zatrudniani w sektorach, które zostały szczególnie dotknięte działaniami rządów mającymi na celu powstrzymanie pandemii (np. branża hotelarska). Badania pokazują, że na całym świecie więcej kobiet niż mężczyzn straciło pracę w czasie kryzysu, a wiele z nich nie szukało aktywnie nowej pracy. Budzi to obawy, że wiele działań poczynionych w ostatnich latach w kierunku równouprawnienia płci zostało cofniętych. Młodzi ludzie byli również bardziej narażeni na bezrobocie jeszcze przed kryzysem i często pozostawali w mniej stabilnych stosunkach pracy. W czasie kryzysu byli oni dwa i pół razy bardziej narażeni na zwolnienia niż ich starsi koledzy. Jeśli chodzi o zatrudnienie nieformalne, to już w 2019 roku 60 proc. światowej siły roboczej (ok. 2 mld pracowników) uznano za osoby zatrudnione w sposób nieformalny. Kiedy wybuchł kryzys, byli oni trzy razy bardziej narażeni na utratę pracy niż pracownicy zatrudnieni formalnie. Pracownicy zatrudnieni nieformalnie nie mieli uprawnień do zabezpieczenia społecznego, a zatem skorzystali znacznie mniej z rządowych środków wsparcia. W szczególności na kobiety dodatkowo negatywnie wpłynął

6 *World Employment and Social Outlook: Trends 2021*, Geneva: International Labor Organization 2021.

7 *World Employment and Social Outlook: Trends 2022*, Geneva: International Labor Organization 2022.

wzrost liczby nieodpłatnej pracy opiekuńczej w domu oraz wzrost liczby przypadków przemocy domowej⁸. Organizacje społeczne od dawna zwracały uwagę, że kryzysom społecznym często towarzyszył i towarzyszy gwałtowny wzrost przemocy na tle płciowym. W odniesieniu do kryzysu związanego z COVID-19 niektórzy nazwali to zjawisko „pandemią cienia”⁹, ponieważ instytucje zdrowia publicznego koncentrowały się na powstrzymaniu transmisji epidemii, podczas gdy mniej środków przeznaczono na potrzeby kobiet dotkniętych wykorzystywaniem i przemocą. Długoterminowymi konsekwencjami w zakresie praw kobiet i równości płci, zwłaszcza na południowej części globu, może być wzrost liczby małżeństw we wczesnym wieku, przedwczesne porzucanie szkoły przez dziewczęta oraz seksualne wykorzystywanie kobiet i dzieci. Jednak po drugiej stronie spektrum są też zdecydowani zwolennicy kryzysu. Inaczej niż w innych okresach recesji, rynki finansowe przeżywały boom wywołany ekspansywną polityką pieniężną. Działo się tak nie tylko w Stanach Zjednoczonych, ale na całym świecie. Oczywiście miało to skutki dystrybucyjne, ponieważ bogactwo rozkładało się w sposób jeszcze bardziej nierówny niż dochód. Na przykład „Forbes” podał w kwietniu 2021 roku, że amerykańscy miliarderzy zwiększyli swój majątek w czasie pandemii o 1,2 bln USD¹⁰. Co więcej, amerykańscy miliarderzy nie tylko zwiększyli swój stan posiadania w czasie kryzysu, wzrosła także ich liczba. Według globalnego raportu majątkowego firmy Credit Suisse (2021), majątek gospodarstw domowych na świecie wzrósł w 2020 roku o 28,7 bln USD. Po uwzględnieniu wahań kursów walut światowy majątek wzrósł o 4,1 proc. Jak wynika z badania, przyrost ten związany był nie tylko ze wzrostem cen na giełdach. Również gwałtownie wzrosły ceny domów.

Odnosnie do krótko- i długoterminowych konsekwencji pandemii COVID-19 dla emerytur w Europie należy zwrócić uwagę, że podjęte działania krótkoterminowe polegały na tymczasowym obniżeniu lub odroczeniu składek na ubezpieczenia społeczne, świadczeniach *ad hoc* dla zagrożonych osób starszych oraz zapewnieniu dodatkowych środków do budżetów zabezpieczenia społecznego. Przewiduje się jednak, że długoterminowe skutki będą ogromne

8 N. Kabeer, S. Razavi, Y. van der Meulen Rodgers, *Feminist Economic Perspectives on the Covid-19 Pandemic*, „Feminist Economics” 2021, vol. 27, no. 1-2, s. 1-29.

9 B. Guidorzi, *The „Shadow Pandemic” Addressing Gender – based Violence (GBV) During COVID-19*, w: *COVID-19 in the Global South-Impacts and Responses*, ed. by P. Carmody, G. McCann, C. Collieran, C. O’Halloran, Bristol 2021, s. 117-127.

10 *How Much Money America’s Billionaires Have Made During the COVID-19 Pandemic*, „Forbes” April 2021.

zarówno pod względem stabilności finansowej (zmniejszone dochody i zwiększone wydatki), jak i adekwatności społecznej (zmniejszone korzyści z powodu spadku PKB, bardziej ograniczona baza płac oraz słaba hossa na rynkach finansowych)¹¹. Ponadto w debacie politycznej na temat reform emerytalnych nastąpiły pewne zmiany. Pojawiły się trzy różne stanowiska: niektóre (np. stanowisko MFW) nadal koncentrują się na ograniczeniach finansowych związanych ze wspieraniem starzejących się społeczeństw, podczas gdy inne wydają się być bardziej skłonne w dążeniu do poprawy ochrony osób starszych (do pewnego stopnia odnowiona strategia UE w tej dziedzinie). Trzecia grupa ekspertów podkreśla potrzebę naciskania na zwiększenie długu publicznego, aby wesprzeć odbudowę Europy. Ten ostatni dyskurs ma pewne konsekwencje dla debaty emerytalnej. Z jednej strony wydaje się, że otwiera to więcej miejsca na wydatki socjalne w celu złagodzenia skutków kryzysu, z drugiej – przypomina dawne debaty dotyczące międzypokoleniowego starcia pomiędzy młodszymi pokoleniami potrzebującymi większego wsparcia finansowego a starszymi pokoleniami o niezrównoważonych prawach socjalnych (i emerytalnych). Chociaż nie jest możliwe bezpośrednie odniesienie się do debaty na temat sprawiedliwości międzypokoleniowej, sprowadzenie relacji społecznych między młodymi i starszymi do gry o sumie zerowej jest nadmiernym uproszczeniem, którego należy unikać.

NARASTAJĄCE PROBLEMY

Rosnące koszty finansowania zewnętrznego i odwrócenie przepływów kapitałowych w połączeniu z ostrzejszym niż oczekiwano spowolnieniem gospodarki chińskiej oraz gospodarczymi reperkusjami wojny w Ukrainie hamowały i obecnie hamują tempo ożywienia w wielu krajach rozwijających się, przy czym wzrosła wśród nich liczba znajdujących się w trudnej sytuacji związanej z zadłużeniem, a niektóre zbliżają się do bariery niewypłacalności. Biorąc pod uwagę, że 46 krajów rozwijających się jest już poważnie narażonych na presję finansową spowodowaną wysokimi kosztami żywności, paliwa i pożyczek,

¹¹ D. Bélan, P. Marier, *COVID-19 and Long Term Care Policy for Older People in Canada*, „Journal of Aging and Social Policy” 2020, 32(4-5), s. 358-64.

a ponad dwukrotnie większa liczba krajów rozwijających się jest narażona na co najmniej jedno z tych zagrożeń, możliwość powszechnego kryzysu zadłużenia w krajach rozwijających się stała się bardzo realna. Przywołuje ona bolesne wspomnienia z lat 80. XX wieku i kończy wszelkie nadzieje na osiągnięcie celów zrównoważonego rozwoju do końca obecnej dekady. Przyspieszenie inflacji, które rozpoczęło się w drugiej połowie 2021 roku, miało miejsce nawet wtedy, gdy wzrost gospodarczy zaczął spowalniać w ostatnim kwartale 2022 roku (istnieją podobieństwa do stagflacji z lat 70. XX wieku). Pomimo braku spirali cenowo-płacowych, które charakteryzowały wymienioną dekadę, decydenci wydają się mieć nadzieję, że krótki i ostry szok monetarny (na wzór – jeśli nie w tej samej skali – jak ten, do którego dążył System Rezerwy Federalnej-Fed pod rządami Paula Volkera) wystarczy do zahamowania oczekiwań inflacyjnych bez wywoływania recesji. Jest jednak mało prawdopodobne, aby analiza ekonomicznych uwarunkowań minionego okresu dostarczyła wskazówek potrzebnych do łagodniejszego „lądowania”, biorąc pod uwagę głębokie zmiany strukturalne i behawioralne, które miały miejsce w wielu gospodarkach. Zwłaszcza te związane z finansjalizacją, koncentracją rynku oraz negocjacjami dotyczącymi zatrudnienia pracowników składają się na istotną różnicę. Początki ostatniej fali inflacji były i są rzeczywiście wyjątkowe. Pomyślnie wprowadzenie szczepionki w krajach rozwiniętych i niektórych rozwijających się oraz złagodzenie ograniczeń związanych z pandemią COVID-19, w połączeniu z ciągłym wsparciem rządowym dla gospodarstw domowych i firm, spowodowały presję popytową wyprzedzającą reakcje podaży w pierwszej połowie 2021 roku. Powstały wąskie gardła, w tym na niektórych kluczowych rynkach, takich jak np. samochodowy. Gwałtowny wzrost inflacji w końcu 2021 roku zadał kłam nadziei, że będzie to tylko krótkotrwała niedogodność¹². Dowody nie wskazują jednak, aby wzrost ten wynikał z dalszego rozluźnienia polityki fiskalnej lub presji płacowej, ale w dużej mierze był efektem wzrostu kosztów (zwłaszcza energii) oraz powolnej reakcji podaży spowodowanej przedłużającą się tendencją słabego wzrostu inwestycji¹³. Zostały one wzmocnione przez firmy ustalające ceny na wysoko skoncentrowanych rynkach, które podnosiły marże, aby skorzystać z dwóch rzadkich i nadejrzanych się okazji. Zauważalna była w 2021 roku fala

12 S. Khoo, *COVID-19 Pandemic Ignorance and the „Worlds” of Development*, w: *COVID-19 in the Global South...*, dz. cyt., s. 30-39.

13 C. Moehlecke, R.L. Wellhausen, *Political risk and international investment law*, „Annual Review of Political Science” 2022, vol. 25, s. 485-507.

globalnego niepokoju związanego z dostępnością do poszczególnych źródeł energii, przy braku istotnych zmian w ogólnym jej popycie lub podaży. W tych okolicznościach dalsze zacieśnianie polityki pieniężnej (poprzez wzrost stóp procentowych banków centralnych i normalizację ich bilansów) miało niewielki bezpośredni wpływ na podażowe źródła inflacji, a zamiast tego pośrednio oddziaływało na ponowne zakotwiczenie oczekiwań inflacyjnych poprzez dalsze ograniczanie popytu inwestycyjnego i wyeliminowanie (przynajmniej wstępnie) wszelkich presji pojawiających się na rynku pracy. Bardziej natychmiastowym skutkiem może być ostra korekta cen aktywów i towarów: od kryptowalut po nieruchomości i metale. Ponieważ uwikłania finansowe od czasu światowego kryzysu finansowego stały się coraz bardziej globalne, a niebezpieczeństwo stanowią obecnie złożone i nieprzewidziane wstrząsy (w tym wybuchy paniki finansowej), skrajne wahania cen lub kombinacja czynników zewnętrznych¹⁴. Zacieśnienie polityki monetarnej stworzyło dodatkowe ryzyko dla gospodarek realnych oraz sektora finansowego, biorąc pod uwagę wysoki poziom dźwigni finansowej w przedsiębiorstwach niefinansowych. Oznacza to, że rosnące koszty finansowania zewnętrznego mogą spowodować gwałtowny wzrost kredytów zagrożonych i wywołać falę bankructw. Po wykluczeniu bezpośredniej kontroli cen i marż jako ekonomicznie nie do przyjęcia, władze monetarne nie będą w stanie szybko ustabilizować inflacji. W tej sytuacji rządy mogą uciekać się do dodatkowych ograniczeń po stronie polityki fiskalnej. Może to tylko przyspieszyć ostrzejszą globalną recesję. Wreszcie wydaje się bardzo prawdopodobne, że wpływ zaostrzenia polityki Fed będzie bardziej dotkliwy dla wrażliwych gospodarek wschodzących o wysokim zadłużeniu publicznym i prywatnym, znacznej ekspozycji walutowej, dużej zależności od importu żywności i paliw oraz wyższych deficytach na rachunkach obrotów bieżących. Według jednego z ostatnich szacunków wzrost stóp procentowych w Stanach Zjednoczonych o 1 punkt procentowy (p.p.) zmniejszy po trzech latach realny produkt krajowy brutto (PKB) o 0,5 proc. w gospodarkach rozwiniętych oraz o 0,8 proc. w gospodarkach wschodzących¹⁵. Efekty te są porównywalne z krajowymi skutkami podwyżki stopy procentowej w Stanach Zjednoczonych o 1 p.p., która po 11 kwartałach obniża PKB Stanów Zjednoczonych o prawie 1 proc.

14 L. Curran, J. Eckhardt, *Why COVID-19 will not lead to major restructuring of global value chains*, „Management and Organization Review” 2021, 17(special issue 2), s. 407-411.

15 M. Iacoviell, G. Navarro, *Foreign effects of higher U.S. interest rates*, „Journal of International Money and Finance” 2019, no. 95, s. 232-250.

Bardziej drastyczne podwyżki o 2-3 p.p. osłabiłyby zatem i tak już hamujące ożywienie gospodarcze w gospodarkach wschodzących o kolejne 1,6-2,4 p.p.

EMERYCI A DOTYCHCZASOWE ZMIANY W POLITYCE

Poniżej przedstawiamy kilka przykładów kluczowych działań podjętych w dziedzinie emerytur w następstwie pandemii wraz z informacjami i danymi zebranymi z repozytorium ISSA dotyczącego COVID-19 (zbiory danych Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (2020) i MFW (2020); oraz Europejska Sieć Polityki Społecznej (2020)). Międzynarodowe zbiory danych dostarczają dowodów na cztery rodzaje interwencji. Pierwszy rodzaj środków obejmował odroczenie płatności lub czasowe obniżenie składek na ubezpieczenia społeczne (i emerytalne). Na przykład w Finlandii środki obejmowały niższe składki emerytalne na 2020 i 2021 rok. Składki emerytalne uzależnione od dochodów pracodawców zostały tymczasowo obniżone o około 2,0 proc. (do końca roku). Przedsiębiorcy, których działalność została całkowicie wstrzymana z powodu epidemii, mogli odroczyć wypłatę składek emerytalnych uzależnionych od dochodów nawet o trzy miesiące. Straty mają zostać zrekompensowane przez podniesienie składek pracodawców w latach 2022-2025. Jednocześnie fundusze emerytalne mogły odroczyć wypłatę składek emerytalnych przez pracodawców i osoby samozatrudnione maksymalnie o trzy miesiące. W Słowenii wszystkie składki pracodawców na rzecz tymczasowo zwolnionych pracowników zostały zawieszone do maja 2021 roku z możliwością dalszego przedłużenia tego zawieszenia. Zamiast tego państwo wzięło na siebie odpowiedzialność za opłacanie składek, aby zachować prawa ubezpieczonych. Osoby prowadzące działalność na własny rachunek zostały również zwolnione z opłacania składek (do maja 2021 roku). W Hiszpanii odroczenie składek i/lub czasowe zwolnienie były uzależnione od utrzymania pracowników na płatnym zatrudnieniu, chociaż przy zmniejszonej ilości godzin pracy i płacach. Zwolnienia były bardziej zaawansowane dla firm, które przywróciły część pracy swojego personelu. Pracodawcy, którzy czasowo skracali czas pracy pracowników lub zawiesili umowy o pracę, byli zwolnieni z opłacania całości lub części składek na ubezpieczenie społeczne. Rząd pokrywał 100 proc. tych składek w przypadku pracodawców

zatrudniających mniej niż 50 pracowników oraz 75 proc. w przypadku pracodawców zatrudniających co najmniej 50 pracowników. Aby uniknąć ewentualnych problemów z płynnością finansową osób prowadzących działalność na własny rachunek oraz małych i średnich przedsiębiorstw, rząd zdecydował o odroczeniu podatku na okres sześciu miesięcy oraz o dotacjach. Przewidywano, że pozwoliło to na zwiększenie płynności o 14 mld euro w tym obszarze działalności gospodarczej. W innych krajach również rządy zdecydowały o zawieszeniu wpłat składek do prywatnych funduszy emerytalnych (przypadki Estonii i Polski). Drugi rodzaj działań polegał na przekazywaniu dodatkowych funduszy ze środków publicznych w celu stabilizacji systemu emerytalnego. W Niemczech rząd zdecydował o zastrzyku gotówki w wysokości 5,3 mld euro w 2020 roku i dodatkowych środkach w 2021 roku do budżetu ubezpieczeń społecznych. Powinno to być pomoc zarówno firmom, jak i pracownikom, utrzymując ich składki na ubezpieczenia społeczne poniżej 40-procentowego progu dochodu. We Francji oprócz zawieszenia planowanych głównych reform emerytalnych z powodu pandemii uzgodniono, że francuski Fundusz Rezerw Emerytalnych (FRR) wypłaci co najmniej dodatkowe 13 mld euro na pomoc w finansowaniu emerytur państwowych¹⁶. Trzeci rodzaj działań polegał na poprawie świadczeń emerytalnych. Tak było w Słowenii, gdzie emeryci o najniższych emeryturach otrzymali premię solidarnościową w związku ze skutkami pandemii. Litwa wprowadziła też specjalną premię w postaci ryczałtu 200 euro dla osób starszych, niepełnosprawnych oraz sierot. W Bułgarii wszystkie orzeczenia lekarskie określające stopień utraty zdolności do pracy, które wygasły w okresie stanu wyjątkowego i wymagały odnowienia, zostały automatycznie przedłużone na cały okres stanu wyjątkowego, a następnie na kolejne dwa miesiące. Z tego działania skorzystało około 75 tys. osób. W międzyczasie Węgry podjęły nowe środki, które obejmowały wprowadzenie „trzynastego miesiąca” (dodatkowy miesiąc świadczeń dla emerytów). Czwarty rodzaj interwencji polegał na tymczasowym odroczeniu szeroko zakrojonych reform. Tak było we Francji, gdzie reformy emerytalne, które w 2019 roku wspierał prezydent Emmanuel Macron, zostały wstrzymane w lutym 2020 roku z powodu pandemii. Plan reform, zakładający podwyższenie wieku emerytalnego o dwa lata (do 64 lat), również został odłożony na okres po wyborach prezydenckich

¹⁶ C. Sutcliffe, *The implications of the Covid-19 pandemic for pensions*, w: *A new world post COVID-19: lessons for business, the finance industry and policy makers*, ed. by M. Billio, S. Varotto, Ca' Foscari University Press 2020, s. 235-244.

w 2022 roku. Podsumowując, interwencje podjęte w następstwie pandemii COVID-19 obejmowały środki nadzwyczajne mające na celu rozwiązanie krótkoterminowych problemów adekwatności emerytur i wsparcia ekonomicznego; pewną poprawę świadczeń w celu złagodzenia społecznych skutków kryzysu; obniżenie składek na ubezpieczenia społeczne pracodawców i pracowników, aby odciążyć ich działalność oraz zapewnienie dodatkowych środków do budżetów zabezpieczenia społecznego. Ocenia się, że długoterminowy wpływ wyżej wymienionych środków na wydatki o charakterze emerytalnym będzie niski, a potencjalna nierównowaga utrzyma się przez dłuższy okres.

NIEBEZPIECZEŃSTWO GLOBALNEJ STAGFLACJI: COFANIE SIĘ ROZWOJU GOSPODARCZEGO

Zakłócenia w globalnych łańcuchach dostaw, konflikty zbrojne w kluczowych regionach produkujących surowce, spowolnienie wzrostu gospodarczego, zawirowania na giełdach i przyspieszająca inflacja sugerują podobieństwo do stagflacji z lat 70. XX wieku¹⁷. W związku z tym pojawiło się agresywne zacięśnienie polityki monetarnej, które miało zapobiegawczo zakotwiczyć oczekiwania inflacyjne i uniknąć wysokich kosztów ekonomicznych związanych z przedłużającym się okresem podwyżek stóp procentowych, jakich boleśnie doświadczyła gospodarka światowa w latach 1979-1981, kiedy Fed podjął decyzję o serii podwyżek stóp o prawie 9 p.p. Z tej perspektywy Bank Rozrachunków Międzynarodowych¹⁸ jasno zdefiniował zadanie stojące przed bankami centralnymi: „nowe środowisko inflacyjne zmieniło układ i układ struktury ryzyka. Stopniowe podnoszenie podstawowych stóp procentowych w tempie niższym niż wzrost inflacji oznacza spadek realnych stóp procentowych. Trudno jest to pogodzić z koniecznością kontrolowania ryzyka inflacyjnego. Biorąc pod uwagę skalę presji inflacyjnej uwolnionej w ciągu ostatniego roku, realne stopy procentowe będą musiały znacznie wzrosnąć, aby ograniczyć popyt. Opóźnianie niezbędnych dostosowań zwiększa prawdopodobieństwo, że

17 BIS, 2022; World Bank, *Global Economic Prospects. June 2022*, The World Bank Group, Washington, D.C., June 2022; Wilk, 2022.

18 BIS, 2022, s. 26.

w przyszłości konieczne będą jeszcze większe i bardziej kosztowne podwyżki stóp procentowych, zwłaszcza jeśli inflacja utrwali się w zachowaniu gospodarstw domowych i przedsiębiorstw oraz w oczekiwaniach inflacyjnych¹⁹. Wymienione zalecenia wraz z apelami, aby polityka fiskalna rozwiązała obawy inwestorów poprzez poprawę kondycji finansów publicznych²⁰, bardzo przypominają dominujące zalecenia z początku lat 80., które okazały się katastrofalne (zwłaszcza dla krajów rozwijających się) pod względem wzrostu gospodarczego, nierówności i ubóstwa. Głównym poznawczym ograniczeniem utrudniającym właściwe zrozumienie kluczowych wniosków wyciągniętych z przeszłych kryzysów są nadal powszechnie podzielane wiara i zaufanie do wyjątkowej zdolności polityki gospodarczej do ograniczania zmienności produkcji oraz zapewniania stabilnego i trwałego wzrostu w gospodarkach rynkowych w sposób neutralny, bez wpływu na wzrost produktu potencjalnego analizowanych gospodarek²¹. W rzeczywistości agresywne zacieśnienie polityki pieniężnej na początku lat 80. wywołało głębokie zmiany w dystrybucji wewnętrznej i między krajami, a powtarzanie dzisiaj tego podejścia może być równie szkodliwe²². Co więcej, chociaż doświadczenia lat 70. są zauważalne w obecnych warunkach, istnieją znaczące różnice między tamtymi a obecnymi uwarunkowaniami. Powinno to stanowić ostrzeżenie w wyciąganiu bezpośrednich wniosków dla polityki gospodarczej. Po pierwsze, ostatnie wzrosty cen surowców w ujęciu realnym były (jak dotąd) mniejsze niż w latach 70. Po drugie, energochłonność PKB znacznie obniżyła się w stosunku do lat 70., zmniejszając inflacyjny wpływ wyższych cen energii. Kolejną zauważalną różnicą jest to, że światowa inflacja bazowa w 2022 roku była napędzana przez mniej sektorów niż w latach 70. W latach 1979-1980 globalna inflacja i globalna inflacja bazowa (która nie obejmuje niestabilnych pozycji, takich jak ceny żywności i energii) były zbliżone, wynosiły odpowiednio: 15,2 proc. i 15,3 proc. Ale w 2022 roku globalna stopa inflacji bazowej wynosiła 2,8 proc., podczas gdy globalna stopa inflacji ogólnej była znacznie wyższa i wynosiła 7,5 proc. Po trzecie, niedostatecznie podkreślany w wielu teoretycznych porównaniach między tymi dwoma okresami wzrost płac nie nadążał za inflacją wskaźnika cen konsumpcyjnych

19 Tamże.

20 World Bank, *Global Economic...*, dz. cyt., s. 69.

21 M. Goodfriend, *How the world achieved consensus on monetary policy*, „Journal of Economic Perspectives” 2007, 21(4), s. 47-68.

22 O.J. Blanchard, *Should we reject the natural rate hypothesis?*, „Journal of Economic Perspectives” 2018, 32(1), s. 97-120.

(CPI). W związku z tym płace realne zarówno w krajach rozwiniętych, jak i rozwijających się pozostawały w stagnacji lub spadały, wykluczając spiralę płacowo-cenową jako mechanizm nakręcający inflację. Nie było to zaskakujące, biorąc pod uwagę malejący wpływ zorganizowanej siły roboczej i siły przetargowej pracowników w ostatnich dziesięcioleciach. Widać to również w sekularnym spadku udziału dochodów z pracy. Po czwarte, ostatnia różnica strukturalna między latami 70. a obecną sytuacją dotyczy znacznie wyższych poziomów zadłużenia zarówno w krajach rozwiniętych, jak i rozwijających się: jednocześnie w sektorze prywatnym i publicznym. Przy czym znaczna część zadłużenia krajów rozwijających się jest denominowana w walutach obcych i krótkoterminowych. W 1980 roku całkowite zadłużenie rynków wschodzących i gospodarek rozwijających się wynosiło 65 proc. ich PKB: połowę tego długu stanowił dług publiczny, a drugą połowę – dług sektora prywatnego. Kiedy Fed zaostrzył politykę pieniężną pod koniec lat 70. i na początku lat 80. XX wieku, w odpowiedzi na rosnącą presję inflacyjną w Stanach Zjednoczonych, wywołało to kryzys zadłużenia krajów Trzeciego Świata. Obecnie wiele gospodarek wschodzących stoi w obliczu jeszcze ostrzejszych warunków finansowych w kontekście wysokiego zadłużenia. Piętnaście z nich doświadczyło już obniżenia ratingu długu publicznego w pierwszych pięciu miesiącach 2022 roku. Zacieśnianie polityki monetarnej przez Fed niesie zatem za sobą znaczne ryzyko wywołania nowego łańcucha kryzysów finansowych. Wreszcie, znacznie więcej banków centralnych jest dziś niezależnych niż na początku lat 80. i ma jasno określony mandat do priorytetowego traktowania celu inflacyjnego oraz przestrzegania „przejrzystych” zasad polityki pieniężnej. Niektóre oceny (np. Bank Światowy w raporcie z 2022 roku) wskazują, że ta „rewolucja” w polityce pieniężnej lepiej zakotwicza oczekiwania inflacyjne, a inflacja bazowa staje się mniej wrażliwa i bardziej odporna na nieoczekiwane szoki inflacyjne. Ponadto w analizach tych brakuje podkreślenia, że banki komercyjne stały się w kolejnych latach coraz mniej ważnymi podmiotami finansowymi, a różne niebankowe instytucje finansowe pojawiły się jako kredytodawcy w luźno regulowanym środowisku rynkowym. Ewoluujący system „równoległego systemu bankowego” w dużej mierze ignorowany (lub, co gorsza, wspierany) przez władze w okresie poprzedzającym utworzenie KSZ znacznie komplikuje transmisję polityki pieniężnej. Ponad dekadę później równoległy system bankowy stanowi nowe zagrożenie dla stabilności finansowej, zarówno w krajach rozwiniętych, jak i rozwijających się. Duża rola równoległego sektora

bankowego oznacza, że banki centralne mają ograniczone możliwości kontrolowania ekspansji kredytowej w dużych segmentach systemu finansowego. Jest to tym bardziej prawdziwe w przypadku banków centralnych w wielu gospodarkach rozwijających się, ponieważ mają one bardziej niestabilne systemy finansowe, wyższe zadłużenie denominowane w walutach obcych oraz większą podatność na szoki cen towarów. W rzeczywistości wiele z nich zaczęło podnosić stopy procentowe już pod koniec 2021 roku, ale presja inflacyjna nie osłabła, a niestabilność finansowa nadal wzrastała. Niedawna analiza 129 przypadków zacieśniania polityki pieniężnej w latach 1985-2018 wykazała, że „twarde lądowanie” jest bardziej prawdopodobne, gdy zacieśnienie monetarne jest poprzedzone wzrostem zadłużenia gospodarstw domowych, jak ma to miejsce obecnie²³. „Twarde lądowania” są również historycznie związane z niskimi realnymi stopami procentowymi przed początkiem cyklu dokręcania. Ściśle rzecz biorąc, średnia realna stopa procentowa na początku cyklu zacieśniania polityki pieniężnej, który kończy się „twardym lądowaniem” wynosi 0,4 proc. w porównaniu do 1,4 proc. na początku cyklu, który kończy się „miękkim lądowaniem”. Biorąc pod uwagę, że realne stopy procentowe były stosunkowo niskie na początku obecnego cyklu zacieśniania polityki pieniężnej, początkowe warunki nie wróżą dobrze „miękkiemu lądowaniu”. Obecnie inflacja jest spowodowana mieszanką zakłóceń w globalnych łańcuchach dostaw, wysokimi (kontenerowymi) kosztami transportu, wpływem wojny na kluczowe sektory, wyższymi marżami, spekulacją na rynku towarowym i ciągłą niepewnością związaną z rozwijającą się pandemią. W tej sytuacji banki centralne nie mogą obniżyć inflacji przy poniesieniu kosztu społecznie akceptowalnego. Zamiast tego zakłócenia w łańcuchu dostaw oraz niedobory siły roboczej wymagają odpowiedniej polityki przemysłowej w celu zwiększenia podaży kluczowych artykułów w perspektywie średnioterminowej. Musi temu towarzyszyć stała globalna koordynacja polityki i wsparcie (w zakresie płynności), aby pomóc krajom w finansowaniu tych zmian i zarządzaniu nimi²⁴. W międzyczasie decydenci powinni poważnie rozważyć alternatywne ścieżki działań w celu obniżenia inflacji w społecznie pożądany i akceptowany sposób. Należy wziąć pod uwagę m.in.: strategiczne kontrole cen, lepsze uregulowania prawne w celu ograniczenia transakcji spekulacyjnych na kluczowych rynkach,

²³ BIS, 2022

²⁴ J. Clifton, D. Diaz-Fuentes, D. Howarth, *Regional Development Banks in the World Economy*, Oxford 2021.

ukierunkowane wsparcie dochodów grup znajdujących się w trudnej sytuacji oraz umorzenie długów. Jeśli jednak zacieśnianie monetarne w gospodarkach rozwiniętych będzie kontynuowane, bardziej prawdopodobna jest globalna recesja, a nawet jeśli będzie słabsza niż w latach 80. XX wieku, zaszkodzi nieuchronnie potencjalnemu tempu wzrostu w gospodarkach rozwijających się. Trwałe szkody w rozwoju gospodarczym w tych krajach będą nie tylko znaczne, ale również sprawią, że ambicje stworzenia lepszego świata do 2030 roku okażą się bezpodstawne.

WPŁYW COVID-19 NA PUBLICZNE SYSTEMY EMERYTALNE

Po 2008 roku w wielu krajach europejskich wystąpiły wysokie deficyty budżetowe i rosnące zadłużenie publiczne, a dostosowania systemów emerytalnych pogorszyły poziom życia obecnych i przyszłych emerytów. Reformy po 2008 roku w krajach UE (wstrząsanej kryzysem) zostały przeprowadzone bez poszukiwania konsensusu i budowania kompromisów²⁵. Chociaż zupełnie inne przyczyny wywołały globalny kryzys finansowy oraz kryzys COVID-19, należy stwierdzić, że należało unikać wspomnianego wcześniej kierunku działań. Obecny kryzys wpływał na publiczne systemy emerytalne wieloma kanałami. Główne z nich to: a) starsi pracownicy coraz częściej decydowali się na przejście na emeryturę w czasie pandemii; b) miał wpływ na rynek pracy w postaci utraty czasu pracy i spadku płac realnych i prowadził do kurczenia się podstawy opodatkowania wynagrodzeń; c) szoki cen aktywów negatywnie wpływały na sytuację finansową programów emerytalnych zarówno po stronie aktywów, jak i pasywów; d) zdolność rządów – jako sponsorów ostatecznych publicznych programów emerytalnych – do utrzymania statusu kapitałowego w niesprzyjających warunkach wyraźnie osłabła²⁶. Co ciekawe, mimo że osoby starsze były najbardziej narażone na COVID-19, działania realizowane w ramach emerytur składkowych i nieskładkowych bezpośrednio decydujących o bezpieczeństwie

25 K. Hinrichs, *Recent pension reforms in Europe: More challenges, new directions. An overview*, „Social Policy Administration” 2021, (Special Issue 55), s. 409-422.

26 C. Feher, I. de Bidelain, *Pension Schemes in the COVID-19 Crisis: Impacts and Policy Considerations*, „IMF Fiscal Affairs. International Monetary Fund” 2020, no. 1-8.

dochodów osób starszych były znikome. Według stanu na listopad 2020 roku z prawie 1,6 tys. środków ochrony socjalnej wprowadzonych na całym świecie mniej niż 6 proc. dotyczyło emerytur. Do grudnia 2020 roku tylko 36 krajów tymczasowo lub na stałe zwiększyło świadczenia emerytalne, a dziesięć krajów rozszerzyło zakres świadczeń emerytalnych²⁷. Ponieważ świadczenia emerytalne były powszechnie akceptowane w społeczeństwach i można je było szybko wdrożyć, wydawały się one wygodne w promowaniu ochrony socjalnej w sytuacjach kryzysowych. Kluczową zaletą programów zabezpieczenia społecznego na starość, takich jak powszechne emerytury socjalne, była ich prostota umożliwiająca szybkie wdrożenie nawet przy ograniczonych ramach instytucjonalnych²⁸. Na przykład powszechna emerytura socjalna wymagała tylko dwóch informacji, tj. wieku i miejsca zamieszkania/obywatelstwa, które można było w większości przypadków zweryfikować szybko i łatwo. Początkowe interwencje rządowe w związku z COVID-19 obejmowały działania krótkoterminowe mające na celu poprawę adekwatności emerytur i wspieranie działalności gospodarczej, głównie poprzez zmniejszenie składek na ubezpieczenie społeczne odprowadzanych przez pracodawców w celu złagodzenia ich sytuacji finansowej²⁹. Na przykład w Słowenii pracownicy tymczasowo zwolnieni otrzymali rekompensatę w wysokości 80 proc. ich średniego wynagrodzenia. Rekompensata była finansowana z budżetu państwa i wynosiła nie mniej niż krajowa płaca minimalna. Również składki emerytalne od wynagrodzeń były finansowane z budżetu państwa³⁰. W Hiszpanii rząd zaczął subsydiować składki emerytalne dla pracowników przebywających na urlopie bezpłatnym w marcu 2020 roku, przy czym wyższe dotacje przyznawano pracownikom powracającym do pierwotnego miejsca pracy. We Francji subsydiowane płace nie były początkowo uzależnione od płacenia składek emerytalnych, co zasadniczo utrudniało budowanie emerytur na przyszłość. Jednak począwszy od czerwca 2020 roku subsydiowane wynagrodzenia wypłacone w okresie od marca do grudnia 2020 roku zostały uwzględnione w obliczeniach przyszłych

27 HelpAge International, *Responding to COVID-19 with improved social protection for older people*, London 2020.

28 G. Symeonidis, P. Tinios, M. Chouzouris, *Public Pensions and Implicit Debt: An Investigation for EU Member States Using Ageing Working Group 2021 Projections*, „Risks” 2021, no. 9 (190).

29 D. Natali, *Pensions in the age of Covid-19: Recent changes and future challenges*, „ETUI Policy Brief” 2020, no. 13, s. 1-5.

30 *Subsidies for Short-Time Work-Factsheet for case SI-2020-23/904*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Eurofound 2020.

świadczeń emerytalnych. Stopy zwrotu, które programy emerytalne uzyskiwały na rynkach finansowych, były kluczowe, ponieważ określały zdolność sponsorów programów do zapewniania niedofinansowanym programom emerytalnym krótkoterminowych zastrzyków finansowych. W ciągu ostatnich dwóch dekad kryzysy finansowe niekorzystnie wpłynęły na emerytalne systemy publiczne, co podkreśla znaczenie statusu funduszu w przyszłości. Ścieżką zapewniającą długoterminową stabilność finansową publicznych systemów emerytalnych w kilku krajach rozwiniętych było tworzenie publicznych rezerwowych funduszy emerytalnych³¹. Fundusze te służą do gromadzenia nadwyżek w okresach ekspansji gospodarczej oraz pokrywania deficytów w okresie recesji. Jednak kształt tych funduszy jest różny w poszczególnych krajach. Podczas gdy w niektórych krajach, takich jak Szwajcaria, Niemcy i Szwecja, aktywa w publicznych funduszach rezerwowych będą nadal rosły w przyszłości, w innych takich jak Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja, wartość aktywów będzie nadal spadać dopóty, dopóki nie zostanie osiągnięte ich całkowite wyczerpanie w perspektywie średniookresowej. Niestety, dla wielu systemów publicznych budżet państwa pozostaje podstawowym buforem, a deficyty emerytalne zwiększają dług publiczny w czasie recesji. Zdolność publicznych programów emerytalnych do radzenia sobie ze wstrząsami finansowymi zależy od statusu ich finansowania. Ogólnie rzecz biorąc, zdrowe plany emerytalne opierają się głównie na zwrotach z inwestycji, podczas gdy słabo finansowane plany opierają się głównie na składkach mających na celu poprawę ich sytuacji finansowej³². Wydaje się, że wpływ COVID-19 na kryzys w poziomie składek będzie większym zagrożeniem dla statusu kapitałowego publicznych programów emerytalnych niż zwroty z inwestycji, które już odnotowały szybkie i silne odbicie. Pod koniec 2020 roku globalne stopy zwrotu z inwestycji osiągnęły już poziom sprzed pandemii COVID-19. Chociaż na poziom finansowania i koszty publicznych programów emerytalnych oddziałuje wiele czynników, spadki cen rynkowych mają zwykle większy wpływ na fundusze niefinansowane, zobowiązania aktuarialne oraz składki pracodawców. Każdy ze spadków rynkowych od 2000 roku skutkował wzrostem niekapitałowych zobowiązań aktuarialnych publicznych programów emerytalnych i spadkiem liczby pracodawców wpłacających pełną składkę

31 D. Natali, A. Terlizzi, *The Impact of Covid-19 on the Future of Pensions in the EU*, ETUC SociAll Project 2018/08, Thematic Report 3/2021.

32 *The Impact of Covid-19 Pandemic on Public Pension Plans*, Issue Brief, American Academy of Actuaries 2020.

ustaloną aktuarialnie. Koszt planu emerytalnego wzrastał również wtedy, gdy pracodawca nie wpłacał ustalonej aktuarialnie składki, ponieważ potrzebne były dodatkowe składki, aby zrekompensować utracone składki i przewidywane zyski z inwestycji. Wpływ pomijania składek może utrzymywać się uporczywie długo po przywróceniu normalnych składek, a utracone zwroty z inwestycji w składki powiększają ogólny wpływ finansowy³³. W przeciwieństwie do osób, które już przeszły na emeryturę, osoby, które przejdą na emeryturę w trakcie lub wkrótce po kryzysie COVID-19, otrzymują niższe świadczenia emerytalne niż oczekiwano. W systemach emerytalnych uzależnionych od dochodów świadczenia emerytalne zależą zwykle od kształtu rynku pracy poprzez waloryzację przeszłych wynagrodzeń, wartości punktowych lub rachunków narodowych. Krótkoterminowe wstrząsy mogą w sposób trwały obniżyć świadczenia osób, które opuszczają rynek pracy podczas dekonunktury³⁴. Ponadto niedobory popytu na siłę roboczą utrudniają podejmowanie pracy w starszym wieku. Starsi pracownicy zwolnieni z powodu COVID-19 mają mniejsze szanse na znalezienie innego zatrudnienia i są zmuszeni do wcześniejszego przejścia na emeryturę, co prowadzi do trwałej redukcji świadczeń³⁵.

PODSTAWY I PRZYCZYNY GLOBALNEJ STAGFLACJI

Dekada po kryzysie finansowo-gospodarczym 2007-2009 doprowadziła gospodarkę światową do obecnego niepewnego stanu. Okres ten charakteryzował się generalnie niskim poziomem akumulacji, słabym (w wielu przypadkach obniżającym się) wzrostem wydajności pracy, stagnacją płac oraz słabnącym zagregowanym popytem. Od 2010 roku budżety rządowe były trzymane na tzw. krótkiej smyczy. Jednak rynki finansowe nadal dynamicznie rozwijały się, ponieważ banki centralne prowadziły łagodną politykę pieniężną, a wysiłki zmierzające do „normalizacji” ich bilansów okazały się nieskuteczne. W niektórych

33 M. Holzrichter, J. Seliga, *Pension Systems under Pressure: How Public Pension Systems Will Handle the Impact of COVID-19*, The Bureau of National Affairs, Inc. 2020.

34 A. Biggs, *How the Coronavirus Could Permanently Cut Near-Retirees' Social Security Benefits*, Working, no. 675, Wharton Pension Research Council 2020.

35 *OECD Pensions Outlook 2020*, OECD Publishing 2020.

przypadkach (jak w przypadku „napadu złości” w 2013 roku) przyniosły skutki przeciwne do zamierzonych. Zyski przedsiębiorstw również pozostały wysokie, w szczególności dużych firm korzystających ze słabego nadzoru regulacyjnego i otoczenia nastawionego na obniżanie kosztów produkcji. Przy czym, na co warto zwrócić uwagę, płace nie wykazywały oznak wzrostu nawet przy spadku bezrobocia. W środowisku tym (charakteryzującym się wysokimi zyskami i niskimi inwestycjami) inżynieria finansowa stała się instrumentem pogoni za rentą, szczególnie wśród większych korporacji międzynarodowych. Dzięki swojej sile rynkowej często generowały one dochód z produkcji dóbr rzadkich, a nie z produkcji towarów lub świadczenia usług. Rozpowszechnianiu się takich zachowań poprzez utrzymanie monopolu na wiedzę, fuzje i przejęcia, zamówienia rządowe itp., towarzyszyło systematyczne unikanie opodatkowania, w tym kierowanie zysków do zagranicznych rajów podatkowych. Towarzyszył temu również wzrost nielegalnych przepływów finansowych oraz powszechne stosowanie lewarowanych wykupów i zakupów akcji. W wielu przypadkach doprowadziło to do rosnącej rozbieżności między dużymi korporacjami bogatymi w gotówkę a małymi firmami jej pozbawionymi oraz towarzyszącej temu tendencji w kierunku bardziej skoncentrowanych rynków³⁶. Tendencje te utrwały się, a w niektórych przypadkach zwiększyły wysoki poziom nierówności, który pojawił się już przed światowym kryzysem gospodarczo-finansowym lat 2007-2009. Porażające skutki tych trendów odzwierciedla to, co niektórzy obserwatorzy nazwali „superhisterezą”, w której wstrząsy zewnętrzne prowadzą nie tylko do trwałej utraty produkcji z powodu recesji, ale także do trwałego obniżenia potencjalnej stopy wzrostu, ponieważ spadek akumulacji (i zagregowanego popytu) obniża wzrost wydajności pracy. W wielu krajach rozwijających się zagrożenie to zostało spotęgowane przez zatrzymany proces uprzemysłowienia (a w niektórych przypadkach przez przedwczesną dezindustrializację) zakorzeniony w szybkiej liberalizacji rachunków bieżących i kapitałowych w ramach programów dostosowań strukturalnych w latach 80., co z kolei doprowadziło do jeszcze większego uzależnienia od eksportu towarów jako źródła wymiany walut. Spowolnienie wzrostu w drugiej połowie dekady w niewielkim stopniu przyczyniło się do stłumienia irracjonalnego entuzjazmu na rynkach finansowych, dodatkowo obciążając bilanse zarówno

36 U. Akcigit, W. Chen et al., *Rising corporate market power: Emerging policy issues*, „Staff Discussion Notes” 2021, no. 2021/001, 15 March.

firm, jak i gospodarstw domowych, oraz tworząc nowe źródła niestabilności. Oddzielenie finansów od gospodarki realnej było szczególnie widoczne w gospodarkach rozwijających się i wschodzących, ponieważ napływ kapitału z krajów rozwiniętych nasilił się po nagłym zatrzymaniu w 2013 roku i był napędzany poszukiwaniem wyższych zysków. Pod koniec dekady, na podstawie szerokiej gamy wskaźników określających zdolność obsługi zadłużenia, pojawiły się wyraźne oznaki narastających problemów, chyba że wzrost gwałtownie przyspieszy lub uda się uzgodnić znaczną redukcję zadłużenia. Nie stało się to jednakże z nadejściem COVID-19. Pod koniec 2015 roku MFW sklasyfikował 29 krajów o niskich dochodach (kwalifikujących się do Funduszu Redukcji Ubóstwa i Funduszu Wzrostu-PRGT) jako krajów o wysokim ryzyku lub już niewypłacalnych. Do 2019 roku było ich 52, a w 2022 roku liczba ta ponownie wzrosła – do 59. Wstrząs COVID-19 w marcu 2020 roku został szybko i w sposób przewidywalny zarejestrowany przez gwałtowne zawirowania na rynkach finansowych, które zmusiły główne banki centralne do wstrzyknięcia w nie bezprecedensowej kwoty 9 bln USD do końca roku, czyli około dziewięciokrotnie więcej niż kwota wpompowana między końcem 2008 a początkiem 2009 roku. Obejmowało to wsparcie płynnościowe dla instytucji finansowych, bezpośrednie linie kredytowe dla korporacji oraz (w przypadku Fed) rozszerzone linie swapowe dla wybranych banków centralnych w innych krajach. Fed zyskał w ten sposób (nieco niespodziewanie) status globalnego pożyczkodawcy ostatniej instancji. Jednakże posunięcie Fed ustabilizowało rynki finansowe. W przypadku COVID-19 rządy zostały zmuszone do ponownej oceny swoich priorytetów wydatkowych, ponieważ zdrowie i bezpieczeństwo obywateli miało pierwszeństwo przed niektórymi innymi celami gospodarczymi. Przy połączeniu dobrowolnego dystansu społecznego i obowiązkowych blokad (szczególnie w krajach rozwiniętych) rządy nie miały innego wyjścia, jak ograniczyć wydatki gospodarstw domowych poprzez kontrole stymulacyjne, zwiększone zasiłki dla bezrobotnych i wsparcie mieszkaniowe oraz rozszerzyć wsparcie finansowe dla przedsiębiorstw poprzez ulgi podatkowe, gwarancje kredytowe i programy utrzymania miejsc pracy. W rezultacie wydatki rządowe gwałtownie wzrosły, głównie w wyniku zwiększonych transferów do gospodarstw domowych i przedsiębiorstw, chociaż ze znacznymi różnicami w poszczególnych krajach. Wystąpiły one zwłaszcza między krajami rozwiniętymi i rozwijającymi się, odzwierciedlając ich różną przestrzeń fiskalną oraz możliwości emisji długu publicznego. Pomimo skali wsparcia udzielonego

osobom w najbardziej niepewnej sytuacji ekonomicznej, programy te miały niewielki wpływ na redystrybucję, odzwierciedlając istniejące wcześniej nierówności i interesy³⁷. Nawet przy historycznie niskich (a w wielu przypadkach ujemnych) stopach procentowych i gotowości banków centralnych do podejmowania ryzyka w sektorze prywatnym, inwestycje zarówno publiczne, jak i prywatne pozostawały ograniczone, co dodatkowo blokowało słabości po stronie podaży, które pojawiły się w poprzedniej dekadzie. Co więcej, ponieważ wsparcie banków centralnych wywołało gwałtowny wzrost na giełdach, boom został skierowany w stronę większych firm w wybranych sektorach, zwłaszcza zaawansowanych technologii i farmaceutycznego, podczas gdy wiele obszarów ze „starej” gospodarki nadal borykało się z trudnościami, co jeszcze bardziej pogłębiło polaryzację z poprzedniej dekady³⁸. W tym sensie obecna kombinacja spowolnienia wzrostu i rosnących cen jest zakorzeniona w ograniczeniach i sprzecznościach obecnego kapitalizmu finansowego, który jest zupełnie niepodobny do kapitalizmu z lat 70. XX wieku. Instytucje odpowiedzialne za podejmowanie decyzji muszą odpowiednio reagować, zaczynając od znacznie bardziej pragmatycznego podejścia do ograniczania presji inflacyjnej.

PERSPEKTYWY WZROSTU GOSPODARCZEGO W WARUNKACH WOJNY I INFLACJI

Ponad dwa i pół roku po szoku związanym z COVID-19, kiedy wiele regionów gospodarki światowej wciąż walczy z pandemią, nowa seria wstrząsów skomplikowała sytuację gospodarczo-finansową. Szok związany z pandemią COVID-19 i ożywienie w kształcie litery V spowodowały zakłócenia w wielu globalnych łańcuchach dostaw, powodując duże wahania zapasów i liczne wąskie gardła w produkcji. W pierwszej fazie pandemii gwałtownie wzrósł popyt na towary, a popyt na usługi załamał się. Następnie, gdy kraje złagodziły ograniczenia zdrowotne związane z gospodarką, popyt na usługi wzrósł, mimo że popyt na towary utrzymywał się na wysokim poziomie. Te dwa procesy wywarły presję

37 A. Tooze, *Shutdown: How Covid Shook the World's Economy*, London 2021.

38 TDR, 2022.

zarówno na wzrost cen producentów, jak i cen konsumpcyjnych (nawet przed wojną w Ukrainie), podnosząc poziom inflacji w gospodarkach rozwiniętych powyżej ustalonych celów monetarnych. W wielu gospodarkach wschodzących i rozwijających się wzrost ten miał miejsce do poziomu nienotowanego od pierwszej wojny w Zatoce Perskiej na początku lat 90. XX wieku³⁹. Chociaż nie można odrzucić ryzyka kolejnej mutacji wirusa, walka z inflacją zepchnęła problem zdrowia publicznego na dół listy priorytetów polityki gospodarczej, szczególnie w gospodarkach rozwiniętych. Wzrost inflacji wywołał debatę o tym, czy polityka stymulacyjna w okresie pandemii była zbyt ekspansywna w niektórych krajach, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych, czy też problem był nieuchronną konsekwencją trwającej adaptacji do nowej postpandemicznej struktury produkcji i konsumpcji. Ostatecznie reakcja była bardziej motywowana rutyną i celowością polityczną niż wyważoną oceną. Od połowy 2021 roku presja inflacyjna skłoniła niektóre kraje do rozpoczęcia zacieśniania polityki pieniężnej w celu zwalczania wtórnych skutków niezrównoważonego ożywienia gospodarczego. Zacieśnianie monetarne nabrało tempa na początku 2022 roku, kiedy wybuch wojny w Ukrainie wywołał kolejny niekorzystny wstrząs podażyowy na świecie. Ceny paliw i żywności (które już wzrosły) poszybowały w górę. W przypadku ropy naftowej było to wyraźnie konsekwencją transakcji spekulacyjnych, ponieważ wzrost cen znacznie wyprzedzał wszelkie zmiany w jej podaży i konsumpcji. Dostawy niektórych kluczowych zbóż i nawozów zostały zakłócone, a ceny konsumpcyjne w gospodarce światowej przyspieszyły. Od połowy 2022 roku nawet gospodarki o niskiej wcześniej inflacji borykały się z presją inflacyjną (niebezpiecznie zbliżoną do dwucyfrowej), co przy braku innych środków z zakresu polityki zmusiło ich banki centralne do podwyższenia krótkoterminowych stóp procentowych w tempie niespotykanym dotąd w dziesięcioleciu. Oczekiwano, że w drugiej połowie 2022 roku wyższe krótkoterminowe stopy procentowe i wszelkie pozostałe bodźce fiskalne i finansowe związane z COVID-19 jeszcze bardziej ograniczą wzrost dochodów w dużej części gospodarki światowej, prowadząc do „recesji wzrostu”, tj. konwencjonalnie definiowanej jako roczny wzrost globalnej produkcji poniżej 3 proc. zarówno według cen rynkowych, jak i według parytetu siły nabywczej. Sytuacja odzwierciedla to, co wydarzyło się po kryzysie z lat

39 J. Becker, J.P. Dunne, *Military spending composition and economic growth*, „Defence and Peace Economics” 2021, s. 1-13.

2007-2009, kiedy wiele krajów szybko przyjęło budżety oszczędnościowe, osłabiając początkujące ożywienie gospodarcze. Ale inaczej niż wtedy dzisiejsza sytuacja jest „napędzana” przez zacieśnienie monetarne w kontekście wyższych poziomów zadłużenia i nierówności, większej zmienności makroekonomicznej oraz większej heterogeniczności krajów. Sprawia to, że konsekwencje podwyżek stóp procentowych przez Fed znacznie różnią się w zależności od kraju. W porównaniu z początkiem 2021 roku, kiedy debata na temat polityki gospodarczej toczyła się wokół wspólnego i ambitnego programu dotyczącego odbudowy sprzyjającej włączeniu społecznemu i budowania odporności na przyszłe wstrząsy, perspektywa skoordynowanych programów politycznych, które uczyniłyby światową gospodarkę bardziej sprawiedliwą i zrównoważoną, wyraźnie przygasła. Z częściowym wyjątkiem Stanów Zjednoczonych plany transformacji energetycznej zostały w dużym stopniu wstrzymane, podczas gdy kraje starały się zwiększyć dostawy węgla, ropy i gazu, aby ograniczyć ceny paliw i energii elektrycznej (zwłaszcza w Europie). Wysoka inflacja cen żywności i zmienność kursów walut obniżyły dochody milionów osób, zwłaszcza w krajach o niskich i średnich dochodach, niwecząc wszelkie plany walki z wysokim poziomem nierówności. Wiele gospodarek o ograniczonej płynności przeznaczają teraz swoje ograniczone środki fiskalne w trybie awaryjnym na subsydia cenowe, poświęcając publiczne inwestycje w infrastrukturę i programy socjalne, podczas gdy gospodarki rozwinięte po raz kolejny ostrzegają przed klifem fiskalnym i podnoszą nieprawdziwe twierdzenia o ekspansywnych skutkach oszczędności. Wreszcie wojna w Ukrainie i rosnąca rywalizacja między Stanami Zjednoczonymi a Chinami popychają świat w kierunku konfliktowej konfiguracji wielobiegunowej, zmniejszając – przynajmniej na razie – nadzieję na globalny porządek w większym stopniu oparty na współpracy. Niezależnie od tych tendencji droga do przezwyciężenia obecnych trudności gospodarczych i osiągnięcia celów zrównoważonego rozwoju jest nadal możliwa. Wymaga to jednoczesnego zajęcia się pilną potrzebą kryzysu związanego z kosztami utrzymania oraz koniecznością przyspieszenia transformacji strukturalnej w kierunku bardziej ekologicznej gospodarki, przy jednoczesnym zajęciu się pogarszającymi się perspektywami wzrostu poprzez zwiększenie inwestycji produkcyjnych i rozszerzenie środków redystrybucyjnych. Wzmocni to z pewnością lokalne rynki oraz większe zaufanie firm i gospodarstw domowych.

WPŁYW PANDEMII COVID-19 NA PRYWATNY SEKTOR EMERYTALNY

Wybuch pandemii COVID-19 i związane z nim blokady oraz spowolnienie gospodarcze miały i mają wpływ na wszystkie strony uczestniczące w systemach emerytalnych, potencjalnie prowadząc w przyszłości do niższych ich dochodów. Główne skutki COVID-19 dla prywatnych programów emerytalnych były następujące: a) salda kont emerytalnych obniżyły się z powodu spadających cen aktywów oraz miał miejsce wzrost zobowiązań emerytalnych w ramach programów emerytalnych o zdefiniowanym świadczeniu spowodowany spadającymi stopami procentowymi, b) pracodawcy mieli problemy związane ze składkami na pracownicze programy emerytalne, c) wakacje składkowe i wcześniejsze emerytury skutkowały erozją oszczędności⁴⁰. Globalne aktywa emerytalne obniżyły się gwałtownie z powodu załamania na rynkach finansowych w pierwszym kwartale 2020 roku. Prywatne programy emerytalne odnotowały także znaczny spadek stóp zwrotów z inwestycji w 2020 roku w porównaniu z rokiem 2019. Spadek ten był szczególnie niepokojący, ponieważ systemy emerytalne odnotowały wcześniej ujemne stopy zwrotu w 2018 roku. Jednak ceny aktywów w drugiej połowie 2020 roku wzrosły, co spowodowało odbudowę oszczędności emerytalnych. Do końca 2020 roku tempo wzrostu aktywów było wyższe od średniego tempa w ciągu ostatnich dziesięciu lat w większości krajów rozwiniętych⁴¹. Prawie wszystkie jurysdykcje (z wyjątkiem Australii i Polski) wykazały wyższą wartość aktywów emerytalnych na koniec 2020 niż na koniec 2019 roku. Tak szybkie i nieco nieoczekiwane ożywienie różniło się od kryzysu finansowego z 2008 roku, kiedy rynek powrócił do poziomu sprzed kryzysu dopiero po upływie prawie pięciu lat. Oszczędnościowe plany emerytalne również skorzystały na tym gwałtownym wzroście. W ciągu zaledwie trzech kwartałów wszystkie zgłoszone prywatne rynki emerytalne całkowicie wyszły z szoku w pierwszym kwartale 2020 roku. Inaczej było w przypadku państwowych programów emerytalnych, które już w złym stanie weszły w pandemię. Tylko 69 proc. zobowiązań z tytułu emerytur państwowych zostało sfinansowanych w 2017 roku⁴².

40 OECD *Pensions Outlook 2020*, OECD Publishing 2020.

41 D. Price, *The poverty of older people in the UK*, „Journal of Social Work Practice” 2006, no. 20(3), s. 251-266.

42 M. Baily, B. Harris, S. Doshi, *COVID-19 and retirement: Impact and policy responses*, „Brookings Economic Studies” 2020.

Oszczędzanie na emeryturę jest z natury procesem długoterminowym, a osoby o długoterminowym horyzoncie inwestycyjnym prawdopodobnie odzyskałyby wszelkie krótkoterminowe straty. Mimo to kraje wprowadziły kilka rozwiązań w celu zwalczenia tych zagrożeń skierowanych do pracowników, pracodawców, emerytów i twórców planów emerytalnych. Działania, które poszczególne rządy podjęły w celu poradzenia sobie z kryzysem, różniły się w zależności od kraju. W marcu 2020 roku Hiszpania zezwoliła na możliwość wycofania środków dla członków planów emerytalnych w określonych okolicznościach do określonego pułapu przez ograniczony czas. Australia również upoważniła członków planu emerytalnego do wypłaty środków w przypadku bezrobocia lub skrócenia czasu pracy⁴³. Niektóre kraje chroniły emerytów przed stratami inwestycyjnymi poprzez złagodzenie wymogów dotyczących wypłat. Australia tymczasowo obniżyła minimalne kwoty wypłat w okresie od marca 2020 do czerwca 2022 roku⁴⁴. Korzyścią z tej obniżki jest to, że emeryci nie musieli pobierać środków z kont emerytalnych, gdy ceny aktywów były niskie z powodu pandemii COVID-19. Podobny układ obowiązywał w Stanach Zjednoczonych. Osoby dotknięte COVID-19 miały możliwość wycofania środków z planów emerytalnych DC (planów 401(k) lub kont IRA) bez ponoszenia kary. W normalnych okolicznościach wcześniejsza wypłata środków podlega karze podatkowej w wysokości 10 proc., ale została ona uchylona w okresie kryzysu COVID-19. Połowa amerykańskich pracowników skorzystała już z tych możliwości lub planuje z nich skorzystać w najbliższej przyszłości. Częściowy dostęp do aktywów emerytalnych mógł poprawić dobrostan, ale stworzył też pewne dylematy. Podstawowym dylematem tej polityki jest konflikt między celem długoterminowym (stworzenie emerytury) a krótkoterminowym (złagodzenie szoku dochodowego). Wcześniejsze wycofanie majątku bezpośrednio podważa cel, jakim jest uzyskanie godnego poziomu życia na starość. Jednak dostęp do środków wspiera odporność gospodarstw domowych na szoki dochodowe⁴⁵. Aby pomóc w dalszym oszczędzaniu na emeryturę w czasie kryzysu, niektóre kraje subsydiowały składki na plany emerytalne. W Islandii, Holandii, Nowej Zelandii, Słowacji, Szwecji oraz w Wielkiej Brytanii, gdzie istnieje obowiązkowe

43 D. Warren, *Families in Australia Survey: Towards COVID Normal*, Report No. 6: *The Covid-19 Early Release of Superannuation*, Australian Institute of Family Studies 2021.

44 *Minimum Drawdown Amounts for 2021/2022*, „AustralianSuper”, December 2021.

45 M. Bosch, C.C. Felix, M. Garcia-Huitron, M. Silvia-Porto, *Access to mandatory retirement savings in times of COVID-19: public policy considerations*, Inter-American Development Bank 2020, s. 1-15.

uczestnictwo lub automatyczne zapisy do prywatnego planu emerytalnego, narzędzia rynku pracy mają również na celu subsydiowanie składek na prywatne plany emerytalne. W niektórych krajach (np. w Belgii) pracodawcy mają prawo do odroczenia składek emerytalnych dla tymczasowo zwolnionych pracowników⁴⁶. Ponadto w niektórych krajach zatwierdzono tymczasowe obniżenie składek. Finlandia przyjęła tymczasową obniżkę składek pracodawców o 2,6 proc. w drugiej połowie 2020 roku⁴⁷. Dostawcy emerytur mogą korzystać ze środków rezerwowych w celu przezwyciężenia niedoboru funduszy. Akumulacja aktywów emerytalnych staje się utrudniona, gdy pracodawcy/pracownicy przestają wpłacać składki do funduszy emerytalnych. Na przykład Estonia zawiesiła składki pracodawcy na drugi filar emerytalny w okresie od lipca 2020 do sierpnia 2021 roku. Mówiąc dokładniej, pracodawcy nadal płacą składki w wysokości 4 proc., ale są tymczasowo przetrzymywani w publicznym filarze emerytalnym. Z kolei pracownicy mieli możliwość zaprzestania wpłacania składek między grudniem 2020 a sierpniem 2021. Rząd zobowiązał się do przywrócenia składek pracodawców i ich zwrotu w planach emerytalnych w latach 2023-2024 za każdy miesiąc, w którym pracownicy kontynuowali wpłacanie składek między lipcem 2020 a sierpniem 2021 roku. Jednak zobowiązania rządu nie mają zastosowania do tych, którzy zdecydowali się zaprzestać wpłacania składek. Ogólnie rzecz biorąc, pracownicy mogą nadrobić straty socjalne spowodowane COVID-19, pracując dłużej i przesuwając datę przejścia na emeryturę. W przyszłości może to jednak nie być możliwe ze względu na przedłużający się okres wysokiego bezrobocia, a ci, którzy zdecydują się przejść na wcześniejszą emeryturę, prawdopodobnie otrzymają niższe świadczenia⁴⁸. Osoby starsze są ponadto bardziej narażone na rosnące potrzeby zdrowotne wymagające pomocy medycznej, ale te świadczenia są również ograniczane działaniami zapobiegającymi rozprzestrzenianiu się chorób.

46 *Special measures for occupational pensions in response to Covid-19 extended*, Deloitte tax & hand, Deloitte, 13 December 2021.

47 *OECD Economic Surveys-Finland*, OECD Publishing 2020.

48 S. Luković, M. Grbić, *The Impact of 2019-20 Coronavirus Pandemic on Pension Insurance Sector*, EBM 2020 Conference, Faculty of Economics, University of Kragujevac 2020.

PERSPEKTYWY GLOBALNEGO WZROSTU I INFLACJI

W oparciu o model polityki globalnej przewidywano, że tempo wzrostu gospodarki światowej będzie kształtować się w 2022 roku na poziomie 2,5 proc. Było to o 1,0 p.p. mniej niż stopa prognozowana na ten rok. Korekta w dół w stosunku do 2021 roku wynikała z trzech czynników:

a) bodźce polityczne wprowadzone w 2020 i 2021 roku okazały się słabsze niż pierwotnie prognozowano. W szczególności w okresie wychodzenia z recesji impulsy fiskalne i pieniężne charakteryzowały się mniejszą skutecznością niż zakładano i słabiej oddziaływały na wzrost. To sprawiło, że późniejsze zacięśnienie polityki (zarówno fiskalnej, jak i monetarnej) miało charakter bardziej recesyjny niż wystąpiłoby to w sytuacji, gdyby ożywienie było silniejsze;

b) reakcja podażowa na podstawowe dobra i usługi była niewystarczająca, aby sprostać gwałtownemu wzrostowi popytu po okresie *lockdownu*. Taki wynik nie był zaskakujący. Wiele rządów niechętnie zwiększało inwestycje publiczne oraz skłonne było prowadzić aktywną politykę przemysłową, co doprowadziło do sytuacji, w której trwająca „polityka zwężania” (mająca na celu likwidację nadwyżek aktywów banku centralnego) została spotęgowana przez podwyżki stóp procentowych mające przeciwdziałać presji inflacyjnej;

c) nieoczekiwane przeciwności związane z wojną w Ukrainie spowodowały obniżenie tempa wzrostu w Federacji Rosyjskiej i w Ukrainie, a także wywołały wahania cen surowców (w większości już wyhamowane), a obecnie działają one jako niekorzystny szok podażowy zarówno w gospodarkach rozwiniętych, jak i rozwijających się. Wojna trwająca w Ukrainie i napięcia geopolityczne potęgują niepokój gospodarczy. Aktualizacja prognoz we wrześniu 2022 roku uwzględniała możliwe konsekwencje: wstrząsy energetyczne i surowcowe, zakłócenia w handlu, niestabilność finansową i kursową, presję inflacyjną, przymusową migrację oraz niestabilne przepływy przekazów pieniężnych. Ponieważ większość z tych konsekwencji przebiegała jak dotąd zgodnie z przewidywaniami, prognozy pozostają w dużej mierze niezmiennicze w stosunku do sytuacji sprzed kilku miesięcy. Wykorzystywane jest to również jako przypomnienie, że najważniejsze problemy, przed którymi stoi dziś światowa gospodarka, powstały przed wojną w Ukrainie. Obecne wyniki wzrostu wskazują na niepokojący wzorzec obserwowany w okresie dekady po światowym kryzysie finansowo-gospodarczym 2007-2009, kiedy okres i zakres reakcji w polityce

gospodarczej były takie, iż ożywienie z upływem czasu straciło dynamikę. Według różnych ocen tendencja ta pogorszyła się, a w 2023 roku oczekuje się dalszego spowolnienia wzrostu do poziomu 2,2 proc. Szacunkowy wzrost o 2,5 proc. w 2022 roku to mniej niż połowa tempa wzrostu wynoszącego 5,6 proc. w 2021 roku, kiedy wznowiono działalność gospodarczą po najostrzejszej recesji w historii. Częściowego spowolnienia wzrostu w 2022 roku należało się spodziewać, ponieważ kraje uruchomiły swoje niewykorzystane moce produkcyjne po wprowadzeniu programów szczepień i złagodzeniu blokad. Podobna fluktuacja miała miejsce po kryzysie w latach 2007-2009, z silnym ożywieniem bezpośrednio po szoku, po którym nastąpiło spowolnienie. Cechą charakterystyczną obecnej fazy jest jej przerysowana forma. Jak dotąd spadki i wzrosty były dłuższe odpowiednio w latach 2020 i 2021 niż w latach 2009 i 2010, a spowolnienie po odbiciu ma być bardziej gwałtowne w latach 2022-2023 niż w okresie 2011-2012. Oczekuje się, że dalsze podwyżki światowych realnych stóp procentowych spowodują ograniczenie wzrostu światowej produkcji w 2023 roku, na co wpływ będą miały podziały polityczne, które nadal blokują kompensacyjne działania fiskalne w rozwiniętych gospodarkach zachodnich, a także ograniczenia walutowe, które powodują podobne efekty w wielu gospodarkach rozwijających się. Przewiduje się, że gospodarka światowa osiągnie w 2023 roku wzrost o zaledwie 2,2 proc., ale istnieje ryzyko dalszego spadku, jeśli warunki finansowe w wiodących gospodarkach pogorszą się, a problem dotknie także gospodarek wschodzących. Jeśli taki scenariusz niskiego wzrostu utrzyma się przez dwa lata lub dłużej, światowa produkcja będzie na dobrej drodze do wolniejszego wzrostu niż po globalnym kryzysie finansowym, który sam w sobie nie spełniał oczekiwań wielu gospodarek. Prognozy wskazują na niepokojącą tendencję, zgodnie z którą spowolnienie aktywności nie jest w stanie zapewnić „godnych” miejsc pracy oraz jest niewystarczające do generowania dochodów pozwalających na sprowadzenie do dziedziczonego oraz nadmiernie dużemu zadłużeniu. Jest także zbyt niestabilne, aby dawać długoterminowe perspektywy rozwoju gospodarczego i pogłębia nierówności w dochodach i majątku, które powstały jeszcze przed wybuchem pandemii. Dla gospodarek rozwijających się spowolnienie jest szczególnie powodem do niepokoju. Wyłączając Chiny, przewiduje się, że wzrost tej grupy krajów wyniesie w obecnym roku ok 3,0 proc., tj. poniżej średniej sprzed pandemii COVID-19, kiedy kształtował się na poziomie 3,5 proc. i zmniejszył możliwości wzrostu dochodów na statystycznego mieszkańca. Porównując, na początku XXI wieku w ostatnim

okresie trwałego postępu w zakresie uprzemysłowienia i rozwoju, tempo wzrostu tej grupy krajów wynosiło średnio 5 proc. rocznie. Chiny również zwolnią (szacunkowo o 4,2 p.p. mniej niż w 2021 roku), chociaż przewiduje się, że będą nadal osiągać wyższe tempo niż inne kraje. Szacuje się, że na poziomie prawie 4 proc. w 2022 roku przyspieszą w 2023 jako jedne z nielicznych. Obecne warunki makroekonomiczne i finansowe stawiają gospodarki rozwijające się w trudnej sytuacji, ponieważ są one narażone na coraz częstsze wstrząsy związane z rynkami towarowymi, przepływami kapitału, gwałtownymi wzrostami inflacji, niestabilnością kursów walutowych oraz problemami związanymi z zadłużeniem. Tymczasem handel południe-południe wyraźnie osłabł, a *friendshoring*, zwiększona koncentracja rynku, ograniczona przestrzeń polityczna oraz polityka klimatyczna zorientowana na północ osłabiają pozycję krajów rozwijających się w globalnych łańcuchach wartości⁴⁹. Przewiduje się, że gospodarki rozwinięte wzrosną o 1,7 proc. w 2022 oraz 1,0 proc. w 2023 roku. Średnio jest to 0,5 p.p. poniżej średniej z okresu sprzed pandemii COVID-19 i 0,9 proc. poniżej średniej sprzed światowego kryzysu ekonomiczno-finansowego z lat 2007-2009. Spowolnienie jest szczególnie widoczne w Wielkiej Brytanii oraz w krajach Unii Europejskiej, zwłaszcza we Francji, w Niemczech i we Włoszech. Jest to odzwierciedlenie nadmiernego polegania przez decydentów politycznych na polityce pieniężnej w zarządzaniu kierunkami rozwoju poszczególnych gospodarek. Podczas gdy globalny wzrost inflacji wzbudził obawy o przegrzanie koniunktury w niektórych gospodarkach, w większości gospodarek G20 oczekuje się, że do końca 2023 roku realny PKB spadnie poniżej trendu sprzed pandemii COVID-19. W 2023 roku światowa gospodarka nadal będzie o ponad 3 p.p. poniżej tendencji sprzed pandemii bez oznak szansy na zamknięcie „luki” w najbliższym czasie. W odniesieniu do gospodarek G20 oczekuje się, że tylko Turcja, Arabia Saudyjska i Argentyna uplasują się w bieżącym roku powyżej trendu z przyczyn charakterystycznych, które nie są wyraźnie trwałe. W Turcji utrzymująca się inflacja sprawia, że obecny wzrost powyżej trendu jest kruchy. W krótkim okresie oczekuje się pewnych restrykcyjnych dostosowań makroekonomicznych. W Arabii Saudyjskiej szybkie ożywienie związane jest z kolei z wahaniami na światowym rynku ropy naftowej, co z kolei odzwierciedla wzrost cen i wydobycia saudyjskiego po wybuchu

49 S. Storm, *Cordon of conformity: why DSGE models are not the future of macroeconomics*, „International Journal of Political Economy” 2021, vol. 50, no. 2, s. 77-98.

wojny w Ukrainie. W Argentynie natomiast PKB powyżej trendu jest w rzeczywistości powrotem do średniej, ponieważ gospodarka „kurczyła” się o 0,6 proc. rocznie w ciągu trzech lat przed pandemią. Pozostałe kraje G20 będą kontynuowały częściowe ożywienie w 2023 roku, przy czym największa „luka” wystąpi w Federacji Rosyjskiej ze względu na utrzymujące się negatywne skutki wojny dla rosyjskiej gospodarki. Prognozy powolnego wzrostu na lata 2022-2023 są obciążone różnymi zastrzeżeniami. Krajowe decyzje polityczne i międzynarodowa koordynacja (lub jej brak) mogą zmienić sytuację na lepsze (lub na gorsze). Postępowe i skoordynowane działania polityczne w kierunku celów związanych ze zrównoważonym rozwojem mogą nadal skierować gospodarkę światową na odpowiednią ścieżkę. Z kolei długotrwała wojna w Ukrainie, utrzymująca się wysoka inflacja, wstrząs realnych stóp procentowych podobny do „epoki” Volckera i wzmożone turbulencje finansowe mogą wepchnąć gospodarkę światową w głębszą recesję, po której nastąpi długa stagnacja z komplikacjami makrofinansowymi w wielu krajach rozwijających się i w niektórych rozwiniętych. Dotyczy to zwłaszcza Europy, którą kryzys energetyczny prawdopodobnie dotknie najmocniej⁵⁰, a połączenie unii walutowej i rozpadu fiskalnego zwiększa premię za ryzyko płaconą przez niektóre rządy w czasach kryzysu. Prognoza powolnego wzrostu na lata 2022-2023 jest w połowie drogi między optymistycznymi scenariuszami „miękkiego lądowania” a pesymistycznymi alternatywami skupionymi na pogłębianiu napięć geopolitycznych i eskalacji militarnej. Zakładając, że wojna w Ukrainie przekształci się w polityczny i militarny impas, z rosnącą liczbą ofiar ludzkich, ale bez dalszych negatywnych skutków ekonomicznych dla reszty świata, spodziewany był i jest spadek inflacji w drugiej połowie 2022 i na początku 2023 roku. Recesja w Europie i ostrzejsze spowolnienie wzrostu w Stanach Zjednoczonych i Chinach spowodują najprawdopodobniej szybszy spadek cen surowców i dalsze ograniczenie presji inflacyjnej. Jednocześnie aprecjacja dolara, napędzana podwyżkami stóp procentowych, może generować wstrząsy recesyjne w gospodarkach rozwijających się, dodatkowo spowalniając światową produkcję i ceny w 2023 roku. Trendy te są obciążone dużą nieprzewidywalnością. Mimo to, według MFW, światowa roczna inflacja konsumpcyjna osiągnie najwyższy poziom 9 proc. w trzecim kwartale 2022 roku, a następnie gwałtownie spadnie do 4 proc. pod koniec 2023 roku. W porównaniu z kryzysem z lat 2007-2009

50 Thompson, 2022.

ożywienie po pandemii COVID-19 było stosunkowo bardziej inflacyjne w gospodarkach rozwiniętych niż w krajach rozwijających się, w których stopy inflacji są strukturalnie wyższe. W krajach rozwiniętych inflacja była silnie skorelowana. Stopa inflacji CPI w Stanach Zjednoczonych wzrosła z 1,5 proc. w styczniu 2019 roku do 8,5 proc. w maju 2022 roku; Inflacja CPI w Unii Europejskiej wzrosła z 1,4 proc. w styczniu 2019 roku do 8,8 proc. w maju 2022 roku. W maju 2022 roku wskaźniki inflacji CPI dla Niemiec, Francji i Wielkiej Brytanii wyniosły odpowiednio 8,7 proc., 5,8 proc. i 9 proc., podczas gdy inflacja w Kanadzie wynosiła 7,7 proc. We wszystkich tych przypadkach głównymi czynnikami napędzającymi odradzającą się inflację okazały się ceny towarów i związane z pandemią COVID-19 wąskie gardła w globalnych łańcuchach dostaw. W związku z tym w tych krajach miary inflacji, które nie obejmują cen energii, są znacznie niższe niż (główna) stopa inflacji CPI. Jednak, podczas gdy importowana inflacja już spada, ceny towarów pozostają wysokie, podobnie jak wskaźniki presji w łańcuchu dostaw, co sugeruje, że ceny konsumpcyjne i płace nominalne mogą nadal rosnać. W Unii Europejskiej, gdzie duża część wynagrodzeń jest ustalana w ramach umów wieloletnich, dostosowanie płac nominalnych trwało dłużej niż w Stanach Zjednoczonych, gdzie umowy o pracę są zawierane na krótszy okres. Miesięczne wskaźniki inflacji CPI (od stycznia 2019 do grudnia 2022 roku) dla wybranych krajów rozwijających się były na ogół wyższe niż w krajach rozwiniętych i z pewnymi wyjątkami rozpoczęły wzrost wcześniej. Wszystkie wymienione gospodarki są stosunkowo dużymi importerami towarów, towary stanowiły średnio nieco mniej niż jedną trzecią ich importu (w dolarach) w latach 2018-2020. Udział towarów w imporcie Chin i Egiptu wynosił 38 proc., a ponad 50 proc. indyjskiego importu stanowiły towary podstawowe, w tym żywność i paliwo. W rezultacie wyższe ceny towarów miały silny wpływ na ceny krajowe za pośrednictwem importu. Szacunki obejmujące ostatnie pięć dekad sugerują, że pięćdziesięcioprocentowy wzrost cen ropy (w przybliżeniu wzrost w 2021 roku) wiązał się ze wzrostem inflacji o 3,5-4,4 p.p. z opóźnieniem około dwóch lat⁵¹. Wyniki te sugerują, że w gospodarkach wschodzących, podobnie jak w gospodarkach rozwiniętych, znaczna część inflacji obserwowanej w latach 2021-2022 była spowodowana wyższymi cenami surowców, w szczególności ropy naftowej. Wysoka inflacja

51 S. Choi, D. Furceri, P. Loungani, S. Mishra, M. Poplawski-Ribeiro, *Oil prices and inflation dynamics: Evidence from advanced and developing economies*, „Journal of International Money and Finance” 2018, 82(C), s. 71-96.

w ciągu ostatnich dwóch lat może mieć pozytywne skutki: realne stopy procentowe, przynajmniej w przypadku gospodarek rozwiniętych, spadły głęboko do poziomu ujemnego. W rezultacie, jeśli nominalne stopy procentowe zbyt nie wzrosną, koszt netto długu publicznego (realna stopa procentowa minus tempo wzrostu PKB) może być nadal ujemny lub zerowy po procesie dezinflacji, łagodząc obawy o dług publiczny i zapewniając więcej miejsca dla wydatków, w tym przeznaczonych na transformację energetyczną.

PODSUMOWANIE: WIELOKROTNE NIEKORZYSTNE WSTRZĄSY PODAŻOWE

Pandemia COVID-19 doprowadziła do nagłego zatrzymania i stopniowego ponownego otwarcia światowej gospodarki, powodując poważne zakłócenia w globalnych łańcuchach dostaw, logistyce, handlu oraz w układzie cen międzynarodowych⁵². Pierwsza część szoku była wyraźnie deflacyjna, zwłaszcza w przypadku usług miejskich połączonych ze spadkiem popytu i podaży. Następnie, gdy gospodarka zaczęła dostosowywać się do wprowadzonych ze względów zdrowotnych blokad, popyt na towary wzrósł, tworząc wąskie gardła w zaopatrzeniu i logistyce na całym świecie, które zarejestrowano jako wahania cen. Ilustrują to dwa kluczowe wskaźniki cen: półprzewodników oraz towarów. Do wzrostu światowej inflacji przyczyniły się również głębokie wahania cen surowców w kształcie litery V. Pierwszym uderzeniem COVID-19 była deflacja cen żywności, paliw i surowców mineralnych, ale faza ta nie trwała długo. Po trzydziestoprocentowym spadku między grudniem 2019 a kwietniem 2020 roku światowy indeks towarowy MFW wzrastał niemal nieprzerwanie do początku 2022 roku, osiągając łączny wzrost o 187 proc. i był napędzany przez trzy główne czynniki. Po pierwsze, postcovidowy boom na towary konsumpcyjne i materiały budowlane był bardzo intensywny. Po drugie, początkowa obniżka światowych nominalnych stóp procentowych w celu walki z recesją spowodowaną przez pandemię COVID-19 stworzyła zachętę do spekulacji wszelkimi aktywami finansowymi, w tym towarami. Luzowanie ilościowe

52 T. Bertz, A. Pond, W. Yin, *Investment agreements and the fragmentation of firms across countries*, „Review of International Organizations” 2021, vol. 16, no. 4, s. 755-791.

w latach 2020 i 2021 doprowadziło do większej spekulacji i inflacji na rynkach aktywów: kryptowaluty, ropy naftowej, żywności i minerałów. Po trzecie, wojna w Ukrainie spowodowała dalszy wzrost cen paliw i żywności na początku 2022 roku, początkowo w powiązaniu z niskimi światowymi stopami procentowymi. Wydaje się, że poczynając od połowy 2022 roku zaostrenie polityki monetarnej w Stanach Zjednoczonych i spowolnienie produkcji światowej zatrzymały globalny trend inflacyjny na rynkach towarowych. Nadal istnieje jednak duża niepewność co do konsekwencji wojny w Ukrainie dla cen żywności i paliw, ale przy wysokich stopach procentowych i wolniejszym wzroście popytu najbardziej prawdopodobnym scenariuszem w 2023 roku jest dalszy, chociaż bardziej stopniowy, spadek cen surowców⁵³. Ponieważ jednak punkt wyjścia trendu dezinflacyjnego jest bardzo wysoki, relatywne ceny towarów wyrażone jako światowy dochód na mieszkańca będą nadal wysokie w krótkim okresie. W rzeczywistości, pomimo spadku w czerwcu 2022 roku, indeks cen żywności nadal był o 64 proc. wyższy od wartości sprzed pandemii COVID-19. Inflacja cen żywności stanowi poważne wyzwanie dla gospodarstw domowych w krajach rozwijających się, ponieważ wydają one większą część swoich dochodów na żywność. Wyższe jej ceny oznaczają gwałtowny spadek realnych dochodów większości pracowników o niskich dochodach, których płace nie rosną wraz z inflacją i mogą wciągnąć miliony osób w ubóstwo. Szacuje się, że same wyższe ceny żywności doprowadziły w 2022 roku do skrajnego ubóstwa dodatkowo 75-95 mln osób w porównaniu z tendencjami sprzed pandemii⁵⁴. Inflacja cen energii może być jeszcze bardziej szkodliwa, ponieważ wyższe ceny żywności i energii oraz utrzymujące się warunki kryzysowe mogą zwiększyć liczbę osób żyjących w skrajnym ubóstwie o 263 mln w 2022 roku. Wyższe ceny żywności zmuszają również gospodarstwa domowe w gospodarkach wschodzących do obniżenia wydatków na artykuły niespożywcze, w związku z tym obniży się popyt na wytwarzane towary i usługi. Rezultatem będzie spowolnienie wzrostu w sektorach innych niż podstawowe. Jeśli nie recesja, to stagflacja może również dobrze wywołać niepokoje społeczne i zamieszki żywnościowe, zwłaszcza w krajach o ograniczonych kursach walutowych, które są importerami netto żywności. Teoretycznie wysokie ceny względne stymulują obecne inwestycje,

53 T. Kienhaara et al., *Investor-state disputes threaten the global green energy transition*, „Science” 2022, vol. 376, no. 6594, s. 701-703.

54 D. Gerszon Mahler, N. Yonzan et al., *Pandemic, prices, and poverty*, „World Bank Data Blog” 13 April 2022.

a następnie większą produkcję, więc obecny wzrost cen żywności powinien zostać złagodzony w 2023 roku. W praktyce ze względu na długoterminowe skutki globalnego ocieplenia i krótkoterminowe implikacje wysokich cen nawozów w następnym cyklu żniw normalizacja światowego rynku żywności nie jest czymś oczywistym, a sytuacja w Afryce Subsaharyjskiej musi budzić szczególny niepokój. Oprócz niepewnej postcovidowej adaptacji światowej podaży żywności do popytu, wojna w Ukrainie wywołała niekorzystny szok podażowy na rynku pszenicy i nawozów, zmuszając niektóre kraje do ograniczenia eksportu tych dwóch produktów. W przypadku braku globalnej koordynacji lokalna wojna w Europie Wschodniej może prowadzić do wojen handlowych na światowym rynku żywności. Wojna w Ukrainie i sankcje gospodarcze wobec Federacji Rosyjskiej wywołały również duży szok w Europie z rekordowym wzrostem cen energii elektrycznej i paliw w 2022 roku oraz ryzykiem reglamentacji w 2023 roku.

Tak więc po prawie dwóch latach walki z pandemią COVID-19 gospodarka światowa wciąż nie jest w stanie odzyskać tempa wzrostu sprzed ogłoszenia pandemii. Rządy na całym świecie wdrożyły różne środki polityczne w celu przeciwdziałania kryzysowi gospodarczemu związanemu z pandemią COVID-19, który spowodował pogorszenie finansów publicznych. Ponieważ publiczne systemy emerytalne wielu krajów są częściowo finansowane z wpływów podatkowych, wzrost wydatków publicznych może stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa emerytur w przyszłości. Jeśli chodzi o prywatne plany emerytalne i fundusze emerytalne, na ich sytuację finansową wpłynął przedłużający się okres niskich stóp zwrotu z inwestycji przed wybuchem pandemii COVID-19, a następnie jego nasilenie w okresie pandemii. Jednak globalne zwroty z inwestycji odbudowują się po negatywnym wpływie pandemii, co przynosi korzyść prywatnemu sektorowi emerytalnemu w utrzymaniu statusu kapitału. Obiecujące są również perspektywy tempa wzrostu gospodarczego w połączeniu ze spadkiem stopy bezrobocia. Tendencje te powinny złagodzić negatywne skutki zwolnień z obowiązku składowego, odroczenia płatności składek oraz obniżenia wysokości składek. W ten sposób obecni i przyszli emeryci nie odczuli by znaczących spadków świadczeń emerytalnych.

BIBLIOGRAFIA

- Akcigit U., Chen W. et al., *Rising corporate market power: Emerging policy issues*, „Staff Discussion Notes” 2021, no. 2021/001, 15 March.
- Baily M., Harris B., Doshi S., *COVID-19 and retirement: Impact and policy responses*, „Brookings Economic Studies” 2020.
- Becker J., Dunne J.P., *Military spending composition and economic growth*, „Defence and Peace Economics” 2021.
- Been J., Caminada K., Goudswaard K., van Vliet O., *Public/private pension mix, income inequality, and poverty among the Elderly in Europe: an empirical analysis using new and revised OECD data*, „Social Policy & Administration” 2017, no. 51(7).
- Bélan D., Marier P., *COVID-19 and Long Term Care Policy for Older People in Canada*, „Journal of Aging and Social Policy” 2020, no. 32(4-5).
- Bertz T., Pond A., Yin W., *Investment agreements and the fragmentation of firms across countries*, „Review of International Organizations” 2021, vol. 16, no. 4.
- Biggs A., *How the Coronavirus Could Permanently Cut Near-Retirees’ Social Security Benefits*, Working, no. 675, Wharton Pension Research Council 2020.
- Blanchard O.J., *Should we reject the natural rate hypothesis?*, „Journal of Economic Perspectives” 2018, no. 32(1).
- Bosch M., Felix C.C., Garcia-Huitron M., Silvia-Porto M., *Access to mandatory retirement savings in times of COVID-19: public policy considerations*, Inter-American Development Bank 2020.
- Bose S., Shams S., Ali M.J., Mihret D.G., *COVID-19 – impact, sustainability performance and firm value. International evidence*, „Accounting & Finance” 2022, no. 62(1).
- Choi S., Furceri D., Loungani P., Mishra S., Poplawski-Ribeiro M., *Oil prices and inflation dynamics: Evidence from advanced and developing economies*, „Journal of International Money and Finance” 2018, no. 82(C).
- Clifton J., Diaz-Fuentes D., Howarth D., *Regional Development Banks in the World Economy*, Oxford 2021.
- Curran L., Eckhardt J., *Why COVID-19 will not lead to major restructuring of global value chains*, „Management and Organization Review” 2021, 17(special issue 2).
- Feher C., de Bidegain I., *Pension Schemes in the COVID-19 Crisis: Impacts and Policy Considerations*, IMF Fiscal Affairs. International Monetary Fund, 2020, no. 1-8.
- Fiscal Monitor: Database of Country Fiscal Measures in Response to the COVID-19 Pandemic*, International Monetary Fund Fiscal Affairs Department, April 2021.
- Gerszon Mahler D., Yonzan N. et al., *Pandemic, prices, and poverty*, „World Bank Data Blog” 13 April 2022.
- Goodfriend M., *How the world achieved consensus on monetary policy*, „Journal of Economic Perspectives” 2007, no. 21(4).
- Guidorzi B., *The „Shadow Pandemic” Addressing Gender- based Violence (GBV) During COVID-19*, w: *COVID-19 in the Global South-Impacts and Responses*, ed. by P. Carmody, G. McCann, C. Colleran, C. O’Halloran, Bristol 2021.
- HelpAge International, *Responding to COVID-19 with improved social protection for older people*, London 2020.

- Hinrichs K., *Recent pension reforms in Europe: More challenges, new directions. An overview*, „Social Policy Administration” 2021, (special issue 55).
- Holzrichter M., Seliga J., *Pension Systems under Pressure: How Public Pension Systems Will Handle the Impact of COVID-19*, The Bureau of National Affairs, Inc. 2020.
- How Much Money America's Billionaires Have Made During the COVID-19 Pandemic*, „Forbes” April 2021.
- Iacoviell M., Navarro G., *Foreign effects of higher U.S. interest rates*, „Journal of International Money and Finance” 2019, no. 95.
- Kabeer N., Razavi S., van der Meulen Rodgers Y., *Feminist Economic Perspectives on the Covid-19 Pandemic*, „Feminist Economics” 2021, vol. 27, no. 1-2.
- Khoo S., *COVID-19 Pandemic Ignorance and the „Worlds” of Development*, in: *COVID-19 in the Global South – Impacts and Responses*, ed. by P. Carmody, G. McCann, C. Colleran, C. O'Halloran, Bristol 2022.
- Kienhaara T. et al., *Investor-state disputes threaten the global green energy transition*, „Science” 2022, vol. 376, no. 6594.
- Luković S., Grbić M., *The Impact of 2019-20 Coronavirus Pandemic on Pension Insurance Sector*, EBM 2020 Conference, Faculty of Economics, University of Kragujevac 2020.
- Minimum Drawdown Amounts for 2021/2022*, „Australian Super”, December 2021.
- Moehlecke C., Wellhausen R.L., *Political risk and international investment law*, „Annual Review of Political Science” 2022, vol. 25.
- Natali D., Terlizzi A., *The Impact of Covid-19 on the Future of Pensions in the EU*, ETUC SociAll Project 2018/08, Thematic Report 2021.
- Natali D., *Pensions in the age of Covid-19: Recent changes and future challenges*, „ETUI Policy Brief” 2020, no. 13.
- OECD *Pensions Outlook 2020*, OECD Publishing 2020.
- OECD *Economic Surveys-Finland*, OECD Publishing 2020.
- Price D., *The poverty of older people in the UK*, „Journal of Social Work Practice” 2006, no. 20(3).
- Roubini N., *Stagflationary global debt crisis looms and things will get much worse*, „The Guardian” 30 June 2022.
- Special measures for occupational pensions in response to Covid-19 extended*, Deloitte tax & hand, Deloitte, December 13 2021.
- Storm S., *Cordon of conformity: why DSGE models are not the future of macroeconomics*, „International Journal of Political Economy” 2021, vol. 50, no. 2.
- Subsidies for Short-Time Work-Factsheet for case SI-2020-23/904*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Eurofound 2020.
- Sutcliffe C., *The implications of the Covid-19 pandemic for pensions*, w: *A new world post COVID-19: lessons for business, the finance industry and policy makers*, ed. by M. Billio, S. Varotto, Ca' Foscari University Press 2020.
- Syed M., *Now is not the time to neglect developing economies*, „Financial Times” 3 August 2022.
- Symeonidis G., Tinios P., Chouzouris M., *Public Pensions and Implicit Debt: An Investigation for EU Member States Using Ageing Working Group 2021 Projections*, „Risks” 2021, no. 9(190).
- The Impact of Covid-19 Pandemic on Public Pension Plans*, Issue Brief, American Academy of Actuaries 2020.

- Tooze A., *Shutdown: How Covid Shook the World's Economy*, London 2021.
- Warren D., *Families in Australia Survey: Towards Covid Normal*, Report no. 6: *The Covid-19 Early Release of Superannuation*, Australian Institute of Family Studies 2021.
- World Bank, *Global Economic Prospects. June 2022*, The World Bank Group, Washington, D.C., June 2022.
- World Employment and Social Outlook: Trends 2021*, Geneva: International Labor Organization 2021.
- World Employment and Social Outlook: Trends 2022*, Geneva: International Labor Organization 2022.

STRESZCZENIE

Lata 2020-2022 były okresem serii kryzysów w gospodarce światowej. Po szybkim, ale nierównomiernym ożywieniu w 2021 roku znalazła się ona w centrum kaskadowych i nakładających się na siebie kryzysów. Przy dochodach w wielu dużych gospodarkach kształtujących się wciąż poniżej poziomów z 2019 roku wzrost wszędzie zwolnił, obniżając swoje tempo. Kryzys związany z kosztami życia dotknął większość gospodarstw domowych w krajach rozwiniętych i rozwijających się. Odnosi się to przede wszystkim do osób w wieku 60+, które uważane są na świecie za grupę społeczną wysokiego ryzyka. Uszkodzone i przerwane łańcuchy dostaw pozostawały nadal kruche w kluczowych sektorach. Budżety rządowe znajdowały się pod presją regulacji fiskalnych i wysoko niestabilnych rynków obligacji. Kraje zadłużone, w tym ponad połowa krajów o niskich dochodach i około jedna trzecia krajów o średnich dochodach, znalazły się w sytuacji coraz bliższej niewypłacalności. Prowadzona w poszczególnych krajach w okresie pandemii COVID-19 (tj. w latach 2020-2022) polityka gospodarcza i pieniężna, za którą odpowiadały odpowiednio rządy oraz banki centralne, nie miała bezpośrednio na celu ochrony grup społecznych wysokiego ryzyka, w tym grupy 60+. Taki generalny wniosek wypływa z przeprowadzonej w opracowaniu analizy. Priorytety wymienionych instytucji oraz organizacji międzynarodowych (MFW, Bank Światowy, WTO) miały charakter zdecydowanie bardziej strategiczny i nie koncentrowały się bezpośrednio na ochronie poszczególnych grup społecznych. Rola ta była przyporządkowana bardziej polityce społecznej oraz zdrowotnej w obrębie kolejnych krajów, a nie polityce gospodarczej i pieniężnej. Jest to zresztą do pewnego stopnia zrozumiałe, biorąc pod uwagę szok i wyzwania, jakie spowodowała pandemia COVID-19. Podobną uwagę można sformułować pod adresem wymienionych międzynarodowych instytucji finansowych i gospodarczych. Wyjątek stanowiła oczywiście Światowa Organizacja Zdrowia (WHO), która formułowała zalecenia i rekomendacje pod adresem polityki zdrowotnej w układzie krajowym i międzynarodowym.

Słowa kluczowe: pandemia COVID-19, gospodarka światowa, kryzys i spowolnienie gospodarcze, grupy społeczne wysokiego ryzyka, emeryci 60+, polityka gospodarcza i pieniężna, ochrona grup społecznych.

MAREK BEDNARSKI

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych

PRACA SENIORÓW. KORZYŚCI I BARIERY W KONTEKŚCIE PANDEMII COVID-19

WPROWADZENIE

Praca zawodowa osób starszych budzi w Polsce (i nie tylko) bardzo duże kontrowersje. Wyrazem tego były napięcia społeczne wokół podniesienia wieku emerytalnego, a potem, w rezultacie wyników wyborów w 2015 roku, jego obniżenia do poziomu poprzedniego. Nie spowodowało to jednak, że przesłanki wydłużania czasu pracy zarobkowej zniknęły. Raczej bariery społeczne dla tej zmiany okazały się zbyt wysokie.

Stąd przedmiotem prezentowanego opracowania będzie analiza, z jednej strony, korzyści z pracy seniorów (to jest osób pozostających w świetle obowiązujących obecnie przepisów w wieku emerytalnym), a z drugiej – występujących tu barier. Stworzy to przesłanki do rozważenia instrumentów, przy pomocy których będzie można, w jakiejś skali, poszerzyć zatrudnienie takich osób, zarówno pobierających emeryturę, jak i opóźniających podjęcie świadczenia. Dlatego w kolejnych częściach opracowania pokazane będą korzyści z zatrudnienia seniorów zarówno dla państwa i pracodawców, jak i samych seniorów. Potem przedstawione zostaną bariery w ich zatrudnianiu tkwiące w przedsiębiorstwach i na poziomie gospodarstw domowych. Potencjalny pracownik – senior bowiem najpierw identyfikuje korzyści z dalszego zatrudnienia, następnie dostrzega bariery i jeśli nie są zbyt wysokie, to poszukuje pracy (ewentualnie ją kontynuuje). Potencjalny pracodawca również identyfikuje najpierw korzyści z zatrudnienia seniora, potem wynikające stąd koszty, i z tej kalkulacji będzie

wynikać jego skłonność do zaoferowania pracy osobie starszej. Jeśli oczekiwania obu stron się spotkają (w szczególności w odniesieniu do płacy), dojdzie do podjęcia bądź kontynuacji zatrudnienia mimo uzyskania wieku emerytalnego przez zainteresowanego. Dzieje się to wszystko w przestrzeni prawnoinstytucjonalnej określonej przez państwo.

Obecny okres jest jednak szczególny z uwagi na to, że nie wygasła jeszcze do końca pandemia COVID-19. Choroba ta odcisnęła piętno na licznych obszarach życia, dotykając w wielu wymiarach, w szczególności mocno, osoby starsze. Miała zatem wpływ na ich gotowość do pracy zawodowej, modyfikując postawy pracodawców i seniorów. Zjawisko to dobrze uchwyciły badania ilościowe i jakościowe (towarzyszące interwencji społecznej, której celem było podniesienie jakości życia osób starszych w okresie pandemii i w okresie popandemicznym) zrealizowane przez specjalistów z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego i Instytut Pracy i Spraw Socjalnych w 2022 roku na terenie trzech gmin województwa mazowieckiego w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”. Ich wyniki, a także inne źródła, pozwolą pokazać, biorąc pod uwagę doświadczenia obecnych czasów, wiedzę na temat korzyści i barier w zatrudnianiu seniorów¹.

Wszystko to umożliwi, w końcowej części opracowania, zarekomendowanie działań, które pozwolą poszerzyć zatrudnienie seniorów, z uwzględnieniem konsekwencji pandemii.

PRACA SENIORÓW – UWARUNKOWANIA DEMOGRAFICZNE

Kwestia pracy osób starszych nie jest jedynie pochodną strategii realizowanych w gospodarstwach domowych seniorów i przez pracodawców zainteresowanych ewentualnym ich zatrudnieniem. Praca osób starszych to również istotny problem o charakterze makroekonomicznym wynikający z przekształceń demograficznych, a w szczególności zmian w proporcjach wiekowych w społeczeństwie. Oznaczają one najogólniej wzrost udziału ludzi starych w społeczeństwie.

¹ Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022.

W świetle informacji GUS-u w Polsce na koniec 2020 roku osób w wieku 60 lat i więcej było 9,8 mln, co stanowiło 25,6 proc. całego społeczeństwa. Instytucja ta prognozuje, że w 2050 roku taki wiek osiągnie już 13,7 mln obywateli, co będzie stanowić około 40 proc. całej populacji².

Jeszcze wyraźniej na starzenie się społeczeństwa wskazują dane bardziej szczegółowe, to jest udział osób w wieku 60 lat i więcej w strukturze populacji według grup wieku w 2020 roku względem prognozy na rok 2050. I tak udział osób w wieku 60-69 lat ma wzrosnąć z 11,4 proc. do 16,2 proc., w wieku 70-79 lat – z 11,6 proc. do 13,8 proc., a w wieku powyżej 80. lat – z 5,9 proc. do 10,4 proc. Wzrost nastąpi zatem we wszystkich grupach wiekowych, a najistotniejszy będzie wśród najstarszych.

Zjawisko to jest wynikiem tzw. drugiego przejścia demograficznego³. Jego istotą jest spadek dzietności wynikający z szeregu procesów o charakterze społecznym. W szczególności mają miejsce: opóźnianie zakładania rodziny, malejąca skłonność do posiadania drugiego, a nawet pierwszego dziecka, spadająca trwałość małżeństwa oraz wzrastająca popularność alternatywnych form partnerskich. Z drugiej strony następuje zjawisko wydłużania się życia człowieka. Oznacza to, że proces starzenia się społeczeństwa będzie postępował, bo nic nie wskazuje na zmianę zachowań społecznych w tym obszarze. Zatem, z punktu widzenia podaży pracy, rola osób starszych w zasobie siły roboczej będzie rosła.

Stąd bardzo ważne są zmiany związane z aktywnością osób starszych na rynku pracy. W ciągu ostatniej dekady, w latach 2012-2020 ta aktywność rosła, ale umiarkowanie. I tak spośród osób w wieku 65 lat i więcej aktywnych zawodowo było w 2012 roku 4,71 proc. tej populacji, gdy w 2021 roku 5,91 proc. Przy czym aktywniejsi byli mężczyźni (odpowiednio wzrost z 7,60 proc. do 8,78 proc.) niż kobiety (wzrost z 2,95 proc. do 4,01 proc.). Trudno zatem mówić tu o radykalnych zmianach.

Wyraźnie natomiast widać wzrost w liczbach bezwzględnych w odniesieniu do osób, które pracują, posiadają ustawowe prawo do emerytury i podlegają ubezpieczeniu zdrowotnemu. Ich liczba w latach 2015-2021 wzrosła z 575,4 tys. do 812,9 tys., ale w przeciwieństwie do danych wcześniejszych liczby te obejmują również emerytów, którzy nie osiągnęli 65. roku życia⁴.

2 GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2020 roku*, Warszawa 2021.

3 *Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*, red. M. Okólski, Warszawa 2018.

4 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *Rekomendacje odnośnie kierunków zmian w kontekście wzmocnienia aktywności zawodowej osób starszych na rynku pracy*, Warszawa 2022.

Przytoczone statystyki pokazują znaczenie osób starszych na rynku pracy istotne już dziś, a jeszcze ważniejsze w przyszłości. Stąd waga identyfikacji determinant wzrostu ich zatrudnienia i sposobów wspomagania tego procesu.

KORZYŚCI Z PRACY ZAWODOWEJ – PERSPEKTYWA SENIORÓW

Różne analizy, a w szczególności sygnalizowane badania zrealizowane przez UKSW i IPiSS, pokazują rozmaite korzyści z kontynuowania pracy zawodowej, które identyfikują seniorzy. Najogólniej można je podzielić na posiadające charakter materialny, a związane z pozyskiwaniem dodatkowych dochodów, oraz niematerialny, gdzie pracę traktuje się jako wartość autoteliczną, która jest warunkowana przez czynniki społeczno-kulturowe.

Rozważając korzyści materialne trzeba pamiętać, że seniorzy, zgodnie z przyjętą w prezentowanym opracowaniu definicją tej grupy, mają już uprawnienia emerytalne i nie działają w warunkach bezwzględnego przymusu ekonomicznego. Ponadto przedmiotem ich decyzji, w przypadku podjęcia pracy, jest albo podjęcie świadczenia emerytalnego i „dorabianie” do posiadanych dochodów, albo opóźnienie pobierania emerytury, co zaowocuje istotnie wyższym świadczeniem w przyszłości. W pierwszym przypadku przyrost emerytury jest niewielki i po zakończeniu pracy emeryt może pozostać z niskimi dochodami. W drugim jednak traci świadczenie bieżące na rzecz wyższego w przyszłości. Te dylematy nie były jednak przedmiotem głębszych badań i można tylko zasymalizować, że już od 2005 roku nastąpiło zjawisko zbliżania się faktycznego wieku emerytalnego do ustawowego, w szczególności w odniesieniu do kobiet, które uprawnienia emerytalne uzyskują wcześniej od mężczyzn i w konsekwencji ich świadczenia są zwykle niskie. Zapewne wiąże się to z wprowadzeniem po reformie emerytur z 1999 roku systemu „zdefiniowanej składki”, gdzie wysokość emerytury jest silnie skorelowana z wiekiem, w którym po nią sięgamy i zebrany z składek kapitałem⁵.

5 P. Szukalski, *Czy obniżenie wieku emerytalnego w 2017 roku spowodowało spadek aktywności wśród starszych pracowników*, „Rynek Pracy” 2022, nr 4.

To, czy emeryt rozważy poszukiwanie dodatkowego dochodu, z perspektywy korzyści materialnych, będzie zależało od jego użyteczności dla seniora. A ta zależy, przede wszystkim, od wysokości emerytury, w szczególności względem uzyskiwanych wcześniej dochodów. Im emerytura będzie niższa, a w szczególności niższa stopa zastąpienia (relacja ostatniej płacy do emerytury), tym, zgodnie z zasadami mikroekonomii, użyteczność uzyskanego dochodu będzie wyższa. Oznacza to w praktyce, że im będzie gorsze zaspokojenie potrzeb, bezwzględne i względne (w stosunku do okresu przedemerytalnego), tym gotowość do wysiłku celem podwyższenia dochodu – większa. Potwierdzają to wspomniane badania UKSW-IPiSS, gdzie jako zachętę do dalszej pracy potrzebę osiągania wyższych dochodów wskazuje 66,7 proc. respondentów⁶.

Znaczenie tego czynnika będzie jeszcze rosnąć, bo w Polsce stopa zastąpienia ma tendencję malejącą. O ile jeszcze w 2014 roku wyniosła ona 52,5 proc., o tyle w 2020 roku już tylko 42,4 proc., gdy w świetle standardów MOP nie powinna ona spaść poniżej 40 proc.⁷ Jednocześnie systemy oszczędzania na starość inne niż państwowa emerytura nie stały się powszechne, a indywidualne zasoby kapitałowe (akcje, obligacje, nieruchomości), które mogłyby dawać dochody uzupełniające emeryturę, nie są znaczące. Tylko co trzeci badany przez Izbę Gospodarczą Towarzystw Emerytalnych zadeklarował, że posiada oszczędności na emeryturę. Co więcej, dwie trzecie tej grupy nie wyklucza, że w sytuacji kryzysu sięgnie do tych oszczędności na opłacenie bieżących potrzeb⁸.

Sygnalizowane badania pokazują jeszcze jeden czynnik zwiększający użyteczność dodatkowych dochodów emerytów – wspieranie rodziny wskazuje 28,9 proc. respondentów⁹. Obecnie bowiem, na skutek obniżania płodności kobiet i wydłużania życia ludzkiego, coraz bardziej powszechny staje się model wertykalny rodziny kosztem horyzontalnego¹⁰. W efekcie w rodzinie mogą żyć nawet cztery, ale nieliczne pokolenia. Zatem od osób we wczesnym wieku emerytalnym mogą oczekiwać wsparcia materialnego zarówno leciwi już rodzice o niskich emeryturach i dużych potrzebach finansowych związanych z opieką

6 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

7 A. Kolek, O. Sobolewski, *Stopa zastąpienia – czy Polska spełnia standardy MOP*, Warszawa 2021.

8 Izba Gospodarcza Towarzystw Emerytalnych, *Oszczędzanie na emeryturę a kryzys ekonomiczny*, „Ekspertyzy”, 14 grudnia 2022.

9 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

10 P. Błędowski, Z. Szweđa-Lewandowska, *Polityka wobec starości i starzenia się w Polsce w latach 2015-2035. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Warszawa 2016.

oraz leczeniem, jak i dzieci obciążone kosztami wychowania własnego potomstwa. Mówi się tu nawet o „pokoleniu kanapkowym” obłożonym dwustronnymi oczekiwaniami ze strony starszych i młodszych członków rodziny. To bardzo podnosi użyteczność dochodów potencjalnych donatorów na rzecz starszego i młodszego pokolenia jednocześnie.

Trzeba wreszcie pamiętać o potrzebach lepiej sytuowanych i mniej obciążonych presją rodziny emerytów. Ich obecność na rynku, co wcześniej zaobserwowano w wyżej rozwiniętych krajach, doprowadziła do powstania „srebrnej gospodarki”¹¹, to znaczy sektora gospodarki oferującego produkty i usługi dostosowane do potrzeb seniorów, odpowiednio zaprojektowane i wykonane. Mają one dawać rozrywkę (np. urządzenia elektroniczne), możliwość relaksu (wycieczki, wczasy), sprzyjać kultywowaniu kontaktów społecznych czy wspieraniu zdrowia (sanatoria, zajęcia fizjoterapeutyczne). Możliwość korzystania z oferty rynkowej „srebrnej gospodarki” podnosi użyteczność dochodów. Oczywiście wiele zależy tu od dostępności tego typu dóbr i usług bezpłatnie, za pośrednictwem sektora publicznego. Głównie dotyczy to usług zdrowotnych i opiekuńczych. Im oferta państwa jest uboższa, tym potrzeba finansowania ich ze środków własnych i zakupywanie przez rynek – większa¹². Ale gdy pojawi się oferta bezpłatnych usług z obszaru „srebrnej gospodarki”, seniorzy bardzo chętnie z nich korzystają, na co wskazują doświadczenia związane z interwencją społeczną projektu UKSW-IPiSS.

Praca zawodowa, jak wspomniano, może dawać seniorom nie tylko korzyści materialne, ale również może być traktowana jako wartość autoteliczna, jej wykonywanie – obok korzyści materialnych – może dawać satysfakcję zatrudnionemu. Wiąże się to jednak z wyznawaniem przez seniora określonego systemu aksjologicznego, gdzie praca jest istotną wartością samą dla siebie. A tak być nie musi. Jak wskazują badania, wśród osób liczących sobie 65 lat i więcej¹³ ponad połowa respondentów nie chce dłużej pracować, bo „dość się w życiu napracowała”, a prawie co dziesiąta osoba – „bo ma teraz czas na inne zajęcia, które lubi”. Tacy ludzie będą wrażliwi jedynie na korzyści o charakterze materialnym.

11 Technopolis-Group, *The Silver Economy*, Luxemburg 2018.

12 K. Zimnoch, *Starzenie się i srebrna gospodarka w uwarunkowaniach rozwojowych Podlasia*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2013, nr 4.

13 *W trosce o pracę*, red. S. Golinowska, Warszawa 2004.

Ale może być inaczej. W cytowanych badaniach UKSW-IPiSS wskazywano jako czynnik motywujący do pracy zawodowej „satysfakcję z wykorzystania swoich umiejętności” – 29,4 proc. odpowiedzi i „dobre relacje z pracownikami” – 13,8 proc. odpowiedzi, co można interpretować jako korzyści z budowania i utrzymywania więzi społecznych przez pracę¹⁴. Wymaga to jednak pozytywnych postaw również ze strony młodszych pracowników. Potrzebny jest szacunek dla wiedzy oraz doświadczenia seniorów i jednocześnie tolerancja dla ich słabości pojawiających się w sposób nieunikniony z upływem czasu, dostrzeżenie, że współpraca między różnymi grupami wiekowymi jest korzystna dla wszystkich. Właściwe zarządzanie międzypokoleniowe i kultura pracy spowodują wzmacnianie się atutów posiadanych przez młodszych i starszych oraz kompensację ich słabości. Ageizm będzie niósł straty dla wszystkich, a seniorów, którzy posiadają prawo do świadczeń emerytalnych i nie są pod bezpośrednią presją ekonomiczną, zniechęci do dalszego zatrudnienia.

System aksjologiczny eksponujący zaangażowanie prezentuje koncepcja „aktywnego starzenia się”¹⁵. Jej istotą jest dążenie do tego, żeby seniorzy mogli wieść produktywnie życie w wielu wymiarach, zarówno działając na rzecz innych, jak i w poszukiwaniu indywidualnych satysfakcji. Koncepcja ta posiada sformalizowany charakter w formie syntetycznego wskaźnika aktywnego starzenia się obejmującego 22 wskaźniki szczegółowe pozwalające ocenić w sposób obiektywny realizację idei aktywnego starzenia się. Jeden z czterech bloków, w które pogrupowane są wskaźniki, dotyczy właśnie zatrudnienia seniorów. Pozostałe to: aktywność społeczna, zdrowie i przygotowanie otoczenia do wykorzystania potencjału seniorów. Zatem praca w tej koncepcji starości to wartość sama dla siebie, a pozostałe czynniki, w pewnym stopniu, służą również realizacji tego celu.

Istotnym czynnikiem społeczno-kulturowym wpływającym na poszukiwanie przez seniorów satysfakcji z pracy będzie ich kapitał społeczny¹⁶, czyli uczestnictwo w formalnych i nieformalnych sieciach społecznych. Im bowiem szersza sieć społeczna, w której funkcjonuje jednostka, tym łatwiej jej znaleźć

14 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

15 OECD, *Maintaining Prosperity in an Ageing Society*, Paris 1998; J. Perek-Białas, J. Zwierzchowski, *Czy potencjał starszych osób w Polsce jest odpowiednio wykorzystywany?*, w: *Pokolenia 50+ w Polsce i w Europie: stan zdrowia, warunki pracy, relacje międzypokoleniowe i wykluczenie*, red., I. Kotowska, A. Chłóń-Domińczak, D. Żelaźewska, Warszawa 2019.

16 P. Błędowski, Z. Szveda-Lewandowska, dz. cyt.,

satysfakcjonujące zajęcie. Osoby wyobcowane, o niskim prestiżu w otoczeniu, będą skazane na pośledniejsze zajęcia, do których motywacja może mieć jedynie charakter pieniężny.

Kluczowe znaczenie dla motywacji seniora do pracy o charakterze pozamaterialnym będą mieć jednak jakość miejsca pracy i stosunków międzyludzkich. W badaniach UKSW-IPiSS kwestia ta wyraźnie się ujawniła. Pewna liczba respondentów (9,8 proc.) oczekiwała pracy „niewymagającej nadmiernego wysiłku fizycznego i psychicznego”¹⁷. Można zatem, w kontekście wcześniej cytowanych wypowiedzi o oczekiwaniu satysfakcji z wykorzystania swoich umiejętności i dobrych relacji ze współpracownikami, sformułować tezę, że seniorzy w poszukiwaniu również korzyści pozamaterialnych podejmą pracę, jeśli będzie adekwatna do ich potrzeb i możliwości.

W literaturze wskazuje się szereg uwarunkowań sprzyjających temu, że miejsca pracy będą przyjazne starszemu pracownikowi¹⁸. Przede wszystkim już sama rekrutacja powinna odpowiadać potrzebom seniorów. Oczekiwania powinny być tu adekwatne do wieku, ocena użyteczności starszego pracownika rzetelna, nie może opierać się na stereotypach.

W trakcie pracy stymulacja wydajności seniora, bo ta musi być wystarczająca, aby jego zatrudnienie miało sens ekonomiczny, powinna być adekwatna do możliwości. Oznacza to odpowiednie formy uzupełniania kwalifikacji, najlepiej związane z indywidualnym mentoringiem. Miejsce pracy powinno mieć charakter ergonomiczny, dostosowany do cech zatrudnionego seniora, a jego stan zdrowia należy częściej kontrolować, aby czuł się on bezpieczny na swoim stanowisku. Czas pracy seniora powinien być elastyczny z możliwością jego skracania w razie potrzeby. Jednocześnie senior powinien mieć jasną perspektywę zatrudnienia i reguł z tym związanych, a nie być traktowany jako element rezerwowego zasobu pracy. To wszystko oznacza, że satysfakcję ze swojego zatrudnienia dostrzegą seniorzy w przedsiębiorstwach, w których prowadzi się zarządzanie wiekiem, a więc zarządzanie zasobami ludzkimi w ich różnorodności¹⁹.

Podsumowując, korzyści seniora z pracy zawodowej mogą mieć, z jednej strony, charakter materialny, związany albo bardziej z presją ekonomiczną, albo

17 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

18 I. Mandrzejewska-Smół, *Aktywizacja zawodowa seniorów*, w: *Wokół podstawowych zagadnień pedagogiki pracy*, red. R. Gerlach, R. Tomaszewska-Lipiec, Bydgoszcz 2017.

19 J. Liwiński, U. Sztanderska, *Zarządzanie wiekiem w przedsiębiorstwie*, Warszawa 2016.

z chęcią szerszego korzystania z dóbr i usług konsumpcyjnych oferowanych przez „srebrną gospodarkę”. Z drugiej strony praca może być dla seniora wartością autoteliczną, co wiąże się jednak z akceptowaniem systemu wartości, który jest związany z ideą „aktywnego starzenia” i trafieniem na przedsiębiorcę potrafiącego skutecznie zarządzać wiekiem.

Żeby jednak doszło do zatrudnienia seniora, również pracodawca musi w tym znaleźć swoje korzyści. Stąd będą one poniżej rozważone.

KORZYŚCI Z PRACY ZAWODOWEJ SENIORÓW – PERSPEKTYWA PRACODAWCY

Jednym z wiodących celów przedsiębiorstwa, w świetle teorii neoklasycznej, jest zysk²⁰. Przyjęcie nowego pracownika zależy więc od relacji kosztów i korzyści z tego tytułu. Zatem zatrudnienie seniora wiąże się z wpływem tego faktu na wydajność pracy w firmie.

Z tej perspektywy kluczowe znaczenie ma sytuacja w konkretnych segmentach rynku pracy. Jeśli mamy tu do czynienia z „rynkiem pracodawcy”, a więc pracodawca wybiera pracowników spośród licznych chętnych, to rozważa on korzyści i koszty zatrudnienia osoby starszej lub młodszej. Ważne, żeby ocena ta była racjonalna, dokonana bez uprzedzeń. Jeśli natomiast mamy „rynek pracownika”, brakuje chętnych do obsadzenia konkretnych stanowisk, zatrudnianie osób starszych może być dla firmy bardzo ważne, gwarantujące utrzymanie ciągłości jej pracy. Przed pandemią takie sytuacje się zdarzały²¹, a obecnie niska stopa bezrobocia może być symptomem deficytów na rynku pracy, co sprzyja zatrudnianiu seniorów.

W świetle literatury osoby starsze mogą mieć jednak cechy szczególne, które powinny zachęcać pracodawców do ich zatrudniania, w określonej proporcji do ludzi młodych, ze względu na efektywność ich pracy dla przedsiębiorstwa, a nie jedynie w roli zapelniających luki na rynku pracy.

20 A. Noga, *Teorie przedsiębiorstw*, Warszawa 2009.

21 M. Bednarski, Ł. Arendt, W. Grabowski, I. Kukulak-Dolata, *Segmentacja rynku pracy w Polsce*, Warszawa 2020.

Wiodącą rolę odgrywa tu doświadczenie i posiadana wiedza praktyczna²². Seniorzy znają problemy firmy i sposoby ich rozwiązywania z przeszłości. Oczywiście, wszędzie mają miejsce zmiany technologiczne i organizacyjne, ale senior poszukujący zatrudnienia musi być gotowy na doksztalcenie się, jak każdy pracownik. Ponadto może wystąpić korzystna synergia między kreatywnością młodszych pracowników i doświadczeniem starszych, co powinno zaowocować wyższą wydajnością w zespole.

Wydajność wiązać się może także z budową kapitału społecznego w zespołach zróżnicowanych wiekowo. A kapitał społeczny, czyli zasób wynikający z funkcjonowania sieci społecznej opartej na zaufaniu, będzie sprzyjał produktywności pracy²³. Wspomniany proces może się wiązać z cechami psychicznymi przypisywanymi starszym, to jest opanowaniem i cierpliwością. Stąd seniorzy mogą w zespołach pracowniczych osłabiać napięcia wywoływane niecierpliwością i ambicjami młodych. Ich strategie związane z pracą mogą być inne.

Z budową kapitału społecznego może się wiązać również przekazywanie przez seniorów pamięci instytucjonalnej, ważnej dla funkcjonowania każdej organizacji. Znajomość historii firmy, pamięć o pracujących w niej dawniej ludziach czy osiągniętych sukcesach może spajać załogę i sprzyjać wydajniejszej pracy.

W przypadku pracowników starszych, kontynuujących pracę w swoich przedsiębiorstwach po osiągnięciu wieku emerytalnego, istotne dla pracodawcy mogą być przywiązanie do firmy i lojalność, co oznacza ograniczenie rotacji i stabilizację załogi. Jest to szczególnie ważne w odniesieniu do pracowników tworzących tzw. rdzeń zatrudnienia, a więc decydujących o ciągłości procesów produkcyjnych, co wiąże się zwykle z posiadaniem specjalistycznej wiedzy o procesach technologicznych czy zadaniach przypisanych do danego stanowiska²⁴. Zmiany tutaj nie mogą przebiegać gwałtownie, a wprowadzenie nowego pracownika wymaga czasu i indywidualnego mentoringu. Ten może być prowadzony właśnie przez seniora.

Z perspektywy pracodawcy istotna może być też stosunkowo wysoka elastyczność zatrudnienia osób starszych, które dysponują stabilnym dochodem

22 D. Działo, *Dlaczego warto zatrudniać osoby 50+ i 60+? 6 korzyści w miejscu pracy*, „Poradnik Zdrowie” 2019, <https://www.poradnikzdrowie.pl/starzenie/dlaczego-warto-zatrudniac-osoby-50-i-60-6-korzysci-w-miejscu-pracy-aa-G8uD-7yvd-Z6PH.html> (dostęp: 5 września 2022).

23 F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa 1997.

24 A. Pocztowski, *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Warszawa 2017.

(emerytura). Mogą bowiem intensyfikować swoją pracę w okresach większego na nią zapotrzebowania bądź redukować w okresach dekonunktury bez obaw o destabilizację budżetów gospodarstw domowych. W odniesieniu do seniorów łatwiej zatem znaleźć odpowiadającą obu stronom atypową formę umowy o pracę (np. na czas określony) bądź elastyczną formę organizacji pracy. Wspomniane formy pozwolą unikać w firmie utrzymywania rezerw zatrudnienia, co podwyższa przeciętną produktywność pracy.

Zatem zatrudnianie seniorów może sprzyjać wzrostowi wydajności pracy zarówno dzięki ich indywidualnej produktywności, jak i konstruktywnej kooperacji z innymi pracownikami.

BARIERY PODEJMOWANIA PRACY ZAWODOWEJ – PERSPEKTYWA SENIORÓW

Zaprezentowane wyżej rozważania wskazują, że są przesłanki zachęcające seniorów do podejmowania pracy i pracodawców do ich zatrudniania. Ale ograniczoność ich aktywności zawodowej dowodzi, że muszą tu również występować silne bariery zarówno po stronie samych seniorów, jak i pracodawców. Przywoływane badania UKSW-IPiSS wskazują na kluczowe bariery po stronie osób starszych.

Oczywiście, jak wspomniano przy rozważaniach na temat czynników motywujących do pracy zawodowej, istotna jest subiektywna ocena swojej sytuacji. Respondenci wskazują tu jako czynniki negatywne: wypalenie zawodowe, zmęczenie – 39,1 proc. respondentów czy możliwości atrakcyjnego spędzania czasu wolnego – 16,5 proc. respondentów²⁵.

Kluczowe znaczenie mają tu jednak bariery o charakterze obiektywnym, które uniemożliwiają podjęcie pracy zawodowej przez seniora, nawet gdy taka wola jest. Chodzi tu przede wszystkim o niedostatek kapitału ludzkiego, to jest zdrowia i kwalifikacji.

Na dobry stan zdrowia jako warunek podjęcia zatrudnienia wskazało 46,9 proc. respondentów powyższego badania, bowiem z wiekiem nieuchronnie spada sprawność jednostki i jej odporność na choroby, choć proces ten

25 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

przebiega w sposób zindywidualizowany – u jednych szybciej, u drugich wolniej. Wiąże się to z różną gotowością do podejmowania pracy.

Niemniej zmiany w zdrowiu zachodzące po 60. roku życia dotyczą większości seniorów²⁶. Gorzej działa wzrok, słuch, system nerwowy, co oznacza słabszą pamięć, koncentrację i zdolność do nauki. Mogą też wystąpić zmiany w psychice prowadzące do unikania zmian, pojawiania się stanów depresyjnych związanych z postrzeganiem transformacji cywilizacyjnej jako niezrozumiałej. To wszystko może budzić obawy przy podejmowaniu pracy zawodowej, nawet gdy inne czynniki do niej zachęcają, a pracodawcy są zainteresowani. Problem ten wyraźnie ujawnił się też w części jakościowej badań UKSW-IPiSS. Respondent powiada: „Ja bym chciał [pracować], tylko, że ja mam dwie nogi po operacji... I mam nadciśnienie, także w tych okolicznościach, to raczej do pracy się nie nadaję”²⁷. Zdrowie okazuje się barierą nie do pokonania.

Również drugi element kapitału ludzkiego, kwalifikacje, może być przyczyną wycofywania się seniorów z pracy zawodowej. Generalnie osoby starsze mają niższy poziom wykształcenia niż młodsze ze względu na profil kształcenia w przeszłości, gdzie dominowała edukacja w zasadniczych szkołach zawodowych. Doświadczenie praktyczne nie kompensuje do końca elastyczności w nabywaniu nowych kwalifikacji, którą daje kształcenie o szerszym profilu. A przemiany technologiczne powodują, że nabyte kwalifikacje starzej się szybko²⁸. Stąd 16,5 proc. respondentów badania UKSW-IPiSS jako czynnik zniechęcający do pracy zawodowej wskazało trudności w uczeniu się, szczególnie w zakresie nowych technologii informatycznych²⁹.

A doksztalcenie się nie jest silną stroną osób starszych. Według badań SHARE³⁰ w 2017 roku doksztalało się tylko 5,3 proc. osób w wieku 55+, chociaż poziom wykształcenia okazał się czynnikiem silnie różnicującym. W grupie z wykształceniem średnim uczyło się tylko 3,1 proc. respondentów, podczas gdy z wyższym – 25,1 proc. Być może lepiej wykształceni edukują się intensywniej, bo mają silniejszą motywację do dalszej pracy. Brak aktualnych kompetencji stanowi bowiem barierę dla zatrudniania się nawet, gdy senior ma na to ochotę.

26 A. Kucharska, *Pracownik 60+*, Warszawa 2013.

27 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

28 B. Błaszczak, *Sytuacja osób starszych na rynku pracy w Polsce*, „Gerontologia Polska” 2016, nr 24.

29 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

30 J. Perek-Białas, J. Zwierzchowski, dz. cyt.

Niskie kwalifikacje czy słabsze zdrowie mogą też działać jako bariera w kontynuowaniu pracy pośrednio, wpływając niekorzystnie na poziom oferowanych przez pracodawców płac. A niskie wynagrodzenia jako barierę w zatrudnianiu się wskazało 30 proc. uczestników badania UKSW-IPiSS³¹.

Zadowalający poziom kapitału ludzkiego i dobre chęci mogą jednak nie być argumentami dla poszukiwania pracy zawodowej przez seniora. Pojawiać się bowiem mogą konkurujące z zatrudnieniem obciążenia opiekuńcze nad osobami zależnymi w rodzinie³². Sygnalizowany był już wcześniej problem „pokolenia kanapkowego”, względnie młodych emerytów, wobec których oczekiwania mogą formułować zarówno ich dzieci, jak i sędziwi rodzice. Jeśli, na co zwrócono uwagę, są to oczekiwania finansowe, pojawia się wręcz impuls do pracy zarobkowej. Ale oczekiwania mogą też dotyczyć bezpośredniej opieki, co z pracą zawodową konkuruje.

Skalę problemu pokazuje odsetek osób z problemami zdrowotnymi, które mogą utrudniać codzienne czynności. Do pomiaru wykorzystuje się tu wskaźnik GALI (*Global Activity Limitation Indicator*). Określa on częstość występowania ograniczeń w wykonywaniu codziennych czynności. Wskaźnik szacowano dla Polski w 2017 roku i wyliczano odsetek osób ze wspomnianymi ograniczeniami trwającymi co najmniej sześć miesięcy. I tak w przedziale 80-84 lata wyniósł on ponad 80 proc., a w przedziale 85 lat i więcej – ponad 90 proc.³³

W tej sytuacji bardzo ważna jest opieka instytucjonalna nad osobami starszymi. Według badań SHARE³⁴ w 2015 roku zaledwie 5 proc. osób w wieku 65 lat i więcej otrzymywało w Polsce usługi opiekuńcze. W efekcie opieka nad osobami starszymi jest u nas realizowana w ramach sieci nieformalnych i obciąża głównie współmałżonków oraz dzieci. Jeśli czynią to osobiście, praktycznie nie mogą pracować zawodowo.

Badania UKSW-IPiSS w części jakościowej pokazały jeszcze jedną barierę zatrudnienia seniorów – wykluczenie komunikacyjne. Jeśli nie ma dobrej

31 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

32 E. Bojanowska, *Ryzyko niesamodzielności u osób starszych i związana z nim potrzeba opieki długoterminowej*, w: *Wybrane zagadnienia współczesnej polityki społecznej – między nauką a praktyką*, red. E. Bojanowska, G. Uścińska, Warszawa 2021.

33 W. Wróblewska, R. Antczak, *Sytuacja zdrowotna osób w wieku okołiemerytalnym i starszym w Polsce na tle innych krajów*, w: *Pokolenia 50+...*, dz. cyt.

34 A. Abramowska-Kmon, *Opieka nad osobami starszymi w wybranych krajach europejskich*, w: tamże.

komunikacji publicznej, co jest typowe dla gmin miejsko-wiejski i wiejskich, dojazd do pracy jest bardzo utrudniony. Osoby starsze nie zawsze dysponują własnym samochodem, nie zawsze go prowadzą, a wysoka cena paliwa może, szczególnie przy niższych zarobkach, czynić pracę zawodową nieopłacaną. Respondenci oczekiwali by dostosowania funkcjonalności komunikacji do swoich potrzeb³⁵.

Podsumowując, znaczna część seniorów nie podejmie zatrudnienia z przyczyn obiektywnych i subiektywnych. Chętni staną jednak jeszcze wobec barier piętrzących się na poziomie przedsiębiorstwa.

BARIERY ZATRUDNIENIA SENIORÓW – PERSPEKTYWA PRACODAWCÓW

Bariera zatrudnienia seniorów ujawniają się głównie, choć nie tylko, na poziomie przedsiębiorstw i wynikają z faktu, że po osobach starszych można spodziewać się niższej wydajności pracy niż po młodych. A to wiąże się z sygnalizowaną już wcześniej kwestią postępującej z wiekiem deprecjacji kapitału ludzkiego, czyli słabnięcia zdrowia i dezaktualizacji kwalifikacji.

Oczywiście, przynajmniej w większości przypadków, można ten kapitał odbudować, ale wiąże się to zwykle z kosztami, które najczęściej ponosi przedsiębiorca, choć może ponieść je również państwo lub pracownik. Wtedy rozważana bariera zostaje osłabiona, bo zmienia się tu rachunek kosztów i korzyści pracodawcy związanych z zatrudnieniem seniora. Wymaga to jednak albo daleko idącej determinacji ze strony osób starszych, aby pracować, albo świadomej polityki państwa na rzecz ich zatrudniania.

Jeśli inwestycję w kapitał ludzki seniora musi ponieść pracodawca, opłacalność jego zatrudnienia spada, bo pojawia się bariera kosztowa, a korzyść z zatrudnienia musi przekroczyć nakład na jego rzecz³⁶. W przypadku zdrowia inwestycja taka może oznaczać nakład na takie przekształcenie miejsca pracy, aby odpowiadało ono ewentualnym ograniczeniom sprawności seniora, ale również koszty dodatkowych badań profilaktycznych czy leczenia. Wchodzi

35 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

36 E. Kryńska, E. Kwiatkowski, *Podstawy wiedzy o rynku pracy*, Łódź 2013.

też w grę ryzyko częstszych absencji chorobowych. Zatem, aby go zatrudniono, senior musi się wykazać zadowalającą wydajnością lub stanowić ważne ogniwo w procesie wytwarzania.

Podobnie rzecz się ma z kosztami edukacji. Utrzymanie seniora w zasobie siły roboczej wymaga zwykle zaoferowania mu odpowiednich szkoleń zarówno ściśle zawodowych, jak i o charakterze psychologiczno-motywacyjnym. Najlepiej wspierać rozwój osoby starszej w formule kształcenia ustawicznego (*lifelong learning* – LLL). Jest ona rozumiana jako uczenie się przez całe życie, dla podwyższenia poziomu wiedzy, umiejętności i kompetencji, spełniania potrzeb osobistych oraz dla lepszego pełnienia ról obywatelskich i zawodowych³⁷. Osób kształcących się permanentnie nie zatrzyma bariera niekompetencji, a pojawienie się problemów będzie okazją do poszerzenia i uaktualnienia wiedzy. Stąd nawet pod koniec kariery zawodowej nie będą one obawiać się nowych wyzwań, a uzupełnianie ich wiedzy będzie relatywnie mniej kosztowne, nawet gdy obciąży pracodawcę. Doksztalcanie osoby starszej, która nie przywykła do nauki, może być trudne i obciążające finansowo, przez co stanowić będzie barierę dla jej zatrudnienia.

Barierą w zatrudnieniu seniorów nie zawsze jednak muszą mieć charakter obiektywny, wynikający z rachunku ekonomicznego. Osoby starsze mogą bowiem być dyskryminowane ze względu na samą przynależność do grupy seniorów – ze względu na wiek. Dyskryminację taką określa się w literaturze mianem ageizmu³⁸. Ma ona zwykle charakter tzw. dyskryminacji statystycznej, związanej z niedostateczną informacją o konkretnym kandydacie do zatrudnienia, kiedy to pracodawca kieruje się opiniami i stereotypami dotyczącymi całej grupy, a nie określonego człowieka. A istotne obniżenie się kapitału ludzkiego wraz z wiekiem, niesłusznie, jest przypisywane każdemu seniorowi. Może jednak też wystąpić dyskryminacja na podstawie uprzedzeń i preferencji. Niechęć do starszego kandydata może nawet zneutralizować korzyść ekonomiczną. Ageizm bywa świadomy i nieświadomy, bazujący na podświadomych uprzedzeniach, indywidualny i instytucjonalny, gdy dyskryminacja jest zapisana w zasadach działania podmiotu, np. poprzez automatyczne zwalnianie z pracy po osiągnięciu określonego wieku.

37 G. Maniak, *Kształcenie przez całe życie. Polska na tle Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2015, nr 214.

38 P. Szukalski, *Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne*, w: *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*, red. M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczyk, Białystok 2009.

Ageizm w przedsiębiorstwie wyrażać się może w lekceważeniu seniorów, odsuwaniu ich od istotniejszych zadań, pozbawianiu awansów, również w wymiarze finansowym, tworzeniu niekorzystnej atmosfery i w konsekwencji – pozbywaniu się ich bądź niezatrudnianiu w ogóle. Na kwestie te wskazywali respondenci ankiety UKSW-IPiSS, gdzie dyskryminację ze względu na wiek wskazało 13,5 proc. respondentów. Elementy związane z dyskryminacją można dostrzec też we wskazaniu odpowiedzi, że czynnikiem negatywnie oddziałującym na zatrudnienie seniorów jest konkurencja z młodszymi o stanowiska – 12,5 proc. odpowiedzi. W sumie wszystko to znajduje odzwierciedlenie w odpowiedzi wskazującej na brak ofert pracy dla starszych, którą wybrało 11,6 proc. respondentów³⁹.

Obok barier występujących w przedsiębiorstwach ograniczać zatrudnienie seniorów może brak informacji o miejscach pracy dla nich (wskazuje ją 5,9 proc. respondentów powyższego badania). Oznacza to niedostateczną, z perspektywy osób starszych, aktywność Powiatowych Urzędów Pracy. Wprawdzie ich głównym celem jest przede wszystkim walka z bezrobociem, a więc pomoc osobom w wieku produkcyjnym, bez prawa do emerytury, to jednak powinny one intensywniej działać na rzecz seniorów, mimo iż dysponują oni stałym dochodem. A chodzi tu nie tylko o proste kojarzenie oferujących miejsca zatrudnienia i poszukujących pracy. Seniorzy powinni być dla pośredników klientami szczególnymi. Muszą uwzględniać ich ograniczenia zdrowotne, specyfikę kompetencji zawodowych czy ograniczoną dyspozycyjność. Może to być bardziej pracochłonne niż w przypadku typowego bezrobotnego.

Opisane wyżej bariery, tkwiące w różnych podmiotach działających na rynku pracy, mają charakter uniwersalny. W dzisiejszych czasach dochodzi jednak jeszcze jeden czynnik modyfikujący kształt korzyści i barier dla pracy seniorów – pandemia COVID-19. Stąd konieczność uwzględnienia i tego czynnika.

39 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

CZY PANDEMIA COVID-19 TO SZCZEGÓLNA BARIERA DLA ZATRUDNIANIA SENIORÓW?

Badając problemy ekonomiczne w obecnym czasie, należy brać pod uwagę nadzwyczajny czynnik o charakterze „czarnego łabędzia”, czyli pandemię COVID-19. W szczególności pandemia ta silnie i wieloaspektowo oddziaływała, a jej konsekwencje oddziałują nadal, na rynek pracy. Zmiany na tym obszarze szczególnie mocno będą dotykały najwrażliwszą tu grupę – pracujących seniorów. Stąd poniżej będą zaprezentowane przekształcenia rynku pracy wywołane przez pandemię COVID-19, a następnie rozważone zostaną ich konsekwencje dla zatrudniania seniorów.

W świetle analiz ekonomicznych efekt COVID-19 na rynku pracy można określić mianem szoku popytowo-podażowego o charakterze strukturalnym⁴⁰. Mamy tu do czynienia z szokiem, bo pandemia to zjawisko relatywnie krótkotrwałe, nieoczekiwane, silnie wpływające na gospodarkę (również rynek pracy), wytrącające ją z równowagi długookresowej. Szok ten ma charakter popytowy, bo zmniejszyło się zapotrzebowanie na szereg dóbr i usług co związane było z lękiem przed zakażeniem, a wzmocnione jeszcze państwowymi restrykcjami dotyczącymi przemieszczania się. Stąd głównie spadek popytu na usługi, gdzie potrzebny jest bezpośredni kontakt na linii człowiek – człowiek. Jednocześnie analizowany szok ma charakter podaży, bo pojawiły się w rezultacie pandemii mechanizmy ograniczające produkcję o charakterze prawnym (*lockdowny*), wzrosła absencja chorobowa, pozrywały się łańcuchy dostaw, podróżowały surowce (do pandemii dołączyła jeszcze wojna w Ukrainie). Zatem zaczęto i mniej kupować, i mniej produkować, ale siła tych szoków w różnym stopniu uderzała w różne segmenty gospodarki (szok miał zatem charakter strukturalny), a więc, w konsekwencji, w różnym stopniu w różne segmenty rynku pracy. Chronione były szczególnie obszary krytyczne dla funkcjonowania społeczeństwa (zdrowie, bezpieczeństwo), pozwalające korzystać z pracy zdalnej, skutecznie absorbujące pomoc państwa, a słabły, jak wspomniano, wymagające bezpośrednich kontaktów między ludźmi.

40 E. Kwiatkowski, *Pandemia COVID-19 jako szok strukturalny na polskim rynku pracy*, w: *W kręgu pracy i polityki społecznej*, red. K. Zawadzki, M. Wojdyło, A. Sudolska, Toruń 2022.

Jednocześnie pandemia COVID-19 przyspieszyła procesy zmian na poziomie przedsiębiorstwa w zakresie zarządzania zasobami ludzkimi⁴¹. Oznaczają one, z perspektywy pracownika, postępującą szybko zmienność, niepewność, złożoność i niejednoznaczność otoczenia. Wiążą się też z pojawianiem technologii dysruptywnych („burzących”, rewolucyjnych), zmieniających gruntownie działanie firm i w konsekwencji – wymagania wobec pracowników. Przykładem napędzania zmian przez pandemię będzie rosnąca skala pracy zdalnej, która wymaga od zatrudnionych nowych kwalifikacji. To z kolei wiąże się w sferze zarządzania kapitałem ludzkim z zarządzaniem wynikami (*performance management*), co wymaga definiowania dla pracowników celów, ich monitorowania i ewaluacji.

W świetle opisanych wcześniej barier zatrudniania seniorów można by sądzić, że opisane wyżej wyzwania tworzone i napędzane przez pandemię COVID-19 powinny radykalnie ograniczać zatrudnienie osób starszych. Z rynku pracy powinna wypychać ich obawa o własne zdrowie, a także związane z ageizmem myślenie pracodawców, iż nie podołają oni nowym wyzwaniom technologicznym i organizacyjnym. Tymczasem wstępne wnioski ze statystyk pokazują, że przynajmniej w pierwszej fazie pandemii tak nie było zarówno w krajach Unii Europejskiej, jak i w Polsce⁴². W UE w 2020 roku w stosunku do roku 2019 w grupie osób w wieku 50-74 lata liczba pracujących wzrosła o 0,8 proc. Podobne tendencje we wspomnianych latach zaobserwowano w Polsce. Przy czym tu istotny jest podział na kobiety i mężczyzn, z uwagi na silnie zróżnicowany wiek emerytalny. I tak między rokiem 2019 a 2020 wśród mężczyzn w wieku 60-64 lata (a więc jeszcze poniżej wieku emerytalnego) stopa zatrudnienia wzrosła o 3,6 p.p., w wieku 65-69 lat – o 0,7 p.p., a w wieku 70-74 lata – o 0,3 p.p. Z kolei wśród kobiet w wieku 60-64 lata (a więc już z uprawnieniami emerytalnymi) stopa zatrudnienia wzrosła o 1,9 p.p., a w wieku 65-69 lat – o 0,4 p.p. Jedynie w przedziale wieku 70-74 lata spadła o 0,2 p.p. Trudno więc nawet w pierwszym, krytycznym momencie pandemii, kiedy śmiertelność choroby COVID-19 była bardzo wysoka i połączona z paniką, mówić o odchodzeniu seniorów z rynku pracy. Można jedynie domniemywać, że mogły następować zmiany strukturalne w zatrudnieniu. Zatem niektórzy seniorzy tracili pracę, ale część z nich ją odzyskiwała.

41 A. Pocztowski, A. Miś, *ZZZ w nowej normalności*, w: tamże.

42 B. Urbaniak, *Praca osób starszych w warunkach pandemii COVID-19 w 2020 roku*, w: tamże.

Patrząc więc z perspektywy podażowej rynku pracy, seniorzy mogli odchodzić z zajęć najbardziej, z punktu widzenia zakażenia wirusem, ryzykownych. Ale skutecznie adaptowali się do nowych warunków związanych np. z pracą zdalną. Z kolei analizując zatrudnienie seniorów w pierwszym okresie pandemii w ujęciu popytowym rynku pracy, można uznać, że byli oni potrzebni i pracodawcy wcale ich nie chcieli zwalniać. Oczywiście, biorąc pod uwagę, że obserwowane zmiany nie były wielkie, wnioski powyższe dotyczą osób starszych, które były zdeterminowane, aby pracować, i które miały swoje trwałe miejsce w przedsiębiorstwach. Generalnie jednak ta grupa ani z rynku pracy nie uciekała, ani nie była z niego wypychana nawet wobec groźby zakażenia wirusem.

Rozważając okoliczności zatrudniania seniorów w kontekście pandemii COVID-19, należy postawić kwestię jej konsekwencji w dłuższej perspektywie. Analizując perspektywę podażową rynku pracy można uznać, że wraz z ustąpieniem zachorowań, a przynajmniej ich radykalnym ograniczeniem, zaistniałe bariery ustąpią i zainteresowani zatrudnieniem seniorzy zaczną go szukać. Natomiast z perspektywy popytowej rynku pracy kluczowe znaczenie będzie miała koniunktura gospodarcza i związane z nią zapotrzebowanie na zatrudnionych. A tu scenariusze są różne⁴³. Scenariusz osłabienia koniunktury w prognozach i obserwowanych już procesach ekonomicznych wydaje się nieuchronny z sygnalizowanych wcześniej powodów. Problemem jest jednak jego przebieg. Możliwy jest scenariusz określany jako model „V” (po załamaniu koniunktury następuje szybki powrót do stanu wyjściowego) albo, w wariantcie mniej optymistycznym, zrealizuje się model „U” (powrót lepszej koniunktury następuje po stosunkowo krótkim jej osłabieniu). Ten ostatni, z dzisiejszej perspektywy, wydaje się najbardziej prawdopodobny. Przy ich realizacji popyt na pracę w ogóle, a seniorów w szczególności, utrzyma się. Nie jest jednak wykluczona realizacja scenariusza „L” (długiego osłabienia koniunktury), szczególnie jeśli wojna w Ukrainie będzie dłużej trwać. Wówczas można oczekiwać, przynajmniej w niektórych segmentach rynku pracy, wzrostu bezrobocia i w konsekwencji – spadku popytu na pracę seniorów.

Niezależnie jednak od przewidywanego przebiegu koniunktury i dalszych losów epidemii, praca osób starszych, z opisanych wcześniej przyczyn, jest pożądana. Stąd potrzeba wsparcia tej grupy na rynku pracy ze środków publicznych.

43 M. Bukowski, *Orzeł z popiołów. Gospodarka po COVID-19*, Warszawa 2020.

SPOSOBY WSPIERANIA SENIORÓW PRZEZ INSTYTUCJE PUBLICZNE

Opisane wcześniej bariery dadzą się ograniczać o tyle, o ile odpowiednie instytucje publiczne pomogą seniorom adaptować się do potrzeb rynku, a pracodawcom – ograniczyć pewne niedogodności związane z zatrudnianiem osób starszych. Konsekwencje pandemii COVID-19, choć ważne, nie zmieniają istoty występujących tu problemów, tylko je jeszcze pogłębiają.

Z perspektywy makroekonomicznej istotne będą tu rozstrzygnięcia na poziomie państwa. Przy założeniu niezmienności wieku emerytalnego z przyczyn politycznych dotyczyć one mogą ewentualnych restrykcji w zatrudnianiu emerytów, skali wzrostu emerytur z tytułu dłuższej pracy czy ulg w płaconych przez nich daninach na rzecz państwa. Szczególnie istotne są te ostatnie, gdy jednostka po osiągnięciu wieku emerytalnego pracuje, nie pobierając świadczenia. Ponosi ona bowiem w krótkim okresie stratę w nadziei na rekompensatę (z nadwyżką) w przyszłości. Na dany moment obniża jednak swoje dochody. Kompensata w daninach na rzecz państwa jest tu zatem szczególnie motywująca. Dokonane w ostatnim czasie zmiany idące w tym kierunku (obniżenie PIT dla pracujących w wieku emerytalnym, a nie pobierających świadczenia) należy więc uznać za właściwe.

Kluczowe działania na rzecz zatrudniania seniorów powinny jednak dokonywać się na szczeblu lokalnym. Zasadniczą rolę powinny odgrywać tu publiczne służby zatrudnienia. A przecież głównie te służby dysponują wykwalifikowaną w tym kierunku kadrą i odpowiednimi funduszami. Są w stanie zdiagnozować lokalne deficyty siły roboczej i poszukać odpowiednio wykształconych chętnych na obsadzenie wolnych miejsc pracy, również wśród seniorów. Wymaga to jednak uruchomienia przez nie specyficznych dla tej grupy narzędzi. Literatura wskazuje tu liczne instrumenty, które mogą być w takich sytuacjach użyteczne⁴⁴.

Kluczowe instrumenty na szczeblu lokalnym to szkolenia, które można adresować do potencjalnych pracodawców i seniorów. Szkolenia powinny akcentować dwa aspekty. Z jednej strony mogą wskazywać na korzyści dla wszystkich z perspektywy psychologicznej: prezentować zalety pracy zawodowej jako

44 W trosce o pracę, dz. cyt.; P. Błędowski, *Aktywność zawodowa osób w starszym wieku*, w: *Rynek pracy wobec zmian demograficznych*, red. M. Kielkowska, Warszawa 2013.

elementu koncepcji aktywnego starzenia się, srebrnej gospodarki czy ostrzegać przed ageizmem. Z drugiej strony szkolenia powinny pokazywać rozwiązania prawne wspierające zatrudnienie osób starszych oferowane przez państwo, a także zasady skutecznego zarządzania wiekiem. Bardzo ważne mogą być szkolenia pokazujące elastyczne formy organizacji pracy i czasu pracy, które, jak pokazują badania, ułatwiają wydłużenie zatrudnienia seniorów⁴⁵. Formami organizacji pracy szczególnie istotnymi dla seniorów są tu praca w niepełnym wymiarze czasu, ze szczególnym uwzględnieniem dzielenia pracy (*job sharing*) i możliwość wykonywania pracy zdalnie w domu (*home office*). To ostatnie rozwiązanie, poza innymi zaletami, pozwalało radzić sobie seniorom w warunkach pandemii. W przypadku elastycznej organizacji czasu pracy rekomendowano, m.in. zadaniowy i równoważny czas pracy czy ruchomy i równoważny rozkład czasu pracy.

Warto zauważyć, że w części poświęconej interwencji społecznej projektu UKSW-IPiSS przeprowadzono szkolenia dla pracodawców, które spotkały się z aktywnym zainteresowaniem słuchaczy. Zrealizowano również szkolenia zawodowe dla osób w wieku przedemerytalnym, co powinno skłonić je do wydłużenia okresu pracy, oferując aktualizację i poszerzenie posiadanej wiedzy merytorycznej. Szkolenia te wsparto zakupem sprzętu informatycznego. Część szkoleń realizowano metodą *on-line*, co pozwoliło oszczędzić czas i ograniczyć bezpośrednie kontakty między ludźmi w okresie pandemicznym.

Kolejny czynnik istotnie decydujący o zatrudnieniu seniorów to ich stan zdrowia. Generalnie o dostępie do usług lekarskich w ogóle, a osób starszych w szczególności, decydują rozwiązania prawno-finansowe przyjmowane na poziomie państwa. Warto tu jednak pamiętać, że zdrowie seniorów to nie tylko, choć przede wszystkim, wartość autonomiczna, ale i czynnik decydujący o ich aktywności, w tym zawodowej. Wszelkie inicjatywy podejmowane na poziomie lokalnym w tym obszarze, w szczególności w zakresie profilaktyki, są zatem pożądane z wielu perspektyw.

Kompensatą nieuchronnych deficytów zdrowotnych u seniorów mogą być działania pracodawców, co sygnalizowano, dostosowujące miejsca pracy od strony ergonomicznej, organizację pracy, jej czas, do możliwości osób starszych.

45 C. Sadowska-Snarska, *Elastyczne formy organizacji pracy i czasu pracy sprzyjające wydłużeniu zatrudnienia pracowników w wieku 50+, w: W kręgu rynku pracy...*, dz. cyt.

Wiąże się to zwykle z kosztami. I tu znów wspieranie pracodawców dotacjami celowymi zachęcałoby do zatrudniania seniorów.

Na poziomie powiatowych urzędów pracy celowe byłoby promowanie osób starszych przez udzielanie im pożyczek i dotacji na założenie firmy. Wprawdzie w tej grupie jest wyższy poziom ryzyka przy działaniu na własny rachunek, związany w szczególności z niepewnością dotyczącą zdrowia, to jednak dla niektórych starszych osób o wysokich kwalifikacjach, które odeszły z własnej woli bądź zostały zwolnione z większych firm, takie rozwiązanie mogłoby być interesujące i powinno być wspierane. W pakiecie z pożyczką mogłoby być oferowane precyzyjnie adresowane szkolenie.

Czynnikiem hamującym aktywność zawodową seniorów są też, jak wspomniano, obowiązki opiekuńcze, które często muszą seniorzy wykonywać wobec młodszych i jeszcze starszych. Ułatwianie pracy zawodowej tym seniorom jest zatem dodatkowym argumentem na rzecz rozwijania usług opiekuńczych. Ważne są tu i regulacje na poziomie państwa, i aktywność władz lokalnych.

Zarysowane powyżej sugestie dotyczą głównie osób, które są zainteresowane kontynuacją pracy już w momencie osiągnięcia wieku emerytalnego. Jeśli jednak jednostka z tym zwleka, traci w miarę upływu czasu nie tylko zasoby kapitału ludzkiego, ale i społecznego – wypada z sieci powiązań międzyludzkich. Może to istotnie utrudnić uzyskanie pracy, a potem odnalezienie się w niej. Dlatego ważne są działania podtrzymujące ewentualnie odbudowujące zasoby kapitału społecznego. Oznacza to, że również ze względu na zachowanie przez seniorów możliwości powrotu na rynek pracy, jest celowe wspieranie przez władze lokalne wszelkich aktywności społecznych ludzi starszych – hobbystycznych, turystycznych, sportowych, religijnych czy o charakterze pomocowym nakierowanym na potrzeby innych.

Generalnie zauważyć należy, że wspieranie aktywności zawodowej seniorów jest komplementarne wobec realizacji innych celów ułatwiających aktywność osób starszych, a wychodzących z aksjologicznych przesłanek koncepcji aktywnego starzenia się. Zatem wspieranie seniorów na rozważanym obszarze rynku pracy jest korzystne i dla nich samych, i dla społeczeństwa jako całości, ponieważ poprawia proporcje między pracującymi a beneficjentami systemu emerytalnego, co owocuje polepszeniem relacji makroekonomicznych w gospodarce.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowska-Kmon A., *Opieka nad osobami starszymi w wybranych krajach europejskich, w: Pokolenia 50+ w Polsce i w Europie: aktywność, stan zdrowia, warunki pracy, relacje międzypokoleniowe i wykluczenie*, red. I. Kotowska, A. Chłóń-Domińczak, D. Holzer-Żelażewska, Warszawa 2019.
- Bednarski M., Arendt Ł., Grabowski W., Kukulak-Dolata I., *Segmentacja rynku pracy w Polsce*, Warszawa 2020.
- Błaszczyk B., *Sytuacja osób starszych na rynku pracy w Polsce*, „Gerontologia Polska” 2016, nr 24.
- Błędowski P., *Aktywność zawodowa osób w starszym wieku*, w: *Rynek pracy wobec zmian demograficznych*, red. M. Kielkowska, Warszawa 2013.
- Błędowski P., Szweda-Lewandowska Z., *Polityka wobec starości i starzenia się w Polsce w latach 2015-2035. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Warszawa 2016.
- Bojanowska E., *Ryzyko niesamodzielności u osób starszych i związana z nim potrzeba opieki długoterminowej*, w: *Wybrane zagadnienia współczesnej polityki społecznej – między nauką a praktyką*, red. E. Bojanowska, G. Uścińska, Warszawa 2021.
- Bukowski M., *Orzeł z popiołów. Gospodarka po COVID-19*, Warszawa 2020.
- Dział D., *Dlaczego warto zatrudniać osoby 50+ i 60+? 6 korzyści w miejscu pracy*, „Poradnik Zdrowie” 2019, <https://www.poradnikzdrowie.pl/starzenie/dlaczego-warto-zatrudniac-osoby-50-i-60-6-korzysci-w-miejscu-pracy-aa-G8uD-7yvd-Z6PH.html> (dostęp: 5 września 2022).
- Fukuyama F., *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa 1997.
- Główny Urząd Statystyczny, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2020 roku*, Warszawa 2021.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022.*
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *Rekomendacje odnośnie kierunków zmian w kontekście wzmocnienia aktywności zawodowej osób starszych na rynku pracy*, Warszawa 2022.
- Izba Gospodarcza Towarzystw Emerytalnych, *Oszczędzanie na emeryturę a kryzys ekonomiczny*, „Ekspertyzy”, 14 grudnia 2022.
- Kolek A., Sobolewski O., *Stopa zastąpienia – czy Polska spełnia standardy MOP*, Warszawa 2021.
- Kryńska E., Kwiatkowski E., *Podstawy wiedzy o rynku pracy*, Łódź 2013.
- Kwiatkowski E., *Pandemia COVID-19 jako szok strukturalny na polskim rynku pracy*, w: *W kręgu pracy i polityki społecznej*, red. K. Zawadzki, M. Wojdyło, A. Sudolska, Toruń 2022.
- Kucharska A., *Pracownik 60+*, Warszawa 2013.
- Liwiński J., Sztanderska U., *Zarządzanie wiekiem w przedsiębiorstwie*, Warszawa 2016.
- Mandrzejewska-Smół I., *Aktywizacja zawodowa seniorów*, w: *Wokół podstawowych zagadnień pedagogiki pracy*, red. R. Gerlach, R. Tomaszewska-Lipiec, Bydgoszcz 2017.
- Maniak G., *Kształcenie przez całe życie. Polska na tle Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2015, nr 214.
- Noga A., *Teorie przedsiębiorstw*, Warszawa 2009.

- OECD, *Maintaining Prosperity in an Ageing Society*, Paris 1998.
- Perek-Białas J., Zwierzchowski J., *Czy potencjał starszych osób w Polsce jest odpowiednio wykorzystywany?*, w: *Pokolenia 50+ w Polsce i w Europie: stan zdrowia, warunki pracy, relacje międzypokoleniowe i wykluczenie*, red., I. Kotowska, A. Chłoń-Domińczak, D. Żełażewska, Warszawa 2019.
- Pocztowski A., *Zarządzanie zasobami ludzkimi*, Warszawa 2017.
- Pocztowski A., Miś A., *ZZL w nowej normalności*, w: *W kręgu rynku pracy i polityki społecznej*, red. K. Zawadzki, M. Wojdyło, A. Sudolska, Toruń 2022.
- Sadowska-Snarska C., *Elastyczne formy organizacji pracy i czasu pracy sprzyjające wydłużeniu zatrudnienia pracowników w wieku 50+*, w: *W kręgu rynku pracy i polityki społecznej*, red. K. Zawadzki, M. Wojdyło, A. Sudolska, Toruń 2022.
- Szukalski P., *Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne*, w: *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*, red. M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczyk, Białystok 2009.
- Szukalski P., *Czy obniżenie wieku emerytalnego w 2017 roku spowodowało spadek aktywności wśród starszych pracowników*, „Rynek Pracy” 2022, nr 4.
- Technopolis-Group, *The Silver Economy*, Luxemburg 2018.
- Urbaniak B., *Praca osób starszych w warunkach pandemii COVID-19 w 2020 roku*, w: *W kręgu rynku pracy i polityki społecznej*, red. K. Zawadzki, M. Wojdyło, A. Sudolska, Toruń 2022.
- W trosce o pracę*, red. S. Golinowska, Warszawa 2004.
- Wróblewska W., Antczak R., *Sytuacja zdrowotna osób w wieku okołoemerytalnym i starszym w Polsce na tle innych krajów*, w: *Pokolenia 50+ w Polsce i w Europie: Aktywność, stan zdrowia, warunki pracy, relacje międzypokoleniowe i wykluczenie*, red. I. Kotowska, A. Chłoń-Domińczak, D. Żełażewska, Warszawa 2019.
- Wyzwania starzejącego się społeczeństwa. Polska dziś i jutro*, red. M. Okólski, Warszawa 2018.
- Zimnoch K., *Starzenie się i srebrna gospodarka w uwarunkowaniach rozwojowych Podlasia*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2013, nr 4.

STRESZCZENIE

W rozdziale zaprezentowana jest analiza korzyści z pracy seniorów oraz występujących tu barier. Pozwala ona zaproponować instrumenty zachęcające do dłuższego zatrudniania osób starszych. Rozważania są prowadzone z uwzględnieniem uwarunkowań wynikających z pandemii COVID-19.

Słowa kluczowe: aktywizacja seniorów, rynek pracy seniorów, pandemia COVID-19.

ELŻBIETA BOJANOWSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Wydział Społeczno-Ekonomiczny

Instytut Nauk Socjologicznych

SYTUACJA EKONOMICZNA OSÓB STARSZYCH – STABILIZACJA CZY NIEPEWNOŚĆ?

WPROWADZENIE

Jedną z kluczowych kwestii w XXI wieku zarówno w Polsce, jak i Europie jest proces starzenia się ludności. Rosnący udział osób starszych w strukturze ludności powoduje różnorodne konsekwencje społeczno-ekonomiczne. Jednocześnie osoby 60+ są jedną z grup ludności, które najsilniej zostały dotknięte skutkami pandemii COVID-19.

Opisując sytuację materialną osób starszych w Polsce nie sposób nie wskazać jej złożoności. Z jednej strony bowiem należy wziąć pod uwagę dochody i zasoby, z drugiej zaś – potrzeby i wydatki. To one decydują o stabilnej bądź niepełnej sytuacji materialnej seniorów. Dochody i posiadane zasoby w zasadniczy sposób wpływają na uczestnictwo ludzi w różnych obszarach życia i aktywności bądź ich marginalizację. Mają zatem istotne znaczenie w jakości przeżywanego życia seniorów. Potrzeby zaś i wydatki zmieniają się wraz postępującym wiekiem, a zatem i pogarszającym się stanem zdrowia i związanym z tym wzrostem wydatków na zakup leków i innych środków medycznych, ewentualną stopniową utratą samodzielności, czy wreszcie zależnością od innych osób. Należy zatem zauważyć, iż sytuacja ekonomiczna populacji osób starszych jest zróżnicowana. Bowiem wynika ona m.in.: z wieku, wykonywanego zawodu, stażu pracy, zgromadzonych zasobów materialnych, wielkości zamieszkiwanego gospodarstwa domowego, zdrowia czy sytuacji rodzinnej.

Lucyna Frąckiewicz zwraca uwagę, iż „polityka wobec ludzi starych powinna dążyć do zagwarantowania im odpowiedniego poziomu materialnego życia dzięki dysponowaniu odpowiednim dochodem”¹. Ten zaś, według Elżbiety Trafiałek, obok ewentualnych oszczędności, zależy od poziomu inflacji, wskaźnika rewaloryzacji świadczeń czy polityki finansowej banków². Zdaniem Anity Richert-Kaźmierskiej, mimo iż zwiększa się udział osób pobierających emerytury, których wysokość przekracza dwukrotnie przeciętną emeryturę, to dla zdecydowanej większości emerytów środki finansowe, jakimi dysponują, wystarczają jedynie na zaspokojenie potrzeb tylko w sytuacji, gdy żyją oszczędnie³.

SYTUACJA EKONOMICZNA GOSPODARSTW DOMOWYCH OSÓB STARSZYCH

Jak wynika z poniższych danych, przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwach domowych wyłącznie z osobami starszymi w 2021 roku wyniósł 2 346,26 zł i był o 12,1 proc. wyższy niż w gospodarstwach, w skład których wchodziły wyłącznie osoby młodsze, mające poniżej 60 lat. W porównaniu do 2020 roku nastąpił wzrost dochodów na 1 osobę w gospodarstwach domowych wyłącznie z osobami starszymi o 8,1 proc., zaś w gospodarstwach wyłącznie z osobami w wieku poniżej 60 lat wzrost ten wyniósł 7,1 proc.⁴

Wśród osób starszych najliczniejszą grupę stanowią osoby nieaktywne zawodowo, głównie z powodu przejścia na emeryturę. Zgodnie z wynikami Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) w 2021 roku liczba osób biernych zawodowo w wieku 60-89 lat wyniosła 7,8 mln, co stanowiło 84,4 proc. populacji osób w tym wieku. Blisko 2/3 z nich to kobiety (62,1 proc.). W populacji kobiet w wieku 60-89 lat biernych zawodowo jest 90,9 proc., a wśród

- 1 L. Frąckiewicz, *Zamiast wstępu*, w: *W obliczu starości*, red. L. Frąckiewicz, Katowice 2007, s. 10.
- 2 E. Trafiałek, *Innowacyjna polityka senioralna XXI wieku. Między ageizmem, bezpieczeństwem socjalnym a active ageing*, Toruń 2016, s. 152.
- 3 A. Richert-Kaźmierska, *Polityka państwa wobec starzenia się ludności w Polsce*, Warszawa 2019, s. 156.
- 4 MRiPS, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2021 r.*, Warszawa 2022, s. 12.

mężczyzn – 75,5 proc.⁵ Różnica jest głównie rezultatem niższego ustawowego wieku emerytalnego kobiet. Bierność i aktywność zawodowa determinują rodzaje źródeł, z których gospodarstwo pozyskuje dochody, a pośrednio także ich wysokość.

Tabela 1. Przeciętne miesięczne dochody na 1 osobę w gospodarstwach domowych według liczby osób w wieku 60 lat i więcej w gospodarstwie domowym w 2021 roku

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe				
	bez osób w wieku 60 lat i więcej	z przynajmniej 1 osobą w wieku 60 lat i więcej	wyłącznie z osobami w wieku 60 lat i więcej		
			razem	w tym:	
				1-osobowe	2-osobowe
OGÓŁEM					
w złotych					
Dochód rozporządzalny	2093,28	2 016,52	2 346,26	2 373,26	2 338,50
w odsetkach					
Dochód rozporządzalny	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
w tym: dochód do dyspozycji	98,0	97,3	95,9	95,2	96,3
Dochody z pracy najemnej	67,9	30,5	11,2	10,1	11,9
Dochody z pracy na własny rachunek poza gospodarstwem rolnym w użytkowaniu indywidualnym	13,8	4,4	2,7	2,4	2,7
Dochody z gospodarstwa rolnego	2,7	4,3	0,4	0,5	0,3
Dochody ze świadczeń społecznych	13,1	59,2	83,4	83,4	83,5
Dochody ze świadczeń z ubezpieczeń społecznych	3,3	55,0	82,9	82,7	83,1
w tym: emerytury i renty	2,4	52,3	79,3	74,4	82,6
Dochody z pozostałych świadczeń społecznych	9,9	4,2	0,5	0,7	0,4
Pozostałe dochody	2,1	1,4	1,8	3,2	0,9
w tym: dary otrzymane od osób prywatnych na gospodarstwo domowe	1,7	1,1	1,6	3,0	0,8

Źródło: MRiPS, dz. cyt., s. 12-13.

5 GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2021 r.*, Białystok 2022, s. 26.

Głównym źródłem utrzymania osób starszych są świadczenia społeczne, które w 2021 roku stanowiły 83,4 proc. dochodu rozporządzalnego na 1 osobę w tych gospodarstwach. Ze świadczeń społecznych najwyższy udział miały emerytury i renty, które stanowiły 79,3 proc. dochodów ogółem. Dochody z pracy najemnej wyniosły 11,2 proc. ogółu dochodów osób starszych, a dochody z pracy na własny rachunek poza gospodarstwem rolnym – 2,7 proc.⁶ Narzędziami regulującymi wysokość świadczeń emerytalnych i przeciwdziałającymi popadnięciu w ubóstwo seniorów są m.in.: coroczna waloryzacja emerytur, gwarantowana najniższa emerytura, 13. i 14. emerytura, dodatki do świadczeń emerytalno-rentowych, np. dodatek pielęgnacyjny, kombatancki czy kompensacyjny i – ostatecznie – świadczenia z pomocy społecznej.

Tabela 2. Liczba emerytów i rencistów oraz przeciętna emerytura i renta wypłacona przez ZUS w 2022 roku

Okres	Liczba świadczeniobiorców pobierających emeryturę w tys.	Przeciętna wypłata emerytury w zł	Liczba świadczeniobiorców pobierających rentę z tytułu niezdolności do pracy w tys.	Przeciętna wypłata renty z tytułu niezdolności do pracy w zł	Liczba świadczeniobiorców pobierających rentę rodzinną w tys.	Przeciętna wypłata renty rodzinnej w zł
XII 2022	6 121,3	2 960,76	576,5	2 301,16	1 194,2	2 595,04
I-XII 2022	6 065,5	2 889,21	593,9	2 259,97	1 198,8	2 549,93

Źródło: ZUS, *Informacja o wybranych świadczeniach pieniężnych grudzień 2022 r.*, Warszawa 2023, s. 15 i 17, https://www.zus.pl/documents/10182/167606/wst%C4%99pna_12_2022.pdf/f4471018-fc7d-220c-64e4-feb241584816?t=1675938221306 (dostęp: 30 kwietnia 2023).

Liczba osób pobierających emeryturę ogółem w grudniu 2022 roku wyniosła ponad 6 121 000, zaś przeciętna miesięczna wysokość emerytury wynosiła 2 960,76 zł, przy czym kobieta otrzymuje ok. 70 proc. emerytury mężczyzny. Kobiety przechodzące na emeryturę w ustawowym wieku emerytalnym będą ją pobierać o przeszło 8 lat dłużej niż mężczyźni przechodzący na emeryturę w ustawowym wieku emerytalnym. Tylko 16,2 proc. kobiet przechodzi na emeryturę w wieku wyższym o co najmniej rok od obowiązującego ich wieku emerytalnego. Przeciętny staż emerytalny kobiet wynosi 34 lata, podczas gdy

6 Tamże, s. 33.

mężczyzn – 37,5 lat. Szacowany okres życia na emeryturze ma zasadniczy wpływ na wysokość świadczenia. Przedłużenie pracy o rok przekłada się na emeryturę wyższą nawet o 10-15 proc., wynika to z dodatkowych składek, ich waloryzacji, ale i krótszego dalszego trwania życia na emeryturze. Niższa emerytura jednocześnie wpływa na większe prawdopodobieństwo wystąpienia ryzyka ubóstwa wśród starszych kobiet⁷.

W systemie występują również emerytury groszowe, będące konsekwencją opłacenia jednej składki do systemu. I tak jedna z kobiet otrzymuje emeryturę w wysokości 1 grosza. Wynika to z faktu, iż miała 1 dzień stażu składkowego oraz pracowała 1 dzień na podstawie umowy zlecenia, w związku z czym uzbierała kapitał emerytalny w wysokości 2,98 zł. Wśród mężczyzn najniższa emerytura wynosi 2 grosze, a mężczyzna, który ją otrzymuje, pracował 1 dzień, mając własną działalność i uzbierał kapitał emerytalny w wysokości 4,47 zł⁸. Od 2011 do 2022 roku liczba pobierających groszowe emerytury wzrosła z 23,9 tys. do 365 tys. osób⁹.

Na drugim biegunie są najwyższe emerytury. 26 tys. 868 zł emerytury otrzymuje kobieta, która przeszła na emeryturę w wieku 81,8 lat, a której staż pracy wynosił 61 lat, podstawą ostatniego zatrudnienia była umowa o pracę (branża ostatniego płatnika (PKD) – pośrednictwo pieniężne), a zgromadzony kapitał emerytalny wynosił 1,8 mln zł. Natomiast emeryturę w wysokości 37 tys. 815 zł otrzymuje mężczyzna, który przeszedł na emeryturę w wieku 85,9 lat, miał 67 lat stażu składkowego, podstawą ostatniego zatrudnienia była umowa o pracę (branża ostatniego płatnika (PKD) – badania naukowe i prace rozwojowe w dziedzinie pozostałych nauk przyrodniczych i technicznych) i zgromadził kapitał emerytalny w wysokości 2,4 mln zł¹⁰.

Ponadto, z Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS) na koniec 2021 roku emerytury otrzymywało 787,9 tys. osób w wieku 60 lat i więcej (o 4,3 proc. mniej niż rok wcześniej), a renty – 103,8 tys. (o 0,3 proc. więcej niż w 2020 roku). Z pozostałych źródeł, tzn. Ministerstwa Spraw Wewnętrznych

7 Sprawozdanie z debaty pt. *Kobieta w XXI wieku: demografia, edukacja, zdrowie, rynek pracy i ubezpieczenia społeczne*, Warszawa, 9 grudnia 2022, https://debaty.ipiss.com.pl/images/debata_10/sprawozda_nie.pdf (dostęp: 8 lutego 2023).

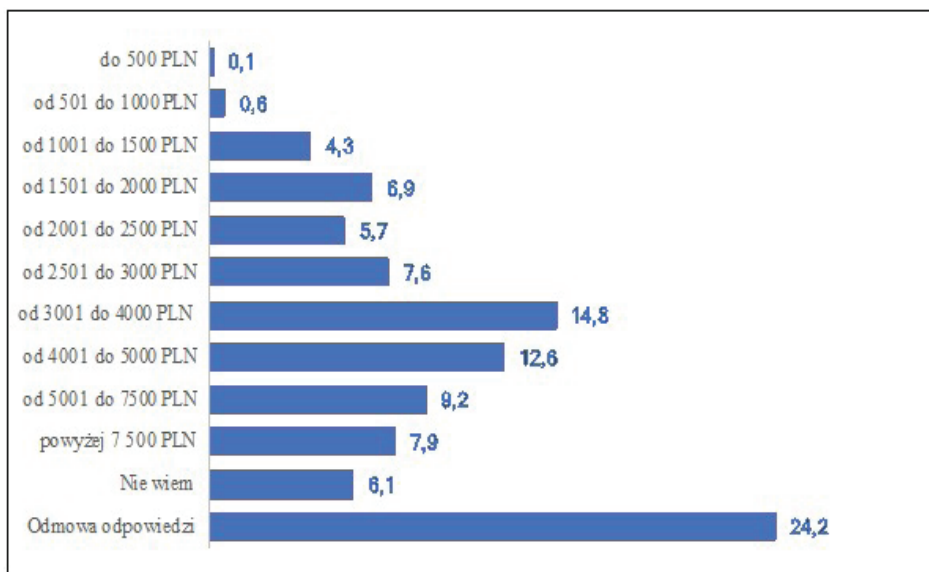
8 Tamże.

9 *Tysiące Polaków z zaniżonymi emeryturami. Rząd ujawnia dane*, <https://www.money.pl/emerytury/tysiacze-polakow-z-zanizonymi-emeryturami-rzad-ujawnia-dane-6873143035284192a.html> (dostęp: 7 marca 2023).

10 Tamże

i Administracji (MSWiA), Ministerstwa Obrony Narodowej (MON) oraz Ministerstwa Sprawiedliwości (MS) świadczenia emerytalne pobierało łącznie 173,8 tys. osób w wieku 60 lat i więcej, a renty – 16,4 tys. (wobec 175,1 tys. i 17,2 tys. w 2020 roku). Ponadto 79,2 tys. osób w wieku 60 lat i więcej otrzymało zasiłek stały z pomocy społecznej, z czego większość to seniorzy samotnie gospodarujący (85,1 proc.)¹¹.

Wykres 1. Przeciętne miesięczne dochody netto gospodarstwa domowego (dane w proc.)

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń 2023.

Wśród respondentów biorących udział w II fali badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, największą grupę, bo prawie 15 proc., stanowią osoby, u których dochód gospodarstwa plasuje się między 3001 a 4000 zł. Niespełna 13 proc. gospodarstw osiąga dochód od 4001 do 5000 zł, 9,2 proc. respondentów wskazało, iż dochody ich gospodarstwa domowego plasują się między 5001 a 7 500 zł, 7,6 proc. zaś – od 2501 do 3000 zł. Nieco mniej, bo od 2001 do 2500 zł, stanowi

11 GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2020 r.*, Białystok 2021, s. 35.

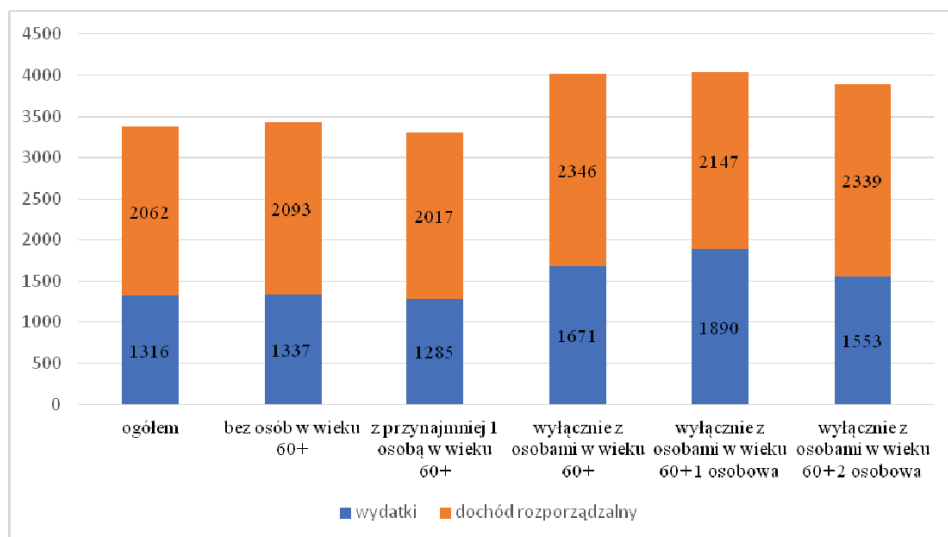
dochód gospodarstw domowych niespełna 6 proc. respondentów. W przypadku 7 proc. badanych gospodarstwo osiąga dochód od 1501 do 2000 zł. Blisko 5 proc. deklaruje dochód poniżej 1500 zł. Jak pokazuje analiza uzyskanych danych, w badanej populacji, zgodnie z ogólnymi tendencjami, im wyższe wykształcenie seniora, tym wyższe dochody osiąga jego gospodarstwo domowe. Podczas gdy gospodarstwa domowe seniorów legitymujących się wykształceniem podstawowym osiągają najczęściej dochody na poziomie od 1001 do 2000 zł, a relatywnie rzadko przekraczają 4000 zł, w przypadku seniorów z wyższym wykształceniem najczęściej wskazywane przedziały dochodów gospodarstwa domowego rozpoczynają się od 3001 zł wzwyż. Na ogół mężczyźni częściej niż kobiety deklarują, że ich gospodarstwa domowe osiągają wyższe dochody netto. Zdecydowana większość mężczyzn deklarowała, że ich gospodarstwo domowe osiąga przeciętne miesięczne dochody na poziomie wyższym niż 3001 zł, podczas gdy dla większości badanych kobiet dochody gospodarstwa domowego mieściły się w przedziale od 1501 do 7500 zł, a grupy kobiet deklaruujących dochody gospodarstwa na poziomie 1001-1500 zł oraz powyżej 7500 zł są równoliczne (po 8,6 proc. badanych kobiet). Wysokość dochodów ma również związek z wiekiem respondentów. Im młodszy badany, tym wyższe deklarowane przez niego dochody gospodarstwa domowego. Przyczyn upatrywać można w co najmniej dwóch istotnych czynnikach: z jednej strony młodszy seniorzy są częściej aktywni zawodowo, a praca zarobkowa pozwala im na osiągnięcie wyższych dochodów lub uzupełnianie świadczeń emerytalnych, z drugiej zaś starsi seniorzy, a szczególnie seniorki, częściej żyją samotnie, a więc często z jednego świadczenia społecznego.

Udział osób aktywnych zawodowo (pracujących na etacie oraz samozatrudnionych/prowadzących własną firmę), biorących udział w badaniu w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, był najwyższy wśród osób młodszych i spadał wraz ze wzrostem wieku badanych na korzyść udziału osób przebywających na emeryturze. Wśród osób w wieku 60-64 lata – 20,6 proc. pracowało na etacie, 9,6 proc. było samozatrudnionych bądź prowadziło własną firmę i 4,4 proc. pracowało na umowę o dzieło/zlecenie. Wśród osób z grupy wiekowej 65-69 było to 9,3 proc., 7,8 proc. i 5,2 proc., zaś w przedziale wieku 70-74 analogicznie: 3,5 proc., 6,4 proc., 5,8 proc. Sytuacja zawodowa badanych ma związek również z ich wykształceniem. Im wyższe wykształcenie badanych, tym częściej są oni aktywni zawodowo. Wśród osób w wieku 60 lat i więcej najczęściej aktywne

zawodowo (praca na etacie, samozatrudnienie i prowadzenie własnej firmy oraz praca na etacie) są osoby posiadające wyższe wykształcenie – 27,7 proc., podczas gdy wśród osób z wykształceniem podstawowym stanowią oni 0 proc., zaś z wykształceniem zawodowym – 5 proc. Osoby z wykształceniem podstawowym przebywają na emeryturze – 88,9 proc. bądź rencie – 11,1 proc.

W 2021 roku przeciętne miesięczne wydatki na jedną osobę w gospodarstwach domowych złożonych wyłącznie z osób w wieku 60 lat i więcej wyniosły 1671 zł i wzrosły nominalnie w stosunku do roku poprzedniego o 9,2 proc. Udział wydatków w dochodzie rozporządzalnym wyniósł w tych gospodarstwach 71,2 proc.¹²

Wykres 2. Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny i wydatki na 1 osobę w gospodarstwach domowych z osobami i bez osób w wieku 60 lat i więcej w 2021 roku (dane w zł)

Źródło: GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2021 r.*, Warszawa 2022, s. 53.

Przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę w gospodarstwach domowych z przynajmniej 1 osobą w wieku 60 lat lub więcej był niższy o zaledwie 2,2 proc. od średniej dla ogółu gospodarstw domowych i o 3,7 proc. niższy w porównaniu z gospodarstwami domowymi bez osób starszych. Z kolei gospodarstwa domowe składające się wyłącznie z osób w wieku 60 lat lub więcej

¹² GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2021 r.*, Warszawa 2022, s. 53.

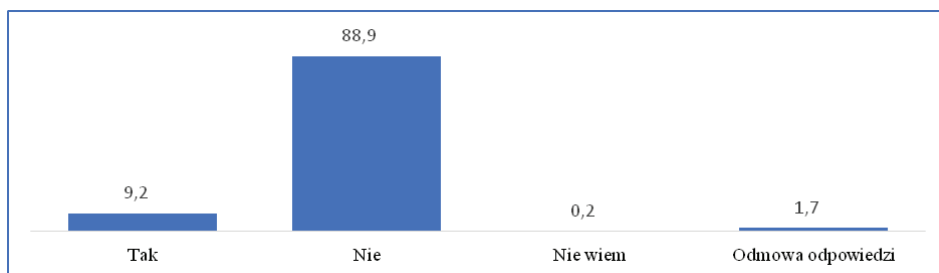
dysponowały dochodem rozporządzalnym na 1 osobę wyższym o 12,1 proc. od średniej dla gospodarstw domowych nieposiadających w swoim składzie osób starszych¹³.

W koszyku wydatków seniorów najwyższą pozycję stanowią wydatki na żywność i napoje bezalkoholowe, których udział w 2021 roku wyniósł 27,8 proc. i zmniejszył się w stosunku do roku poprzedniego o 1,5 p.p. W skali roku wzrosły wydatki na użytkowanie mieszkania lub domu i nośniki energii z 22,7 proc. do 23,1 proc., natomiast wydatki związane ze zdrowiem – z 9,0 proc. do 9,1 proc.¹⁴

Sytuacja dochodowa gospodarstw domowych osób starszych jest zróżnicowana ze względu na miejsce zamieszkiwania, jest lepsza w miastach aniżeli na wsi. W miastach gospodarstwa domowe wyłącznie z osobami w wieku 60 lat i więcej miały dochody o 19,7 proc. (w 2020 roku o 20,7 proc.) wyższe niż gospodarstwa na wsi. Również wydatki gospodarstw domowych złożonych wyłącznie z osób starszych zamieszkujących w miastach były wyższe o 11,4 proc. (w 2020 roku o 15,7 proc.) niż gospodarstw na wsi¹⁵.

W 2021 roku suma zobowiązań kredytowych osób starszych z tytułu kredytów konsumpcyjnych, hipotecznych oraz kart kredytowych i wykorzystanych limitów debetowych wynosiła 70,2 mld zł. Było to o 1,4 proc. mniej niż rok wcześniej. Udział zobowiązań kredytowych posiadanych przez osoby starsze w ogólnej ich wartości wyniósł 9,5 proc., co oznacza spadek w stosunku do roku poprzedniego o 0,7 p.p.¹⁶

Wykres 3. Zadłużenie gospodarstw domowych (dane w proc.)

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże, s. 33.

¹⁵ MRiPS, dz. cyt., s. 14.

¹⁶ GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2020 r.*, dz. cyt., s. 36.

Zdaniem Tomasza Zalegi zadłużenie seniorów wynika, po pierwsze, z niekorzystnej sytuacji finansowej zmuszającej do zaciągnięcia pożyczki na zakup dóbr pierwszej potrzeby, jak np. leki, pokrycie opłat stałych, po drugie, jest konsekwencją wzięcia pożyczki/kredytu dla osób z rodziny, które nie posiadają zdolności kredytowej i które zobowiązały się do spłaty zadłużenia, a tego nie czynią. Ponadto im większy jest stopień zagrożenia niewypłacalnością, tym częściej gospodarstwa domowe zadłużają się w instytucjach pozabankowych (głównie w lombardach i u osób prywatnych)¹⁷.

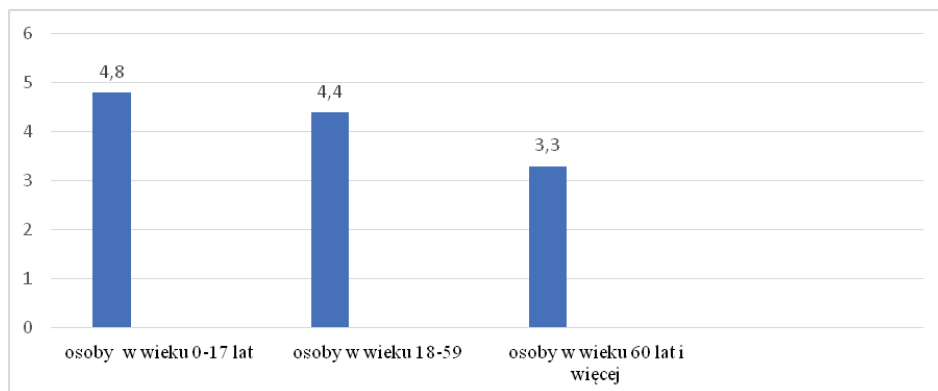
Jest to zbieżne z wynikami badań przeprowadzonych w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”. Zdecydowana większość respondentów (88,9 proc.), którzy wzięli udział w badaniu, znajduje się w grupie, której gospodarstwo domowe nie jest zadłużone. 9,2 proc. osób ma pożyczkę, kredyt lub zalega z opłatami. Ponad połowa badanych, których gospodarstwo domowe posiada zadłużenie, nie zadłużyła się w czasie pandemii, tj. są to starsze zobowiązania finansowe, wciąż spoczywające na rodzinie seniora. Gospodarstwa nieco ponad 43 proc. osób zaciągnęły pożyczkę w okresie od marca 2020 roku. Zdecydowana większość osób zadłużonych (niespełna 84 proc.) posiada pożyczkę lub kredyt bankowy. 6,8 proc. badanych ma zadłużenie dotyczące czynszu na mieszkanie. 4,1 proc. jest zadłużonych w kwestii bieżących opłat, podatków czy spłat pożyczek. 2,7 proc. posiada pożyczkę w firmie pożyczkowej i tyle samo respondentów nie opłaciło podatków, a po 1,4 proc. ma zaległości w towarzystwach ubezpieczeniowych i opłatach za telefon, tv i internet. Zdecydowana większość zadłużonych badanych (41,9 proc.) deklaruje, że poradzi sobie ze spłatą zadłużenia. Prawie co trzecia osoba uważa, że raczej nie będzie mieć z tym problemu. Nieco ponad 8 proc. osób ma obawy związane z możliwością wyjścia z długów. Prawie 15 proc. respondentów uważa, że nie uda im się spłacić posiadanych zobowiązań.

Na podstawie wydatków gospodarstw domowych szacuje się zasięg ubóstwa ekonomicznego. W 2021 roku wśród osób w wieku 60 lat i więcej żyło 3,3 proc. osób w wieku 60 lat i więcej, tj. o 1,0 proc. mniej niż rok wcześniej. Osoby starsze doświadczały ubóstwa skrajnego relatywnie rzadziej niż osoby w młodszych grupach wiekowych. Stopa ubóstwa skrajnego wśród seniorów

17 T. Zalega, *Sytuacja materialna osób w wieku 65+ w świetle wyników badań własnych*, „Zarządzania Innowacyjnego w Gospodarce i Biznesie”, 24 (2017), nr 1, s. 100-101.

była o 1,1 p.p. niższa niż w przypadku osób w wieku 18-59 lat oraz o 1,5 p.p. niższa niż wśród osób w wieku 0-17 lat¹⁸.

Wykres 4. Zasięg ubóstwa skrajnego w gospodarstwach domowych w 2021 roku (dane w proc.)

Źródło: GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2021 r.*, dz. cyt., s. 33.

Łukasz Jurek wskazuje, iż względnie pomyślna sytuacja gospodarstw seniorów nie może być traktowana jako dobra czy bardzo dobra, a wyłącznie jako lepsza niż pozostałych gospodarstwach domowych. Ponadto niewielki poziom zagrożenia ubóstwem wynika z określenia progu ubóstwa w Polsce na dość niskim poziomie¹⁹.

Niewątpliwie gwarancje stałego źródła dochodu osób starszych są ważnym czynnikiem bezpieczeństwa socjalnego, ale nie można zapominać, że:

- stałe, lecz nieadekwatne do minimalnych kosztów utrzymania dochody także skutkują „wchodzeniem” w biedę;
- bezpieczeństwo socjalne ludzi starych w dużej mierze zależy od dostępu do leków, rehabilitacji i placówek ochrony zdrowia;
- bieda jest ważnym, ale nie jedynym źródłem marginalizacji ludzi starych w Polsce²⁰.

18 GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2020 r.*, dz. cyt., s. 33.

19 Ł. Jurek, *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa*, Warszawa 2012, s. 163-165.

20 E. Trafialek, *Rodzina i środowisko zamieszkania jako obszary wykluczenia społecznego osób starszych*, w: *Stan przestrzegania praw osób starszych. Analiza i rekomendacje*, red. B. Szatur-Jaworska, „Biuletyn RPO – Materiały” nr 65, Warszawa 2008, s. 86.

Ponadto Piotr Błędowski zwraca uwagę, iż w grupie przyszłych emerytów będą również osoby bezrobotne, za które składka odprowadzana na Fundusz Pracy jest na najniższym możliwym poziomie, co może powodować bardzo niskie emerytury w przypadku bezrobocia długotrwałego. Efektem tego będzie konieczność uzupełniania dochodów tychże osób świadczeniami z pomocy społecznej²¹.

Oceniając sytuację finansową osób starszych, należy wziąć pod uwagę kilka czynników. Po pierwsze, że są to gospodarstwa małe, często jednoosobowe, a co za tym idzie koszty utrzymania są wyższe niż w gospodarstwach wieloosobowych, szczególnie dotyczy to ponoszenia tzw. stałych opłat związanych np. z utrzymaniem mieszkania. Po drugie, osoby starsze (szczególnie sędziwe), mają mniejsze możliwości poprawy swojej sytuacji materialnej, np. poprzez możliwość dalszego zarabkowania. Wynika to przede wszystkim z ich wieku i stanu zdrowia. Po trzecie, znaczna część respondentów pomaga dzieciom i wnukom. Po czwarte zaś, emeryci i renciści, w porównaniu z innymi grupami społecznymi, ponoszą wyższe wydatki związane z leczeniem oraz kosztami zakupu leków. W konsekwencji materialne warunki życia ludzi starych w Polsce nie są tak pozytywne, jak wynikałoby to ze wskaźnika obiektywnego, jakim są ich dochody²².

SUBIEKTYWNA OCENA SYTUACJI MATERIALNEJ PRZEZ SENIORÓW

Z badania GUS-u wynika, iż 51 proc. emerytów ocenia sytuację materialną swojego gospodarstwa domowego jako przeciętną, 23 proc. jako raczej dobrą, 18,8 proc. jako dobrą, 6,1 proc. postrzega ją jako raczej złą i 1 proc. jako złą²³.

Zdaniem Piotra Błędowskiego, „[...] subiektywna ocena może nie uwzględniać rzeczywistych potrzeb osoby starszej i jej gospodarstwa domowego. Niektóre z nich mogły zostać po prostu wyparte ze świadomości, gdyż ich

21 P. Błędowski, *Ekonomiczne konsekwencje demograficznego starzenia się ludności*, w: *Geriatrya i pielęgniarstwo geriatryczne*, red. K. Wieczorowska-Tobis, D. Talarska, Warszawa 2018, s. 46.

22 M. Pączkowska *Sytuacja materialna ludzi starszych*, w: *Starzy ludzie w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, red. J. Halik, Warszawa 2002, s. 32-33.

23 GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2021 r.*, dz. cyt., s. 179.

zaspokojenie nie jest możliwe, a inne – poważnie zredukowane z tego samego powodu. Koncentracja na najbardziej podstawowych, bieżących potrzebach gospodarstwa domowego jest jedną z możliwych strategii gospodarowania jego budżetem²⁴. Elżbieta Trafiałek zwraca uwagę, iż w sytuacji występowania barier w dostępie do rynku pracy, handlu, dóbr i usług, zachodzi deprywacja potrzeb osób w wieku emerytalnym poprzez świadome wycofywanie się z różnych obszarów aktywności i uczestnictwa społecznego. Ponadto stałe, choć zbyt niskie w stosunku do minimalnych kosztów utrzymania dochody niosą ryzyko pauperyzacji, a bezpieczeństwo socjalne zależy od dostępu do leków, rehabilitacji i placówek ochrony zdrowia²⁵.

Gospodarstwa domowe wyłącznie z osobami starszymi rzadziej oceniały swoją sytuację materialną jako dobrą lub raczej dobrą w porównaniu z gospodarstwami bez osób starszych (41,8 proc. wobec 60,6 proc.), a częściej jako przeciętną (50,8 proc. wobec 35,5 proc.) oraz raczej złą lub złą (7,4 proc. wobec 3,9 proc.). Najgorzej swoją sytuację materialną oceniały osoby w wieku 60 lat i więcej mieszkające samotnie, w szczególności na wsi – 14,2 proc. z nich oceniło swoją sytuację jako raczej złą lub złą. Było to o 0,5 p.p. mniej niż w 2020 roku²⁶.

Z badania CBOS-u pt. *Sytuacja społeczno-ekonomiczna seniorów* przeprowadzonego w 2019 roku wynika, iż 49 proc. Polaków po 60. roku życia jest zdania, że ich warunki bytowe są dobre. 43 proc. badanych uważa, że są średnie. Natomiast 8 proc. ocenia sytuację bytową jako złą. Wśród seniorów najgorzej oceniających swoje warunki materialne najwięcej, tj. 42 proc., jest respondentów, których miesięczny dochód *per capita* w gospodarstwie domowym wynosi od 900 do 1299 zł. Natomiast wśród osób oceniających swoją sytuację materialną jako średnią największy odsetek (35 proc.) stanowią badani z dochodem o wysokości od 1300 do 1799 zł. Pośród najbardziej zadowolonych osób 60+ najliczniejszą grupę (30 proc.) stanowią te z dochodem równym 2500 zł i więcej. Liczba osób zamieszkujących z seniorem ma wpływ na jego ocenę warunków materialnych. Najbardziej zadowoleni ze swojej sytuacji bytowej są ludzie po 60. roku życia, którzy mieszkają z jedną osobą (54 proc.), 50 proc. respondentów mieszkających pod jednym dachem z dwoma osobami lub większą ich liczbą

24 P. Błędowski, *Sytuacja materialna*, w: *PolSenior-2. Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, red. P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski, Gdańsk 2021, s. 856.

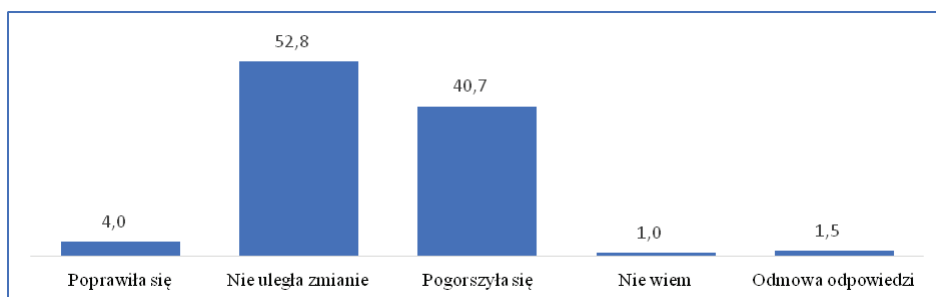
25 E. Trafiałek, *Innowacyjna polityka senioralna*, dz. cyt., s. 157-158.

26 MRiPS, dz. cyt., s. 15.

także pozytywnie ocenia swoje warunki bytowe. 48 proc. seniorów mieszkających samotnie ocenia swoją sytuację materialną jako średnią, a 16 proc. w tej grupie ocenia ją negatywnie. Wynika z tego, że osoby starsze mieszkające samotnie są mniej zadowolone ze swojej sytuacji materialnej. Zdecydowana większość badanych była na emeryturze (89,6 proc.). Ponad 18 proc. było aktywnych zawodowo – posiadało własną działalność lub umowę o pracę/zlecenie/o dzieło. Ponad 2 proc. badanych pobierało rentę²⁷.

W badaniu „PolSenior-2” 10,9 proc. ankietowanych wskazało, że w ciągu roku poprzedzającego wywiad nie miało środków finansowych na zakup leków. Sytuacja ta częściej dotyczyła kobiet niż mężczyzn (13,5 proc. w porównaniu do 8,1 proc.). 2,8 proc. kobiet i 1,5 proc. mężczyzn często borykało się z takim problemem. 17,6 proc. badanych, którzy znaleźli się w takiej sytuacji, zrezygnowało z zakupu leków. Kolejne 7,9 proc. kupowało tylko część dawki zapisanej na receptę. Wśród kobiet sytuacja ta występowała dwukrotnie częściej niż wśród mężczyzn²⁸.

Wykres 5. Sytuacja finansowa gospodarstwa domowego respondentów w ciągu ostatnich sześciu miesięcy (dane w proc.)

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

Wśród respondentów badania zrealizowanego w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, u ponad połowy badanych (52,8 proc.) sytuacja finansowa ich gospodarstwa domowego nie uległa zmianie w ciągu ostatnich sześciu miesięcy, a nieco ponad 40 proc. uważa, że ich sytuacja finansowa pogorszyła się. Sytuacja finansowa

27 CBOS, *Sytuacja społeczno – ekonomiczna seniorów*, Komunikat z badań, Nr 129/2019, s. 5-6; https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_129_19.PDF (dostęp: 30 kwietnia 2023).

28 P. Błędowski, *Sytuacja...*, dz. cyt., s. 857.

gospodarstwa domowego była najbardziej stabilna w przypadku osób z wykształceniem podstawowym (61,1 proc.), jej zmiany natomiast, częściej niż inni badani, odczuwali respondenci z wykształceniem zawodowym (46,1 proc.). Co ciekawe, było wśród nich więcej niż w przypadku pozostałych grup badanych osób, których sytuacja zarówno pogorszyła się, jak i poprawiła.

Wykres 6. Określenia charakteryzujące sposób gospodarowania dochodem w gospodarstwie domowym respondentów (dane w proc.)

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

Wśród badanych występuje związek między sytuacją finansową gospodarstwa a wykształceniem. Wraz ze wzrostem wykształcenia badanych zwiększa się łatwość w gospodarowaniu przez nich posiadanymi zasobami finansowymi w celu pokrycia podstawowych i dodatkowych potrzeb życiowych oraz oszczędzania. Ma to najprawdopodobniej związek nie tyle ze sposobami gospodarowania pieniędzmi lub kompetencjami przedsiębiorczymi badanych związanymi z wykształceniem, ile z wyższymi dochodami osiąganymi przez gospodarstwa domowe wraz ze wzrostem wykształcenia. 34,7 proc. badanych z wykształceniem wyższym żyje oszczędnie i dzięki temu starcza im na wszystko, 26,0 proc. starcza na wszystko i jeszcze oszczędzają, 25,4 proc. respondentów starcza na wszystko bez specjalnych wyrzeczeń, lecz nie oszczędzają na przyszłość, 8,4 proc. żyje bardzo oszczędnie, aby odłożyć na poważniejsze zakupy i 4,9 proc. pieniędzy starcza tylko na podstawowe potrzeby. Żyje oszczędnie i dzięki temu starcza im na wszystko 52,8 proc. respondentów z wykształceniem podstawowym, 37,4 proc. z zawodowym i 40,9 proc. z wykształceniem średnim. Sytuacja, w której starcza respondentom na wszystko bez specjalnych wyrzeczeń, lecz nie oszczędzają na przyszłość dotyczy 11,1 proc.

osób z wykształceniem podstawowym, 18,7 proc. z zawodowym i 23,3 proc. ze średnim. Starcza na wszystko i jeszcze oszczędza 13,9 proc. respondentów z wykształceniem podstawowym, 17,6 proc. z zawodowym i 16,6 proc. ze średnim. Żyje bardzo oszczędnie, aby odłożyć na poważniejsze zakupy 8,3 proc. badanych z wykształceniem podstawowym, 12,1 proc. z zawodowym i 9,6 proc. ze średnim. Sytuacja, kiedy środków finansowych starcza tylko na podstawowe potrzeby, dotyczy 13,9 proc. respondentów z wykształceniem podstawowym, 12,1 proc. z zawodowym i 9,3 proc. ze średnim. Im niższy poziom wykształcenia, tym częściej respondenci są przekonani o tym, że wypłata 13. i 14. emerytury będzie miała istotny wpływ na ich życie w najbliższym czasie.

Tabela 3. Wydatki ponoszone w ciągu ostatnich sześciu miesięcy w gospodarstwie domowym (dane w proc.)

	tak	nie	nic się nie zmieniło
Kupuje się więcej leków i/lub suplementów diety	40,6	30,3	29,1
Więcej pieniędzy przeznaczają się na prywatne leczenie, zabiegi medyczne, badania	40,3	43,3	16,4
Więcej pieniędzy przeznaczają się na sfinansowanie niezbędnej pomocy (zakupy, sprząatanie, opieka, asysta)	14,0	74,5	11,5
Kupuje się żywność lepszej jakości	37,5	36,0	26,5
Więcej pieniędzy przekazuje się rodzinie jako pomoc dla niej	18,0	64,9	17,1
Ograniczone zostały wydatki na wypoczynek, hobby	42,8	40,1	17,1
Zwiększyły się wydatki na utrzymanie mieszkania/domu (np. Energię, opał etc.)	87,4	9,5	3,1

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

W gospodarstwach domowych większości badanych w ciągu ostatniego półrocza zaszły istotne zmiany. Zdecydowana większość (87,4 proc.) badanych to osoby, które zauważają, że zwiększyły się wydatki na utrzymanie gospodarstwa domowego. Niewiele ponad 40 proc. badanych zauważa, że w okresie ostatnich sześciu miesięcy kupuje więcej leków i suplementów diety, wydaje więcej pieniędzy na prywatne konsultacje i badania lekarskie oraz ogranicza wydatki związane z wypoczynkiem czy swoimi zainteresowaniami. 37,5 proc. kupuje żywność lepszej jakości. 18,0 proc. osób deklaruje, że przekazuje więcej pieniędzy dla rodziny w celach pomocy. 14 proc. respondentów przeznaczają większe

środki na finansowanie niezbędnej pomocy w zakresie zakupów, sprzątnia, opieki czy asysty. Największe zmiany w sposobie gospodarowania budżetem domowym dotyczą wśród badanych kosztów utrzymania mieszkania. Zdecydowaną większość (87,4 proc.) stanowią osoby, które zauważają, że zwiększyły się wydatki na utrzymanie gospodarstwa domowego. Osoby posiadające orzeczenie o niepełnosprawności częściej aniżeli pozostali respondenci kupowały większą ilość suplementów diety bądź leki w okresie ostatnich sześciu miesięcy, częściej zaś ograniczali swoje wydatki na hobby/wypoczynek. Wynika to z jednej strony z ich większych potrzeb zdrowotnych, z drugiej zaś – osiągają oni przeciętnie niższe wynagrodzenia. W efekcie większą część ich budżetu stanowią wydatki na leki, które muszą kupować częściej niż inne osoby, dysponując przy tym skromniejszymi zasobami finansowymi. W związku z tym niewiele środków pozostaje na hobby/wypoczynek.

Z punktu widzenia badanych, najważniejszymi czynnikami wpływającymi na ich sytuację w przyszłości są: rosnąca inflacja i wzrost cen podstawowych towarów na rynku (84 proc.), ceny energii i wysokie koszty utrzymania mieszkania (83,5 proc.).

Ponadto należy zauważyć, iż seniorzy bardzo rzadko proszą o pomoc najbliższych, ale chętnie sami udzielają im wsparcia finansowego. Wynika to m.in. z raportu Związku Banków Polskich. 56 proc. seniorów wspomaga finansowo swoje dzieci i/lub wnuki, przy czym 17,0 proc. pomaga młodszemu pokoleniu regularnie, choć mniejszymi kwotami, a 34 proc. od czasu do czasu przy większych, niespodziewanych wydatkach. Natomiast z pomocy finansowej ze strony dzieci/wnuków korzysta regularnie 2 proc. respondentów, 11 proc. zaś korzysta z pomocy jedynie od czasu do czasu przy większych, niespodziewanych wydatkach²⁹. Jak widać, transfer w postaci środków finansowych płynie w głównej mierze od rodziców do dzieci czy wnuków, tj. od starszych do młodszych.

29 Raport ZBP, *InfoSenior 2023*, https://zbp.pl/getmedia/6a0c1d08-5230-4530-a390-84da0ece2797/Prezentacja_InfoSenior_2023 (dostęp: 10 marca 2023).

PODSUMOWANIE

Analiza sytuacji materialnej osób starszych wskazuje na jej zróżnicowanie zależnie od charakteru głównych źródeł ich dochodów i zasobów materialnych. Relatywnie najkorzystniejszą sytuację mają gospodarstwa domowe utrzymujące się z emerytury, które stanowią stałe i stabilne dochody zabezpieczające przed ubóstwem. Ponadto czynniki wpływające na ocenę warunków życia seniorów wynikają z warunków mieszkaniowych, wielkości konsumpcji, miejsca zamieszkania, wielkości gospodarstwa domowego, poziomu stanu zdrowia, wielochorobowości, stopnia samodzielności czy różnego rodzaju aktywności.

Jak wynika z badań, z jednej strony dynamicznie wzrastają dochody z emerytur, z drugiej zaś obserwuje się wzrost wydatków na zakup żywności, opłacenie mieszkania i bardzo ważne z punktu widzenia utrzymania zdrowia wydatki na leki i inne świadczenia medyczne.

BIBLIOGRAFIA

- Błędowski P., *Ekonomiczne konsekwencje demograficznego starzenia się ludności*, w: *Geriatrya i pielęgniarstwo geriatryczne*, red. K. Wieczorowska-Tobis, D. Talarska, Warszawa 2018.
- Błędowski P., *Sytuacja materialna*, w: *PolSenior-2. Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, red. P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski, Gdańsk 2021.
- CBOS, Komunikat z badań, *Sytuacja społeczno – ekonomiczna seniorów*, Nr 129/2019, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_129_19.PDF (dostęp: 30 kwietnia 2023).
- Frąckiewicz L., *W obliczu starości*, Katowice 2007.
- GUS, *Budżety gospodarstw domowych w 2021 r.*, Warszawa 2022.
- GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2020 r.*, Białystok 2021.
- GUS, *Sytuacja osób starszych w Polsce w 2021 r.*, Białystok 2022.
- Jurek Ł., *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa*, Warszawa 2012.
- MRiPS, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za 2021 r.*, Warszawa 2022.
- Pączkowska M., *Sytuacja materialna ludzi starszych*, w: *Starzy ludzie w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, red. J. Halik, Warszawa 2002.
- Raport ZBP, *InfoSenior 2023*, https://zbp.pl/getmedia/6a0c1d08-5230-4530-a390-84da0ece2797/Prezentacja_InfoSenior_2023 (dostęp: 10 marca 2023).
- Richert-Kaźmierska A., *Polityka państwa wobec starzenia się ludności w Polsce*, Warszawa 2019.

- Trafiałek E., *Rodzina i środowisko zamieszkania jako obszary wykluczenia społecznego osób starszych*, w: *Stan przestrzegania praw osób starszych. Analiza i rekomendacje*, red. B. Szatur-Jaworska, „Biuletyn RPO – Materiały”, nr 65, Warszawa 2008.
- Trafiałek E., *Innowacyjna polityka senioralna XXI wieku. Między ageizmem, bezpieczeństwem socjalnym a active ageing*, Toruń 2016.
- Zalega T., *Sytuacja materialna osób w wieku 65+ w świetle wyników badań własnych*, „Zarządzania Innowacyjnego w Gospodarce i Biznesie” 24 (2017), nr 1.

STRESZCZENIE

Wzrost odsetka ludności w wieku starszym w ogólnej liczbie ludności prowadzi do powstawania nowych kwestii społeczno-ekonomicznych. Celem artykułu jest przedstawienie sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych osób starszych, która jest złożona. Z jednej strony bowiem zależy od dochodów i posiadanych zasobów, z drugiej zaś – potrzeb i wydatków. Dochody i posiadane zasoby w zasadniczy sposób wpływają na uczestnictwo ludzi w różnych obszarach życia i aktywności bądź ich marginalizację. Potrzeby zaś i wydatki zmieniają się wraz z postępującym wiekiem, a zatem i pogarszającym się stanem zdrowia oraz związanym z tym wzrostem wydatków na zakup leków i innych środków medycznych, ewentualną stopniową utratą samodzielności, czy wreszcie zależnością od innych osób.

Słowa kluczowe: osoby starsze, sytuacja ekonomiczna, dochody i wydatki gospodarstw domowych

ANNA FIDELUS

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Wydział Nauk Pedagogicznych
Instytut Pedagogiki

SIECI WSPARCIA W ŚRODOWISKU LOKALNYM

WPROWADZENIE

Człowiek jest istotą społeczną, żyje wśród ludzi, poszczególne etapy życia związane są z losami innych. Jego rozwój w znacznej mierze związany jest i uwarunkowany sytuacją innych ludzi, ich pracą, relacjami z otoczeniem społecznym, wzrostem i różnorodnymi wpływami. Obserwujemy wzajemne – wyjątkowe – uzależnienie. Warunki wzrastania człowieka są osobliwe, przybierają niejednorodne postaci społecznej więzi i zależności, przebiegają w konkretnym otoczeniu społeczno-kulturowym, określanym również jako środowisko lokalne. W centrum szczególnego i najbardziej wnikliwego zainteresowania pozostaje proces rozwoju dzieci i młodzieży. Jest to w pełni uzasadnione. Młodzi ludzie wkraczający w świat życia społecznego, przygotowujący się do pełnienia różnorodnych ról, m.in. społecznych, zawodowych, rodzinnych, wymagają uważności zarówno w otoczeniu najbliższych osób, jak również ze strony instytucji inicjujących m.in. naukowe projekty oraz podejmujących praktyczne działania o charakterze wspierającym rozwój najmłodszej grupy – będącej przecież przyszłością danego społeczeństwa. Nie znaczy to jednak, że osoby dorosłe, kwalifikujące się już do grupy seniorów, nie potrzebują zainteresowania ze strony innych. Pomijam oczywiste kwestie związane ze zdiagnozowanymi potrzebami seniorów, do których często należą określone dysfunkcje, problemy bytowe i zdrowotne. W takich sytuacjach seniorzy korzystają z dostępnej społecznej i zdrowotnej pomocy. W centrum rozważań podjętych w niniejszym

artykule są działania, które obejmują również tych seniorów, którzy nie korzystają ze standardowych form opieki. Na zewnątrz odbierani są jako dobrze funkcjonujący, radzący sobie w różnych sytuacjach życiowych, nie odczuwający dolegliwości zdrowotnych i bytowych. Postrzegani są jako osoby spełnione i radosne. Jednak, kiedy wnikniemy uważnie w ich świat, możemy dostrzec zgoła inny obraz. Okres pandemii COVID-19 pozwolił na zauważenie wielu istotnych problemów, z jakimi borykają się seniorzy. Wyniki badań prowadzonych w okresie pandemicznym i popandemicznym dowodzą¹, że oprócz trudności komunikacyjnych, które w obecnym świecie wymagają umiejętności cyfrowych, seniorzy wymagają różnych działań o charakterze wspierającym. Uzasadniony jest więc namysł nad kwestiami wsparcia społecznego w środowisku lokalnym – jego rodzajami, funkcjami, adekwatnością – który ma odniesienie do wszystkich członków danej społeczności lokalnej, w tym również seniorów. W niniejszym artykule podjęto analizy teoretyczne w zakresie wyżej wymienionych kwestii pozostających w obszarze wsparcia społecznego. Ich znajomość pozwoli na podejmowanie w praktyce efektywniejszych działań w każdej społeczności lokalnej.

WSPARCIE – WYJAŚNIENIE POJĘCIA

Słowo „wsparcie” posiada ponad kilkadziesiąt synonimów i używane jest w wielu różnych znaczeniach. W języku potocznym „wspieranie” często bywa używane zamiennie z „pomocą”. Nie jest to błędne, jednak są to procesy osobne, choć pozostające ze sobą w ścisłych związkach. Pomoc interpretowana jest jako „wysiłek albo działanie (fizyczne lub moralne) podjęte dla dobra innej osoby w celu ulżenia jej w działaniu lub ratowania w niebezpieczeństwie; wspieranie kogoś, pomaganie komuś”². Natomiast wsparcie społeczne to pomoc dostępna jednostce w sytuacjach trudnych, oferowana w zaspokajaniu potrzeb życiowych przez osoby znaczące i grupy odniesienia danej osoby. W literaturze pedagogicznej i psychologicznej wiele miejsca poświęca się kategoriom pojęciowym:

-
- 1 Por. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022.
 - 2 M. Szymczak, *Słownik Języka Polskiego*, t. 2, Warszawa 1992, s. 796.

opieka, pomoc i wsparcie społeczne. Wśród nich można wyodrębnić profil klasyczny i alternatywny. Klasyczna orientacja skoncentrowana jest na „działania” odpowiednio skierowane na usamodzielnienie. Natomiast w orientacji alternatywnej występują określenia „interakcja” i „relacja”. Charakter wsparcia utożsamiany jest z zachowaniami pomocowymi występującymi jako konsekwencje przynależności człowieka do sieci społecznych. Ponadto wsparcie pełni funkcję pomocową poprzez istnienie systemów oparcia³. Pomocniczość i wsparcie w obrębie poszczególnych dziedzin charakteryzują się przede wszystkim złożonością i różnorodnością tych zjawisk. Zachodzi tu wielowymiarowa relacja pomiędzy zbliżonymi zakresowo kategoriami, takimi jak: opieka, wychowanie, wspomaganie czy pomoc.

Wsparcie społeczne jest przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin naukowych, a głównie: psychologii, medycyny, polityki społecznej, socjologii, pedagogiki społecznej i opiekuńczej, pracy socjalnej, pielęgniarstwa i zdrowia publicznego. Pojęcie to jest związane z wieloma korzystnymi oddziaływaniami zarówno dla zdrowia fizycznego i psychicznego jednostek, jak i relacji oraz procesów społecznych. W obszarze psychologii pojęcie „wsparcia” pojawiło się w kontekście badań, których celem było poznanie uwarunkowań cierpienia psychicznego i radzenia sobie w sytuacjach trudnych. Wsparcie społeczne, zdaniem Richarda S. Lazarusa i Susan Folkman można opisać, przedstawiając liczne strategie radzenia sobie, takie jak: samokontrola, poszukiwanie wsparcia społecznego, podejmowanie działań, poszukiwanie informacji, przyjęcie odpowiedzialności, planowanie rozwiązania problemów. Przypisują radzeniu sobie funkcję instrumentalną, inaczej zadaniową (zorientowaną na rozwiązanie problemu), i funkcję samoregulacji emocji (skoncentrowaną na emocjach). Skuteczne radzenie sobie, skoncentrowane na problemie, wymaga dobrego wykorzystania komponentów poznawczych, takich jak: racjonalność, elastyczność i dalekowzroczność⁴. Poznawczo-relacyjna teoria stresu podkreśla ciągły, wzajemny charakter interakcji między osobą a otoczeniem. Konieczna jest realistyczna i trafna ocena stresora oraz dostępnych zasobów⁵. Psychologowie wyróżnili: wsparcie strukturalne i funkcjonalne, źródła wsparcia społecznego, rodzaje wsparcia, wsparcie otrzymywane i spostrzegane, potrzebę

3 H. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, Warszawa 2004, s. 14.

4 R.S. Lazarus, S. Folkman, *Stress, appraisal, and coping*, New York 1984, s. 19.

5 Tychże, *Transactional theory and research on emotions and coping*, „European Journal of Personality” 1987, no. 1, s. 141-170.

wsparcia i mobilizację wsparcia⁶. Wymienione kategorie są ważne dla analizy zmiennych wsparcia społecznego, które najczęściej rozpatrywane jest w ujęciu strukturalnym i funkcjonalnym, absolutnym i względnym. Wspólnym mianownikiem dla wszystkich definicji wsparcia pozostaje pojęcie „braku” lub „niedoboru”. Wsparcie społeczne w ujęciu strukturalnym (zwane także integracją społeczną) jest określane jako obiektywnie istniejąca i dostępna sieć społeczna, która wyróżnia się od innych tym, że poprzez fakt istnienia więzi, kontaktów społecznych, przynależności, pełni funkcję pomocną wobec osób znajdujących się w trudnych sytuacjach życiowych. Natomiast w ujęciu funkcjonalnym wsparciem społecznym nazywamy taki rodzaj interakcji społecznych, które zostają podjęte przez jednego lub obu (udzielającego wsparcia i odbierającego je) uczestników w sytuacji problemowej, trudnej, stresowej czy krytycznej⁷. Wsparcie funkcjonalne zwraca uwagę na specyficzne rodzaje wsparcia, które mogą zapewnić członkowie sieci społecznej.

Wsparcie społeczne jest rozumiane także jako ważny czynnik wpływający na tzw. scenariusze biograficzne jednostek. Istnienie, oddziaływanie i dostępność takiego wsparcia łączą się z funkcjonowaniem jednostki, z jej stosunkiem do problemów, a także ze stanem zdrowia⁸. Może ono pochodzić z wielu źródeł, takich jak: rodzina, przyjaciele, sąsiedzi, współpracownicy, organizacja, a nawet zwierzęta czy rząd, który często jest określany jako pomoc publiczna⁹. Jednak nie zawsze ma zbawienny wpływ na ludzi. Podejmowanie działań wspierających podyktowane jest trudnymi warunkami, decyzje te są częściowym rezultatem pewnego typu nacisków zarówno normatywnych, jak i sytuacyjnych.

Wyróżniono kilka modeli wsparcia społecznego, reprezentujących jego różne aspekty. Dwa główne modele to:

- model efektu głównego (działania bezpośredniego) – zakłada, że przynależność do sieci społecznych wzmaga dobrostan niezależnie od tego, jak wysoki jest poziom doznawanego stresu. Dzięki wsparciu osoba mobilizuje własne zasoby w obliczu sytuacji trudnej. Istniejąca sieć wsparcia oraz

6 H. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, dz. cyt., s. 20-23.

7 Tychże, *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne w: Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, red. H. Sęk, R. Cieślak, Warszawa 2004, s. 14-15, 18.

8 J. Modrzewski, *Wsparcie społeczne jako czynnik wzorujący współczesne scenariusze biograficzne*, w: *Pomoc – wsparcie społeczne – poradnictwo. Od teorii do praktyki*, red. M. Piorunek, Toruń 2010, s. 31.

9 S.E. Taylor, *Social support: A Review*, w: *The Handbook of Health Psychology*, ed. by M.S. Friedman, New York, NY, 2011, s. 189-214.

dostarczane przez nią rzeczywiste wsparcie przyczyniać się mogą także do unikania trudnych wydarzeń życiowych. Model działania bezpośredniego koncentruje się na podstawowych relacjach i sieciach społecznych nazywanych strukturą wsparcia społecznego, czyli na takich czynnikach jak: stan cywilny, przynależność do organizacji, role społeczne i praktyki religijne¹⁰;

- model działania buforowego (hipoteza buforowa) – określa wsparcie społeczne jako czynnik obniżający skutki wywołane przez sytuację stresową. Zgodnie z tym modelem wsparcie społeczne redukuje potencjalny negatywny wpływ niekorzystnych wydarzeń życiowych na dobrostan człowieka, m.in. zmniejszając lub wręcz zmieniając pierwotną percepcję sytuacji pod względem straty/zagrożenia na wyzwanie¹¹. Zatem wsparcie społeczne może być rozpatrywane jako zmienna buforująca negatywne skutki wywoływane przez sytuację trudną. Model buforowy wsparcia społecznego koncentruje się na tych aspektach wsparcia, które odgrywają rolę „bufora” chroniącego przed negatywnymi skutkami stresu. Wyznawcy tego modelu uważają, że w sytuacji trudnej, krytycznej, istnienie i spostrzeganie wsparcia społecznego działa jak „bufor”, powodując obniżenie napięcia i zagrożenia patologią. Buforowy wpływ wsparcia polega również na zmianie ocen dotyczących własnych kompetencji, zwiększeniu wglądu we własne możliwości, wzroście poczucia własnej skuteczności. Buforującą rolę wsparcia społecznego wykazano w licznych badaniach. Hipoteza działania buforowego podkreśla wpływ wsparcia społecznego na dobrostan jednostki¹².

Wyróżnione efekty działania wsparcia społecznego mogą występować jednocześnie. Otrzymywane wsparcie może zarówno zwiększać dobrostan jednostki (działanie buforowe), jak też pozytywnie wpływać na aktywne poszukiwanie rozwiązań (działanie bezpośrednie). Wsparcie społeczne sprzyja zachowaniom ukierunkowanym na „radzenie sobie” z trudnymi wydarzeniami żywotnymi. Dzięki wsparciu jednostka jest w stanie zmienić ocenę wewnętrznych kompetencji i możliwości oraz wzmocnić swoje poczucie

10 K. Popiołek, *Wsparcie społeczne – zarys problematyki*, w: *Psychologia pomocy. Wybrane zagadnienia*, red. K. Popiołek, Katowice 1996, s. 30-45.

11 T.A. Wills, *Social support and interpersonal relationships*, w: *Prosocial Behavior, Review of Personality and Social Psychology*, ed. by M. Clark, Los Angeles 1991, s. 265-289.

12 H. Sęk, *Rola wsparcia społecznego w sytuacji kryzysu*, w: *Oblicza kryzysu psychologicznego i pracy interwencyjnej*, red. D. Kubacka-Jasiecka, A. Lipawska-Teutsch, Kraków 1997, s. 143-158.

zaradności¹³. W poszukiwaniu rozwiązań w sytuacjach krytycznych otrzymywanie wsparcia może prowadzić do mobilizacji własnych zasobów, przez co zwiększa się dobrostan psychiczny człowieka. W okresie pandemii zauważono, że w przypadku seniorów znaczącą rolę odgrywało zarówno wsparcie o charakterze buforowym, jak również działanie bezpośrednio oferowane¹⁴.

Wsparcie społeczne może mieć również charakter wsparcia spostrzeganego oraz wsparcia otrzymywanego. Otrzymywane – redukuje zagrożenie w sytuacjach stresowych, podczas gdy spostrzegane wpływa bezpośrednio na zdrowie i dobrostan niezależnie od czynników sytuacyjnych. Spostrzegane wsparcie (dostępne wsparcie) wynika z wiedzy i przekonań jednostki o dostępności wsparcia w razie potrzeby. Podstawą percepcji wsparcia jest więc wiara, że jednostka jest akceptowana i kochana, ma więc dostępny konkretny rodzaj wsparcia. Spostrzegane wsparcie może więc być rozpatrywane jako poznawczy komponent wsparcia społecznego. Otrzymywane wsparcie oznacza natomiast wsparcie mające miejsce w trakcie interpersonalnej transakcji lub wymiany i może być rozpatrywane jako behawioralny komponent wsparcia społecznego. Otrzymywane od innych wsparcie często nazywane jest także aktualnym wsparciem¹⁵. Uzyskane wyniki badań potwierdziły znaczenie wsparcia spostrzeganego i otrzymywanego¹⁶.

W literaturze przedmiotu większość badań zwraca uwagę na wsparcie społeczne oferowane osobom, które znajdują się pod wpływem sytuacji trudnej i posiadają ograniczone możliwości lub umiejętności zaradcze¹⁷. Dodatkowo wsparcie jest lepiej oceniane, gdy wspierający postrzegany jest jako troskliwy i zaangażowany partner relacji wspierającej. Ponadto, według Heleny Sęk, skuteczność wsparcia, a więc także i jego pozytywny odbiór, zależą przede wszystkim od trafności oferowanej pomocy zarówno pod względem jakościowym, jak i ilościowym, a więc jej dostosowania do potrzeb wspieranej jednostki.

13 B. Mallinckrodt, J. Bennett, *Social Support and Impact of Job Loss in Dislocated Blue-Collar Workers*, „Journal of Counseling Psychology” vol. 39, 1992, no. 4, s. 482-489.

14 Por. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań... dz. cyt.

15 R. Goodwin, P. Costa, J. Adonu, *Social support and its consequences: Positive and deficiency values and their implications for support and self-esteem*, „British Journal of Social Psychology” 2004, no. 43, s. 465-474.

16 Por. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

17 R.S. Sarason, I.G. Sarason, G.R. Pierce, *Social support: The Sense of acceptance and the role of relationship*, w: *Social support: An International View*, ed. by W.B. Sarason, I.G. Sarason, G. Pierce, New York 1990, s. 97-128.

Otrzymywane wsparcie społeczne definiowane jest jako rodzaj interakcji społecznej, która zostaje podjęta przez jednego lub obu jej uczestników w sytuacji problemowej, trudnej, stresowej lub krytycznej. W toku tej interakcji dochodzi do przekazania lub wymiany emocji, informacji, instrumentów działania i dóbr materialnych¹⁸. Ewa Marynowicz-Hetka zdefiniowała wsparcie społeczne jako: „pojęcie rozwijane w psychologii i wprowadzone do pedagogiki społecznej, w związku z doskonaleniem metodyki ujawniania sił ludzkich jednostkowych i zbiorowych. Stanowi pewien rodzaj interakcji, która zostaje nawiązana po to, aby pomóc jednemu bądź obu jej uczestnikom, w rozwiązaniu problemu, przezwyciężeniu trudności, reorganizacji zakłóconej relacji z otoczeniem. Obejmuje określone działania innych ludzi (jednostek, grup społecznych) wobec innych. Jest ukierunkowane na jednostki, grupy społeczne (określone zbiorowości), które znalazły się w sytuacji trudnej. Zwraca się uwagę na znaczenie elementów afektywnych i samopomocowych w tej relacji, nawiązywanej niekoniecznie w płaszczyźnie profesjonalnej”¹⁹.

Zdaniem Stanisława Kawuli wsparcie społeczne posiada dwojakie znaczenie. W pierwszym ujęciu wsparcie traktuje się jako „pomoc dostępną jednostce lub grupie w sytuacjach trudnych, stresowych, przełomowych, a których bez wsparcia innych nie są w stanie przezwyciężyć”. W drugim zaś „jako rodzaj interakcji społecznej podjętej przez jedną lub dwie strony w sytuacji problemowej, w której dochodzi do wymiany informacji. Wymiana ta może być jednostronna lub dwustronna, może być stała lub zmieniać się”. Zaprezentowana perspektywa rozpatrywania wsparcia jest jedną z wielu możliwych. Zapewne prócz przedstawionych typów – wyprowadzonych z teorii psychologicznych na potrzeby psychologii zdrowia – w kolejnych analizach można odnieść się do innych jego płaszczyzn, np. formy emocjonalnej, wartościującej, instrumentalnej, informacyjnej czy duchowej. Każda z nich ukierunkowana jest na realizację nieco innych celów i w związku z tym niesie odmienne następstwa²⁰. W odniesieniu do przytoczonych definicji można podsumować, że wsparcie społeczne jest procesem otrzymywania pomocy ze strony znaczących i bliskich osób lub instytucji, w różnorodnych formach, głównie: emocjonalnej, praktycznej, poradniczej i informacyjnej.

18 H. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania...*, dz. cyt., s. 14-15, 20.

19 E. Marynowicz-Hetka, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 2001, s. 71

20 S. Kawula, *Wielorakość kultur w dyskursie pedagogiki społecznej*, Olsztyn 2008.

ADEKWATNOŚĆ WSPARCIA SPOŁECZNEGO

Zagadnienie adekwatności wsparcia rozumiane jest jako zgodność między rodzajem oraz wielkością otrzymywanego wsparcia i potrzebami osoby wspieranej. Jakość wsparcia zależy zatem od jego treści, zakresu oraz związku z konkretnym problemem. Dlatego też, żeby adekwatnie wspierać daną jednostkę, należy wziąć pod uwagę całokształt psychospołecznej sytuacji, w jakiej się znajduje²¹. Odpowiednie wsparcie otrzymywane od innych stanowi bowiem bardzo ważny czynnik zwiększający zdolność do radzenia sobie z sytuacją trudną. Adekwatne wsparcie społeczne będzie natomiast pozytywnie wpływać na dobrostan osób oraz zwiększać ich pewność siebie w poszukiwaniu rozwiązań²² – również w przypadku wsparcia oferowanego seniorom. Agata Chudzicka-Czupała, analizując różne oblicza wsparcia dla osób bezrobotnych, zauważyła, że adekwatność otrzymywanego wsparcia jest tym większa, im bardziej oferowana pomoc dostosowana jest do potrzeb odbiorcy. Nietrafność jakościowa lub ilościowa otrzymywanego wsparcia może przemieniać się w dodatkowe obciążenie, bowiem stosowne wsparcie wzmacnia i chroni samoocenę, a także sprzyja mobilizacji własnych zasobów, dzięki czemu jednostka uzyskuje środki do radzenia sobie z trudnościami, np. pracę²³. Zdarza się jednak, że nieadekwatność wsparcia w stosunku do rzeczywistych potrzeb skłania osobę wspomaganą do koncentracji na obronie siebie, a przez to – zamiast motywować do produktywnego działania – może pogłębiać jej problemy.

Skuteczna pomoc to taka, która przyjmuje założenie: „pomagam tobie tak, abyś umiał sobie sam poradzić”²⁴. W tym znaczeniu podejmowane relacje wspierające pozwalają osobie na regenerację oraz aktywizację własnych sił i zasobów. Wsparcie społeczne otrzymywane przez jednostki pełni zatem istotną rolę w ich życiu. Ułatwia bowiem rozumienie otaczającego świata oraz własnego położenia. Wpływa także na przeżywane emocje, przyjmowane postawy oraz reguluje podejmowane przez dane jednostki działania, odpowiednio je ukierunkowując i nadając im sens.

21 S. Steuden, P. Oleś, *Oddziaływania zwiększające poczucie jakości życia u pacjentów z zaburzeniami widzenia*, w: *Psychologia jakości życia*, red. A. Bańka, Poznań 2005.

22 T. Chirkowska-Smolak, *Poszukiwanie pracy jako strategia radzenia sobie w sytuacji braku pracy*, w: *Bezrobocie jako wyzwanie. Badania i Aplikacje*, t. 6, red. Z. Ratajczak, Katowice 2004, s. 81-96.

23 A. Chudzicka-Czupała, *Bezrobocie. Różne oblicza wsparcia*, Katowice 2004, s. 10-21.

24 A. Brzezińska, *Wspomaganie rozwoju*, „Edukacja i Dialog” 1993, nr 5, s. 28.

A przeciwnie, wsparcie nieadekwatne może prowadzić do konsekwencji odmiennych niż założone. Wysoka intensywność otrzymywanego wsparcia społecznego może być spostrzegana przez jednostkę jako społeczna (zewnątrzna) kontrola. Percepcja własnej zależności od innych ludzi lub instytucji nie sprzyja zatem odczuciu bycia wspieranym przez otoczenie. Więcej nie zawsze oznacza lepiej. Z jednej strony osoba otrzymująca wysoki poziom wsparcia społecznego może czuć się wspomagana, z drugiej strony jednak może podejmować mniej zachowań ukierunkowanych na wyjście z problemów i przeciwdziałanie im.

RODZAJE WSPARCIA SPOŁECZNEGO

Wsparcie społeczne otrzymuje człowiek ustawicznie w życiu codziennym, w trakcie ciągłych interakcji i relacji z innymi ludźmi, zaś zapotrzebowanie na nie wzrasta gwałtownie w sytuacjach trudnych, w tym także w okresie pandemii. Pomoc związana z wydarzeniami krytycznymi zobowiązuje do uruchomienia obiektywnie istniejących i dostępnych sieci społecznych. Potrzeba wsparcia daje przyczynek do odnowienia kontaktów i wzmocnienia więzi wynikających z przynależności, bowiem pomoc zapewniają najczęściej osoby znaczące lub grupy odniesienia. Źródłem wsparcia mogą być także osoby profesjonalnie przygotowane, grupy wyznaniowe lub instytucje²⁵. Stanisław Kawula podkreśla, że podstawą rozwiązania wielu problemów jest uruchamianie spirali życzliwości – od wsparcia do samorozwoju. Poczucie wspólnoty wiąże się z posiadaniem przez jednostkę określonych grup wsparcia społecznego w określonej przestrzeni: rodzina, sąsiedzi, przyjaciele, bliscy znajomi, organizacje formalne, organizacje nieformalne, nauczyciele, duchowni, lekarze itd. Dzieje się tak ze względu na rodzaje wsparcia, jakie można otrzymać lub też przekazać dalej. Jest to wsparcie w pięciu głównych płaszczyznach, postaciach lub formach:

1. wsparcie emocjonalne ma na celu zapewnianie opieki, przekazywanie emocji uspokajających, odzwierciedlających troskę i pozytywne ustosunkowanie, uwalnia od napięć i negatywnych uczuć, wpływa na samoocenę, daje poczucie nadziei, jest najpowszechniejsze, chociaż nie zawsze konieczne.

25 H. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, dz. cyt., s. 20-23.

Wsparcie emocjonalne polega na dawaniu komunikatów werbalnych i niewerbalnych typu: „jesteś przez nas kochany”, „jesteś nasz”, „lubimy cię”, „nie poddawaj się”;

2. wsparcie wartościujące instrumentalne – to rodzaj instruktażu o konkretnych sposobach postępowania, forma modelowania skutecznych zachowań zaradczych, polega na dawaniu jednostce komunikatów typu: „jesteś dla nas kimś znaczącym”, „dzięki tobie mogliśmy to osiągnąć”, „trzymaj się tak dalej”;
3. wsparcie rzeczowe, materialne – to konkretna pomoc rzeczowa i finansowa, działalność charytatywna na rzecz osób potrzebujących, bezpośrednie fizyczne działanie, czyli dostarczanie konkretnej pomocy, świadczenie usług, np.: udostępnienie schronienia, załatwienie mieszkania, pożyczanie pieniędzy, udzielenie kredytu, dostarczenie pożywienia, ubrania, wskazanie formy leczenia, zaopatrzenie w leki oraz środki leczenia itp.;
4. wsparcie informacyjne, poznawcze – to udzielanie wszelkiego rodzaju porad prawnych, medycznych, technicznych, które mogą być źródłem informacji i przyczynić się do pomocy w rozwiązywaniu problemu życiowego jednostki, np.: doradztwo zawodowe w ustalaniu kierunku kształcenia, poszukiwaniu pracy, a nawet dawanie rad towarzyskich przy kupnie i sprzedaży, budowie itp. Wsparcie informacyjne sprzyja lepszemu zrozumieniu sytuacji i problemu, zawiera informacje zwrotne na temat skuteczności działań zaradczych i dzielenia się własnym doświadczeniem, powoduje utrzymanie poczucia kontroli sytuacji i sprawstwa. Wsparcie informacyjne pomaga tworzyć grupy samopomocy;
5. wsparcie duchowe – pomaga w sytuacjach kryzysu egzystencjalnego, sytuacjach nasyconych cierpieniem i lękiem przed śmiercią, wzmacnia poziom sensu życia, zapewnia duchową strategię radzenia sobie w sytuacjach trudnych. Wsparcie duchowe (psychiczno-rozwojowe) ma miejsce wówczas, kiedy jednostki lub grupy (w tym rodzina), pomimo prób i wysiłków własnych oraz udzielanego im wsparcia w innych formach, nadal pozostają w sytuacji dla nich trudnej, bez wyjścia. Najczęściej jest to stan apatii, niemożności, rezygnacji, wyczekiwania, iluzji, widzenia przyczyn kryzysu i niepowodzeń poza sobą. Właśnie ta forma wsparcia stanowi ważny element „spirali życzliwości”²⁶.

26 S. Kawula, *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych*, Toruń 2004, s. 58.

Znaczącą rolę w procesie wsparcia społecznego przyjmuje kontekst społeczno-kulturowy, środowiskowy, w którym dokonuje się wsparcia. Może przybrać różnorodną postać ze względu na charakter środowiska (np. rodzinne, sąsiedzkie, lokalne), stopień sformalizowania (instytucje pomocy, organizacje pozarządowe, spontaniczne grupy samopomocy, sąsiedzi, znajomi), ramy przestrzenne (rejon zamieszkania, miejscowość, gmina, powiat, województwo, kraj)²⁷. Wymienione elementy strukturalne konstytuujące wsparcie są wzajemnie powiązane, warunkują się i tworzą swoisty sprzężony układ społeczny. Struktura tego układu nieco różnicuje się w zależności od rodzaju i charakteru pomocy, czyli od tego, czy jest to pomoc instytucjonalna (sformalizowana), czy też nieinstytucjonalna (niestrukturalizowana), czy też quasi-formalna. Dotyczy to w znacznym stopniu podmiotu pomocy (pomagającego) i podmiotu sytuacji trudnej (wspomagającego), charakteru utrudnień oraz strategii i form działania pomocowego. Pewne różnice w zakresie struktury relacji pomocy dostrzeżemy, gdy porównamy ze sobą ujęcia pomocy: pedagogiczne, socjologiczne i psychologiczne. Na przykład w podejściu socjologicznym nadaje się szczególną rangę czynnikowi aktywności społecznej (socjalizującej) wspomaganego i jego układowi społecznemu (układowi życia i funkcjonowania), zaś w ujęciu psychologicznym – aspektowi subiektywnemu interakcji wspomagający – wspomagany oraz jej klimatowi psychospołecznemu. W pomocy pedagogicznej przypisuje się wysoką rangę podmiotowi pomocy i jego działalności pomocowej. Relacja wsparcia „przybiera wyraźnie inny kolor niż relacja opiekuńcza, a także w pewnym zakresie i pomocowa. Dostrzec to można w rysach definicyjnych wsparcia społecznego, czyli jego konstruktu teoretycznego oraz opisach i analizach jego wymiarów realnych w różnych kontekstach społeczno-kulturowych [...]. Charakterystycznym rysem tej relacji jest atrybut wzajemności, który przejawia się w dwukierunkowości oddziaływań, różnych świadczeń oraz zaopiekowania i nakładaniu się ról «dawcy» i «biorcy»; prowadzi to do większego zbliżenia się społeczno-emocjonalnego podmiotów relacji niż w przypadku innych relacji międzyludzkich”²⁸. Poczynania zmierzające do minimalizacji opieki mogą przybierać postać bezpośrednią (czyli mogą być skierowane wprost

27 M. Winiarski, *Opieka, pomoc i wsparcie społeczne jako wymiary pracy socjalnej z dziećmi, młodzieżą i rodziną*, w: *Praca socjalna z dziećmi, młodzieżą i rodziną*, red. M. Ruszkowska, M. Winiarski, Warszawa 2014, s. 29-31.

28 Tamże.

na daną osobę) lub pośrednią (ukierunkowane na jej rodzinę, uwarunkowania funkcjonowania rodziny).

Działalność wspomagająca i wspierająca (w tym także edukacyjna) mogą mieć charakter profilaktyczny lub też kompensacyjny. Wsparcie społeczne – w tym kontekście – jako działanie profilaktyczne, zapobiegawcze oraz zastępcze może przybierać różnorakie formy. Mogą to być m.in.: świadczenia rzeczowe (przedmioty, materiały, środki żywnościowe, sprzęt, pieniądze itp.), różnego rodzaju usługi (doradztwo, rozwiązanie spraw, zakupy, edukacja itp.), dostarczanie i przekazywanie ważnych i niezbędnych informacji, przejawianie uczuć, miłości „braterskiej”, współodczuwanie na płaszczyźnie rozumienia empatycznego, formy uspołeczniania i dowartościowywania (inicjowanie i odbudowa więzi społecznych, włączenie do odpowiedniej grupy społecznej, wydobywanie i wzmacnianie cech pozytywnych itp.), nawiązywanie i rozwijanie współdziałania.

Liczne badania wskazują, że w sytuacjach trudnych, permanentne wspomaganie jednostki wiąże się z jej uzależnieniem, nadmierną kontrolą i nadopiekuńczością. Zatem stała pomoc i wsparcie mogą wręcz wywierać negatywny wpływ na jednostkę, powodować brak samodzielności, postawę roszczeniową i ciągle oczekiwanie na dalszą pomoc²⁹. Ważnym „środkiem” ograniczenia zakresu opieki jest dwuczynnikowy i sprzężony układ pomocy i wsparcia społecznego, zaś w przypadku ograniczania zakresu lub zastępowania pomocy zdecydowanie taką rolę pełni wsparcie społeczne. Wyrazem wsparcia społecznego – w porównaniu z opieką międzyludzką i pomocą – jest bardziej ludzki wymiar w sensie zapotrzebowania i „dawania” drugiemu człowiekowi. W zasadzie nie narusza podmiotowości i autonomii osób będących jego odbiorcami, także godności rodziny. Kładzie się tutaj akcent na wyzwalanie i uruchamianie sił immanentnych i aktywności własnej jednostek wspieranych i rodziny jako grupy społecznej. Można też wydatnie skrócić czas ich trwania poprzez znaczne wzmocnienie działalności pomocnej przez zastąpienie jej – jak dowodzi tego praktyka – odpowiednim działaniem wspierającym ukierunkowanym nie tylko na daną jednostkę, ale także na jej rodzinę³⁰.

Kluczową cechą wsparcia jest wymiana, która polega na reaktywacji lokalnej sieci wsparcia i eksploracji potrzeb jednostkowych i grup środowiska oraz

29 S. Kawula, *Człowiek w relacjach...*, dz. cyt., s. 60.

30 M. Winiarski, dz. cyt., s. 37-39.

rejestracji i pobudzeniu jego sił potencjalnych. Odnosi się to do sił, które nie sprzyjają wielkiej społecznej zmianie.

Wsparcie i wspieranie stanowią ważne i niezbędne atrybuty, są potrzebne osobom znajdującym się w różnych sytuacjach życiowych. Odnoszą się do szeregu sytuacji posiadających cechy normalności, a nie tylko aspekt deprywacyjny. W udzielaniu wspomagania niezbędna jest rzetelna diagnoza środowiska, jego potrzeb, problemów, doświadczeń, sytuacji oraz warunków, w których funkcjonują jednostki. Istotnym warunkiem przejścia od wsparcia ku samodzielności jest odkrycie „silnych” cech i potencjału biopsychicznego³¹. Tendencja do wzrostu nierówności społecznych określona została przez Stanisława Kawulę „prawem 4B, czyli bogacą się bogaci, a biednieją biedni”³².

KAPITAŁ SPOŁECZNY I SIECI WSPARCIA – PERSPEKTYWA PIERRA BOURDIEU

Analizując kwestie obejmujące działania o charakterze pomocowym, wspierającym, w środowisku lokalnym, zasadnym jest odniesienie do refleksji w obszarze kapitału społecznego. Szczególnie przekonująca jest koncepcja Pierra Bourdieu, w której znaczące miejsce zajmuje kapitał. Najistotniejszymi terminami ważnymi dla zrozumienia przywołanej koncepcji są te, które określają i charakteryzują jednostkę (agent, habitus), a także te związane z jej usytuowaniem społecznym (pole, kapitał).

Używane w pracach Pierre’a Bourdieu określenie „agent społeczny” koresponduje z interakcjonistycznym terminem „aktor społeczny”. Wykorzystanie takiego terminu, zdaniem Christiane Chauviré i Oliviera Fontaine’a, było zabiegiem bardzo dobrze przemyślanym. Miało na celu przekroczenie tradycyjnych opozycji: jednostka – społeczeństwo, subiektywne – obiektywne, indywidualizm – holizm³³. Sama eksploatacja terminu „agent” miała z pewnością

31 A. Cudowska, *Nierówności społeczne w globalizującym się świecie*, w: *Człowiek w obliczu wykluczenia i marginalizacji społecznej*, red. K. Białobrzeska, S. Kawula, Toruń 2006, s. 39.

32 S. Kawula, *Pomocniczość w pracy socjalnej i opiekuńczej*, w: *Pedagogika społeczna, dokonania – aktualność – perspektywy*, red. S. Kawula, Toruń 2001, s. 531.

33 Por. Ch. Chauviré, O. Fontaine, *Le Vocabulaire de Bourdieu*, Paris 2003.

na celu uwypuklenie poglądów Bourdieu w kwestii pojmowania jednostki. W wielu koncepcjach filozoficznych, psychologicznych i socjologicznych jednostka postrzegana była jako byt autonomiczny, którego myśli i działania są wolne od jakichkolwiek wpływów zewnętrznych. Natomiast Bourdieu postrzega „ja” jako efekt łączenia konieczności obiektywnych (*contraintes objectives*), związanych z istnieniem i funkcjonowaniem w polu (*champ*), z determinantami subiektywnymi, czyli strategiami wypracowanymi przez agenta w jego związku z habitusem. Zastosowanie terminu „agent” w opisywanej koncepcji służy zaakcentowaniu obecności pierwiastka społecznego jako dyspozycji ponadindywidualnej w działaniach, myślach, uczuciach jednostki ludzkiej. „[...] Agent nigdy nie jest niezależnym podmiotem swoich praktyk”, gdyż – jak zauważa Bourdieu – „[...] nawet mentalne jest społeczne”³⁴. W jego rozważaniach nad tożsamością danej osoby habitus jednostki jest w opozycji do filozoficznej koncepcji podmiotu. Są to z pewnością bardzo ważne uwagi, wiele wnoszące do wizji funkcjonowania człowieka w otoczeniu społecznym i do działań o charakterze wspierającym, które są do niego skierowane.

Bourdieu postrzega agenta społecznego jako podmiot działający na różnych polach, zgodnie z habitusem, czyli dyspozycją uformowaną przez jego pozycję społeczną. I choć we współczesnej socjologii pojęcie habitusu jest najczęściej kojarzone z osobą Pierra Bourdieu, to termin ten został użyty już przez Arystotelesa. Dokładne wyjaśnienie tego terminu znajdujemy u Norberta Eliasa określającego w ten sposób „specyficzne piętno”, które każdy człowiek dzieli z innymi członkami społeczności. „To piętno, socjalny habitus jednostek, tworzy «matczyne» podłoże, z którego wyrastają te osobiste cechy, poprzez które pojedynczy człowiek różni się od innych członków społeczności”³⁵. Habitus – według Eliasa – jest nierozzerwalnie związany z indywidualnymi ciałami, ale jednocześnie jest wyrazem przynależności do grup socjalnych o tyle, „o ile jednostki wyróżniające się wspólnym statusem socjalnym mają tendencję do postrzegania sytuacji socjalnych w podobny sposób i w podobny sposób na nie reagują”³⁶.

W innym miejscu jest zgodność praktyk, gdyż kieruje każdym wyborem człowieka. Bourdieu doprecyzował tę definicję zgodnie ze swoimi poglądami,

34 Por. tamże, s. 10.

35 N. Elias, *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfurt a. M. 1987, s. 244.

36 H. Brandes, *Der männliche Habitus*. Bd. 2: *Männerforschung und Männerpolitik*, Opladen 2002, s. 63.

zauważając, że habitus jest „społecznie wytworzonym systemem dyspozycji ustrukturuowanych i strukturujących, nabytym w trakcie praktyki i trwale nakierowanym na funkcje praktyczne”³⁷.

Agent społeczny, przebywając w polu społecznym (szersze wyjaśnienie tego terminu przedstawię po przeanalizowaniu określenia habitus), stale się czegoś uczy. Prawie każde pole wywiera znaczący wpływ na tworzący się habitus. Obok opanowywania konkretnych czynności, człowiek nabywa ogólnych dyspozycji do działania, myślenia, mówienia, odczuwania, przeżywania w określony sposób. Ukształtowana ogólna, fundamentalna dyspozycja systematycznie przejawia się w innych okolicznościach, a także przenosi się z jednych sytuacji na inne. Jeżeli ktoś jest dokładny w pracach domowych, również będzie dokładny w działalności zawodowej. Habitus jest spójnym, koherentnym stylem osobistym zapewniającym zgodność praktyk, gdyż kieruje każdym wyborem człowieka. Zgodnie z poglądami Bourdieu wszystko, co jest związane z habitusem: język ciała, gesty, reakcje, postawy, jest silnie uwewnętrznione przez jednostkę. Są to zachowania tak naturalne i oczywiste, że odczytujemy je najczęściej jako wrodzone. Spotykamy się często ze stwierdzeniami typu: „on już od urodzenia był taki wrażliwy” lub „takie zachowanie towarzyszyło mu od zawsze”. Habitus obejmuje wszelkiego typu dyspozycje do postrzegania, myślenia i odczuwania w określony, specyficzny sposób. Osoby – agenci społeczni – zachowują się zgodnie z określoną strukturą habitusu, bez świadomych planów czy wyborów. W habitusie uwzględnione są zarówno refleksja, jak i działanie. Dyspozycje moralne są częścią habitusu, natomiast osobowość – według Bourdieu – jako całość dyspozycji konstytutywnych, obejmuje obszar zjawisk większy niż habitus. W kształtowaniu habitusu dostrzegamy znaczącą rolę doświadczenia. Najbardziej decydujące i najtrwalsze są doświadczenia z dzieciństwa formujące habitus pierwotny. Bourdieu, używając określenia „amnezja genezy”, podkreśla, że cechy osobowości człowieka w ogóle nie podlegają wpływom społecznym, są naturalne. Agenci społeczni nabywają cech fizycznych, intelektualnych i moralnych związanych z ich pozycją w systemie społecznym. Jednak zaznacza, że dyspozycje uprzednio nabyte warunkują nabywanie kolejnych. I tak na habitus pierwotny – rodzinny – nakładają się habitusy wtórne – szkolny, a następnie zawodowy, towarzyski i inne.

37 P. Bourdieu, L.J.D. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, tłum. A. Sawisz, Warszawa 2001, s. 107.

Podsumowując, należy z pewnością podkreślić, że *habitus* w rozumieniu Bourdieu jest systemem generującym każde zachowanie człowieka. Jest całością dyspozycji do spostrzegania, myślenia, odczuwania i zachowania w określony sposób. Etymologia słowa, z łacińskiego *habere* – „posiadać”, została przez Bourdieu rozszerzona do „być”. *Habitus* to „mieć” przekształcone w „być”. Jest strukturą wewnętrzną podlegającą ciągłym przeobrażeniom. Jednak, co wydaje się bardzo istotne, nie modyfikuje się w pełni do nowych warunków, zachowuje inercję. *Habitus* staje się drugą naturą człowieka, utrzymującą się nawet w warunkach zdecydowanie odmiennych od tych, w których został uformowany. Jest to bardzo ważna konstatacja dla rozważań w obszarze wsparcia społecznego. Skoro stary *habitus* z trudnością przekształca się w nowy, to czy skuteczne mogą być w ogóle działania zmierzające do zmiany *habitusu* seniorów mających za sobą różne doświadczenia?

Kolejne pojęcie istotne dla myśli Pierre’a Bourdieu to „kapitał”. Zaprezentowana przez niego koncepcja kapitału pozwala na wzbogacenie opisu struktury społecznej i wykazanie zróżnicowania społecznego. Społeczeństwo opisywane i analizowane jest przez pryzmat przestrzeni wielowymiarowej – pól wyposażonych w różne rodzaje i rozmiary kapitału. Bourdieu w większości swoich dzieł analizował kwestię kapitału ekonomicznego, chociaż wyróżniał i doceniał także kapitał kulturowy, społeczny i symboliczny. Podkreślał, że różne formy kapitału, funkcjonujące w różnych polach, wpływają na strukturę społeczną, jej dynamikę i *habitus* poszczególnych agentów społecznych.

Kapitał ekonomiczny postrzegał głównie jako dobra materialne i finansowe dzielące społeczeństwo na posiadających i nieposiadających. Kapitał kulturowy obejmuje całość dóbr symbolicznych i występuje w postaci: kapitału inkorporowanego, wcielonego, zinternalizowanego, kapitału zobiektywizowanego obejmującego dziedzictwo kulturowe (obrazy, książki, instrumenty, maszyny itd.) i kapitału zinstytucjonalizowanego poprzez uznanie społeczne – tytuły, dyplomy, zwycięstwa w konkursach. Należy zaznaczyć, że nabycie i korzystanie z kapitału kulturowego nie następuje np. w drodze dziedziczenia czy bezpośredniego przekazu. Posiadanie kapitału kulturowego związane jest z indywidualnym wysiłkiem agenta społecznego, jego długotrwałą pracą zmierzającą do „inkorporacji” norm i umiejętności. W drodze indywidualnego wysiłku budowany jest *habitus* człowieka, a „mieć” przekształca się w „być”. Bourdieu zauważa jednak, że obok tej indywidualnej pracy nad kapitałem kulturowym bardzo istotny jest kapitał ekonomiczny. Potwierdzeniem zasadności tych uwag,

związanych głównie z powiązaniem kapitału kulturowego z ekonomicznym, może być przytoczenie wniosków związanych z wynikami badań w zakresie sukcesów szkolnych uczniów w powiązaniu z kapitałem kulturowym. Dostrzegamy wyraźną korelację pomiędzy tymi zmiennymi³⁸. Okazuje się, że system szkolny nie jest w stanie wyrównać braków kulturowych uczniów, a wręcz przeciwnie – pogłębia różnice kulturowe pomiędzy uczniami wynikające z odmiennych rodzinnych kapitałów kulturowych. Ponadto, nawiązując do koncepcji interakcjonistycznej Herberta Meada, zauważamy, że socjalizacja wtórna utrzymuje i pogłębia nierówności wynikające ze zróżnicowania środowisk socjalizacji pierwotnej. Zastanawiając się nad działaniami podejmowanymi w określonym środowisku lokalnym, zmierzającymi do wyrównywania braków kulturowych danej społeczności, przywołane spostrzeżenia wywołują przynębenie i wątpliwość, czy podejmowana praca może w ogóle przynieść jakiegokolwiek rezultaty w zakresie wzbogacenia o elementy kapitału kulturowego. Jest to na pewno trudne, ale nie niemożliwe. Przywołane twierdzenia po raz kolejny uświadamiają znaczenie i ogromną rolę środowisk socjalizacji pierwotnej, przede wszystkim rodziny i działań podejmowanych w środowisku lokalnym.

Kolejny rodzaj kapitału powiązany z dwoma poprzednimi, tj. ekonomicznym i kulturowym, to kapitał społeczny. Określany jest jako całość relacji, kontaktów, postaw, spotkań, przyjaźni i zobowiązań charakterystycznych dla wszelkiego typu działań w określonej przestrzeni społecznej. Kapitał społeczny budowany jest w oparciu o „strategię inwestycji społecznych” (określenie Bourdieu). Owa strategia, zmierzająca do wzmacniania więzi społecznych, obejmuje różnorodne formy aktywności agentów społecznych. Można wymienić np.: spotkania towarzyskie, zabawy, wystawy, festyny, imprezy sportowe, różnego typu prace na rzecz społeczności lokalnej, spotkania parafialne, udział w projektach itp. Tego typu aktywności z pewnością wzmacniają integrację i społeczną inkluzję uczestniczących w nich agentów społecznych. Jednocześnie należy podkreślić, że osoby, które nie uczestniczą w tego rodzaju aktywnościach, czują się wyobcowane, odrzucone i ich pozycja społeczna może być marginalizowana. Możemy wręcz mówić o ich społecznej ekskluzji.

Kapitał społeczny seniorów może być ograniczony. Zakończenie pracy zawodowej w naturalny sposób ogranicza dotychczasową liczbę znajomych. Również w środowisku rodzinnym następują zmiany. Dorastające dzieci opuszczają

38 Por. Z. Kwiecieński, *Dynamika funkcjonowania szkoły*, Toruń 1995.

dom rodzinny, najbliżsi umierają. Otoczenie nastawione jest wobec nich obojętnie. Bourdieu w obszarze kapitału społecznego wyróżnia kapitał wiążący i pomostowy. Wiążący obejmuje więzi pomiędzy członkami jednej grupy, a pomostowy dotyczy tzw. sieci osób znajdujących się między różnymi społecznościami. Dla osób aktywnych zawodowo dominujący jest kapitał wiążący, w przypadku seniorów należy zwrócić uwagę na budowę kapitału pomostowego.

Ostatni, najważniejszy z kapitałów w klasyfikacji Bourdieu, to kapitał symboliczny. Daje możliwość sprawowania władzy symbolicznej z użyciem przemocy symbolicznej oraz rekonwersji na inne kapitały. Jednocześnie inne kapitały (ekonomiczny, kulturowy, społeczny) służą tylko jednemu celowi – konwersji na kapitał symboliczny. Kapitał symboliczny nie istnieje bez społecznego uznania, zaufania, przyzwolenia i wiary. Jest wynikiem transformacji przewagi rzeczywistej w symboliczną dominację. Osoby, które są zdominowane przez inne grupy z kapitałem symbolicznym, uznają swoją gorszą sytuację za naturalny stan, tym samym legitymizują, wzmacniają korzystniejszą sytuację dominującej klasy społecznej. Kapitał symboliczny zapewnia legalną przewagę nad innymi, wręcz uprawnia do „królowania” nad pozostałymi agentami społecznymi. Nie wystarczy „mieć”, trzeba „mieć prawo mieć”. I to prawo dominującym dają sami zdominowani. Z kapitałem symbolicznym nieodzownie związana jest kategoria przemocy symbolicznej, również ukuta przez Bourdieu. To właśnie zdominowani są nieświadomymi ofiarami przemocy symbolicznej dominujących. Bourdieu traktuje przemoc symboliczną jako swego rodzaju miękką formę przemocy, gdyż tak naprawdę nie zauważa się, że jakakolwiek przemoc w ogóle występuje. Warunkiem wytworzenia się takiej przemocy jest obecność dwóch klas: dominującej i podporządkowanej. Celem oddziaływania klasy dominującej na klasę podporządkowaną jest realizacja i osiągnięcie własnych, partykularnych zamysłów. Proces dominacji przebiega w całkowitym braku świadomości klasy podporządkowanej, że była narzędziem w czyichkolwiek rękach, a także w braku przeświadczenia, że jest wykorzystywana do realizacji interesów klasy dominującej. Klasa podporządkowana może nawet odbierać ten proces jako korzystny dla siebie, nie dostrzegając żadnego zagrożenia. Przedstawiona sytuacja może być wynikiem manipulacji klasy dominującej, która, będąc w posiadaniu kapitału symbolicznego, jest postrzegana przez pryzmat obowiązującego prawa, wręcz swego rodzaju oczywistości.

Kolejnym ważnym terminem wyjaśniającym usytuowanie społeczne jednostki zgodnie z poglądami Pierra Bourdieu jest „pole”, które „jest specyficznym

systemem obiektywnych relacji mających charakter sojuszu i/lub konfliktów, konkurencji i/lub kooperacji między różnymi pozycjami, społecznie zdefiniowanymi, w zasadzie niezależnymi od fizycznej egzystencji zajmujących je agentów”³⁹. W określonych polach społecznych (przestrzeniach) funkcjonują określone „stawki”, czyli istotne dobra, które mają ogromne znaczenie. Bourdieu wyodrębnił trzy główne kategorie stawek: ekonomiczna (głównie pieniądze), kulturowa (głównie dyplomy szkolne i uniwersyteckie) i społeczna (przynależność do określonych grup: rodzinnych, przyjacielskich, partii, Kościoła, organizacji sportowych, kulturalnych i innych stowarzyszeń znaczących w danym polu społecznym). Pola posiadają określone kapitały: ekonomiczny, kulturowy i społeczny. Bourdieu wyodrębnia określone pola. Są to pola: ekonomiczne, kulturowe, sportowe, literackie, naukowe, uniwersyteckie, religijne, prawne, polityczne, przedsiębiorstwa. Każde z pól wytwarza specyficzny pogląd na świat konstruujący jego kapitał symboliczny. Pole jawi się jako „ustruktrowana przestrzeń pozycji” zajmowanych przez poszczególnych agentów społecznych. Jest fragmentem struktury społecznej, który skupia jednostki i grupy skoncentrowane na podobnych problemach i rywalizujące o pozycję w jego obrębie. Struktura pola uzależniona jest od relacji między poszczególnymi pozycjami i od siły każdej z nich. Pozycje te zajmowane są przez agentów społecznych i poszczególne instytucje, które rywalizują o hegemoniczną pozycję w polu. Bourdieu zauważa, że każde z pól charakteryzuje specyficzna, ale uprawomocniona przemoc symboliczna. Dominujący bronią swojej pozycji w polu. Podejmują wysiłki w celu utrzymania uprzywilejowanego statusu. Logikę pola wyraża habitus, czyli uwewnętrznione dyspozycje agentów społecznych istotne w danym polu. Zachowania człowieka są więc zgodne z logiką pola społecznego.

Przywołana koncepcja dostarcza uwag dla praktyki – również w środowisku seniorów. Podejmując jakiegokolwiek działania, należy wykazać się doskonałą znajomością podopiecznego i środowiska, w którym przebywa. Rolą osoby pracującej z seniorem jest zainicjowanie procesu zmian, pomoc w budowaniu strategii reprodukcji tego samego modelu życia⁴⁰. Pierre Bourdieu utrzymuje, że budowany stopniowo habitus jest „uwewnętrzniony”, tzn. wpisany w ciało poprzez mowę, nawyki żywieniowe, kulturowe odniesienia i pozycję społeczną

39 A. Accardo, *Initiation à la sociologie de l'illusionisme sociale*, Bordeaux 1983, s. 55.

40 Por. P. Bourdieu, L.J.D. Wacquant, *Pour une anthropologie réflexive*, Réponses 1992.

oraz postawę ciała. Habitus jednostki kształtuje jej sposób życia (praktyki społeczne) i postrzegania świata (wyobrażenia), prowadząc ją w kierunku strategii reprodukcji i utrwalenia. Specyfika praktyk i wyobrażeń społecznych polega na tym, że powielają one warunki życia jednostki. Postępowanie zgodne z habitusem daje jednostce poczucie wolności. Jeżeli człowiek ma podjąć aktywność, która nie jest zgodna z jego habitusem, czuje się źle i jak najszybciej chce wrócić do swoich wcześniejszych doświadczeń bądź życia w odosobnieniu.

Pracując z seniorami, często stajemy wobec niemożności zmiany ich nastawienia. Zauważamy, że podopieczny powiela znane schematy funkcjonowania. Dostrzegamy, że gdyby warunki życia podopiecznego uległy zmianie, zyskałby szansę zmodyfikowania swoich wyobrażeń. Stały postęp społeczeństwa i jednostki dowodzi, że zmiany są możliwe. Bourdieu dostrzega, że do zmiany zachowania człowieka dochodzi w ograniczonym i społecznie ukierunkowanym tzw. polu możliwym. Przyszłość seniorów, choć determinowana ich własną historią, nie ogranicza się do jedynej, z góry wytyczonej i zaprogramowanej ścieżki. Zawiera się raczej w przestrzeni możliwości, w której dane osoby poruszają się w dowolny sposób, kierowane własną wolą oddziaływania na warunki życia, a tym samym wywołania zmiany tych warunków. Aby do owej zmiany doszło, potrzebny jest impuls, pozytywny spłot wydarzeń czy sprzyjająca okoliczność, które spowodują, że człowiek świadomie, po rozważeniu argumentów „za” i „przeciw”, podejmie wysiłek w celu aktywizowania własnego życia. Spłot sprzyjających okoliczności wiąże się z historią danego człowieka, a jego rozwój przebiega na bazie ciągłości, nie zaś zerwania. Te okoliczności tworzą fragment przestrzeni, w który mogą wkroczyć osoby wspierające seniorów. We wszelkiego typu działaniach o charakterze wspierającym nie należy kierować się zasadą wychowania podważającego, negującego „pole społeczne” seniora. Należy skupić się na nieustannym rozszerzaniu i wzbogacaniu najbliższego środowiska seniorów i usprawnianiu relacji społecznych z seniorami. Złe relacje sprzyjają przemocy symbolicznej, a w konsekwencji utrudniają proces inkluzji społecznej. Trzeba pamiętać, że formy typowego „rozdawnictwa pomocy” bardzo często mogą wywołać odczucia towarzyszące przemocy, w tym przypadku – przemocy symbolicznej. Praca z seniorami początkowo powinna mieć charakter zindywidualizowany i w pierwszym okresie powinna przebiegać w znanym seniorowi „polu społecznym”. Należy pamiętać, że seniorzy nie tworzą homogenicznej grupy. Każdy z nich jest inny, każdy charakteryzuje się odmiennym habitusem. Osoby wspierające seniorów powinny poznać charakter habitusu

danego „agenta społecznego”, aby poprzez jego systematyczne wzbogacanie zmierzać do jego weryfikacji. Praca z seniorami powinna przebiegać przede wszystkim w środowisku życia. Jeśli habitus jest zespołem uwewnętrznionych reguł, to, aby go zmienić, trzeba najpierw zrozumieć, w jakim kontekście powstaje i w jaki sposób się przejawia. Należy więc zająć się człowiekiem w jego środowisku życiowym, niebędącym źródłem przemocy symbolicznej; w środowisku, w którym mogą zaistnieć korzystne okoliczności, które sprawią, że człowiek zgodzi się podjąć działania na rzecz zmiany własnych warunków życia, a tym samym zmienić habitus⁴¹. To podejście opiera się na działaniu i oddziaływaniu na środowisko życia. Pedagog/pracownik socjalny nie może odizolować człowieka od jego środowiska, „wyrwać” go z jego pola społecznego i nakazać np. udział w zajęciach w świetlicy. Przyjęty kierunek działania z pewnością wyznacza i wręcz wymusza określoną wiedzę i kompetencje pracowników, a także wykorzystanie metody pracy grupowej i środowiskowej. Wszelkiego typu działania powinny mieć na uwadze wzmacnianie kapitału seniora, głównie kapitału społecznego, poprzez aktywizowanie w różnego typu działaniach w obszarze poszczególnych pól, w których senior przebywa. W celu wzmocnienia kapitału społecznego seniorów należy również uświadamiać społeczeństwo w kwestii potrzeb tej grupy osób. Tego typu działania pozwoliłyby na integrację społeczną i na zapobieżenie marginalizacji społecznej seniorów. Wzmocnienie kapitału kulturowego może nastąpić poprzez rozwój edukacji, kultury itp. Jak zauważył Bourdieu, posiadanie jednego kapitału umożliwia zdobycia kolejnego, należy więc akcentować działania pozwalające na kompleksowe poszerzanie kapitałów.

PROCES ZMIANY SPOŁECZNEJ – AKTYWIZACJA I INTEGRACJA SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ

Od początku lat 90. XX wieku świat traktowany jest jako „globalna wioska”⁴², która stwarza człowiekowi szansę „bycia wszędzie” i to w każdej chwili, o każdej porze dnia i nocy. Środowisko lokalne stanowi zatem nie tylko lokalną

⁴¹ Por. D. Cuff, *Dziecko na ulicy*, Brest 2008, s. 60.

⁴² Globalna wioska (ang. *global village*) – termin wprowadzony w 1962 roku przez Herberta Marshalla McLuhana opisujący trend, w którym masowe media elektroniczne obalają bariery

przestrzeń życia, ale również globalną, światową⁴³. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że środowisko to przestrzeń (sfera, obszar, teren), w której występują takie tradycyjne wartości, jak: duże znaczenie rodziny, wysoka wartość pracy na roli, sąsiedztwo, regionalizm (tradycja i folklor), ludyczny typ religijności, które determinują procesy socjalizacji i wychowania młodego pokolenia. Inne cechy charakteryzujące środowisko to: przewaga kontaktów bezpośrednich, bliskość przestrzenna, mniejsza ruchliwość mieszkańców wsi sprzyjająca samopomocy, lokalność i homogeniczność społeczności wiejskich, międzypokoleniowe przekazywanie wartości, duże zróżnicowanie socjokulturowe zależne od tradycji, poziomu gospodarowania, położenia, specyfiki gospodarki, warunków infrastruktury, stylu życia mieszkańców, ich wykształcenia.

W literaturze przedmiotu przeważają opisy ukazujące działalność organizacji, które spełniają pozytywne funkcje w społeczności lokalnej. Z reguły wymienia się następujące funkcje, jakie pełnią organizacje pozarządowe: 1) usługową, 2) innowacyjną, 3) rzeczniczą, 4) rozwijania umiejętności przywódczych, 5) mobilizacji społecznej i 6) demokratyzacji społeczeństwa. Jednak równocześnie sygnalizuje się, że działalność organizacji nie jest wolna od takich dysfunkcji, jak m.in.: 1) partykularyzm, 2) paternalizm, 3) amatorstwo lub – przeciwnie – przesadny profesjonalizm, 4) ograniczone zasoby i 5) ograniczona odpowiedzialność. W kontekście funkcji usługowej wskazuje się na liczne przewagi organizacji pozarządowych zarówno nad instytucjami publicznymi, jak i biznesowymi. Do najważniejszych należą: 1) lepsza jakość, 2) większa dostępność i niższy koszt świadczonych usług oraz 3) większa zdolność do zaspokajania niszowych potrzeb⁴⁴.

Integracja społeczna jest procesem formowania zwartej, połączonej więzią nieantagonistycznych stosunków społeczności. Dokonuje się ona przez powoływanie do życia wspólnych instytucji, a przede wszystkim – przez kreowanie wspólnych wartości, wzorców działania, poglądów i interesów. Społeczność taką cechuje spójność, zgodność wewnętrzna oraz zdolność do trwania, normalnego funkcjonowania i rozwoju. W procesie integracji społecznej elementy

czasowe i przestrzenne, umożliwiając ludziom komunikację na masową skalę. W tym sensie glob staje się wioską za sprawą elektronicznych mediów.

43 E. Marynowicz-Hetka, *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, t. I, Warszawa 2006, s. 40.

44 L.M. Salamon, L.C. Hems, K. Chinnock, *The Nonprofit Sector: For What and for Whom? Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no. 37. Baltimore 2000.

strukturalne (jednostki, grupy) wchodzące w skład danego układu przejawiają tendencję do łączenia/scalania się, tworząc tym samym harmonijną, zwartą, spójną oraz funkcjonalną całość. Jest to związane m.in. z akceptacją wspólnych systemów, norm, ocen bądź wartości, co oznacza powstanie spójności wewnątrzgrupowej⁴⁵. Proces ten można określić jako wspomniane już przeobrażanie jednostek zamieszkujących wspólne terytorium i funkcjonujących na nim luźno ze sobą powiązanych grup społecznych w zintegrowaną społeczność, którą można określić terminem „wspólnota lokalna”.

Środowisko lokalne, oprócz zbiorowości społecznej zamieszkującej niewielki, względnie zamknięty obszar, oznacza cały system instytucji służących organizacji życia zbiorowego, takich jak: kościół, szkoła, punkty usługowe, urzędnictwo socjalne lub rekreacyjne oraz mechanizmy regulujące zachowania jednostkowe i stosunki międzyludzkie, a więc obyczajowość, normy moralne, autorytety i wzory zachowań. Można więc tu dostrzec takie wymiary środowiska, jak: terytorialny, demograficzny, instytucjonalny, kulturowy i regulacyjny⁴⁶. Podobne podejście do środowiska lokalnego prezentuje Wiesław Theiss, według którego: „środowisko lokalne oznacza społeczność, która żyje na niewielkiej przestrzeni (od małej wsi po region geograficzny), a jego członkowie są skupieni wokół aprobowanych wartości, celów czy interesów. Tym, co wspólne i co łączy członków społeczności lokalnej są m.in. kultura i jej dziedzictwo (tradycja, tożsamość, przynależność, lojalność wobec miejscowości czy terenu), formy życia społecznego (sąsiedztwo, solidarność miejscowa, patriotyzm lokalny, wspólna biografia), miejscowe środowisko naturalne (przyroda, warunki geograficzne, krajobraz)”⁴⁷. Autor zwraca uwagę na atrybuty społeczno-kulturowe środowiska, pomija natomiast wymiar instytucjonalny.

Środowisko lokalne rozpatrywane jest jako przestrzeń społeczna, którą stanowią ludzie zamieszkujący i pozostający w relacjach na wspólnym terenie. Janusz Surzykiewicz wyróżnił następujące podstawowe znaczenia „przestrzeni społecznej”, którą stanowią:

- terytorium (administracja),
- ramy planowania (planowanie społeczno-socjalne),

45 A. Radziewicz-Winnicki, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 2008, s. 606.

46 T. Pilch, *Środowisko lokalne – struktura, funkcje, przemiany*, w: *Pedagogika społeczna...*, dz. cyt., s. 156.

47 W. Theiss, *Mała ojczyzna: perspektywa edukacyjno-utilitytarna*, w: *Mała ojczyzna. Kultura. Edukacja. Rozwój lokalny*, red. W. Theiss, Warszawa 2001, s. 11-12.

- czynnik sterowania (polityka),
- ramy interwencji (pedagogika społeczna, praca socjalna),
- obszar oddziaływania (dzielnicą, instytucja),
- środowisko życiowe (mieszkańców),
- zasoby (potencjał i źródła przezwyciężania trudności)⁴⁸.

A zatem lokalne środowisko rozumiane jako przestrzeń (społeczna) to nie tylko jednostka administracyjna, lecz przede wszystkim przestrzeń życia z kompleksowymi, wszechstronnymi, funkcjonalnymi powiązaniem, w ramach których zawarte są zarówno zasoby, jak i deficyty. Te z kolei, jak dowodzi Surzykiewicz, polaryzują się w pryzmacie społecznego poznania i doświadczenia⁴⁹.

Środowiska lokalne niemal całego świata ulegają szybkim przemianom, stając się środowiskami otwartymi. Uwidacznia się to przede wszystkim w wykonywaniu przez ich członków pracy zawodowej i korzystaniu z usług poza miejscem zamieszkania, przynależności do różnych organizacji o charakterze paraloekalnym, utrzymywaniu sieci powiązań koleżeńsko-przyjacielskich z osobami z innych miejscowości, krajów. Wsparcie społeczne jest jednym z elementów integracji społecznej, czyli zespołem form kompensacyjnych i profilaktycznych, mechanizmem eliminacji źródeł oraz skutków wykluczenia i ekskluzji społecznej. Jego realizacja wymaga oparcia na zasadach wspólnego dobra, czyli pomocniczości, wspólnoty oraz solidarności społecznej, a zakres pozostaje w ścisłym związku z etapem, na jakim znajduje się proces przekształcenia państwa opiekuńczego w państwo dobrobytu⁵⁰.

Aktywizacja społeczności lokalnych należy do podstawowych działań na rzecz rozwoju lokalnego we wszystkich jego kluczowych wymiarach: społecznym, kulturowym i ekonomicznym. Celem aktywizującej interwencji środowiskowej jest zmiana społeczna polegająca na wzmocnieniu, upodmiotowieniu i usamodzielnieniu mieszkańców. Aktywizacja społeczna jest związana z oddziaływaniem na otoczenie społeczne w celu jego przekształcenia z korzyścią zarówno dla jednostek, jak i społeczeństwa. Aktywizowanie społeczności lokalnych opiera się na budowaniu sieci powiązań między podmiotami wchodzącymi w skład danej społeczności opartych na: wzajemnym szacunku

48 J. Surzykiewicz, *Przestrzenno-społeczna orientacja w pedagogice społecznej i pracy socjalnej*, „Pedagogika Społeczna” 2011, nr 3-4, s. 46.

49 Tamże, s. 56.

50 A. Naumiuk, *Edukacja i aktywizacja społeczna w organizacjach pozarządowych. Przykład ruchu United Way*, Warszawa 2003, s. 7.

i poszanowaniu różnorodności, uznawaniu potencjału wszystkich podmiotów i umożliwianiu im odegrania roli w procesie zmiany niekorzystnej sytuacji, zwalczaniu nierówności oraz pomaganiu ludziom w wykorzystywaniu rozmaitych metod w trakcie realizowanych przedsięwzięć⁵¹. Ważnym zadaniem jest aktywizacja społeczności lokalnych w kierunku działań o charakterze wsparcia społecznego. Inicjowanie tego typu aktywności należy nie tylko do stowarzyszeń, wolontariuszy, instytucji publicznych, ale także podejmowane jest w ramach realizowanych różnego rodzaju projektów badawczych⁵².

ZAKOŃCZENIE

Wsparcie społeczne jest uniwersalnym zasobem, który występuje w każdej społeczności. Nie zawsze te zasoby są właściwie wykorzystane. Jednym z podstawowych warunków pozwalających na uaktywnienie tych zasobów jest przede wszystkim ich dostrzeżenie i wydobycie. Badania prowadzone w ramach projektu⁵³ pozwalają na stwierdzenie, że osoby żyjące w danym środowisku nie są świadome swoich potencjałów i możliwości oferowania wsparcia innym osobom. Nie wszystkie osoby/środowiska podobnie wykorzystują sieci wsparcia. Jedni mają sprecyzowane oczekiwania i potrafią lepiej wykorzystać oferowaną pomoc, inni nie potrafią, a wręcz obawiają się sprecyzowania swoich potrzeb. Różnice w korzystaniu ze wsparcia mogą wynikać z odmiennych motywów, doświadczeń, idei kulturalnych poszczególnych grup społecznych. Ponadto zauważa się różnice w samym nastawieniu do akceptacji wsparcia społecznego od osób spoza najbliższego środowiska. Takie zjawisko może wynikać z odmiennego postrzegania „obcego”, który nie ma tyle odwagi, co osoba zakorzeniona w swojej kulturze od pokoleń. Przywołane obserwacje powinny być uwzględnione w podejmowanych rozwiązaniach w zakresie wsparcia społecznego – nie tylko wśród

51 B. Skrzypczak, S. Retmianiak, *Centrum Aktywności Lokalnej – w poszukiwaniu modeli instytucji rozwoju społeczności lokalnej (1997–2009)*, w: *Partycypacja społeczna i aktywizacja w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnych*, red. B. Lewenstein, J. Schindler, R. Skrzypiec, Warszawa 2010, s. 203.

52 M.in. Projekt badawczy „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” realizowany przez IPiSS i UKSW.

53 Por. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *I fala badań...*, dz. cyt.

seniorów. Z pewnością mieszkańcy Polski, zamieszkujący poszczególne środowiska lokalne charakteryzują się specyficznymi potrzebami i doświadczeniami, warto więc – w przypadku podejmowania jakichkolwiek działań wspierających, przygotowywania ofert projektowych – przeprowadzić szczegółową diagnozę potrzeb. Analizując problem wsparcia społecznego w określonej społeczności lokalnej, należy uwzględnić zarówno tendencje dynamiczne tkwiące w samej jednostce i mobilizujące ją do działania, jak i konkretne społeczne i historyczne warunki, w których funkcjonują ludzie, ich systemy wartości, role społeczne, światopogląd i inne kategorie.

BIBLIOGRAFIA

- Accardo A., *Initiation á la sociologie de l'illusionisme sociale*, Bordeaux 1983.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D., *Pour une anthropologie réflexive*, Réponses 1992.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D., *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, tłum. A. Sawisz, Warszawa 2001.
- Brandes H., *Der männliche Habitus*. Bd. 2: *Männerforschung und Männerpolitik*, Opladen 2002.
- Brzezińska A., *Wspomaganie rozwoju*, „Edukacja i Dialog” 1993, nr 5.
- Chauviré Ch., Fontaine O., *Le Vocabulaire de Bourdieu*, Paris 2003.
- Chirkowska-Smolak T., *Poszukiwanie pracy jako strategia radzenia sobie w sytuacji braku pracy*, w: *Bezrobocie jako wyzwanie. Badania i Aplikacje*, t. 6, red. Z. Ratajczak, Katowice 2004.
- Chudzicka-Czupała A., *Bezrobocie. Różne oblicza wsparcia*, Katowice 2004.
- Cudowska A., *Nierówności społeczne w globalizującym się świecie*, w: *Człowiek w obliczu wykluczenia i marginalizacji społecznej*, red. K. Białobrzaska, S. Kawula, Toruń 2006.
- Cueff D., *Dziecko na ulicy*, Brest 2008.
- Elias N., *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfurt a. M. 1987.
- Goodwin R., Costa P., Adonu J., *Social support and its consequences: Positive and deficiency values and their implications for support and self-esteem*, „British Journal of Social Psychology” 2004, no. 43.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”*, styczeń/luty 2022.
- Kawula S., *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych*, Toruń 2004.
- Kawula S., *Pomocniczość w pracy socjalnej i opiekuńczej*, w: *Pedagogika społeczna, dokonania – aktualność – perspektywy*, red. S. Kawula, Toruń 2001.
- Kawula S., *Wielorakość kultur w dyskursie pedagogiki społecznej*, Olsztyn 2008.
- Kwieciński Z., *Dynamika funkcjonowania szkoły*, Toruń 1995.
- Lazarus R.S., Folkman S., *Stress, appraisal, and coping*, New York 1984.

- Lazarus R.S., Folkman S., *Transactional theory and research on emotions and coping*, „European Journal of Personality” 1987, no. 1.
- Mallinckrodt B., Bennett J., *Social Support and Impact of Job Loss in Dislocated Blue-Collar Workers*, „Journal of Counseling Psychology” vol. 39, 1992, no. 4.
- Marynowicz-Hetka E., *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, t. I, Warszawa 2006.
- Modrzewski J., *Wsparcie społeczne jako czynnik wzorujący współczesne scenariusze biograficzne*, w: *Pomoc – wsparcie społeczne – poradnictwo. Od teorii do praktyki*, red. M. Piórunek, Toruń 2010.
- Naumiuk A., *Edukacja i aktywizacja społeczna w organizacjach pozarządowych. Przykład ruchu United Way*, Warszawa 2003.
- Pilch T., *Środowisko lokalne – struktura, funkcje, przemiany*, w: *Pedagogika społeczna Podręcznik akademicki*, t. I, Warszawa 2006.
- Popiołek K., *Wsparcie społeczne – zarys problematyki*, w: *Psychologia pomocy. Wybrane zagadnienia*, red. K. Popiołek, Katowice 1996.
- Radziewicz-Winnicki A., *Pedagogika społeczna*, Warszawa 2008.
- Salamon L.M., Hems L.C., Chinnock K., *The Nonprofit Sector: For What and for Whom? Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, no. 37, Baltimore 2000.
- Sarason R.S., Sarason I.G., Pierce G.R., *Social support: The Sense of acceptance and the role of relationship*, w: *Social support: An International View*, ed. by W.B. Sarason, I.G. Sarason, G. Pierce, New York 1990.
- Sęk H., Cieślak R., *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne*, w: *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, red. H. Sęk, R. Cieślak, Warszawa 2004.
- Sęk H., Cieślak R., *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, Warszawa 2004.
- Sęk H., *Rola wsparcia społecznego w sytuacji kryzysu*, w: *Oblicza kryzysu psychologicznego i pracy interwencyjnej*, red. D. Kubacka-Jasiecka, A. Lipawska-Teutsch, Kraków 1997.
- Skrzypczak B., Retmaniak S., *Centrum Aktywności Lokalnej – w poszukiwaniu modeli instytucji rozwoju społeczności lokalnej (1997–2009)*, w: *Partycypacja społeczna i aktywizacja w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnych*, red. B. Lewenstein, J. Schindler, R. Skrzypiec, Warszawa 2010.
- Studen S., Oleś P., *Oddziaływania zwiększające poczucie jakości życia u pacjentów z zaburzeniami widzenia*, w: *Psychologia jakości życia*, red. A. Bańka, Poznań 2005.
- Surzykiewicz J., *Przestrzenno-społeczna orientacja w pedagogice społecznej i pracy socjalnej*, „Pedagogika społeczna” 2011, nr 3-4.
- Szymczak M., *Słownik Języka Polskiego*, t. 2, Warszawa 1992.
- Taylor S.E., *Social support: A Review*, w: *The Handbook of Health Psychology*, ed. by M.S. Friedman, New York, NY, 2011.
- Theiss W., *Mała ojczyzna: perspektywa edukacyjno-utilitytarna*, w: *Mała ojczyzna. Kultura. Edukacja. Rozwój lokalny*, red. W. Theiss, Warszawa 2001.
- Wills T.A., *Social support and interpersonal relationships*, w: *Prosocial Behavior, Review of Personality and Social Psychology*, ed. by M. Clark, Los Angeles, 1991.
- Winiarski M., *Opieka, pomoc i wsparcie społeczne jako wymiary pracy socjalnej z dziećmi, młodzieżą i rodziną*, w: *Praca socjalna z dziećmi, młodzieżą i rodziną*, red. M. Ruszkowska, M. Winiarski, Warszawa 2014.

STRESZCZENIE

W niniejszym artykule podjęto analizę teoretyczną w zakresie kwestii pozostających w obszarze działań pomocowych podejmowanych w środowisku lokalnym. Szczegółowo przeanalizowano pojęcie wsparcia społecznego, zaprezentowano jego modele, rodzaje i adekwatność. Uwzględniono również rolę i znaczenie kapitału społecznego ze szczególnym odniesieniem do sieci wsparcia - niezwykle istotnych w życiu poszczególnych członków danej społeczności lokalnej. Autorka, dokonując analizy poszczególnych aspektów wsparcia społecznego, odniosła się do sytuacji seniorów, wykorzystując uzyskane wyniki badań realizowanych w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” (styczeń/luty 2022). Znajomość zaprezentowanych w opracowaniu teorii i ich pragmatyczne odniesienie pozwolą zainteresowanym Czytelnikom na podejmowanie w praktyce efektywniejszych działań skierowanych do osób zagrożonych wykluczeniem społecznym w każdej społeczności lokalnej.

Słowa kluczowe: wsparcie społeczne, pomoc, opieka, kapitał społeczny, sieci wsparcia

MARTYNA KAWIŃSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Wydział Społeczno-Ekonomiczny

Instytut Nauk Socjologicznych

AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA SENIORÓW. MOŻLIWOŚCI – OCZEKIWANIA – PARTYCYPACJA

WSTĘP

Starość to naturalny i nieunikniony etap życia, w którym dochodzi do zmian w sferze fizycznej, psychicznej, ekonomicznej i społecznej. Doświadczane zmiany mają charakter bardzo indywidualny i pojawiają się w różnych okresach życia. Dlatego dużą rolę przypisuje się aktywności seniorów, która ma sprzyjać wydłużaniu ich samodzielności. Autonomia i niezależność przyczyniają się do wyższej jakości życia, zwłaszcza w ich subiektywnej ocenie. Aktywni seniorzy optymistycznie patrzą w przyszłość, są bardziej zdrowi i zadowoleni z życia. Aktywność powinna więc być traktowana jako inwestycja i przystosowanie się do zmieniających się warunków życia, stosownie do własnych możliwości. Pobudzanie aktywności społecznej służy utrzymywaniu kontaktów społecznych, wymianie doświadczeń, realizacji własnych pasji i zainteresowań. Brak aktywności może natomiast doprowadzić do izolacji, utraty poczucia własnej wartości, a nawet osamotnienia. Z taką ekstremalną sytuacją mieliśmy do czynienia podczas pandemii COVID-19, która była trudnym doświadczeniem zwłaszcza dla seniorów. Osoby starsze były narażone w największym stopniu na izolację społeczną wynikającą z niewielkiej intensywności lub braku kontaktów społecznych z osobami spoza gospodarstwa domowego. Doprowadziło to do zaniku jakiejkolwiek aktywności społecznej i wykluczenia seniorów z życia społecznego prawie na dwa lata.

Po okresie pandemii konieczne było odbudowanie tych utraconych zasobów i stworzenie możliwości sprzyjających aktywnemu uczestnictwu seniorów w życiu społecznym. Strach i niepewność, które przyniosła ze sobą pandemia, musiały być zastąpione intensywnymi działaniami stwarzającymi możliwość powrotu do kontaktów społecznych i rozmów z ludźmi oraz aktywności sportowych, społecznych czy kulturowych. W ten sposób należało przeciwdziałać osamotnieniu społecznemu seniorów, stwarzając im możliwość poprawy jakości życia, co też było nadrzędnym celem projektu badawczego pt. „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”.

Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto, że aktywność społeczna będzie analizowana jako wszelkiego rodzaju powtarzająca się, dobrowolna, nieodpłatna działalność na rzecz innych ludzi i społeczności lokalnej. Takie założenie przyjęto również przy wyznaczaniu obszaru rozważań teoretycznych i eksploracji działań praktycznych. Opracowanie teoretyczne powstało w oparciu o literaturę przedmiotu, natomiast część praktyczna jest wynikiem prac podjętych podczas testowania modelu w projekcie badawczym.

AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA W ŻYCIU SENIORÓW

Termin „aktywność” wywodzi się od dwóch łacińskich słów *actus* – oznaczający czyn oraz *agere* – czyli być czynnym lub działać¹. Możemy więc przyjąć, że aktywność jest określoną formą działalności człowieka, która ma wyznaczony cel i służy zaspokajaniu potrzeb. Jest więc działaniem, które towarzyszy nam przez całe życie i jest realizowana zarówno przez dzieci, dorosłych, jak i osoby starsze. To działanie ma również znamiona wysiłku podejmowanego przez każdego z nas, aby móc się właściwie rozwijać, prowadzić satysfakcjonujące i odkrywczе życie, przeciwdziałać izolacji społecznej². Aktywność jako synonim życia³ będzie ważna na każdym jego etapie, ale to dla osób starszych będzie

1 K. Kumaniecki, *Słownik łacińsko-polski. Według słownika Hermana Mengego i Henryka Kopii*, Warszawa 1984, s. 2 i 4.

2 L. Kozaczuk *Terapia zajęciowa w domach pomocy społecznej. Poradnik metodyczny*, Katowice 1999, s. 25.

3 L. Dyczewski, *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin 1994, s. 33.

miała szczególne znaczenie. O dynamice i rodzajach podejmowanej aktywności będzie każdorazowo decydować aktualna sytuacja jednostki i czynniki warunkujące jej jakość życia. Natomiast sam rodzaj realizowanej aktywności może dotyczyć sfery rodzinnej, fizycznej, zawodowej, intelektualnej, kulturalnej, edukacyjnej czy społecznej⁴.

Aktywność seniorów będzie zależeć od elementów biologicznych, psychofizycznych, uwarunkowań społeczno-kulturowych, a zwłaszcza zmian zachodzących w strukturze rodzin, jej funkcjach, rolach rodzinnych, od uwarunkowań ekonomicznych czy politycznych. Zaangażowanie jednostki w różne rodzaje aktywności będzie połączone z określonymi potrzebami: rozwoju osobistego, poczucia własnej wartości, przynależności, realizowania planów życiowych, przystosowania się do zmieniających się uwarunkowań społecznych, kulturowych, ekonomicznych, ale przede wszystkim – własnych możliwości. Rodzaj realizowanej aktywności będzie więc zależeć od samej jednostki, czyli indywidualnych potrzeb, jakości życia, stanu zdrowia, kompetencji społecznych, zawodowych oraz warunków społecznych sprzyjających rozwijaniu owej aktywności⁵. Wśród innych czynników odpowiedzialnych za aktywność seniorów wymienia się także:

- płeć – wszelkie rodzaje aktywności podejmowane są w zdecydowanej większości przez kobiety,
- miejsce zamieszkania w podziale na miasto i wieś, co wiąże się z dostępnością do usług oferowanych seniorom,
- poziom wykształcenia – im wyższy, tym stopień aktywności się zwiększa,
- sytuacja ekonomiczna gospodarstwa domowego seniorów – kwestie finansowe mogą sprzyjać bądź ograniczać rodzaje i dynamikę aktywności⁶.

W przypadku seniorów za szczególnie cenną uznaje się aktywność w obszarze pracy cenionej i użytecznej oraz zaspokajania własnych zainteresowań⁷. Oba te połączone ze sobą obszary aktywności przeciwdziałają izolacji i osamotnieniu, służą zachowaniu sprawności i wydłużaniu życia w zdrowiu. Rodzaj

4 A. Chabior, *Aktywność społeczna ludzi starszych*, w: *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, A. Chabior, Kraków 2015, s. 199.

5 D. Rynkowska, *Rola i znaczenie aktywności społecznej seniorów*, „Annales I – Philosophy and Sociology”, vol. XLI (2016), no. 2, s. 93.

6 M. Kawińska, *Partycypacja społeczna seniorów. Nowe oblicze starzejącej się populacji?*, w: *Praca socjalna wobec wyzwań współczesności*, t. 2, red. E. Bojanowska, M. Kawińska, Warszawa 2016, s. 221.

7 A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1980, s. 425.

aktywności podejmowanej przez seniorów będzie również pełnił określone funkcje:

- adaptacyjną, która sprzyja lepszemu przystosowaniu się osób starszych do życia w nowej sytuacji społecznej i rodzinnej,
- integracyjną, która prowadzi do integracji w grupie rówieśniczej, co przyczynia się do rozwoju własnych zainteresowań,
- edukacyjną, mającą na celu rozwój i doskonalenie cech oraz predyspozycji osobowościowych,
- rekreacyjno-rozrywkową, która niweluje stres, przywraca chęć do życia, wypełnia czas wolny,
- psychospołeczną, która sprzyja poprawie jakości życia, zwiększa satysfakcję życiową i podnosi autorytet jednostki⁸.

Warto podkreślić, że podejmowanie aktywności przez seniorów będzie znacząco przyczyniać się do zaspokajania najważniejszych potrzeb człowieka – zarówno tych podstawowych, jak i wyższego rzędu. Jeśli chodzi o potrzeby wynikające z codzienności, to dotyczą one organizacji dnia, co jest szczególnie ważne po przejściu na emeryturę, kiedy to określone działania stają się motywacją do realizowania zadań rozwojowych w starości. Potrzeby społeczne będą wynikać z chęci do nawiązywania nowych i utrzymywania już istniejących relacji towarzyskich, sąsiedzkich ze społecznością lokalną. Znaczące dla właściwego funkcjonowania seniorów są także potrzeby związane z samorealizacją, kompetencjami i byciem potrzebnym. Nie bez znaczenia jest również stopień zaspokajania potrzeb związanych ze wsparciem i pomocą zarówno tą oferowaną przez seniora, jak i oczekiwaną w przypadku ograniczenia samodzielności⁹.

Przy klasyfikowaniu aktywności seniorów najczęściej bierze się pod uwagę aktywność nieformalną, formalną i samotniczą. Pierwsza z nich realizowana jest podczas kontaktów rodzinnych, z przyjaciółmi, znajomymi czy sąsiadami. Do realizacji aktywności formalnej niezbędne jest uczestnictwo w organizacjach czy stowarzyszeniach społecznych, prace w ramach wolontariatu, prace na rzecz społeczności lokalnej. Aktywność samotnicza najczęściej przybiera formę oglądania TV, czytania książek, czasopism, samodzielnego rozwijania hobby

8 A. Mielczarek, *Człowiek stary w domu pomocy społecznej*, Toruń 2010, s. 148.

9 J. Matejczuk, *Zaangażowanie w działalność społeczności lokalnej jako szansa rozwoju dla seniorów*, w: *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, red. A.I. Brzezińska i in., Poznań 2007, s. 111-120.

i zainteresowań¹⁰. Przy zastosowaniu takiej klasyfikacji aktywność społeczna seniorów będzie realizowana w wymiarze formalnym.

Aktywność społeczna będzie więc działaniem człowieka jako jednostki w ramach określonych ról społecznych. Będzie polegać na aktywizacji pojedynczych jednostek i określonych grup społecznych do zaspokajania zróżnicowanych potrzeb. Aktywizacja z kolei będzie ukierunkowana na pobudzanie, uaktywnianie, zachęcanie jednostki do udziału w różnych dziedzinach życia. Może więc polegać na stymulowaniu aktywności słabo rozwiniętej, wyzwalaniu aktywności stłumionej, modyfikowaniu aktywności niewłaściwie ukierunkowanej czy mobilizowaniu do działania w ogóle. Jest to rodzaj wpływu na innych, który przyczynia się do lepszej samooceny, poszerzania wolności osobistej, samodzielnego podejmowania decyzji. Działania aktywizujące mogą być realizowane w obszarze aktywności fizycznej, umysłowej, twórczej, seksualnej, zawodowej, edukacyjnej czy religijnej¹¹. Sam dobór metod aktywizujących będzie leżał już w gestii osoby podejmującej działania. Przy czym za najważniejsze uznaje się uruchomienie potencjału, a nie pojedynczych zachowań osób, grup i społeczności.

Złożony proces aktywizacji seniorów wynika z określonych celów, do których możemy zaliczyć:

- jak najdłuższe utrzymywanie samodzielności fizycznej poprzez zajęcia sportowe, gimnastykę, rehabilitację, spacer,
- pobudzanie zaradności przez różnego rodzaju ćwiczenia, wyrobienie prozdrowotnych nawyków,
- nawiązywanie i utrzymywanie kontaktów międzyludzkich, pobudzanie umiejętności spędzania czasu z innymi,
- rozwijanie zainteresowań, odkrywanie nowych hobby, pobudzanie procesów wyobraźni i kreatywnego działania¹².

Dzięki realizowanym aktywnościom osoby starsze łatwiej przystosowują się do nowych sytuacji, rozwijają swoje zainteresowania, mają wypełniony czas wolny, utrzymują kontakty towarzyskie, a przede wszystkim lepiej radzą sobie w sytuacjach stresogennych i kryzysowych.

10 B. Szatur-Jaworska, P. Bładowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006, s. 161.

11 A. Mielczarek, dz. cyt., s. 149.

12 A. Chabior, *Aktywność i aktywizacja społeczna osób starszych*. w: *Starzenie się i starość w perspektywie pracy socjalnej*, red. A. Chabior, A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, Warszawa 2014, s. 80.

Społeczne starzenie się jest jednym z czterech wymiarów. Kryzysy w wieku senioralnym mogą mieć różne podłoże i różny przebieg. Najczęściej dotyczą płaszczyzny emocjonalnej i przejawiają się wówczas w postaci lęku, obaw, a nawet agresji. Na płaszczyźnie biologicznej kryzysy mogą się objawiać drżeniem rąk, napięciem mięśniowym, wymiotami, biegunką. Trudności w podejmowaniu decyzji będą wpisywać się w obszar poznawczy. Natomiast izolacja społeczna, trudności w pełnieniu ról społecznych i rodzinnych czy chwiejne zachowania będą mieć wpływ na postępowanie seniora doświadczającego kryzysu¹³.

Znamioną cechą kryzysów w odniesieniu do osób starszych jest ich wielowymiarowość, co w konsekwencji powoduje piętrzenie się trudności. Kryzysom związanym z pogarszającym się stanem zdrowia często towarzyszy spadek sprawności ruchowej aż po utratę samodzielności. Przekłada się to na relacje rodzinne, koleżeńskie i społeczne, a doświadczane trudności w funkcjonowaniu osoby starszej mogą przyczyniać się do rozwoju nowych chorób¹⁴. Zjawisko wielochorobowości znacznie obniża samodzielność seniorów, przez co częściej odczuwają frustrację, niezadowolenie, smutek i złość.

Problematyka kryzysów w starości wynika ze szczegółowej analizy problemów typowych dla seniorów. Mogą one dotyczyć kwestii finansowych, stopnia samodzielności, relacji rodzinnych, negatywnych zdarzeń życiowych, niskiej samooceny, a nawet nowych technologii teleinformatycznych i postępu. Problemy życia codziennego będą więc generować trudności związane z funkcjonowaniem seniora w przestrzeni rodzinnej i społecznej, a w tym nie bez znaczenia są: słabnąca pamięć i koncentracja, trudności w przyswajaniu nowych informacji, trudności w obsłudze nieznanych wcześniej urządzeń (komputer, bankomat, wykorzystanie dostępnych komunikatorów), śmierć bliskich osób i strach przed własną śmiercią¹⁵. Te zróżnicowane trudności często są konsekwencją negatywnych zdarzeń, takich jak: pogarszający się stan zdrowia, konieczność zmiany miejsca zamieszkania, utrata bliskich, opuszczenie domu przez dorosłe dzieci, zakończenie aktywności zawodowej i przejście na emeryturę, poczucie samotności i osamotnienie¹⁶. Seniorzy często obawiają się nie tyle własnej śmierci,

13 B. Szatur-Jaworska, P. Błędowski, M. Dziegielewska, dz. cyt., s. 66.

14 T. Słabiak, *Rola aktywności osób starszych w przezwyciężaniu kryzysów starości – wybrane aspekty*, „Homo et Societas. Wokół Pracy Socjalnej” 2021, nr 6, s. 98.

15 W. Wnuk *Różne obszary opieki nad ludźmi starszymi. Implikacje edukacyjne*, w: *Nauczyciel andragog w społeczeństwie wiedzy*, red. W. Horyń, J. Maciejewski, Wrocław 2007, s. 48-49.

16 J. K. Wawrzyniak, *Starość człowieka – szanse i zagrożenia: implikacje pedagogiczne*, Warszawa 2014, s. 26-29.

ile utraty samodzielności i obarczania pomocą najbliższych¹⁷. Te negatywne doświadczenia i obawy o przyszłość towarzyszyły seniorom szczególnie podczas pandemii COVID-19, której doświadczaliśmy w ostatnich latach.

Przy analizie złożoności czynników odpowiedzialnych za odczuwanie kryzysów i trudności należy uwzględniać indywidualne doświadczenia wynikające z wcześniejszego życia rodzinnego, społecznego i zawodowego. Nie bez znaczenia jest również miejsce zamieszkania seniora, jego poziom wykształcenia oraz płeć. Sposób przeżywania kryzysów i trudności będą również warunkować: sposób doświadczania starości oraz stopień zaangażowania w różnego rodzaju aktywności. Różne formy i rodzaje aktywności są więc lekiem na samotność, przeciwdziałają izolacji społecznej seniorów i przyczyniają się do lepszej adaptacji do starości.

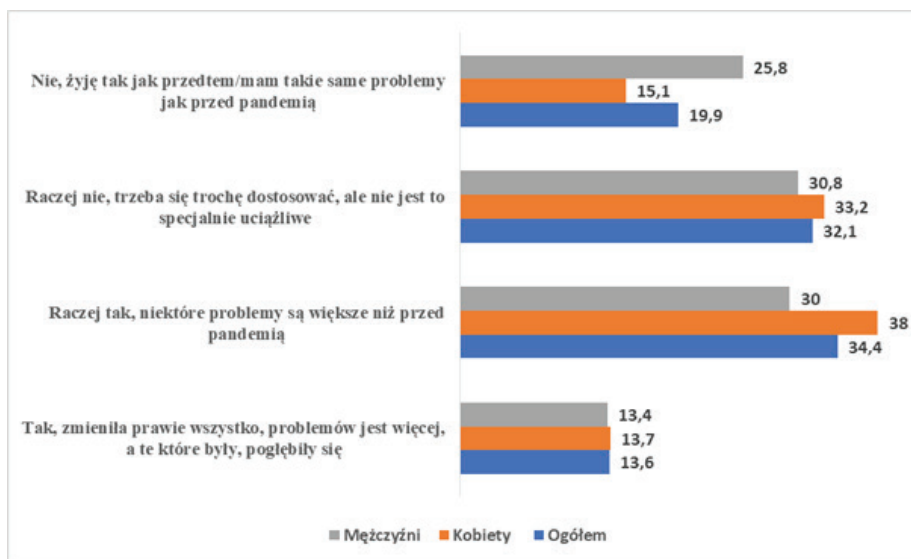
DIAGNOZA POTRZEB SENIORÓW W OBSZARZE AKTYWNOŚCI SPOŁECZNEJ

Możliwość aktywnego uczestnictwa jest szansą na radzenie sobie z kryzysami i trudnościami, które szczególnie mocno dotknęły seniorów podczas pandemii COVID-19, prowadząc do ich izolacji, a nawet wykluczenia społecznego. Ograniczone kontakty rodzinne i społeczne, obawa o zdrowie swoje i bliskich, niepewność i strach zabrały seniorom dwa lata aktywnego starzenia się. Ten utracony czas dla wielu z nich był bezcenny, a sposoby radzenia sobie z negatywnymi doświadczeniami stanowiły dla seniorów istotne zadania rozwojowe związane z ostatnią fazą życia. Ważne więc wydawało się, przed przystąpieniem do opracowania działań w modelu, zdiagnozowanie potrzeb seniorów w różnych obszarach. W tym celu na przełomie 2021 i 2022 roku zostały przeprowadzone równoległe badanie ilościowe (800 wywiadów ankietowych CATI z mieszkańcami województwa mazowieckiego będącymi w wieku 60 lat i więcej) oraz badania jakościowe (60 indywidualnych wywiadów pogłębionych z mieszkańcami gminy miejskiej Przasnysz, gminy miejsko-wiejskiej Wyszogród i gminy wiejskiej Boguty-Pianki). Wybór 3 gmin uczestniczących docelowo w projekcie warunkowany był rodzajem gminy i odsetkiem populacji osób w wieku 60 lat i więcej.

17 M. Kawińska, *Personalistyczna wizja starości*, Warszawa 2021.

Zdaniem 13,6 proc. badanych seniorów pandemia zmieniła prawie wszystko na gorsze, pogłębiły się dawne problemy i pojawiły nowe, a dla 19,9 proc. w zasadzie nic się nie zmieniło. W przypadku tej ostatniej oceny warto zwrócić uwagę na rozkład odpowiedzi zróżnicowany płcią. Bardziej przekonani o tym, że aktualne problemy nie różnią się od dawnych byli mężczyźni niż kobiety, o czym świadczy częstość ich odpowiedzi – 25,8 proc. do 15,1 proc.

Wykres 1. Ocena wpływu pandemii na codzienne funkcjonowanie seniorów (dane w proc.)

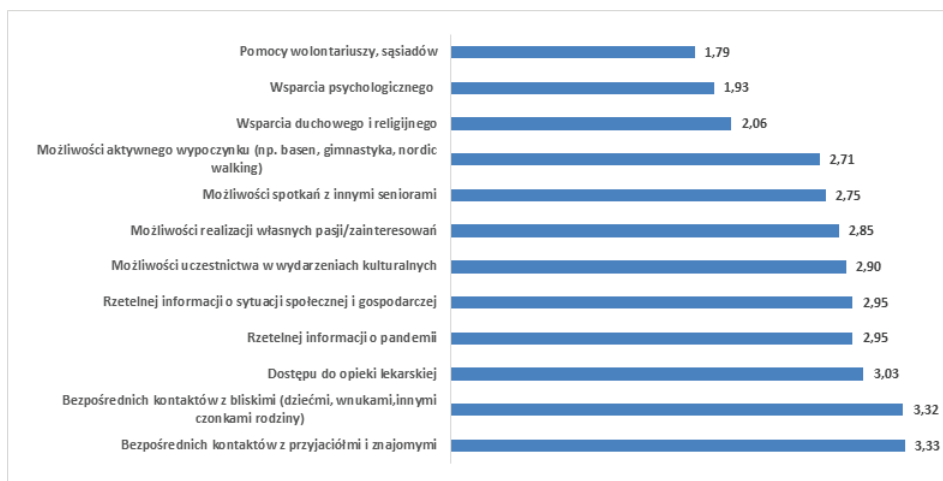
Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022.

Badania jakościowe w tym obszarze dowiodły, że respondenci zamieszkujący zwłaszcza gminy wiejską lub miejsko-wiejską zwracali uwagę na specyfikę miejsca zamieszkania przy ocenie codziennego funkcjonowania podczas pandemii. Respondenci, dla których pandemia nie wpłynęła znacząco na sposób życia, na ogół wskazywali, że mimo stosowania się do wytycznych sanitarnych, nie zaobserwowali znaczących zmian w codziennym funkcjonowaniu. Dostęp do większej przestrzeni, a co najważniejsze – do natury, pozwalał kontynuować pracę w ogrodzie, wędkowanie, zajmowanie się gospodarstwem, a nawet spotkania ze znajomymi lub z rodziną w bezpieczniejszej formie – na świeżym powietrzu.

Na wsi to się tak nie odczuwa. Bardziej ci miastowi to może by coś na ten temat powiedzieli, bo wieś to jest troszkę inaczej się żyje tu. Mówię, i na podwórko, nawet jak chorowaliśmy i byliśmy na tej kwarantannie, to można na to podwórko wyjść było. Także nie było tak strasznie dla nas, choć wiadomo, że było ciężiej, że nie można było pojechać do tego miasta, zakupy zrobić, ale ktoś tam zawsze donosił, ktoś tam był poza tą kwarantanną. [kobieta, gmina wiejska]

Zaprezentowane dane ilościowe wskazują, że ze skutkami pandemii w codziennym funkcjonowaniu lepiej radziły sobie seniorki. Potwierdza to również wynik przeprowadzonego testu Chi-kwadrat Pearsona ($\chi^2 = 15.261$; $df=3$; $p<0,05$), wskazując na zależność statystyczną między płcią a oceną wpływu pandemii na codziennie funkcjonowanie. Wydaje się, że najbardziej dotkliwe dla seniorów podczas pandemii były ograniczenia bezpośrednich kontaktów z rodziną, przyjaciółmi oraz bliskim. W przypadku tych ograniczeń średnia ocena odczucia braku kontaktów, na skali od 1 do 5, wyniosła 3,33 oraz 3,32. Kontakty bezpośrednie odgrywają wśród seniorów zdecydowanie ważniejszą rolę niż możliwość aktywnego wypoczynku, gdzie wartość średniej oceny osiągnęła poziom 2,71. W ogólnej ocenie relatywnie najmniej brakowało seniorom pomocy wolontariuszy i sąsiadów.

Wykres 2. Średnia ocena poziomu odczucia braku związanego z ograniczeniami czasu pandemii (na skali 1 – zdecydowanie nie do 5 – zdecydowanie tak)

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań... dz. cyt.

Po analizie ograniczeń wynikających z pandemii warto prześledzić rodzaje aktywności realizowane przez seniorów. Z przeprowadzonego badania wynika, że seniorzy codziennie najczęściej oglądają telewizję, słuchają radia/muzyki i czytają prasę/książki. Natomiast nigdy nie było wolontariuszem 86,3 proc. badanych, 74,4 proc. w ogóle nie angażowało się na rzecz społeczności lokalnej i aż 68,3 proc. nie było w kinie, teatrze, na wystawie.

Tabela 1. Częstotliwość wykonywania poszczególnych czynności przez seniorów (dane w proc.)

Rodzaje czynności	W ogóle	Raz na miesiąc	Raz w tygodniu	Kilka razy w tygodniu	Codziennie
Spotykałem/am się ze znajomymi	14,7	29,3	28,8	21,4	5,7
Uczestniczyłem/am w zajęciach/spotkaniach z rówieśnikami	58,4	19,0	12,3	9,0	1,3
Angażowałem/am się na rzecz społeczności lokalnej	74,4	12,4	6,6	5,6	0,9
Pracowałem/am jako wolontariusz	86,3	6,9	4,0	1,9	0,9
Czytałem/am prasę/książki	9,0	7,1	13,5	25,5	45,0
Oglądałem/am telewizję	3,2	3,4	3,7	16,3	73,5
Słuchałem/am radia/muzyki	7,8	3,8	5,8	21,0	61,6
Uprawiałem/am sport (basen, bieganie, kijki, rower)	43,3	13,8	18,1	14,1	10,7
Spotykałem/am się z rodziną	7,6	10,6	27,6	39,8	14,4
Chodziłem/am do kościoła	62,1	14,0	18,5	4,5	0,9
Byłem/am w kinie/teatrze/na wystawie	68,3	18,6	7,2	5,4	0,5
Realizowałem/am swoje hobby, zainteresowania	35,1	12,5	17,8	18,9	15,6

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

Jakie więc aktywności seniorzy chcieliby realizować? Okazało się, że seniorzy najchętniej korzystaliby z wyjazdów turystycznych i krajoznawczych (średnia ocena 3,31 na pięciostopniowej skali), cenią sobie również możliwość wyjścia do teatrów, kin, muzeów (3,22) oraz organizowane lokalnie wydarzenia kulturalne w formie spotkań teatralnych, koncertów i wystaw (3,00). Szczegółowa analiza rozkładu odpowiedzi nie różnicowała istotnie respondentów ze względu na płeć. Zależności korelacyjnej nie stwierdzono także między wiekiem respondentów a oceną chęci udziału we wskazanych aktywnościach.

Tabela 2. Chęć uczestnictwa w poszczególnych rodzajach aktywności według płci (ocena na skali: 1 zdecydowanie nie – 5 zdecydowanie tak)

Rodzaj aktywności	Średnia ocena ogółem	Średnia ocena kobiety	Średnia ocena mężczyźni
Wolontariat (pomoc innym potrzebującym)	2,57	2,60	2,54
Zajęcia ruchowe, np. taniec, fitness, nordic walking, basen	2,78	2,79	2,78
Zajęcia artystyczne i twórcze, np. teatralne, taneczne, plastyczne, robótki ręczne	2,51	2,55	2,46
Inne zajęcia i gry grupowe	2,53	2,57	2,49
Zajęcia z obsługi komputera	2,41	2,46	2,35
Zajęcia kulturalne, np. wyjścia do teatru, kina, muzeum, na wystawę	3,22	3,28	3,15
Wyjazdy krajoznawcze i turystyczne	3,31	3,30	3,32
Warsztaty edukacyjne, np. prelekcje, pogadanki	2,58	2,59	2,57
Spotkania ze społecznością lokalną, np. zebrania, spotkania w ramach klubu seniora, koła gospodyń wiejskich	2,65	2,65	2,65
Szkolenia podnoszące kwalifikacje zawodowe	2,08	2,09	2,07
Spotkania teatralne, koncerty i wystawy na miejscu, w mojej miejscowości	3,00	3,07	2,92
Aktywności we wspólnocie religijnej, np. koło różańcowe, pielgrzymka	1,91	1,91	1,90

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

Jeśli chodzi o seniorów uczestniczących w badaniu jakościowym, to w zasadzie wszyscy chętnie korzystali z wydarzeń o charakterze kulturalnym, towarzyskim, edukacyjnym oraz sportowym, które oferowane były przez lokalne organizacje wspierające osoby dojrzałe. Działalność tych organizacji zdecydowanie częściej wskazywana była przez respondentów mieszkających w gminie miejskiej oraz miejsko-wiejskiej. Z kolei seniorzy reprezentujący gminę wiejską chętniej angażowali się w rozwijanie oddolnych inicjatyw, których głównym celem jest podtrzymywanie i poprawa relacji lokalnych społeczności. Z wypowiedzi rozmówców wynikało również, że szczególnie ważne jest dla nich pielęgnowanie relacji rodzinnych.

Przed pandemią to głównie to polegało na spotkaniach takich tanecznych, takie wieczorki taneczne sobie robiliśmy. To każdy coś tam przyniósł do jedzenia, a to sobie coś tam ugotowaliśmy wspólnie. Czy zupę dyniową, czy jakieś placki, czy jakieś kanapki sobie robiliśmy i po prostu porozmawiać, posiedzieć, bo tak naprawdę to nie mamy za dobrego miejsca, za dobrych warunków do takiej aktywniejszej formy spotkań. [kobieta, gmina miejsko-wiejska]

Badani seniorzy podkreślali, że przed pandemią czuli się lepiej psychicznie i chętniej organizowali sobie czas wolny. Towarzyszyło im wówczas poczucie większej swobody oraz poczucie większego otwarcia na ludzi, czuli się wolni od jakichkolwiek obaw i lęków związanych z potencjalnym ryzykiem zakażenia, co przekładało się na większą motywację do podejmowanych działań i czerpanie z nich radości.

W tej chwili to raczej nie korzystam z żadnych takich wydarzeń. Jedynie co, to z żoną na spacer idziemy gdzieś na miasto, nad Wisłę. A w tej chwili nawet nie są organizowane te wycieczki, spotkania. Po prostu trzy czwarte tego czasu co kiedyś, to się siedzi w domu. Teraz trzeba korzystać z czytania, krzyżówki, telewizji, z internetu trochę. [mężczyzna, gmina miejsko-wiejska]

Po analizie wywiadów z seniorami, okazało się, że najbardziej popularnymi formami spędzania czasu podczas pandemii były dla nich aktywności realizowane w domach – zwłaszcza czytanie książek/prasy/różnorodnych poradników, rozwiązywanie krzyżówek, oglądanie filmów, oglądanie telewizji oraz korzystanie z internetu. Nieliczni wybierali aktywności twórcze, takie jak wykonywanie różnego rodzaju robótek ręcznych (np. szydełkowanie). Równie często wybierano aktywności w formie spacerów na świeżym powietrzu. Badani seniorzy zidentyfikowali również inicjatywy i formy wsparcia, które ich zdaniem przyczyniłyby się do podjęcia czy rozwoju aktywności społecznej tj.:

1. organizacja wydarzeń kulturalnych (m.in. wernisaże, wydarzenia literackie, kina plenerowe, spotkania z aktorami, a także podróżnikami i znawcami świata roślin i zwierząt),
2. angażowanie osób dojrzałych do działania na rzecz organizacji i klubów sportowych (sędziowanie, organizowanie treningów, uczestnictwo w wydarzeniach sportowych odbywających się na terenie istniejących obiektów sportowych),
3. umożliwienie dostępu do nieodpłatnych poradni psychologiczno-psychiatrycznych dla osób doświadczających trudności emocjonalnych (stanów depresyjnych i lękowych),
4. poprawienie warunków lokalowych w przypadku organizacji wspierających seniorów oraz oddolnych inicjatyw takich jak stowarzyszenia, koła gospodyń, w tym udostępnienie dobrze utrzymanych i częściowo wyposażonych miejsc do spotkań,

5. dofinansowanie do wycieczek, stworzenie okazji do organizacji większej liczby wycieczek krajoznawczych,
6. organizacja warsztatów kulinarnych z zakresu zdrowego i ekologicznego jedzenia, warsztaty z układania kwiatów, rękodzieła.

Natomiast sposób spędzania czasu wolnego warunkowany jest złożonymi czynnikami, na które zwrócili również uwagę respondenci w badaniu ilościowym. Przy ocenie ograniczeń aktywności seniorzy zwracali przede wszystkim uwagę na brak środków finansowych (średnia na pięciostopniowej skali – 2,55), następnie na względy zdrowotne (2,37) oraz bariery architektoniczne (2,05). Warto zauważyć, że żadna z wymienionych barier, oprócz braku pieniędzy, nie uplasowała się powyżej wartości środkowej, co może oznaczać, że żadna z nich nie była istotną przyczyną ograniczania aktywności.

Tabela 3. Przyczyny ograniczenia aktywności w wolnym czasie według płci (ocena na skali: 1 zdecydowanie nie – 5 zdecydowanie tak)

Przyczyny ograniczenia aktywności w wolnym czasie	Średnia ocena ogółem	Średnia ocena kobiety	Średnia ocena mężczyźni
Miejsce zamieszkania i odległość od sklepu, przychodni, urzędu	2,01	2,05	1,95
Brak dogodnego transportu/komunikacji	2,02	2,06	1,96
Względy zdrowotne	2,37	2,39	2,35
Bariery architektoniczne (brak windy, wysokie schody)	2,05	2,15	1,92
Brak akceptacji domowników/najbliższej rodziny dla aktywności poza domem	1,68	1,72	1,63
Brak społecznej akceptacji dla aktywności seniorów (uprzedzenia i stereotypy)	1,70	1,74	1,67
Brak czasu	2,01	1,99	2,03
Brak pieniędzy	2,55	2,61	2,49
Obowiązki rodzinne (w tym opieka nad inną osobą)	1,81	1,85	1,76
Praca zawodowa i związane z nią obowiązki	1,70	1,65	1,77
Brak oferty ze strony ośrodka pomocy społecznej (np. klub seniora)	1,60	1,63	1,56
Brak oferty ze strony domu kultury, biblioteki, muzeum	1,59	1,60	1,58
Brak oferty ze strony parafii	1,52	1,54	1,50

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

W przeprowadzonym badaniu poproszono również seniorów o dokonanie oceny różnych charakterystyk zajęć skierowanych do nich, ale pod kątem zgodności z ich własnymi preferencjami. Warunkiem koniecznym przy organizacji aktywności dla seniorów okazuje się nieodpłatność za zajęcia (4,23 na pięciostopniowej skali ocen) oraz odległość od miejsca zamieszkania (4,01). Zwrócono również uwagę, że powinny być prowadzone stacjonarnie (3,89), regularnie (3,77) i łączyć pokolenia (3,61). Oczekiwania kobiet i mężczyzn odnośnie do zajęć były bardzo zgodne.

Tabela 4. Ocena zgodności oczekiwań z cechami szkoleń według płci (ocena na skali: 1 zdecydowanie nie – 5 zdecydowanie tak)

Oczekiwania	Średnia ocena ogółem	Średnia ocena kobiety	Średnia ocena mężczyźni
Blisko miejsca zamieszkania	4,01	4,02	4,00
Skierowane wyłącznie do seniorów	2,96	2,97	2,95
Łączące różne pokolenia, starszych i młodszych	3,61	3,65	3,56
Regularnie prowadzone	3,77	3,79	3,74
Bezpłatne	4,23	4,21	4,26
Prowadzący powinien być w wieku senioralnym	2,62	2,60	2,64
Prowadzone stacjonarnie	3,89	3,89	3,89
Prowadzone <i>on-line</i>	2,42	2,40	2,45

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

Przy ocenie podmiotu aktywizującego seniorów najczęściej rolę taką badani upatrywali w działalności domów kultury, kół gospodyń wiejskich, domów/klubów seniora i uniwersytetów trzeciego wieku, a także urzędów gminy i miasta. Znaczącą rolę według nich powinny w tym względzie odgrywać biblioteki, ośrodki pomocy społecznej, lokalne media i instytucje spoza zaprezentowanej listy. Według osób badanych integracja osób starszych raczej nie jest zadaniem szkół ani spółdzielni mieszkaniowych.

Tabela 5. Odpowiedzialność poszczególnych instytucji za integrację seniorów ze społecznością lokalną według płci (ocena na skali: 1 zdecydowanie nie – 5 zdecydowanie tak)

Rodzaj instytucji	Średnia ocena ogółem	Średnia ocena kobiety	Średnia ocena mężczyźni
Urząd gminy/miasta	4,08	4,08	4,08
Dom kultury	4,25	4,28	4,20
Ośrodek pomocy społecznej	3,68	3,75	3,59
Biblioteka	3,72	3,77	3,66
Spółdzielnia mieszkaniowa	2,97	2,99	2,94
Fundacje, stowarzyszenia	3,85	3,91	3,79
Parafia	3,29	3,30	3,28
Szkoła	2,99	3,01	2,97
Lokalne media	3,53	3,49	3,59
Koło gospodyń wiejskich, dom/klub seniora, uniwersytet trzeciego wieku	4,11	4,12	4,09
Inne organizacje	3,50	3,44	3,56

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt.

Przedstawione analizy wskazują, że pandemia wyrządziła wiele szkód w funkcjonowaniu seniorów, co widoczne było także przy ocenie ich aktywności. Strach o zdrowie własne i bliskich, obawy i lęki związane z potencjalnym ryzykiem zakażenia ograniczyły wcześniejszą aktywność seniorów do biernego spędzania czasu w domu i czytania prasy/książek, oglądania telewizji, rozwiązywania krzyżówek. Powodowało to ograniczenie kontaktów społecznych i możliwości podejmowania wspólnych działań i inicjatyw.

DZIAŁANIA W MODELU

Działania modelu interwencji społecznej testowane były w trzech gminach województwa mazowieckiego w okresie od maja do listopada 2022 roku, dobór testowanych rozwiązań warunkowany był oceną sytuacji pandemicznej i postpandemicznej w odniesieniu do aktywności społecznej seniorów, jak również zgłaszanymi przez uczestników potrzebami. Poszczególne zajęcia

i aktywności, w zależności od tematyki, realizowane były przez wykwalifikowanych instruktorów, trenerów bądź animatorów reprezentujących instytucję zaangażowaną w realizację projektu. W każdej gminie w testowaniu modelu brało udział 20 seniorów.

W gminie miejskiej Przasnysz seniorzy w ramach aktywności społecznej uczestniczyli w warsztatach rękodzieła – tkactwa. Warsztaty były realizowane przez trzy miesiące, przy czym w pierwszym miesiącu prowadzone były przez instruktora tkactwa, a w kolejnych dwóch miesiącach prace uczestników były realizowane wyłącznie pod nadzorem animatora. W toku prac seniorów powstały zakładki do książek, podstawki pod filiżanki, torebki, makatki itp. W ramach zajęć rękodzielniczych prowadzone były także warsztaty z batiku, które odbywały się w specjalnie wyposażonej pracowni. Trzymiesięczne spotkania zakończyły się wykonaniem przez każdą seniorkę własnej pracy. Wszystkie prace rękodzielnicze senierek zostały wyeksponowane i zaprezentowane podczas spotkań z realizatorami projektu.

W Przasnyszu zrealizowano również tandem pokoleniowy, czyli działania międzypokoleniowe w formie warsztatów dla seniorów i młodzieży, było to siedem spotkań w okresie od maja do października. Pierwsze i ostatnie spotkanie były prowadzone przez wykwalifikowanego instruktora, który, wykorzystując technikę burzy mózgów, opracował zakres tematyczny spotkań i podsumował ich efekty. Celem spotkań seniorów z młodzieżą było przełamywanie stereotypów na temat starości, budowanie relacji między seniorami i młodzieżą, czemu sprzyjało wykonywanie wspólnych prac, jak np. pieczenie i dekorowanie pierników. Tematyka łączenia pokoleń towarzyszyła również tworzeniu katalogu wystawy połączonej ze wspomnieniami seniorów. Podczas trzynastu spotkań seniorzy przeglądali i zbierali materiały archiwalne, wykonywali zdjęcia na wystawę oraz zbierali materiały do publikacji, wykonali projekt wystawy, a także projekt graficzny publikacji. Inicjatywa ta zakończyła się dostępną dla wszystkich mieszkańców wystawą znajdującą się na rynku miejskim oraz wydaniem publikacji pt. *Przasnysz dawniej i dziś*.

W działaniach realizowanych w gminie Przasnysz nie sposób pominąć spotkań chóru seniorów, którzy uczestniczyli w dwudziestu warsztatach w okresie od czerwca do października. W ramach zajęć uczestnicy mieli możliwość zdobycia wiedzy dotyczącej emisji i higieny głosu oraz obycia scenicznego. Przasnyscy seniorzy napisali również słowa piosenki, która była wykonywana podczas występów artystycznych, m.in. podczas obchodów powitania lata czy Dni Przasnysza.

Równolegle prowadzone były również działania z wykorzystaniem tzw. nowych mediów obejmujące kurs komputerowy i naukę korzystania z e-booków. W ramach prowadzonych warsztatów seniorzy mieli możliwość pogłębienia wiedzy użytecznej przy korzystaniu z telefonu komórkowego i komputera. Zwrócono przede wszystkim uwagę na umiejętności komunikacji przez internet, wyszukiwania interesujących informacji, wiadomości, programów czy filmów. Seniorzy nauczyli się również, jak zgrywać zdjęcia z telefonu komórkowego czy aparatów fotograficznych. W ramach zajęć „Czytanie na ekranie” uczestnicy projektu zostali zapoznani z m.in. z zasadami korzystania z publikacji elektronicznych, praktyczną obsługą czytników czy dostępnych funkcji.

W działaniach podejmowanych przez gminę Przasnysz należy zwrócić również uwagę na zajęcia prowadzone u osób chorych, niesamodzielnych, które ze względu na stan zdrowia posiadają ograniczoną możliwość poruszania się lub wcale nie wychodzą z własnych mieszkań. Animator inicjował dziesięć zajęć rękodzielniczych w miejscu zamieszkania dwóch uczestniczek projektu, a miało to miejsce w czerwcu, we wrześniu i w październiku. Na potrzeby prowadzonych warsztatów powstało pięć filmików instruktażowych ułatwiających prowadzenie warsztatu. Zaproponowane działanie ma charakter innowacyjny, dotychczas nie było stosowane w praktyce przez żadną instytucję, a efektem tej pracy był uśmiech na twarzy seniora i wiara we własne siły i możliwości.

Ważnym elementem aktywizacji seniorów jest także podtrzymywanie aktywności fizycznej, która w modelu obejmowała zróżnicowane działania. Zajęcia sportowe realizowane były w plenerze (w zależności od warunków pogodowych) oraz na terenie Ośrodka Sportu i Rekreacji w Przasnyszu. W ramach zajęć sportowych z instruktorem fitness (średnio osiem zajęć w miesiącu), seniorzy poznali i realizowali różne formy aktywności, jak np. ćwiczenia wzmacniające, stabilizujące, rozciągające, relaksacyjne, a także oddechowe i taneczne, które były proponowane przez wykwalifikowanego instruktora. Na świeżym powietrzu odbywały się zajęcia nordic walking, w ramach których seniorzy zostali zaznajomieni zarówno z techniką chodzenia, jak i wiedzą o tym, jakiego sprzętu używać czy w co się ubrać na trening/spacer. Kolejną formą aktywizacji były również spacer po mieście, zwiedzanie zabytków i miejsc pamięci, w ramach których seniorzy odwiedzili miejsca historyczne, miejsca pamięci narodowej, a także poznali życiorysy wybitnych mieszkańców miasta.

Dużą popularnością wśród seniorów cieszyły się również rajdy rowerowe oraz przejażdżki z udziałem instruktora jazdy rowerowej. Przy realizacji tych

działań wsparciem i ułatwieniem dla seniorów były rowery elektryczne ułatwiające przemieszczanie się, pokonywanie dłuższych odległości bez nadmiernego wysiłku fizycznego. Podczas cyklicznych przejażdżek rowerowych po mieście i okolicach seniorzy zostali także zaznajomieni z zasadami korzystania z rowerów elektrycznych oraz zasadami bezpiecznego poruszania się na drodze.

Drugą gminą biorącą udział w testowaniu modelu był Wyszogród, gdzie w realizacji działań wzięło udział 20 senierek. Dobór aktywności testowanych w modelu w tej gminie wynikał z potrzeb seniorów i oceny możliwości realizacji działań. W ramach aktywności społecznej seniorki uczestniczyły w warsztatach rękodzielniczych z szydełkowania (40 godzin). Podczas spotkań powstały różne prace, a udział w zajęciach manualnych miał na celu realizację terapii usprawniającej oraz integrującej uczestniczki warsztatów. Zawiązane znajomości sprzyjały warsztatom artystycznym (40 godzin), w tym animacji ruchowej, muzycznej i plastycznej. Seniorki uczestniczące w projekcie szczególnie ceniły sobie również warsztaty kulinarne (24 godziny), w ramach których doskonaliły umiejętności kulinarne, poznawały przepisy z kuchni świata, wymieniały się własnymi doświadczeniami i przepisami.

W ramach animacji z wykorzystaniem nowych mediów zorganizowano dla senierek zajęcia z obsługi komputera (42 godziny), w tym nabycie podstawowych umiejętności obsługi komputera oraz zaznajomienie z zasadami bezpiecznego korzystania z internetu – robienia zakupów czy wyszukiwania potrzebnych informacji. Duże znaczenie dla realizacji modelu przypisuje się również animacji sportowej, która w gminie Wyszogród realizowana była w formie ogólnych zajęć sportowych (40 godzin), jak i zajęć nordic walking połączonych ze spacerami (40 godzin). Poprawa kondycji fizycznej, kształtowanie nawyków prozdrowotnych czy promocja aktywnego spędzania czasu to tylko część efektów, które udało się zrealizować w ramach tej aktywności.

Ciekawą alternatywą dla spędzania czasu wolnego była również potańcówka dla seniorów, w której uczestniczyli zarówno starsi, jak i młodszy mieszkańcy gminy. Potańcówka połączona była także z występem lokalnego zespołu senioralnego. W ramach inicjatyw międzypokoleniowych zorganizowano seans w kinie plenerowym, z którego skorzystali seniorzy, dorośli, dzieci i młodzież.

Boguty-Pianki to gmina wiejska, która w ramach testowania modelu umożliwiła swoim seniorom udział w programie, rozpoczynając jego realizację od marszu międzypokoleniowego. Ta inicjatywa znalazła szerokie uznanie zarówno wśród najmłodszych, jak i najstarszych uczestników marszu, którzy

udowodnili, że wspólnie spędzany czas jest wartością dla każdej grupy. Inicjatywy międzypokoleniowe kontynuowane były podczas spotkań z przedszkolakami (6 godzin). Pomysł takiego spotkania był propozycją samych seniorów, którzy wspólnie z dziećmi przygotowywali zdrowe kanapki, wili wianki z polnych kwiatów, obserwowali ptaki, słuchali opowieści i piosenek. Wspólnie spędzony czas sprzyjał integracji i przełamywaniu stereotypów dotyczących starości. Z inicjatywy seniorów zorganizowano również warsztaty historyczne (9 godzin) z uczniami szkoły podstawowej połączone ze wspomnieniami starych obrzędów. Seniorzy dzielili się swoją wiedzą historyczną dotyczącą obrzędowości regionu, rozmawiano o różnicach dotyczących warunków życia dzisiaj i przed laty. Historyczny wymiar miały również warsztaty (3 godziny), podczas których seniorzy przygotowywali wystawę własnych starych fotografii. Podczas tych spotkań ożywały wspomnienia rodzinne dotyczące ważnych wydarzeń. Cenną inicjatywą międzypokoleniową była również organizacja kina plenerowego (12 godzin), podczas seansów wyświetlano filmy przyrodnicze oraz z gatunku kina rodzinnego. Seanse cieszyły się dużym zainteresowaniem wszystkich mieszkańców gminy, którzy licznie i rodzinnie uczestniczyli w przedsięwzięciach.

Seniorzy chętnie uczestniczyli także w warsztatach literacko-kulinarnych (6 godzin) prowadzonych przez wykwalifikowanego kucharza, podczas których przygotowywane były wspólne potrawy czy dzielono się własnymi doświadczeniami kulinarnymi. Dużym zainteresowaniem cieszyły się także zajęcia z warsztatów rękodzieła (22 godziny), podczas których grupa seniorów doskonaliła umiejętności haftu krzyżkowego, przygotowując obraz św. Antoniego – patrona parafii w Bogutach-Piankach. Również warsztaty malarskie (6 godzin) prowadzone przez artystę malarza, które zorganizowane były w plenerze, w scenerii XVIII-wiecznej zagrody młynarza, sprzyjały rozwojowi animacji artystycznej. W ramach działań w projekcie zorganizowano również dwa spotkania autorskie z mieszkankami gminy Boguty-Pianki, które tworzą poezję.

Animacja z wykorzystaniem nowych mediów służyła poszerzaniu wiedzy z zakresu obsługi komputera (12 godzin) oraz użyteczności tabletów czy smartfonów (10 godzin). Znaczącą część zajęć testowanych w modelu stanowiła animacja sportowa, podczas której seniorzy chodzili na zajęcia z nordic walking (26 godzin) połączone ze spacerami tematycznymi. Odbywały się również sportowe zajęcia stacjonarne (28 godzin) w sali wyposażonej w sprzęt

sportowy dostosowany do potrzeb seniorów. Pod okiem instruktorki tańca seniorki doskonaliły warsztat taneczny (10 godzin), a przygotowane podczas zajęć układy taneczne były prezentowane podczas potańcówki (4 godziny) i innych spotkań dla seniorów.

Przez tych kilka miesięcy wspólnej pracy w projekcie seniorzy odkryli swoje możliwości, poszerzyli zainteresowania, nawiązali kontakty z rówieśnikami i młodszymi generacjami, nauczyli się nowych aktywności. Uczestnictwo w projekcie było dla większości z nich alternatywą dla biernego spędzania czasu wolnego i sposobem na codzienność. Sześć miesięcy uczestnictwa w projekcie było dla nich szansą na podjęcie różnorodnej aktywności, co łagodziło skutki pandemii i przywracało wiarę w sens życia.

To znaczy, ja więcej tam leciałam, bo ja tylko tym klubem byłam zainteresowana. Tak szczerze panu powiem, że ja dużo tu w domu rzucałam to wszystko, bo mnie tam tylko interesowało i tam, ja mając 64 lata to dzięki temu klubowi, że powstał, to ja zrobiłam sobie prawo jazdy. [kobieta, gmina wiejska]

Zaangażowanie w aktywne uczestnictwo w projekcie często wyrażane było w opiniach uczestników.

W ciągu 6 ostatnich miesięcy to już trwał ten projekt, więc na nic bardzo nie było czasu, bo codziennie były jakieś zajęcia. Oczywiście jeżeli chodzi o stronę rozrywkową, to bardzo dużo się działo, do tego jeszcze chodzę do zespołu na tańce, więc nigdy mnie wtedy w domu nie było, mąż się wkurzał, że ciągle biegam gdzieś. [kobieta, gmina miejsko-wiejska]

Udział seniorów w projekcie był dla nich szansą na zdobywanie nowych umiejętności.

Jak był projekt, to wiedziałam, że ja mam gdzieś tam na jakieś spotkanie biec, że gdzieś tam na mnie czekają, że ja będę w gronie spotkań, w gronie. Tak jak w bibliotece, to mieliśmy spotkania i z młodzieżą, i w naszym gronie, było przesympatycznie. Prowadzący te całe programy, to wszystko, były przesympatyczne panie. Tak jak nasza psycholog i wiele innych, i pan Tomek, no w ogóle naprawdę było przesympatycznie na tych zajęciach. I tak teraz po prostu jest mi czasami brak, że tak bym poszła sobie na jakieś spotkanie, tak bym poszła coś porobić. Umiałam szydełkiem,

umiem robić. Ale tkactwem nigdy się nie interesowałam, nigdy nie robiłam. A jednak, jak ja pierwszy raz zobaczyłam i poszłam na te zajęcia, to ja mówię: Chryste Panie, ja tego w życiu nie dam rady nawet zrobić. Proszę pani, nieprawda, ja zrobiłam i z tego jestem naprawdę bardzo zadowolona, z tego swojego dzieła, bo zrobiłam i gobelinę, i potraweczkę, i zakładeczkę do książki. Naprawdę było fajnie i jeszcze się nauczyłam czegoś. [kobieta, gmina miejska]

Różnorodność zajęć oferowanych w poszczególnych gminach umożliwiła seniorom dobór tych aktywności, które szczególnie cenili bądź też takich, które ich szczególnie interesowały. Dla wielu seniorów atutem tego projektu była właśnie ta różnorodność i dynamika planu zajęć, której podporządkowywali rytm swojego dnia.

To jest dobra możliwość, że nie wszystko. Bo program był rzeczywiście bardzo różnorodny i taki, że gdyby z resztą człowiek chciał we wszystkim uczestniczyć, to proszę sobie wyobrazić, że nie zdążyłby nigdzie. [kobieta, gmina miejska]

Dla innych z kolei cenna była możliwość wyboru zajęć.

No właśnie wczoraj, powiem pani, tak na ten temat z mężem rozmawialiśmy, że trudno wybrać. To takie wszystko, bo ja praktycznie tylko nie chodziłam, bo tam wyszywanie było i malowanie też przy wiatraku, bardzo fajne, śmieszne było, bo śmiali się. Z początku też nie wiedzieliśmy, od czego zacząć, a później każdemu coś tam wyszło. Ja tylko nie chodziłam na ręczne takie robótki, bo ja też ze wzrokiem mam. Mnie to się podoba, ja kiedyś wyszywałam, haftowałam, ale teraz nie. – Ze względu na wzrok nie miała pani możliwości uczestnictwa, tak? – Tak. Byłam raz, popatrzyłam i mówię: nie, to nie dla mnie. I tak się zniechęciłam i na to nie chodziłam, ale też byli zadowoleni, fajne rzeczy tam robili, bo i inne rzeczy tam robili. To fajnie też. [kobieta, gmina wiejska]

W ogólnej ocenie seniorzy doceniali wartości wynikające z uczestnictwa w projekcie, zarówno te poprawiające kondycję psychiczną, jak i fizyczną.

Wie pan, ja wszystko wspominam bardzo dobrze, bo to wszystko było tak przydatne i potrzebne dla nas ludzi starszych, nawet ten umysł był wypróbowany, żeby to wszystko jakoś działało. Mieliśmy rozwiązywanie krzyżówek i takich tam różnych,

a to na umysł też wpływało. W moim przypadku to coś z tą pamięcią się dzieje, że ja po prostu czasem zapominam i nie pamiętam, jak to nazwać nawet i nie wiem, co tam się dzieje. [kobieta, gmina wiejska]

Okazało się, że aktywności fizyczne sprzyjały pokonywaniu własnych barier.

No to najlepiej no to wiadomo, fizjoterapeuta, zajęcia sportowe i zajęcia te grupowe. To były kijki, to był marsz u nas pokoleniowy, to były z przedszkolakami spotkania, czytanie bajek, opowiadanie, to było w szkole takie w kręgu historii, w kręgu obrzędów to było spotkanie. No i te wycieczki to były takie poznawcze i zajęcia taneczne. One nam najtrudniej szły. No ale było zainteresowanie nimi. [kobieta, gmina wiejska]

Możliwości rozwijania aktywności sportowych są dla seniorów bardzo istotnym elementem podtrzymującym zdrowie fizyczne. Regularne wykonywanie ćwiczeń nie tylko jest ważnym elementem profilaktyki chorób wieku starszego, ale także pozytywnie wpływa na opóźnianie procesu starzenia się organizmu. Aktywność fizyczna seniorów powinna być dla nich bezpieczna oraz dostosowana do potrzeb i możliwości. Zaleca się, aby aktywność ruchowa osób starszych obejmowała ćwiczenia wytrzymałościowe, siłowe i rozciągające, co też zostało uwzględnione w testowanym modelu.

Na pewno to, że coraz częściej wychodziłam z domu i brałam udział w różnych tych zajęciach z grupą. Nie sama, nie samotnie jeździłam rowerem, tylko po prostu z grupą. Wyjeżdżaliśmy nawet rowerami. Też czasami organizowaliśmy sobie takie wycieczki 10 kilometrów i 10 kilometrów z powrotem, ale robiliśmy to w grupie. Jazda rowerem dla starych ludzi to też troszeczkę jest już niebezpieczne, bo nie ma gdzie wyjechać po prostu. Na taką drogę normalną wojewódzką czy powiatową to strach wyjeżdżać po prostu, bo za duży ruch samochodów. [kobieta, gmina wiejska]

Uczestnicy projektu zwrócili również uwagę na bardzo istotny element wypracowany podczas zajęć sportowych, a chodzi o integrację uczestników podczas zajęć grupowych i budowanie środowiska wsparcia.

No i na rowerze jeździłam też. I gimnastyka to jest w starszym wieku, to jest tak bardzo potrzebna. No bardzo potrzebna. No i kijki. Chodziliśmy na kijki. Były

dziewczyny takie fajne. Bo pomagały, co tam, jak człowiek nie mógł. I wycieczki były, i naprawdę, no i mieliśmy i dwie wycieczki przecież piękne. Na tej trzeciej nie mogłam być, bo nie było mnie tutaj. Ale tak, to i wycieczki bardzo fajne, takie te, co mieliśmy. I pierwsza i druga, naprawdę. [kobieta, gmina miejska]

Szczególną rolę w procesie starzenia się przypisuje się kontaktom społecznym w najbliższym środowisku zamieszkania, które najczęściej ma źródło w sieciach relacji sąsiedzkich i rodzinnych. Osoby starsze, ze względu na wiek, są potencjalnie bardziej niż inne grupy narażone na utratę sprawności, oczywiście stosownie do indywidualnego procesu starzenia się. Dodatkowo specyfika problemów psychospołecznych osób starszych implikuje zapotrzebowanie na wsparcie, udzielane najczęściej przez członków rodziny, grupy sąsiedzkie i rówieśnicze. Dlatego ważnym elementem modelu było zaproponowanie takich aktywności, które sprzyjałyby nawiązywaniu tych ważnych relacji.

Tak, nawiązałam, nawiązałam nowe znajomości i jestem naprawdę zadowolona z tego, bo fajnych ludzi, wspaniałych ludzi spotkałam, zapoznałam. Wcześniej to ja nie, nie jeździłam, siedziałam w domu, więc no nie spotykałam się, tak o, dzień dobry, dzień dobry, więc nie miałam żadnej styczności z tą osobą, ale jak później no to miałam styczność, to jest inaczej, usiąść, porozmawiać w cztery oczy, czy jak tylko powiedzieć dzień dobry pani, czy coś tam, prawda? [kobieta, gmina wiejska]

Spotkanie ze znajomym, wspólne plany i działania czy zwykła rozmowa telefoniczna mają dla seniorów bardzo duże znaczenie.

Oczywiście, nowe znajomości. Tym bardziej, że jak człowiek może włączy się do tego wieku, akurat już taki starszy, to właśnie, jeżeli nie może gdzieś pójść, bo nieraz. To nawet na tym telefonie z kimś rozmawia, to już ten czas inaczej zleci. Jak najwięcej znajomości to jest właśnie bardzo, bardzo korzystne dla nas w takim starszym wieku, spotykać się z ludźmi. [kobieta, gmina miejsko-wiejska]

Dla większości seniorów nawiązanie relacji i kontakty koleżeńskie okazały się na tyle silne, że nawet po zakończeniu projektu nadal są utrzymywane.

No pewnie. No i mamy kontakty do dziewczyn, do koleżanek. Można przedzwonić. Można, no w jakiejś takiej potrzebie, czy tam coś pomoże, czy wyjaśni, czy tam

podpowie coś. To jest bardzo ważne, powiększył się krąg przyjaciół, prawda. No i to, żeby po prostu wyjść z domu. Żeby wyjść z domu. [kobieta, gmina miejska]

Właściwe relacje międzypokoleniowe są istotnym elementem każdego rozwiniętego społeczeństwa, a sposobem na ich budowanie jest dialog między pokoleniami. Służy to przede wszystkim przeciwdziałaniu i zapobieganiu problemom społecznym, sprzyja lepszemu zrozumieniu potrzeb poszczególnych generacji, uwrażliwia na zmiany wynikające z upływającego życia. Stosowanie praktyk międzypokoleniowych będzie również ułatwiać rozwiązywanie problemów lokalnych. Działania międzypokoleniowe najczęściej postrzega się jako rodzaj wsparcia udzielanego osobom starszym, czy jako formę przeciwdziałania powielaniu stereotypów dotyczących starości. Nie należy jednak zapominać o korzyściach płynących z inicjatyw międzypokoleniowych dla całej społeczności lokalnej.

To znaczy my chodziliśmy do dzieci do przedszkola i uczyliśmy ich pleść wianki, kanapki im tam robiliśmy, także mieliśmy takie spotkania nawet w szkole – opowieści o dawnych czasach, jak to było, jakie były zwyczaje. To przekazywaliśmy młodym i oni się tym interesowali, cieszyli się z tych rozmów, z tych spotkań. [kobieta, gmina wiejska]

Tworzenie dialogu międzypokoleniowego ma swoje odbicie we włączaniu różnych środowisk w rozwój społeczności lokalnej i działań na rzecz tego środowiska. Docenili to również seniorzy testujący model, dla których spotkania z dziećmi w szkole podstawowej czy młodzieżą były ważnym elementem integracji.

No to braliśmy w bibliotece i był taki tandem międzypokoleniowy i to już było też bardzo fajne. Bo ta młodzież naprawdę taka dojrzała, mądra i tam akurat, no, przyszła i była z nami, także oni się, on na początku może ta, czyli trochę skrzepowani, że to starsi ludzie i nie mieli tak do czynienia może i tak, że to tak trochę, trochę byli tacy, można powiedzieć, lekko wycofani. No, ale w miarę spotkań się rozluźnili i potem to już naprawdę taka więź była i już przy tym pieczeniu pierników i w ogóle, no to było i śmiechu, i zabawy, i dyskusji, i podpowiedzi. I z jednej strony, i z drugiej strony oni przepisy brali od tych starszych, a my z kolei od nich. No i o szkole i o rodzinie, i o domu, i się otworzyli, że opowiadali bez problemu i było naprawdę bardzo

fajnie. I to było czworo młodzieży, czwórka młodzieży, dwie dziewczynki i dwóch chłopców. [kobieta, gmina miejska]

Przez sześć miesięcy testowania modelu, seniorzy nawiązali nowe kontakty koleżeńskie, chętnie uczestniczyli we wszystkich inicjowanych zajęciach, ale także byli inicjatorami oddolnych spotkań i aktywności. Często towarzyszył temu element zabawy i spontaniczności, były również planowane spotkania związane z określoną aktywnością, jak np. spacer, ognisko, przejażdżka rowerowa.

Wiem, że jedna rzuciła jakieś takie hasło i tańczymy, która lepiej tańczyła to właśnie pokazywała te figury. To śmiechu było, wie pani, tyle, bo niektóre właśnie tu jest jakiś taki zespół też taneczny ludowy. Pokazały te figury, nas tam wciągnęły i zaczęliśmy wszyscy tak właśnie tańczyć, tą muzykę puściły i tak właśnie fajnie było. [kobieta, gmina miejsko-wiejska]

W zasadzie wszystkie realizowane w modelu działania spotkały się z pełną akceptacją uczestników, którzy wielokrotnie wyrażali prośbę o kontynuację rozpoczętych działań, oferując również własne zaangażowanie.

Żeby to trwało dalej, ja bym chciała. To znaczy, tak i na rowerze, i kijki, i gimnastyka, i psycholog, i spotkania. I pieczenia jakieś tam, coś kulinarne. Nawet i ja mogę się udzielić też. Bo dużo umiem. I z włoskiej kuchni mogę coś powiedzieć. To ja też mogę zaprezentować coś. No, także ja bym chciała, no w dalszym ciągu jeszcze, żeby to trwało. [kobieta, gmina miejska]

Zrealizowane w modelu aktywności dowodzą jednoznacznie o znaczącej roli projektu dla aktywności społecznej seniorów, która podczas pandemii została mocno ograniczona. Mimo że aktywność seniorów testujących model wynikała z ich indywidualnych możliwości, to każdy uczestnik ocenił podjęte działania bardzo pozytywnie, dając temu wyraz w opiniach wygłaszanych podczas wywiadów.

WNIOSKI

Możliwość uczestnictwa w projekcie była dla wszystkich seniorów szansą na poprawę jakości życia w każdym wymiarze. Podczas zajęć sportowych pracowali nad swoją kondycją fizyczną, zajęcia z rękodzieła i warsztaty artystyczne pozytywnie wpływały na zachowanie sprawności intelektualnej i manualnej. Wspólne pieczenie ciasta, robienie sałatek, lepienie pierogów to wspaniałe okazje do wymiany doświadczeń i spędzania czasu razem. Muzyka, taniec i śpiew od dawna uznawane są za środki terapeutyczne. A dodatkowo w tym wszystkim jest drugi człowiek, który jest w podobnym wieku, ma podobny stan zdrowia i też potrzebuje kontaktu i akceptacji. Te wszystkie składowe elementy wpłynęły na sposób i możliwość testowania modelu.

W wymiarze indywidualnym szczególne znaczenie przypisuje się możliwości nawiązania i podtrzymywania kontaktów towarzyskich. To poprzez uczestnictwo w zajęciach grupowych seniorzy mieli możliwość nawiązania nowych bądź rozwinięcia już istniejących kontaktów koleżeńskich, które jak wskazano w wywiadach, cały czas są podtrzymywane. Służy to podejmowaniu samodzielnych inicjatyw aktywizujących, które są konsekwencją nabycia podczas testowania modelu pewnych prozdrowotnych nawyków. Bardzo cenne jest również to, że zbudowana została sieć kontaktów koleżeńskich, która służy podtrzymywaniu wzajemnych relacji oraz niesieniu pomocy, jeśli taka jest potrzebna. Udało się również zwrócić uwagę na istotę relacji międzypokoleniowych i ich znaczenie dla każdej generacji oddzielnie oraz na tworzenie całej wspólnoty lokalnej. Efektem dodanym działań projektowych jest np. *Kronika interaktywna*, która została opracowana i przygotowana przez uczestniczkę projektu p. Annę Rośleń (Przasnysz)¹⁸.

Za szczególnie ważne przy ocenie wdrażania modelu w wymiarze społecznym uznaje się bardzo duże zaangażowanie różnych instytucji, takich jak: jak urząd miasta/gminy, ośrodki pomocy społecznej, biblioteki publiczne, muzea, szkoły, ochotnicza straż pożarna, ośrodek sportu i rekreacji, domy kultury, stowarzyszenia, koła gospodyń wiejskich, a także parafie – wszystkie one tworzyły w ten sposób sieć wsparcia. Instytucje te nie tylko realizowały swoje działania

¹⁸ A. Rośleń, *Kronika interaktywna*, <https://view.genial.ly/6330ae925cee5e0011370e26/presentation-kronika-projektu> (dostęp: 30 kwietnia 2023).

wynikające z modelu, ale również ze sobą bardzo mocno współpracowały, co przełożyło się na ostateczną ocenę testu.

Znaczące jest również to, że udało się w ramach podjętych działań nie tylko zwrócić uwagę na potrzeby niesamodzielnych seniorów, ale także stworzyć dla nich odpowiednią ofertę wsparcia. Działania te miały charakter bardzo innowacyjny, wiązały się z dużym ryzykiem realizacji, a w konsekwencji okazały się sukcesem projektu. Jest to dowód na to, że niesamodzielność jest bardzo zróżnicowana, a odpowiedni dobór metod i technik wsparcia może stworzyć nowe szanse dla funkcjonowania seniora.

BIBLIOGRAFIA

- Chabior A., *Aktywność i aktywizacja społeczna osób starszych*, w: *Starzenie się i starość w perspektywie pracy socjalnej*, red. A. Chabior, A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, Warszawa 2014.
- Chabior A., *Aktywność społeczna ludzi starszych*, w: *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, A. Fabiś, J.K. Wawrzyniak, A. Chabior, Kraków 2015.
- Dyczewski L., *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin 1994.
- Kamiński A., *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1980.
- Kawińska M., *Partycypacja społeczna seniorów. Nowe oblicze starzejącej się populacji?*, w: *Praca socjalna wobec wyzwań współczesności*, t. 2, red. E. Bojanowska, M. Kawińska, Warszawa 2016.
- Kawińska M., *Personalistyczna wizja starości*, Warszawa 2021.
- Kozaczuk L., *Terapia zajęciowa w domach pomocy społecznej. Poradnik metodyczny*, Katowice 1999.
- Kumaniecki K., *Słownik łacińsko-polski. Według słownika Hermana Mengego i Henryka Kopii*, Warszawa 1984.
- Matejczuk J., *Zaangażowanie w działalność społeczności lokalnej jako szansa rozwoju dla seniorów*, w: *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, red. A.I. Brzezińska i in., Poznań 2007.
- Mielczarek A., *Człowiek stary w domu pomocy społecznej*, Toruń 2010.
- Rynkowska D., *Rola i znaczenie aktywności społecznej seniorów*, „Annales I – Philosophy and Sociology” vol. XLI (2016), no. 2.
- Słabiak T., *Rola aktywności osób starszych w przezwyciężaniu kryzysów starości – wybrane aspekty*, „Homo et Societas. Wokół Pracy Socjalnej” 2021, nr 6.
- Szatur-Jaworska B., Błedowski P., Dziągiewska M., *Podstawy gerontologii społecznej*, Warszawa 2006.
- Wawrzyniak J.K., *Starość człowieka – szanse i zagrożenia: implikacje pedagogiczne*, Warszawa 2014.
- Wnuk W., *Różne obszary opieki nad ludźmi starszymi. Implikacje edukacyjne*, w: *Nauczyciel andragog w społeczeństwie wiedzy*, red. W. Horyń, J. Maciejewski, Wrocław 2007.

STRESZCZENIE

Podejmowanie aktywności przez seniorów przyczynia się do zaspokajania ich potrzeb w obszarze rozwoju osobistego, poczucia własnej wartości, przynależności, realizowania planów życiowych, przystosowania się do zmieniających się uwarunkowań społecznych, kulturowych, ekonomicznych, ale przede wszystkim – własnych możliwości. Sama aktywność społeczna będzie już rozwijana w ramach określonych ról społecznych, a podejmowane inicjatywy aktywizujące powinny być odpowiedzią na zaspokajanie potrzeb zarówno grup społecznych, jak i jednostek. Dzięki realizowanym aktywnościom osoby starsze łatwiej przystosowują się do nowych sytuacji, rozwijają swoje zainteresowania, mają wypełniony czas wolny, utrzymują kontakty towarzyskie, a przede wszystkim lepiej radzą sobie w sytuacjach stresogennych i kryzysowych.

Słowa kluczowe: aktywność, potrzeby, seniorzy, wsparcie

RAFAŁ WIŚNIEWSKI

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Wydział Społeczno-Ekonomiczny
Instytut Nauk Socjologicznych

MICHAŁ RYDZEWSKI

Narodowe Centrum Kultury

DOMY KULTURY I ICH POTENCJAŁY WOBEC WYZWAŃ LOKALNEJ POLITYKI SENIORALNEJ

Według danych GUS-u w Polsce funkcjonuje 2530 domów, centrów i ośrodków kultury¹. Ich definicyjny podział jest dość nieostry, co wynika zarówno z zaszłości historycznych, jak i nieprecyzyjnych obramowań prawnych, o czym niżej. Oprócz cech dystynktywnych zawiera dość trudną do zoperacjonalizowania część wspólną.

Dom kultury to instytucja kultury prowadząca wielokierunkową działalność społeczno-kulturalną, mieszcząca się w odrębnym, specjalnie wzniesionym lub zaadoptowanym budynku z salą widowiskowo-kinową, z odpowiednio przystosowanymi pomieszczeniami i urządzeniami do prowadzenia specjalistycznej działalności kulturalnej. **Ośrodek kultury** to wielofunkcyjna instytucja kultury o charakterze środowiskowym, integrująca wokół wspólnego programu działalność istniejących w danej miejscowości autonomicznych instytucji kultury, jak również urządzeń rekreacyjno-sportowych i zakładu usług gastronomicznych [...]. **Centrum kultury** to instytucja kultury prowadząca wielokierunkową działalność animacyjną, polegającą na inicjowaniu, pobudzaniu i wspieraniu aktywności kulturalnej grup społecznych i środowisk lokalnych [...].²

¹ GUS, *Kultura i dziedzictwo narodowe w 2021 roku*, Kraków 2022, Dział V, tabl. 1(77).

² R. Wiśniewski, G. Pol, R. Pląsek, A. Bąk, *Oswajając zmienność. Kultura lokalna z perspektywy domów kultury*, Warszawa 2021, s. 47-488.

Wskazane powyżej trzy grupy instytucji zwyczajowo opatrywane są zbiorczą nazwą „dom kultury” i traktowane łącznie jako odrębna kategoria o szczególnym statusie wśród instytucji kultury. Można zatem przyjąć, że określenie „dom kultury” odnosi się do instytucji, która – w odróżnieniu od placówek artystycznych – z założenia ma: prowadzić „wielokierunkową działalność społeczno-kulturalną”, mieć charakter lokalny, środowiskowy, prowadzić działalność animacyjną oraz inicjować, pobudzać i wspierać aktywność kulturalną środowisk lokalnych.

Należy w tym miejscu zauważyć, że tak zdefiniowane pojęcie „domu kultury” może dotyczyć podmiotów o dość różnym statusie formalnym. W bazie GUS-u widnieją placówki o opisanych cechach będące: domami kultury prowadzonymi przez organizacje pozarządowe, spółdzielczymi domami kultury prowadzonymi przez spółdzielnie mieszkaniowe bądź wspólnoty osiedlowe, młodzieżowymi domami kultury, czyli placówkami oświatowo-wychowawczymi, wreszcie samorządowymi jednostkami organizacyjnymi, działającymi na podstawie ustawy o samorządzie gminnym. Domy kultury w wąskim tego słowa rozumieniu, a zatem samorządowe instytucje kultury, działające w oparciu o art. 9 Ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, stanowią rzecz jasna największą grupę, trzeba jednak pamiętać, że nie jedyną. W dalszej części artykułu skupimy się na tych właśnie, wąsko pojmowanych domach kultury, ze względu na ich systemowe znaczenie, wynikające z logiki prawnej ustaw samorządowych. Na potrzeby badań ilościowych domów kultury, zrealizowanych w 2019 roku, Narodowe Centrum Kultury (NCK) ustaliło ich liczbę na 2185 instytucji w skali kraju³.

W definiowaniu zakresu znaczeniowego pojęcia wypadało odwołać się do definicji GUS-u z dość prozaicznego powodu – w polskim systemie normatywnym trudno doszukać się sformalizowanej definicji domu kultury. Nie istnieje również skonkretyzowany jeden model działania instytucji. Ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej z 1991 roku (dalej: UODK) jest podstawą organizacji życia kulturalnego w wymiarze lokalnym. Definiuje ona czym jest działalność kulturalna (art. 1 – tworzenie, upowszechnianie i ochrona kultury), określa zakres odpowiedzialności poszczególnych interesariuszy za organizację polityki kulturalnej. Kluczowe znaczenie ma art. 9 UODK wiążący organizację życia z działaniami samorządu terytorialnego i wskazujący,

3 Tamże.

że „prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym”.

Zgodnie z art. 16 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: „Ogół mieszkańców jednostek zasadniczego podziału administracyjnego stanowi z mocy prawa wspólnotę samorządową”. Samorządność oznacza zatem usystematyzowany sposób rozwiązywania własnych spraw na własną odpowiedzialność przez instytucje stanowiące sposób organizacji wspólnoty. Podstawową jednostką samorządu terytorialnego jest gmina. Ustawa z 1990 roku o samorządzie gminnym wskazuje, że „do zakresu działania gminy należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów” (art. 6) oraz że do zadań własnych gminy należy „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty”, również w zakresie kultury, w tym: prowadzenie bibliotek gminnych i innych instytucji kultury (art. 7). Art. 9 UODK wskazuje, że „jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym”. To właśnie ten zapis ustawy przesądza o „systemowości” domów kultury będących samorządowymi instytucjami kultury. Są one bowiem narzędziami realizacji konkretnych lokalnych polityk publicznych, organizowanymi przez właściwy organ samorządu, finansowanymi ze środków publicznych i statutowo mają konkretne zobowiązania wobec danej wspólnoty. Samo ich istnienie stanowi wyraz zobowiązania lokalnych liderów formalnych do wzięcia odpowiedzialności za kształtowanie wspólnoty samorządowej. Różnorodność tych wspólnot jest zapewne powodem tego, że statusy faktyczne konkretnych domów kultury w konkretnych gminach cechują się znaczącym zróżnicowaniem, wynikającym z lokalnych kontekstów. Zakres i jakość działań konkretnego domu kultury w konkretnej społeczności rodzą się i ewoluują na styku różnych grup lokalnych aktorów; w sposób konsensualny i demokratyczny lub zamknięty na komunikację; w postaci autorskiej koncepcji dyrektora albo w postaci jasno określonej przez lokalne władze (w sposób transakcyjny). Czynniki zewnętrzne są tylko jednym z elementów owej transakcji. Element ten został uwypuklony we wspomnianych programach badawczych Narodowego Centrum Kultury z 2019 roku. Autorzy monografii na podstawie badań ilościowych i jakościowych opracowali pięć podstawowych typów domów kultury. Są to:

- *usieciowieni animatorzy wspólnoty* – priorytetowo traktują aktywizację społeczeństwa obywatelskiego; pracują na rzecz budowy lokalnego kapitału społecznego, kładą nacisk na zachęcanie do współtworzenia kultury

i wyznaczania jej kierunków w wymiarze lokalnym; cechuje ich duży stopień autonomii działań;

- *lokalni liderzy kultury* – funkcjonują przede wszystkim jako animatorzy amatorskiego ruchu artystycznego i w obrębie promowania dziedzictwa lokalnego;
- *zorganizowani zleceniobiorcy* – działają jako lokalne organizacje impresaryjne i dostarczające oferty kulturalnej; postrzegają swoją rolę w obszarze wąsko pojmowanej kultury, bez większej aktywności w obszarze włączania grup odbiorców w realne działania; cechuje ich niski stopień autonomii w kreowaniu polityki kulturalnej;
- *strażnicy tradycji* – dużą wagę przywiązują do wsparcia samorządu w organizacji różnego rodzaju obchodów świąt państwowych i narodowych; zaangażowani w samorząd lokalny na poziomie wykonawczym, a nie kreowania polityki; istotne dla nich jest przeżywanie wspólnoty w świętowaniu;
- *gospodarze domu spotkań* – łączą aktywizację społeczności z działaniami impresaryjnymi i zapewnieniem mieszkańcom spędzenia wolnego czasu; duży nacisk kładą na wymiar frekwencyjny i możliwość uczestnictwa bardzo różnych osób w przestrzeni stworzonej w ramach instytucji⁴.

Analiza powyższego zestawienia ujawnia, że „działania animacyjne” stanowią kluczowy wyróżnik tej kategorii placówek na tle innych instytucji kultury. Nie ma bowiem innych instytucji, które same rozumieją swoje działanie jako działanie budujące – animujące właśnie – społeczność lokalną i lokalną wspólnotę. Z jednej strony potwierdza to opisane wyżej definicje stosowane w statystyce publicznej, z drugiej – wskazuje na społeczną autodefinicję animatorów kultury i powszechne przekonanie o społecznych zobowiązaniach instytucji.

Zgodnie z logiką, w której autodefinicja domów kultury obejmuje wizję samych siebie jako instytucji odpowiedzialnych za rozwój kapitału społecznego i budowanie więzi w społeczności lokalnej, jest istotą społecznościowego modelu placówki, od dłuższego czasu traktowanego jako dominujący zarówno przez środowisko praktyków i animatorów kultury, jak i przez Narodowe Centrum Kultury jako instytucję w pewien sposób referencyjną dla domów kultury⁵. Model ten wdrażany jest w co najmniej kilku działaniach NCK-u,

⁴ Tamże, s. 182.

⁵ *Badanie ewaluacyjne programu Dom Kultury+: Dom Kultury+ 2010-2011 oraz Dom Kultury+ Inicjatywy Lokalne 2013, 2014, 2015, 2016. Raport końcowy*, Ośrodek Ewaluacji, Warszawa 2017;

które jako państwowa instytucja kultury statutowo niejako uprawnione jest do profesjonalizacji i wspierania rozwoju kompetencyjnego domów kultury. NCK prowadzi działania sieciujące i szkoleniowe (projekty „Konwersja cyfrowa domów kultury”, „Zaproś nas do siebie”, „Forum Pracuj w kulturze” czy „Ogólnopolska Giełda Projektów”), ale przede wszystkim koordynuje od 2013 roku program dotacyjny z komponentem profesjonalizacyjnym „Dom Kultury+ Inicjatywy lokalne”. Rokrocznie w programie uczestniczy 50 domów kultury. Doświadczenie programu jest o tyle ważne, że wprost wdraża mechanizmy wspierające strukturę domu kultury jako instytucji opartej na działaniach partycypacyjnych i współpracy ze społecznością lokalną. Ewaluacja pierwszych kilku edycji programu, przeprowadzona na zlecenie NCK-u w 2017 roku, wyodrębniła – na podstawie doświadczeń beneficjentów i analizy teleologicznej regulaminu programu – cechy modelowego domu kultury. Są to m.in.:

- funkcjonowanie w oparciu o analizę lokalnej sytuacji społecznej,
- aktywne uczestniczenie w życiu społecznym w danej gminie,
- otwartość na wszystkie grupy społeczne,
- integrowanie społeczności lokalnych za pomocą działań kulturalnych,
- przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i jego skutkom,
- moderowanie dialogu w społeczności lokalnej,
- budowanie postawy otwartości⁶.

Jest to rozwinięta definicja „społecznego domu kultury”, a więc bardziej *community center* niż *house of culture*. Model ten, z grubsza rozpięty między „usieciowionymi animatorami wspólnoty” a „gospodarzami domu spotkań” z typologii zaproponowanej przez NCK, zyskał powszechną akceptację właściwie, jak dotąd, nie poddawaną krytycznej analizie. Już w 2017 roku Ośrodek Ewaluacji wskazywał, że idea „społecznego domu kultury” realizowana była również w ośrodkach, które nie uczestniczyły bezpośrednio w programie „Dom Kultury+”. Z kolei przywołane badania NCK-u wskazują, że większość domów kultury ma świadomość potrzeb społecznych swoich odbiorców i gotowość do animowania wspólnoty lokalnej⁷.

Powyższa definicja niesie za sobą pewną konsekwencję: jeżeli przyjmiemy społecznościową wizję domu kultury jako obowiązującą, przyjmujemy, że „działalność kulturalna”, o której mowa w UODK, nie jest celem samym w sobie,

R. Wiśniewski, G. Pol, R. Pląsek, A. Bąk, dz. cyt.

6 Badanie ewaluacyjne programu Dom Kultury+..., dz. cyt.

7 R. Wiśniewski, G. Pol, R. Pląsek, A. Bąk, dz. cyt.

a narzędziem do osiągnięcia celów ważnych społecznie. Tym samym nazwa „dom kultury” staje się o tyle nietrafna, że kultura nie stanowi ostatecznego celu funkcjonowania organizacji. Na ten fakt zwrócili uwagę również autorzy *Oswajając zmienność...*, pisząc, iż „konieczne wydaje się podjęcie na nowo dyskusji [...], mimo że brzmi to tautologicznie – nad miejscem kultury w domu kultury”⁸.

Jak można zauważyć, współczesne rozumienie domu kultury wskazuje jako podstawową formę działań prowadzenie animacji kultury. Animacja kultury jest dyscypliną praktyczną – zestawem metod i narzędzi pracy, stąd jej definicja jest dość szeroka i zarazem nieostra. Najczęściej pojmuje się ją jako sposób zagospodarowania przestrzeni publicznej, sfery pomiędzy zindywidualizowaną prywatnością a sformalizowanymi strukturami organizacyjnymi – we wspomnianej wyżej publikacji NCK-u jeden z rozdziałów odnoszący się do funkcji domów kultury zatytułowany jest słusznie „Między państwem a rodziną”⁹. Animacja stanowi wkroczenie w przestrzeń publiczną poprzez konkretne działania mobilizujące jednostki do pojęcia aktywności innej niż prywatna – z założenia inspirowane więc wszelkie działania oddolne, niezależne od struktur formalnych, chociaż nadaje im strukturę, a zatem nieco „formalizuje”. Animacja jest więc zestawem narzędzi, który spotyka sferę publiczną i prywatną: pobudza aktywność społeczną i zagospodarowuje przestrzeń publiczną¹⁰.

Mówiąc o domach kultury, mamy zatem obraz instytucji rozpiętych pomiędzy (1) działalnością kulturalną i (2) zaangażowaniem w sprawy wspólnot lokalnych, dla których główną istotą pracy jest animacja społeczna i kulturalna. Za pierwszą z opisanych wyżej identyfikacji przemawia siła tradycji, realnie prowadzonych działań kulturalnych i przedsięwzięć artystycznych i ich finansowania – na znaczną skalę – w ramach programów dotacyjnych dedykowanych do sektora kultury ze środków pozostających w dyspozycji ministra właściwego ds. kultury. Ale druga perspektywa, jak wskazano wyżej, również jest eksplorowana, i to nie tylko przez badaczy, a przez samych aktorów czynnych w środowisku domów kultury. Z komunikatu z badań NCK-u zrealizowanych w kwietniu i maju 2022 roku¹¹ wynika, że aż 94 proc. badanych

8 Tamże, s. 179.

9 Tamże, s. 62.

10 E. Bobrowska, *Animacja jako budowanie demokracji w kulturze*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2019, nr 20; R. Wiśniewski, M. Rydzewski, *Domy kultury we wspólnotach lokalnych. Normy i praxis. Instytucje i ich interesariusze*, „Polityka Społeczna” 2022, nr 9.

11 *Czy to już koniec kłopotów? Domy kultury po pandemii. Komunikat z badania Narodowego Centrum Kultury*, NCK 2022, www.nck.pl (dostęp: 2 grudnia 2022).

domów kultury prowadziło działania na rzecz uchodźców, przy czym większość z nich wychodziła poza zunifikowany zakres działań instytucji kultury. 66 proc. respondentów wskazywało prowadzenie zbiorów charytatywnych (żywność, odzież itp.), 27 proc. – koordynację działań międzyinstytucjonalnych, 19 proc. – koordynację wolontariatu, zaś 16 proc. – prowadzenie grup wsparcia. Taka skala zaangażowania, dalece wykraczająca poza „czystą” działalność kulturalną, wskazuje, że aktywizm społeczny jest w domach kultury przestrzenią rozpoznaną i traktowaną jak własna, swoistym „obowiązkiem służbowym”. W jakimś stopniu zaangażowanie domów kultury w akcje pomocowe wynikało zapewne z zapotrzebowania zgłoszonego przez organizatorów. Po części jednak były to działania samorządne, które wynikają wprost z autopostrzegania misji i sensu działania domów kultury przez zatrudnionych w nich ludzi.

Wspomniano wyżej, że działalność domu kultury ma pewien kontekst transakcyjny. Dom kultury jako instytucja, której organizatorem jest samorząd lokalny, jest elementem lokalnej polityki publicznej: sekwencji pomysłów, diagnoz i idei oraz ich konkretyzacji w formie działań, wreszcie konsekwencji tych działań mających wpływ na funkcjonowanie obywateli. Mapę interesariuszy domów kultury próbował opisać Piotr Zbieranek, badając proces formułowania polityk publicznych w dziedzinie kultury. Obejmowała ona: (1) lokalnych decydentów politycznych, nadających priorytety i określających kierunki działań, a przy tym dysponujących możliwością kierowania strumienia środków publicznych, (2) różnego rodzaju nieoczywistych aktorów, aktywistów, artystów, przedstawicieli grup nacisku, (3) odbiorców i uczestników działań kulturalnych, czyli po prostu społeczność¹². Zdaniem Zbieranka mapa ta ma charakter koncentryczny. Zdecydowanie inną perspektywę nakreślamy, wskazując na niekoniecznie koncentryczny układ oddziaływań, a także na kontekst samych pracowników domów kultury i poziom autonomii danej instytucji. Zarówno samo zjawisko, jak i stopień autonomizacji zależą od wielu lokalnych czynników, niemniej jednak są faktem i niekiedy instytucje tworzą własny świat, prowadząc politykę samodzielną, a nawet alternatywną wobec nominalnych organizatorów. Wynika to z jeszcze jednego istotnego faktu – działania w polu animacji kultury powodują, że domy kultury przyczyniają się do włączenia osób

12 P. Zbieranek, *Demokratyczna kultura. Proces formułowania polityk publicznych w zakresie kultury*, Gdańsk 2021, s. 259 i nn.

z kręgu zewnętrznego do współdecydowania i dyskursywnego uczestnictwa w kulturze poprzez partycypacyjny model działania wielu domów kultury¹³.

KULTURA LOKALNA JAKO ELEMENT POLITYKI SPOŁECZNEJ

Wcześniej poświęcono uwagę działalności kulturalnej na poziomie lokalnym jako elementowi zarządzania wspólnotą lokalną, czyli szeroko rozumianej polityce społecznej. Taka wizja znalazła swój wymiar legislacyjny w decyzji ustawodawcy z 2019 roku. Ustawa z dnia 19 lipca 2019 o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych (dalej UCUS) wprowadziła w art. 2 definicję „usług społecznych”, które oznaczają działania „podejmowane przez gminę w celu zaspokajania potrzeb wspólnoty samorządowej, świadczone w formie niematerialnej bezpośrednio na rzecz osób, rodzin, grup społecznych, grup mieszkańców o określonych potrzebach lub ogółu mieszkańców”. Mają one zatem mocne zakotwiczenie zarówno w opisywanej wyżej filozofii samorządności, jak i w ustawie o samorządzie gminnym (przypomnijmy art. 7: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty”). Art. 2 UCUS wymienia kategorie tematyczne usług społecznych, wśród nich działania z zakresu kultury i pobudzania aktywności obywatelskiej.

Ustawodawca potraktował zatem prowadzenie działalności kulturalnej przez gminy jako element usług społecznych. Nie wskazując wprost (w UCUS nie ma żadnych odniesień do samorządowych instytucji kultury), uznał, że statutowa działalność domów kultury jest realizacją usług społecznych. Ta konstatacja jest potraktowana jako oczywistość; kultura i pobudzanie aktywności są jednymi z 14 wymienionych obszarów tych usług. Pytanie zatem: czy wynika ona z ustaleń eksperckich albo dłuższej tradycji instytucjonalnej, na którą powołać się mogli twórcy ustawy?

W uzasadnieniu projektu UCUS wyraz „kultura” w kontekście przypisania konkretnych działań i bez powiązania z kulturą fizyczną pojawia się zaledwie raz:

13 R. Wiśniewski, M. Rydzewski, dz. cyt.

[...] usługi społeczne oznaczają działania podejmowane przez gminę [...] w celu zaspokajania potrzeb wspólnoty samorządowej. Świadczone są one w formie niematerialnej bezpośrednio na rzecz osób, rodzin, grup społecznych, grup mieszkańców o określonych potrzebach lub ogółu mieszkańców. Z racji niematerialnego charakteru usług społecznych wynika ich specyficzna cecha, tj. nietrwałość i brak powstania w wyniku ich zrealizowania dóbr materialnych. Ww. zakresy działań gminy obejmują: politykę prorodzinną, wspieranie rodziny, system pieczy zastępczej, pomoc społeczną, promocję i ochronę zdrowia, wspieranie osób niepełnosprawnych, edukację publiczną, przeciwdziałanie bezrobociu, kulturę, kulturę fizyczną i turystykę oraz pobudzanie aktywności obywatelskiej, i stanowią katalog zamknięty¹⁴.

W podsumowującej pracę koncepcyjną i wdrożeniową nad ustawą UCUS publikacji Instytutu Pracy i Spraw Społecznych zamieszczono szersze rozważania definicyjne usług społecznych stanowiące swoisty przegląd stanowisk zagranicznej literatury przedmiotu, próbę poszukania poszerzonych definicji w różnych aktach prawnych w Polsce¹⁵. Interesującym elementem ekspertyzy jest zestawienie elementów działań różnych instytucji samorządowych, które na pewno można uznać za usługi społeczne. Nie ma wśród nich usług kulturalnych. Termin „kultura” nie pojawia się również w artykule Bohdana Skrzypczaka, omawiającego więziotwórcze aspekty działania CUS-ów, które przecież wprost wyjęte są z działań realizowanych przez domy kultury. Skrzypczak jasno wskazuje praktykę działań dla społeczności, których celem jest przysporzenie jej członkom korzyści lub pożytków oraz działań ze społecznością, w których chodzi o uruchomienie procesów, aby społeczność sama sobie te korzyści przysparzała¹⁶. Jest to idea wprost przywoływana w piśmiennictwie opisującym założenia programu „Dom Kultury+” i skutecznie w nim realizowana. Również w proponowanej definicji animacji społecznej w rozumieniu działania CUS-ów mamy wiele elementów realizowanych *de facto* w codziennej praktyce lokalnych instytucji kultury, w tym przede wszystkim procesy upodmiotowienia, tworzenia sieci współpracy, budowania potencjałów grup i całej społeczności,

14 Uzasadnienie projektu ustawy o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych, Druk sejmowy nr 3040/2019, sejm.gov.pl (dostęp: 2 grudnia 2022).

15 B. Szatur-Jaworska, M. Grewiński, *Dylematy definicyjne w kontekście wypracowania definicji prawnej usług społecznych na potrzeby powołania centrów usług społecznych w Polsce*, w: *Centrum Usług Społecznych: od koncepcji do wdrożenia przepisów ustawy*, red. M. Rymśza, Warszawa 2021.

16 B. Skrzypczak, *Więziotwórczy potencjał centrum usług społecznych*, w: tamże, s. 73

a także tworzenie wspólnoty – przełamywanie osamotnienia i izolacji, budowanie więzi emocjonalnych we wspólnocie¹⁷. Można przyjąć, iż ze względu na opisane cechy wspólne „usług publicznych” przypisanie do nich lokalnej kultury nie jest bezzasadne; rodzić może natomiast problemy wykonawcze ze względu na różne kompetencje i źródła finansowania już istniejących jednostek.

W ustawie z 2019 roku ustawodawca obarczył odpowiedzialnością za ostateczną organizację usług społecznych w gminie jednostkę samorządu terytorialnego. Jest to dość zasadne rozwiązanie i pozwala na realizację – w formie pilotaży, projektów lokalnych itp. oraz na weryfikację sposobu włączania instytucji kultury w różnorodne działania na rzecz wspólnoty samorządowej. Jednym z takich pilotaży jest bez wątpienia realizowany wspólnie przez Instytut Pracy i Spraw Społecznych oraz Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego projekt badawczy „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”.

DOMY KULTURY W POLITYCE SPOŁECZNEJ JST – STUDIUM PRZYPADKU

W ekspertyzach stanowiących punkt wyjścia do realizacji projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” wskazano kluczowe cechy domów kultury, które mogły przesądzić o włączeniu tych instytucji w działania projektowe¹⁸. Cechy te to:

- usytuowanie formalne (jednostki, których organizatorem jest samorząd) – włączenie w działania nie wymaga więc szczególnego konstruowania partnerstwa i wskazywania pól współpracy; jest to po prostu autonomiczna decyzja organizatora,
- umiejętność łączenia działań kulturalnych i społecznych (wykorzystywania kultury jako zestawu narzędzi i procedur do włączania osób niezaangażowanych w życie społeczne),
- umiejętność tworzenia partycypacyjnych modeli konstruowania działań kulturalnych (najbardziej angażujących, a tym samym najbardziej efektywnych).

¹⁷ Tamże, s. 83.

¹⁸ M. Rydzewski, *Uczestnictwo osób starszych w kulturze w kontekście wyzwań związanych z pandemią COVID-19*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl> (dostęp: 2 grudnia 2022).

Pierwotne rekomendacje wskazywały przy tym domy kultury jako jednych z możliwych aktorów budowania spójnej polityki senioralnej na poziomie gminy. W rekomendacjach wskazywano również, aby w realizację lokalnych programów włączać zarówno samorządowe instytucje kultury, jak i organizacje aktywizujące osoby 60+, np. uniwersytety trzeciego wieku lub koła gospodyń wiejskich. Za kluczowe uznano jednak przygotowanie możliwie partycypacyjnego modelu działań, w którym seniorzy mają szansę wyjść z ram „biorców” pomocy, czy nawet partnerów procesu w kierunku faktycznego współuczestnictwa i współdecydowania o kierunkach prac. Stąd nacisk w działaniach projektowych na oddolność i współpracę z beneficjentami¹⁹. Konstruując model, uznano zatem, że „partycypacyjny model konstruowania działań kulturalnych, które mają przełożyć się na rewitalizację aktywności społecznej seniorów (kultura jako zestaw narzędzi) należy uznać za najbardziej angażujący, a tym samym najbardziej efektywny. Osoby starsze powinny być zatem współtwórcami działań kulturalnych, zaś same działania należy oprzeć na partycypacji wszystkich uczestników, szacunku dla ich opinii, pomysłów i zainteresowań”²⁰. Autorom niniejszego opracowania projekt pozwalał na postawienie pytań o charakterze systemowym; zostały one zasygnalizowane w poświęconym projektowi numerze „Polityki Społecznej”:

- Czy domy kultury można elastycznie włączyć w zaprojektowane przez organizatora społecznie ważne działania?
- Czy istnieje przestrzeń do stałej, a nie tylko incydentalnej współpracy lokalnych instytucji polityki społecznej z instytucjami kultury w imię holistycznego podejścia do rozwiązywania problemów społecznych?²¹

Doświadczenie projektowe nie daje niestety jednoznacznej odpowiedzi na tak postawione pytania. Zaproponowane w modelu działania animacyjne realizowane były we wszystkich trzech gminach objętych projektem. Oznacza to, że na poziomie lokalnym, w fazie „projektowej”, a nie decyzji o charakterze politycznym, uznano działania tego typu za faktycznie niezbędne do powodzenia projektu. Różny był natomiast potencjał organizacyjny gmin. Przasnysz (gmina miejska; miasto powiatowe) zaangażował w działania projektowe w różnym stopniu aż trzy miejskie instytucje kultury (bibliotekę, dom kultury i muzeum

19 Tamże.

20 *Model wspierania aktywności osób starszych w społeczności lokalnej*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl/podrecznik/> (dostęp: 2 grudnia 2022), s. 42.

21 R. Wiśniewski, M. Rydzewski, dz. cyt., s. 25.

regionalne); oprócz tego w realizacji działań projektowych uczestniczyły lokalne organizacje pozarządowe, w tym uniwersytety trzeciego wieku. Całość działań koordynowana była w ramach Ośrodka Pomocy Społecznej. Wyszogród (gmina miejsko-wiejska) włączył w działania projektowe koła gospodyń wiejskich; z instytucji publicznych – centrum kultury i OPS. Tu również całość działań koordynowana była przez jednostki polityki społecznej. W tle istotny był fakt organizowania Klubu Seniora – doświadczenia projektowe miały dać impuls programowy tej instytucji. W Bogutach-Piankach (gmina wiejska) w działania projektowe włączono bibliotekę, szkołę, lokalne stowarzyszenie i koło gospodyń wiejskich; całość działań koordynowana była w ramach domu kultury.

We wszystkich trzech gminach działania ze sfery aktywności kulturalnej zawierały elementy partycypacyjne – od prostego zbierania opinii i uwag od seniorów, aż po zebranie potrzeb i pomysłów na początku pracy z seniorami. Najdalej w tym kierunku poszedł Przasnysz, organizując warsztaty z młodzieżą i wspólne generowanie inicjatyw do realizacji. W każdej z przywołanych gmin seniorzy mieli szansę przejść z paradygmatu „odbiorców” w stronę „uczestników wyrażną inicjatywą” – według typologii zaproponowanej przez poznańskie Centrum Praktyk Edukacyjnych – współdecydujących, współodpowiedzialnych za różne aktywności²² (formuła zbierania indywidualnych opowieści do wspólnego przeżycia historii w Bogutach-Piankach, współprowadzenie niektórych zajęć artystycznych przez najbardziej aktywne seniorki w Wyszogrodzie, czy indywidualne ekspresje twórcze w Przasnyszu). Poszczególne jednostki organizacyjne w gminach miały swoją historię wzajemnej współpracy, ale projekt dał asumpt do dowiedzenia się nowych rzeczy o odbiorcach tej pracy i stosowanych metodach (np. w trakcie prac projektowych rozmówcy autorów zwrócili uwagę, że instytucje kultury mają zupełnie inną metodologię podejścia do odbiorcy usług niż OPS – wymiana doświadczeń ma zatem charakter wzajemnego uczenia się). Oznacza to, że gminy uznały działania na rzecz seniorów jednoznacznie za element polityki społecznej, zaś działania kulturalne za pożądaną, ale jednak wspierającą komponent całości. Jednocześnie uznano domy kultury i ich pracowników za istotny (włączone we wszystkich gminach), ale nie zarządzający sferą kultury podmiot – odpowiedzialność dzielona była z innymi instytucjami, a nawet z uniwersytetami trzeciego wieku i organizacjami pozarządowymi.

22 *Seniorzy zależni jako uczestnicy kultury. Użyteczny poradnik*, Centrum Praktyk Edukacyjnych, Poznań 2019; M. Rydzewski, dz. cyt.

Jeśliby zatem uznać powyższe pytania za tezy badawcze, na podstawie samych doświadczeń projektowych trudno zweryfikować ich zasadność.

W badaniach II fali, podsumowujących działania w ramach pilotażu w gminach, przygotowano również badania metodą zogniskowanego wywiadu grupowego (FGI). Badanie to zrealizowano w styczniu 2023 roku – w każdej z objętych projektem gmin został przeprowadzony jeden zogniskowany wywiad grupowy z realizatorami, w tym kierownikiem projektu, koordynatorami, animatorami, przedstawicielami gminy zaangażowanymi w realizację projektu. Badanie było zrealizowane w dwóch gminach tj. Przasnysz oraz Boguty-Pianki, a w spotkaniach udział wzięło po dziesięć osób; w przypadku gminy Wyszogród było to sześciu rozmówców²³.

W wywiadach poruszane były tematy w trzech istotnych obszarach z punktu widzenia niniejszego artykułu:

- uwarunkowania decyzji o uruchomieniu projektu (przedstawiciele władz lokalnych),
- współdziałanie instytucji (przedstawiciele instytucji zaangażowanych w działania),
- zarządzanie polityką senioralną (wszyscy uczestnicy).

Istotą było uchwycenie struktury zarządczej projektu oraz sprawdzenie, czy w wyniku działań projektowych można powiedzieć o powstaniu spójnej i kompleksowej polityki senioralnej na poziomie lokalnym. Kluczowe ustalenia z badania dostarczają wiedzy dotyczącej sposobu budowania polityki senioralnej w gminach. Po pierwsze, władze nie korzystają w pełni z dostępnych narzędzi dialogu społecznego – z raportu wynika, że mimo istnienia (w jednym przypadku) sformalizowanej Rady Seniorów oraz funkcjonowania Uniwersytetów Trzeciego Wieku i Klubów Seniora (w każdej z gmin), realizatorzy projektu ograniczyli swoje działania konsultacyjne do niezbędnego minimum. Uniwersytety Trzeciego Wieku oraz Kluby Seniora nie zostały zatem zaproszone do opiniowania udziału w Projekcie²⁴. Po drugie, w zbieżnej opinii przedstawicieli wszystkich biorących udział w projekcie gmin działania projektowe traktowane całościowo miały dla nich stosunkowo nowy realizacyjny charakter, a w połączeniu stanowiły działania na terenie gminy wcześniej niespotykane i innowacyjne. Wśród nowych możliwości, jakie daje

23 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń 2023.

24 Tamże.

projekt, wymieniano m.in. możliwość przeanalizowania sytuacji i potrzeb seniorów. Z działań „wykonawczych” projektu jako szczególnie nowatorskie oceniane były działania międzypokoleniowe integrujące społeczności seniorów i młodzież oraz dzieci²⁵. Za ilustrację może posłużyć podsumowanie raportu z FGI: „Grupy biorące udział we wszystkich trzech wywiadach zgodnie podkreślały, że udział w Projekcie otworzył przed ich gminami nową perspektywę projektowania polityki senioralnej o nowatorskim, holistycznym wymiarze. Respondenci zgodzili się, że wsparcie seniorów w ich codzienności, mentalne jak i duchowe w tej konkretnej formie, było z jednej strony ważnym kryterium determinującym udział w projekcie, z drugiej zaś wpisywało się w ich dotychczasową politykę”²⁶.

Zatem z jednej strony można pokładać nadzieję na budowanie polityk lokalnych w wymiarze bardziej uniwersalnym i horyzontalnym. Z drugiej – zaskakujące jest, że działania tego typu nie były podejmowane wcześniej. Przechodząc do kwestii współpracy międzyinstytucjonalnej: w każdej z badanych gmin już przed udziałem w projekcie zachodziły sytuacje współpracy różnych typów instytucji; była to jednak współpraca instytucji, ale nie współpraca silnie zinstytucjonalizowana; tę możliwość stworzył dopiero projekt. Wcześniejsze sytuacje, oprócz incydentalnego charakteru, nie miały stałych, wypracowanych mechanizmów komunikacji. Partnerstwa doraźne nie były również w takim stopniu rozbudowane (projekt pozwolił na angażowanie wielu podmiotów jednocześnie).

Kluczowy element wyróżniający projekt widoczny jest właśnie w integracji działań różnych instytucji gminnych: respondenci zgodnie twierdzili, że działania projektowe były niestandardowe, stąd wymagające zaangażowania i wyjścia poza przyjęte ramy instytucjonalne. Przedstawiciele instytucji zwracali uwagę na niespotykany przez nich wcześniej, sieciowy i rozbudowany (tj. angażujący wiele różnorodnych instytucji) schemat realizacji działań projektowych, który niejako wymuszał na nich bieżące rozwijanie umiejętności w tym zakresie. Jako przykłady wskazano pracowników Ośrodków Pomocy Społecznej, którzy w projekcie wychodzili daleko poza swój codzienny zakres obowiązków i schemat działań, musieli dostosowywać się do dynamiki działań aktywizujących²⁷. Działania projektowe prowadziły zatem do powstawania nowych kanałów

25 Tamże.

26 Tamże, raport z FGI, s. 13.

27 Tamże.

komunikacji międzyinstytucjonalnej i wymuszały uzgodnienie zasad współpracy pomiędzy niedziałającymi dotychczas wspólnie podmiotami. To zasadny wstęp do holistycznej polityki senioralnej.

Projekt „Łagodzenie skutków pandemii...” miał charakter pilotażu działań nakierowanych na konkretny kontekst społeczny (osoby w wieku senioralnym; sytuacja pandemii). Wydaje się, że jego realizacja dała jednak mocną podstawę do analizy sposobu zarządzania lokalną polityką senioralną. Jak podkreślają autorzy raportu z badań FGI: „[...] z perspektywy reprezentowanych przez osoby badane jednostek i podmiotów stworzenie spójnego sposobu zarządzania całą polityką senioralną na poziomie gminy bez zewnętrznego wsparcia projektowego jest zadaniem kłopotliwym i trudnym, ale możliwym do realizacji”²⁸.

Po analizie danych przywołanych w raporcie możemy odnieść wrażenie, że wśród samych decydentów gminnych nie zapadły jednoznaczne decyzje odnośnie do kierunku działań i opracowania stałych, poprojektowych zasad koordynacji prac między instytucjami; niewątpliwie domy kultury można włączyć w zaprojektowane przez organizatora społecznie ważne działania. Wynika to przede wszystkim z elastycznej formuły działania tych instytucji, ale również z mocno niedookreślonych granic animacji kultury jako narzędzia pracy. Istnieje również przestrzeń do stałej współpracy lokalnych instytucji polityki społecznej z instytucjami kultury. Doświadczenie wszystkich trzech gmin objętych projektem pokazuje, że działania takie są i pożądane, i realizowane w praktyce, i korzystne dla wszystkich. Można nawet przyjąć twierdzenie (poparte empirycznie), że współpraca ta jest wstępem do budowania spójnej lokalnej polityki rozwiązywania problemów społecznych zarówno tych stałych, jak i tych, które pojawiają się jak pandemia – niespodziewanie.

Doświadczenia projektowe wskazują natomiast, że domy kultury w sposób naturalny znajdują przestrzeń w działaniach horyzontalnych w obrębie polityki społecznej. W każdej z gmin udział domu kultury w projekcie w zasadzie nie wynikał z żadnych kierunkowych ustaleń, sprawa zadziałała się niejako sama przez się. Projekt nie przyniósł natomiast rozstrzygającej odpowiedzi na pytania o wyjątkową elastyczność domów kultury – w żadnej z gmin dom kultury nie zajął się całościową koordynacją prac innych jednostek, pozostając uczestnikiem i wykonawcą poszczególnych działań projektowych. Przebieg projektu dowiódł natomiast, że przy założeniu otwartości na innowację każda z gminnych

28 Tamże, raport z FGI, s. 24.

instytucji jest w stanie nawiązać współpracę ponadsektorową w imię realizacji istotnych dla społeczności spraw. Nieco podobna, wspierająca, rola domów kultury wynika z danych Ministerstwa Rodziny i Polityki Społecznej podsumowujących pierwsze efekty wdrażania opisywanej wyżej ustawy UCUS. Raport na ten temat opublikowano w grudniu 2021 roku²⁹.

Z 40 przywołanych w raporcie CUS-ów (z których nie wszystkie rozpoczęły faktyczną działalność) tylko w jednym przypadku – gminy Kurzętnik – CUS wchłonął dom kultury; lokalni decydenci zdecydowali zatem o radykalnej realizacji scenariusza budowy jednego ośrodka instytucjonalnego, zajmującego się sprawami społecznymi na poziomie gminy. Pracownicy dawnego domu kultury zajmują się animacją lokalną w obrębie Centrum³⁰. Większość Centrów działa na podstawie przekształcenia ośrodków pomocy społecznej i w pierwszej kolejności kontynuuje realizację standardowych działań OPS-ów. Część podejmuje jednak działania w zakresie usług dotychczas realizowanych samodzielnie przez domy kultury. Interesującym przykładem jest gmina Kramsk, gdzie w ramach „pobudzania aktywności obywatelskiej” CUS realizuje usługi animacji lokalnej (taniec ludowy, warsztaty decoupage’u), usługi edukacji środowiskowej (zumba, gimnastyka), usługi aktywizujące (klub seniora, koła gospodyń wiejskich, eventy, warsztaty, aktywne spędzanie czasu wolnego)³¹.

Należy podkreślić, że opisane usługi organizowane są bezpośrednio, bez współpracy z jakąkolwiek instytucją kultury, chociaż w gminie działa gminny ośrodek kultury. Część działań Centrów określonych jako „usługi kulturalne” ma charakter uzupełniający w stosunku do oferty instytucji kultury (w Starchowicach CUS dysponuje biletami na wydarzenia kulturalne, dystrybuowanymi wśród grup wykluczonych). W większości analizowanych gmin Centra nawiązują jednak sformalizowaną współpracę z instytucjami kultury. Ma ona na ogół charakter punktowy (np. w Myślenicach ośrodek kultury przekazuje przestrzeń na warsztaty i działania aktywizujące dla lokalnych organizacji pozarządowych).

29 MRiPS, *Informacja z działalności Centrów Usług Społecznych*, Warszawa 2021.

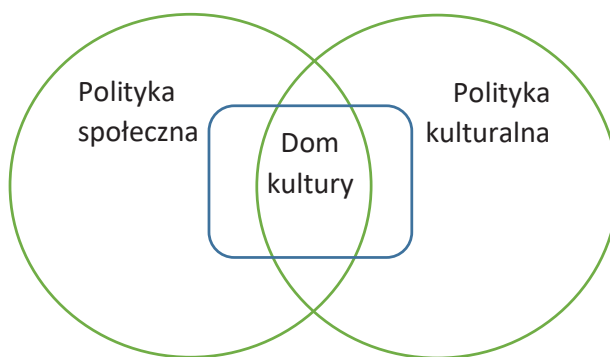
30 Tamże, s.11-12.

31 Tamże, s. 22.

WNIOSKI – MOŻLIWE SCENARIUSZE ROZWOJU POLITYK LOKALNYCH

W istocie codzienne działanie pracowników domów kultury obejmuje i działania kulturalne, i działania nakierowane na budowanie spójności społecznej. Są w niej i elementy polityki kulturalnej, i elementy polityki społecznej. Schematycznie rzecz można ująć następująco:

Rys. 1. Domy kultury pomiędzy polityką społeczną a działaniami kulturalnymi

Źródło: opracowanie własne

Przy czym zależnie od afiliacji konkretnej instytucji, w myśl przytoczonej wyżej typologii NCK-u, w jej działaniach zaznacza się przewaga „czystych” działań kulturalnych (impresariat, edukacja kulturalna), działań animujących społeczność (tworzenie wydarzeń w sposób partycypacyjny, animowanie aktywności lokalnych, wsparcie dla inicjatyw oddolnych, działania na rzecz rozwoju amatorskiego ruchu artystycznego), a niekiedy również „czystej” polityki społecznej (organizacja działań charytatywnych, projekty na rzecz osób wykluczonych bez widocznego komponentu kulturalnego). W kontekście doświadczeń wyniesionych w mikroskali z projektu „Łagodzenie skutków pandemii...”, a także opisanych wyżej trendów legislacyjnych można założyć trzy możliwe scenariusze rozwoju instytucjonalnego domów kultury:

1. Następuje wchłonięcie funkcji społecznych domu kultury (a w wersji radykalnej – wchłonięcie domu kultury jako takiego) przez instytucję integrującą „usługi społeczne” na poziomie gminy (CUS).

2. Następuje skoncentrowanie polityki społecznej we wszystkich jej możliwych wymiarach w gestii OPS/CUS; dom kultury wraca do działań mieszczących się w wąskim zakresie impresariatu i dostarczenia kultury mieszkańcom, wycofując się w ogóle z animacji społecznej, albo prowadząc ją jedynie w zakresie niezbędnym (np. badanie publiczności).
3. Następuje próba zbudowania holistycznej polityki lokalnej, w której „polityka kulturalna” staje się elementem szerzej rozumianej „polityki społecznej” (polityki koordynacji i świadczenia usług społecznych). Dom kultury staje się elementem całościowej polityki, ma jasno wskazane miejsce w systemie instytucjonalnym i zakres działań.

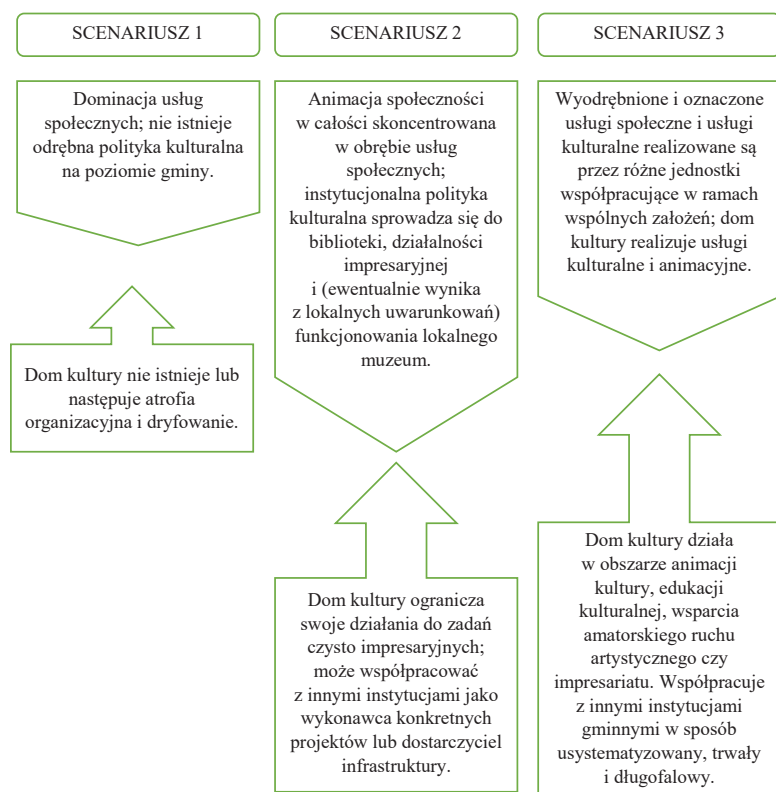
Scenariusz drugi zakłada możliwość sformalizowanej współpracy domu kultury z innymi podmiotami w obrębie gminy; może to być jednak współpraca incydentalna, skoncentrowana na konkretnym problemie (np. elementy kulturalne wypoczynku letniego dzieci i młodzieży). Scenariusz trzeci to, rzecz jasna, docelowy teoretyczny wynik procesów uruchomionych np. projektami podobnymi do „Łagodzenia skutków pandemii...”. Wymaga on stałej, sformalizowanej współpracy domu kultury z innymi instytucjami lokalnymi – jest to niezbędny element długofalowego procesu tworzenia sieci współpracy i struktur wspierających funkcjonowanie społeczności lokalnych, czyli w konsekwencji nadawania podmiotowości obywatelom.

W ciągu ostatnich kilku lat wieszczono zasadnicze zmiany w sytuacji lokalnych instytucji kultury. Radykalne zmiany (zmiana rozumienia terminu „społeczność lokalna” i zastąpienie jej otwartą siecią odbiorców opartą o sieci społecznościowe) wywołać miała pandemia COVID-19. Różnorodne „strategie przetrwania” – sposoby kreowania oferty w nowych warunkach – opisywane były szeroko w raportach przygotowywanych na zlecenia różnych instytucji kultury³². Tymczasem nowsze badania wskazują, że pandemia miała zaskakująco nietrwałe znaczenie i sytuacja stosunkowo szybko wraca do nieco zmodyfikowanego *status quo ante*. Drugim wielkim wyzwaniem była i jest wojna w Ukrainie i pojawienie się sporej społeczności nowych odbiorców, o innym do-

32 *Przyszłość kultury. Badanie poznańskiego sektora*, red. K. Chajbos, B. Lis, Poznań 2020; J. Sannetra-Szeliga, P. Knaś, *Adaptacja, hibernacja czy redefinicja. Polskie instytucje kultury w czasie pandemii*, Kraków 2020; M. Krajewski, M. Frąckowiak, *W poszukiwaniu strategii. Działania instytucji teatralnych w czasie pandemii*, Warszawa 2021; K. Gajda, B. Gierat-Bieroń, *Procesy transformacyjno-reorganizacyjne w sektorze kultury jako odpowiedź na kryzys pandemiczny COVID-19*, w: *Badania w sektorze kultury. Przyszłość i zmiana*, red. A. Pluszczyńska, O. Kosińska, A. Konior, Kraków 2021.

świadczeniu kultury, kapitale kulturowym itd. Na ten moment nie dostrzega się jednak znaczącej zmiany. Mamy zatem sytuację, w której domy kultury są trwałym i – ze względu na ramy prawne i tradycję – nieredukowalnym aktorem społecznym (instytucjonalnym). Ich formuła jest jednak otwarta, są potencjalnym i istotnym narzędziem realizacji wskazanych przez organizatora celów ważnych dla wspólnoty samorządowej. Jeśli założenia strategiczne wynikające z projektów takich jak „Łagodzenie skutków pandemii...” faktycznie uczynią polityki lokalne bardziej całościowymi, naturalną rzeczą będzie zmiana sposobu funkcjonowania lokalnej polityki w jej wymiarze instytucjonalnym. Czas więc może na podjęcie dyskusji na temat ewolucji zasad działania i organizacji domów kultury w kontekście współczesnych lokalnych wyzwań.

Rys. 2. Możliwe scenariusze zmian i ich konsekwencje dla funkcjonowania domów kultury jako samorządowych instytucji kultury

Źródło: opracowanie własne

BIBLIOGRAFIA

- Badanie ewaluacyjne programu Dom Kultury+: Dom Kultury+ 2010-2011 oraz Dom Kultury+ Inicjatywy Lokalne 2013, 2014, 2015, 2016. Raport końcowy*, Ośrodek Ewaluacji, Warszawa 2017.
- Bobrowska E., *Animacja jako budowanie demokracji w kulturze*, „Dyskursy Młodych Andragogów” 2019, nr 20.
- Buchner A., Urbańska A., Wierzbicka M., *Kultura w pandemii. Doświadczenie polskich instytucji kultury*, Warszawa 2021, <https://otwartakultura.org> (dostęp: 2 grudnia 2022).
- Czy to już koniec kłopotów? Domy kultury po pandemii*. Komunikat z badania Narodowego Centrum Kultury, NCK 2022, www.nck.pl (dostęp: 2 grudnia 2022).
- Gajda K., Gierat-Bieroń B., *Procesy transformacyjno-reorganizacyjne w sektorze kultury jako odpowiedź na kryzys pandemiczny COVID-19*, w: *Badania w sektorze kultury. Przyszłość i zmiana*, red. A. Pluszczyńska, O. Kosińska, A. Konior, Kraków 2021.
- GUS, *Kultura i dziedzictwo narodowe w 2021 roku*, Kraków 2022.
- Informacja z działalności Centrów Usług Społecznych*, MRiPS, Warszawa 2021.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”*, styczeń 2023.
- Krajewski M., Frąckowiak M., *W poszukiwaniu strategii. Działania instytucji teatralnych w czasie pandemii*, Warszawa 2021.
- Model wspierania aktywności osób starszych w społeczności lokalnej*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl/podrecznik/> (dostęp: 2 grudnia 2022 r.)
- Przyszłość kultury. Badanie poznańskiego sektora*, red. K. Chajbos, B. Lis, Poznań 2020.
- Rymsza M., *Jaki rozwój społeczny? Rekomendacje dotyczące edukacji, usług społecznych, kultury i ochrony zdrowia*, w: *Realizacja usług w jednostkach samorządu terytorialnego – ograniczenia, możliwości, rekomendacje*, red. C. Trutkowski, Warszawa 2016.
- Rydzewski M., *Uczestnictwo osób starszych w kulturze w kontekście wyzwań związanych z pandemią COVID-19*, Warszawa 2022, <https://rob.uksw.edu.pl> (dostęp: 2 grudnia 2022).
- Sanetra-Szeliga J., Knaś P., *Adaptacja, hibernacja czy redefinicja. Polskie instytucje kultury w czasie pandemii*, Kraków 2020, <https://oees.pl> (dostęp: 2 grudnia 2022).
- Seniorzy zależni jako uczestnicy kultury. Użyteczny poradnik*, Centrum Praktyk Edukacyjnych, Poznań 2019.
- Skrzypczak B., *Więziotwórczy potencjał centrum usług społecznych*, w: *Centrum Usług Społecznych: od koncepcji do wdrożenia przepisów ustawy*, red. M. Rymsza, Warszawa 2021.
- Szatur-Jaworska B., Grewiński M., *Dylematy definicyjne w kontekście wypracowania definicji prawnej usług społecznych na potrzeby powołania centrów usług społecznych w Polsce*, w: *Centrum Usług Społecznych: od koncepcji do wdrożenia przepisów ustawy*, red. M. Rymsza, Warszawa 2021.
- Uzasadnienie projektu ustawy o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych*, Druk sejmowy nr 3040/2019, sejm.gov.pl (dostęp: 2 grudnia 2022).
- Wiśniewski R., Pol G., Pląsek R., Bąk A., *Oswajając zmienność. Kultura lokalna z perspektywy domów kultury*, Warszawa 2021.

Wiśniewski R., Rydzewski M., *Domy kultury we wspólnotach lokalnych. Normy i praxis. Instytucje i ich interesariusze*, „Polityka Społeczna” 2022, nr 9.

Zbieranek P., *Demokratyczna kultura. Proces formułowania polityk publicznych w zakresie kultury*, Gdańsk 2021.

STRESZCZENIE

Artykuł opisuje możliwości wykorzystania modelu pracy domu kultury w rewitalizacji społecznej osób starszych na podstawie doświadczeń projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”. Autorzy odnoszą się do instytucjonalnej roli domów kultury we wspólnocie samorządowej. Opisują sposób wykorzystania domów kultury w realizowanym projekcie i potencjalne możliwości zaadaptowania tych instytucji do kreowania lokalnej polityki wobec seniorów. Podejmują także temat kierunków rozwoju lokalnych polityk społecznych i kulturalnych, w szczególności w odniesieniu do seniorów. Pokazują możliwe scenariusze rozwoju polityk lokalnych i usytuowanie instytucjonalne domów kultury w obrębie tych polityk.

Słowa kluczowe: domy kultury, polityka senioralna, partycypacja społeczna, społeczność lokalna, samorząd lokalny

KS. RAFAŁ BEDNARCZYK

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Wydział Teologiczny

Instytut Nauk Teologicznych

**POTRZEBY RELIGIJNE SENIORÓW PRZED
I PO PANDEMII COVID-19 W ŚWIEŹLE WYNIKÓW BADAŃ
SOCJOMETRYCZNYCH PRZEPROWADZONYCH W WYBRANYCH
GMINACH NA TERENIE WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO**

WPROWADZENIE

Zjawiska wielkich epidemii towarzyszą ludzkości od tysiącleci. W historii Europy, w tym także Polski, odnotowywano je wielokrotnie od czasów średniowiecza. Powracały one z taką częstotliwością, że stanowiły niemal element stałe obecny w świadomości mieszkańców naszego kontynentu. Nawet jeśli dana część populacji nie zetknęła się bezpośrednio z epidemią (zwłaszcza dżumy, cholery czy trądu), to wspomnienia o takich wydarzeniach były żywe w poprzednich generacjach. Istniały kaplice i cmentarze choleryczne, gdzie chowano zmarłych w trakcie zarazy, stawiano specjalne krzyże zwane karawakami. To wszystko przypominało o sile epidemii i „bezsilie” człowieka wobec niej. Samo zjawisko epidemii funkcjonowało w ludzkiej świadomości i kulturze. Przez stulecia ludzkość wypracowywała określone wzorce zachowań pomagające ludziom radzić sobie w tej sytuacji. Szczególnie duży udział w tym miał Kościół, stąd można po części uznać, że właśnie ta instytucja ma (a przynajmniej miała) największe doświadczenie w stawianiu czoła epidemiom, ponieważ to Kościół, a zwłaszcza klasztory, sprawował bezpośrednią opiekę nad chorymi. Zakonnicy i zakonnice, narażając się na niemal pewną śmierć, obsługiwali chorych, karmili, podawali leki, przygotowywali na śmierć i wreszcie

grzebali. Również sprawowanie sakramentów, pomimo różnych zabezpieczeń, wiązało się z zagrożeniem życia¹.

W okolicznościach epidemii rola Kościoła jako katalizatora procesów społecznych była nieoceniona. Wynikało to najpierw z prostych mechanizmów, które uruchamiały się w ludziach na wieść o epidemii. Były to najczęściej: ucieczka z miasta, wyrzucanie bądź odrzucanie osób zarażonych (np. służby), a nawet agresja wobec chorych. Wówczas to postawa osób duchownych, ich posługa miłosierdzia, kazania wzywające do zachowania postaw chrześcijańskich względem cierpiących, pozwalały opanować pierwsze reakcje. Dalej – opieka nad chorymi, którzy praktycznie nie mieli szans na przeżycie, była dla nich wielkim wsparciem w przygotowaniu się na godną śmierć. Istotną wartością były także organizowane w takich sytuacjach specjalne modlitwy o odwrócenie zarazy, wezwania do pokuty, podejmowanie różnych zobowiązań (np. odbycia pielgrzymki do określonego sanktuarium). Do dziś istnieją tradycje pielgrzymek, które mają związek z zarazami (np. z Gostynina do Skępego od 1612 roku czy z Płocka do Skępego od 1851 roku. W obydwu przypadkach mieszkańcy podjęli śluby, że za odwrócenie zarazy co roku będzie wyruszać z tych miast pielgrzymka do wspomnianego sanktuarium maryjnego). Można zatem przyjąć, że epidemie przyczyniały się do ożywienia religijności, a Kościół stawał się tą instytucją, która starała się dźwigać cały ciężar walki z epidemią.

Podsumowując ten nieco rozbudowany wstęp, chciałoby się zapytać: czy w sytuacji obecnej pandemii też mamy do czynienia z mechanizmem, który przyczynia się do ożywienia religijnego (zgodnie z porzekadłem „jak trwoga, to do Boga”)? Jeśli tak się nie dzieje, to jaka jest tego przyczyna? Zanim znajdziemy wyjaśnienie dla tej kwestii także w wynikach badań, trzeba zdać sobie sprawę z istotnych różnic, jakie narzucają się przy porównaniu epidemii z przeszłości ze współczesną pandemią COVID-19. Po pierwsze, dzięki postępowi w dziedzinie medycyny od kilku pokoleń w świadomości społecznej nie istnieje już groźba epidemii, stąd dawne schematy w tym zakresie zostały skutecznie przerwane. Po wtóre, obecnie ciężaru walki z pan(epi)demią już nie dźwiga Kościół, lecz państwo i służba zdrowia. Po trzecie, mamy też lepszą

1 M.in. spowiadano przez okno w kościele, otwór na cmentarzu, komunii udzielano nad dymiącą kadzielnicą, częściej zmieniano odzież, dbano o higienę i unikanie bliższych kontaktów. Szerzej na ten temat zob. J. Łupiński, *Posługa Kościoła podczas epidemii w okresie staropolskim*, w: *Pandemia jako „znak czasu” dla Kościoła w Polsce*, red. M.J. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2021, s. 87-106.

wiedzę i możliwości, aby się chronić przez zakażeniem niż to było w minionych wiekach. Dziś zatem pandemia przy całej swojej złożoności jako zjawiska społecznego nie generuje tak oczywistego wcześniej religijnego ukierunkowania współczesnego człowieka. Dla socjologów pozostaje jednak ważnym pytaniem badawczym, jak samo zjawisko wpłynęło na zmiany religijności w społeczeństwie². W oparciu o obserwację sytuacji i działań Kościoła w czasie pandemii, a także odwołując się do badań socjologicznych, teologowie starają się dokonać interpretacji sensu tego wydarzenia („znaku czasu”) w dziejach ludzkości³. Trudno już dziś o precyzyjną odpowiedź na pytanie o skutki pandemii w sferze religijności. Jej udzielenie wymaga jeszcze dystansu czasu i dalszych badań oraz porównań. Analizując to zagadnienie, należy także starać się ująć również inne czynniki wpływające na przemiany społeczno-religijne oraz powiązania z innymi sferami aktywności. Niniejsze opracowanie, bazując na badaniach przeprowadzonych wśród uczestników projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, jest próbą odpowiedzi na pytanie o charakter zmian w zakresie potrzeb religijnych wśród osób starszych.

CHARAKTERYSTYKA PROBLEMATYKI BADAWCZEJ

Z uwagi na to, iż niniejsze opracowanie znajduje się w publikacji podsumowującej naukowo wyniki przeprowadzonego badania w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, nie

- 2 Zob. *Badanie: pandemia osłabiła religijność Polaków*, <https://pap-mediroom.pl/nauka-i-technologie/badanie-pandemia-oslabila-religijnosc-polakow#downloadMaterialBlock> (dostęp: 1 lutego 2023); M. Bożewicz, *Wpływ pandemii na religijność Polaków*, w: CBOS. Komunikat z badań nr 74/2020, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_074_20.PDF (dostęp: 1 lutego 2023); W. Sadłoń, *Zacieśnianie czy rozrywanie immanentnej ramy? Polski katolicyzm wobec epidemii koronawirusa*, „Wieś i Rolnictwo” 2020, nr 3, s. 170-172, <https://kwartalnik.irwirpan.waw.pl/wir/article/view/757/689> (dostęp: 1 lutego 2023); S.H. Zaręba, J. Mariański, *Religia jako wartość w czasie pandemii. Analizy socjologiczne*, „Journal of Modern Science” 2021, no. 1, s. 13-40, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-5c1d7f61-51dd-459f-809e-39a559652725/c/Religia_jako_wartosc_w.pdf (dostęp: 1 lutego 2023).
- 3 Zob. A. Draguła, *Kościół po pandemii (i protestach)*, w: *Pandemia jako „znak czasu”...*, dz. cyt., s. 173-190; R. Skrzypczak, *Ogień w Kościele. Nadzieja w czasach kryzysu*, Kraków 2021, s. 195-214; M.J. Tutak, *Pandemia jako globalny „znak czasu”*. *Analiza kairolologiczna metodą konfrontacji socjologiczno-pastoralnej*, w: *Pandemia jako „znak czasu”...*, dz. cyt., s. 125-146.

wyduje się konieczne dokonywanie bliższej charakterystyki samej grupy osób badanych, gdyż byłoby to powielaniem informacji już wcześniej podanych. Należy jednak na tym tle zaznaczyć, iż środowiska, które zostały objęte badaniem, charakteryzuje tradycyjny model religijności oraz przywiązanie do Kościoła jako instytucji, co wyraża się m.in. dużym szacunku do osób duchownych, miejsc i przedmiotów kultu oraz tradycyjnych form pobożności. Jest to typowe dla małych miasteczek i wiosek, gdzie ludzie żyją w skupiskach wielopokoleniowych. W tych warunkach łatwiej jest pielęgnować więzi rodzinne, których istotnym komponentem są wspólnie przeżywane święta religijne, uroczystości o charakterze rodzinnym (śluby, rocznice ślubów, chrzty, komunie, pogrzeby) oraz pamięć o zmarłych z rodziny wyrażana w obecności na Mszy Świętej w ich intencji połączona z nawiedzaniem cmentarza. W takich społecznościach jak Boguty-Pianki, Przasnysz czy Wyszogród osoby starsze zwykle stanowią ostoję religijności w rodzinach i to one ją podtrzymują, dbając o przekaz wartości duchowych młodszemu pokoleniu. Można zatem przyjąć założenie, iż osoby objęte projektem prezentują nieco wyższy poziom religijności w stosunku do osób w tym samym wieku, ale żyjących w środowisku dużych miast. Pełne potwierdzenie takiej tezy wymagałoby jednak dodatkowych badań.

Wyjaśnienia i doprecyzowania wymaga także sformułowanie „potrzeby religijnej”. W badaniach socjologicznych, także tych przeprowadzanych w ramach projektu, są one definiowane w formie konkretnych praktyk religijnych, takich jak: pójście do kościoła, przystępowanie do sakramentów, modlitwa, pielgrzymka, lektura religijna. Jest to oczywiście prawidłowe podejście, ponieważ zarówno ankietowani mogą się wypowiedzieć w sposób precyzyjny, jak również socjologowie mogą dokonać precyzyjnych oszacowań. Badania ilościowe jednak nie są w stanie uchwycić wszystkich niuansów tej problematyki. Samo słowa „potrzeba” wskazuje na stan człowieka, rodzaj braku, który potrzebuje zaspokojenia (potrzeba snu, jedzenia, picia, kontaktu czy bezpieczeństwa). Na tym tle potrzeba religijna jawi się jako wewnętrzne doświadczenie, stan, w którym człowiek odczuwa pragnienie głębi, podąża za doświadczeniem transcendencji (Boga), świętością. Z tym wiąże się potrzeba wspólnoty opartej na podobnych wartościach, pragnieniach i dążeniach (zwłaszcza wspólnej modlitwy)⁴. W tym świetle kwestia potrzeb religijnych jest sprawą bardziej zindywidualizowaną i wypadkową wrażliwości danej osoby. Nie bez znaczenia dla poziomu potrzeb

4 Zob. S.H. Zaręba, J. Mariański, dz., cyt., s. 21-24.

religijnych pozostają strefy emocjonalności i uczuciowości, także poziom odporności psychicznej na różne, trudne doświadczenia życiowe⁵. Pozostają one zatem rzeczywistością niemierzalną, co sprawia, że z konieczności musimy poruszać się po powierzchni zagadnienia, ograniczając się do zasygnalizowanych już powyżej wyznaczników w postaci praktyk religijnych. W tym miejscu należy także dodać, że potrzeby religijne mogą być zaspokajane na wiele sposobów, niekoniecznie ujętych w formę religijności ustrukturalizowanej czy zinstytucjonalizowanej.

Nasilające się współcześnie procesy sekularyzacyjne, dotyczące głównie ludzi młodych, przyczyniają się do osłabiania ich więzi z Kościołem, co wyraża się w ich coraz słabszych praktykach religijnych. Ten proces dodatkowo jest przyspieszany za sprawą kryzysu Kościoła spowodowanego przez liczne oskarżenia o nadużycia seksualne wśród księży. Rodzi się także pytanie o to, na ile doświadczenie pandemii jako okresu uzasadnionego dystansowania się od regularnych praktyk w kościele wpłynęło na spotęgowanie procesu sekularyzacji. Odnosi się ono także do osób starszych, które w czasie pandemii musiały szczególnie się chronić przed potencjalnym zakażeniem się koronawirusem. Celem podjętej analizy nie jest odpowiedź na tak sformułowany problem, choć pośrednio znajduje się on w polu podjętej refleksji, ale próba odczytania następujących zmian w zakresie identyfikowania potrzeb religijnych oraz oczekiwanych sposobów ich zaspokajania. Można bowiem przypuszczać, że doświadczenia związane z izolacją i koniecznością podejmowania w domach modlitwy indywidualnej oraz oglądania transmisji Mszy Świętej w telewizji lub internecie mogły wpłynąć na zmiany w tym obszarze.

RELIGIJNOŚĆ OSÓB W WIEKU 60+⁶

Wkraczanie w okres późnej dorosłości, co dokonuje się wraz z osiągnięciem wieku 60. lat, wiąże się z wieloma zmianami w życiu człowieka. Jest to moment

5 Zob. D. Kurzydło, *Sytuacja kryzysu i jej aspekty psychologiczne i religijne*, w: *Pandemia jako „znak czasu”...*, dz. cyt., s. 151-167.

6 Niniejszy fragment w znacznym stopniu opiera się na ekspertyzie przygotowanej na potrzeby projektu: R. Bednarczyk, R. Czekalski, *Potrzeby religijne osób powyżej 60. roku życia i formy*

zamykania aktywności zawodowej, co może wynikać ze stopniowego obniżania się możliwości wykonywania pracy na dotychczasowym poziomie. Bywa, że na tym etapie życia pojawiają się różne dolegliwości fizyczne, czasem także poważniejsze choroby. Przechodzenie na emeryturę domaga się od człowieka przeorganizowania życia i określenia nowych celów. Dysponując większą ilością czasu, jednostka może realizować różne, zaległe plany, które dotąd odkładane były na później. W życiu osób starszych zyskują na znaczeniu takie wartości jak: zapewnienie spokoju i harmonii, pielęgnacja zdrowia, w tym sprawności fizycznej i umysłowej. Wzrasta też wartość więzi rodzinnych. To również okres bilansowania i porządkowania dotychczasowego dorobku życia z myślą, aby przekazać potomkom dobra materialne, różne pamiątki rodzinne, a także wspomnienia oraz narracje dotyczące tradycji rodzinnych. Wśród wartości niematerialnych przekazywanych przez osoby starsze młodszemu pokoleniu są także treści religijne, doświadczenie wiary, potrzeba kierowania się zasadami moralnymi. Dla wielu osób jest to moment podsumowywania własnego życia i rozliczania się ze sobą pod względem religijno-moralnym, powoli także może pojawiać się myślenie odnoszące się do samej śmierci oraz rzeczywistości pośmiertnej.

Wspomniane doświadczenia przełomu 60. roku życia mogą się różnić w zależności od stanu zdrowia, długości aktywności zawodowej (przedłużanej nawet poza granicę 70. roku życia) czy sytuacji rodzinnej (lub braku rodziny). Na ogół na tym etapie życia pogłębia się zainteresowanie tematyką religijną, utrwała się kontakt z parafią, a wypełnianie praktyk religijnych staje się pokrzepieniem w znoszeniu trudów starzenia się, dolegliwości zdrowotnych czy śmierci osób bliskich⁷. Wzrasta także potrzeba uporządkowania swojej wiedzy religijnej oraz nadania swojej relacji z Bogiem cech bliskości. U osób 60+ poziom potrzeb religijnych jest bardzo zróżnicowany. Wpływ na to mają czynniki zewnętrzne, np.: wychowanie religijne otrzymane w rodzinie, wpływ środowiska zawodowego, kulturowego, społeczności lokalnej czy inne sytuacje losowe. Ostatecznie jednak

ich zaspokajania w okresie przedpandemicznym, <https://rob.uksw.edu.pl/zaspokojenie-poprzeb-duchowych-i-religijnych-przez-osoby-60%E0%BF%BC/> (dostęp: 1 lutego 2023).

7 Por. K. Białożyty, *Wielowymiarowy proces starzenia się i starości*, w: *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, red. J. Stala, N. Bravena, Kraków 2013, s. 38-47; J. Stala, *Osoba starsza a sens życia*, w: tamże, s. 23-32; M. Sękowska, *Neopsychoanalityczna koncepcja rozwoju psychospołecznego Erika H. Eriksona*, w: *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność. Stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*, red. P. Soch, Kraków 2000, s. 138-139; B. Woźniak, *Zaangażowanie religijne a stan zdrowia osób w wieku podeszłym: mechanizmy zależności, wybrane wyniki badań*, „Przegląd Socjologiczny” t. 61, 2012, nr 2, s. 207-237.

o poziomie religijności decydują czynniki wewnętrzne: osobiste doświadczenia wiary, trwanie we wspólnocie religijnej, pozytywne relacje z duszpasterzem. Trzeba jednak zastrzec, że nawet w warunkach sprzyjających rozwojowi religijnemu nie za każdym razem on się dokonuje. Daje się bowiem zauważyć, iż nie-mała część populacji 60+ wykazuje obojętność, a nawet wrogość wobec praktyk religijnych, instytucji Kościoła, osób duchownych czy treści o tematyce religijnej.

Na kształt religijności osób z grupy wiekowej 60+ rzutują także wzorce osobowe tradycji chrześcijańskiej oparte na przykładach biblijnych oraz hagiograficznych. W Biblii ludzie starsi otaczani są szacunkiem, a długowieczność jest w tym przypadku znakiem błogosławieństwa Bożego i nagrodą za wierność Bogu. Byli uznawani za mędrców, wobec których młodszy mieli okazywać głęboki szacunek (przykład Tobiasza – ojca, Hioba)⁸. W tradycji nowotestamentalnej również znajdujemy nawiązania do postawy wierności wobec Boga w obliczu choroby i cierpienia. Ponadto eksponowano żywą pobożność (przykłady Symeona i Anny)⁹. Innym przykładem chrześcijańskiej starości jest św. Monika. Matka św. Augustyna przez długie lata modliła się o jego nawrócenie. Jej historia stanowi potwierdzenie skuteczności cierpliwej, długotrwałej modlitwy o łaskę zbawienia dla dziecka¹⁰. Przestrznią aktywności osób starszych może być działalność dobroczynna, poświęcanie się dziełom Kościoła¹¹, a nawet wybierania życia na wzór zakonny (tzw. trzeci zakon). Ich pobożność łączona bywa z myśleniem o nadziei życia wiecznego¹².

Współcześnie w Polsce od pewnego już czasu można zauważyć rozwój aktywności religijnej i społecznej osób w tym przedziale wiekowym za sprawą działalności o. Tadeusza Rydzyka oraz kierowanych przez niego mediów – Radia Maryja, Telewizji Trwam czy czasopisma „Nasz Dziennik”. Stworzenie przez niego rozgłośni, która była w stanie dotrzeć do rzesz osób starszych

8 Por. Jan Paweł II, *List do osób w podeszłym wieku*, nr 6-8, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html. (dostęp: 15 października 2022).

9 Zob. J. Kochel, *Biblijna pedagogia starzenia się*, w: *Służyć (z) miłością. Księga dedykowana Księdzu Biskupowi dr. hab. Antoniemu Długoszowi w dwudziestą piątą rocznicę sakry biskupiej*, red. A. Walulik i in., Częstochowa 2019, s. 416-427.

10 Św. Augustyn (+430) nawrócił się i przyjął chrzest w wieku 33 lat. Wcześniej prowadził życie dalekie od wiary w Boga i od moralności chrześcijańskiej. Św. Monika (+387) – jego matka – przeżywała to jako głęboki duchowy ból z uwagi na sprawę zbawienia syna, dlatego nie ustawała w modlitwie za niego.

11 Przykłady takich świętych to m.in. św. Jadwiga Śląska (+1243), św. Elżbieta Węgierska (+1231), św. Kinga (+1292).

12 Zob. R. Bednarczyk, *Encyklika Benedykta XVI „Spe salvi” jako papieska katecheza o nadziei w obliczu doświadczenia śmierci*, w: *Człowiek wobec bólu...*, dz. cyt., s. 63-66.

z odpowiednimi treściami, przyczyniło się do integracji i aktywizacji środowiska słuchaczy. Było to *novum*, ponieważ dotychczas promowany model osoby starszej preferował aktywność zindywidualizowaną, o ograniczonym polu działania. Dzięki mediom z Torunia ten rodzaj myślenia zaczął ulegać zmianie. Ludzie starsi zdali sobie sprawę, że stanowią znaczną część społeczeństwa i korzystając z siły mediów mogą wpływać na zmiany społeczne o wymiarze lokalnym, regionalnym, a nawet ogólnopolskim. Niewątpliwie to przyczyniło się do ożywienia społecznego i eklezjalnego osób z tej grupy wiekowej.

Osoby rozwijające harmonijnie swoją religijność mogą w okresie późnej dorosłości odczuwać potrzebę dodatkowego pogłębienia na tej płaszczyźnie. To odnosi się do zapotrzebowania na treści religijne zaspokajanego przez udział w spotkaniach, prelekcjach, katechezach, wykładach itp. Osoby w tym wieku chcą najczęściej uzupełnić i zaktualizować swoją wiedzę z powodu uświadczenia sobie jej fragmentaryczności. Przestrzenia doświadczeń religijnych mogą być dla nich wspólnoty modlitewne, grupy parafialne, zamknięte rekolekcje, pielgrzymki, spotkania charyzmatyczne. Można u nich dostrzec chęć budowania coraz bardziej samodzielnej i świadomej relacji z Bogiem przy równoległym ograniczaniu wpływu osób trzecich (poziom ich świadomości religijnej nie potrzebuje zewnętrznego wparcia w postaci poglądów innych osób)¹³.

Silny wpływ na charakter doświadczeń religijnych osób starszych może mieć kontekst choroby terminalnej z perspektywą zbliżającej się śmierci. Nowego, głębszego znaczenia nabierają wcześniejsze doświadczenia duchowe i modlitewne. Spotkania z bliskimi stają się bardziej przemyślane i celebrowane. Różne słowa i gesty nabierają charakteru przesłania czy duchowego testamentu. Chorzy przeżywający stan choroby w duchu wiary i zjednoczeniu z Bogiem potrafią traktować każdy kolejny dzień jak dar od Boga, który trzeba przyjąć i przeżyć jak najlepiej. Przeżywanie w tym duchu choroby przez osobę w stanie terminalnym jest okazją także dla jej bliskich do otwarcia się na Boga oraz do pogodzenia się z utratą osoby bliskiej¹⁴.

Fakt, że potrzeby religijne zwykle wraz z wiekiem ulegają pogłębieniu, potwierdzają także badania empiryczne. Opublikowane w 2021 roku wyniki ankiety przeprowadzonej wśród 608 osób zawierają zestawienie poziomu doświadczeń religijnych respondentów w okresie wczesnej, średniej i późnej

13 Zob. S. Tokarski, *Dojrzałość religijna*, w: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków 2006, s. 160.

14 Por. C. Walesa, *Rozwój religijności człowieka*, w: *Podstawowe zagadnienia...*, dz. cyt., s. 144.

dorosłości. Badane były: ocena ważności (powiązania własnego życia z Bogiem, rozpoznawanie go jako powołania); przeżycia negatywne (bunt, złość wobec Boga); wsparcie od Boga; zaufanie Bogu (przyjęcie trwałej, pozytywnej postawy wobec Boga); otwarcie na Boga (osobisty wysiłek wzmocnienia doświadczenia Boga). Wyniki analizy potwierdziły przyjętą wstępnie hipotezę dotyczącą zróżnicowania poziomu doświadczeń religijnych w zależności od etapu dorosłości w czterech na pięć kategorii. Ocena ważności, wsparcie od Boga i zaufanie do Boga najwyższy poziom deklaracji osiągnęły u osób w późnej dojrzałości, nieco niższy – w średniej dojrzałości, a najniższy – we wczesnej dojrzałości. Odwrotna gradacja odnosi się do klasyfikacji przeżyć negatywnych – najmniej zostało ich zadeklarowanych u osób w późnej dojrzałości, najwięcej natomiast – we wczesnej dojrzałości. Brak wyraźnego zróżnicowania ze względu na wiek wykazały jedynie odpowiedzi na pytanie dotyczące otwartości na Boga¹⁵.

Rekapitulując dotychczasowe rozważania, u osób w analizowanej grupie wiekowej wartości duchowe i potrzeby religijne odgrywają ważniejszą rolę niż u młodszych. Wiąże się to głównie z przemodelowaniem życia po przejściu na emeryturę, poczuciem stopniowego słabnięcia fizycznego oraz potrzebą bilansowania dotychczasowych dokonań życiowych. Na kształt religijności na tym etapie wpływ mają wzorce społeczno-kulturowe odnoszące się do osób starszych, a uformowane przez daną społeczność religijną, a także osobiste doświadczenia i potrzeby religijne. Ukierunkowanie na wartości duchowe seniorów nie musi dziś oznaczać zwiększenia częstotliwości praktyk religijnych. Może ono nabrać charakteru areligijnego, a nawet ateistycznego.

BADANIA STATYSTYCZNE POTRZEB RELIGIJNYCH OSÓB STARSZYCH W WYBRANYCH GMINACH WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

W ramach projektu przeprowadzone zostały badania socjometryczne, mające określić poziom potrzeb religijnych u osób 60+ w okresie pandemicznym, a następnie popandemicznym. Pierwsze badanie było przeprowadzone w okresie

15 Zob. M. Tatala, C. Walesa, *Porównanie doświadczeń religijnych w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości*, „Psychologia Rozwojowa” 2021, nr 1, s. 40-44, <https://www.ejournals.eu/Psychologia-Rozwojowa/2021/Numer-1-2021/> (dostęp: 1 lutego 2023).

od 30 grudnia 2021 roku do 10 stycznia 2022 roku na grupie 800 osób. Na tej podstawie próbowano określić, w jakim stopniu ta sfera domaga się podjęcia nowych działań stanowiących konkretne wsparcie dla seniorów.

Zamieszczona poniżej tabela pochodzi z podsumowania badań zrealizowanych na wstępnym etapie projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”. Badani określili w nim częstotliwość różnych czynności w okresie poprzedzającym pandemię. Wśród postawionych pytań jedno dotyczyło częstotliwości udziału w nabożeństwach w kościele. W ogóle nie uczęszczało do kościoła 62,1 proc. badanych, raz w miesiącu – 14,0 proc. Regularnie było obecnych w kościele blisko 24 proc. (raz w tygodniu – 18,5 proc., częściej niż raz w tygodniu – 4,5 proc., zaś codziennie – 0,9 proc.). Poniższe zestawienie pozwala też dostrzec, jak przedstawiały się także inne aktywności osób w badanej grupie. Wyłączając oglądanie telewizji, słuchanie radia czy czytanie, seniorzy najwięcej czasu przeznaczali na kontakty z rodziną i ze znajomymi, hobby oraz sport.

Tabela 1.¹⁶ Rozkład odpowiedzi na pytanie o częstotliwość wykonywania poszczególnych rodzajów czynności (dane w proc.). Uwaga: wartości w każdym wierszu sumują się do 100

Rodzaje czynności	w ogóle	raz na miesiąc	raz w tygodniu	kilka razy w tygodniu	codziennie
Spotykałem/am się ze znajomymi	14,7	29,3	28,8	21,4	5,7
Uczestniczyłem/am w zajęciach/spotkaniach z rówieśnikami/	58,4	19,0	12,3	9,0	1,3
Angażowałem/am się na rzecz społeczności lokalnej	74,4	12,4	6,6	5,6	0,9
Pracowałem/am jako wolontariusz	86,3	6,9	4,0	1,9	0,9
Czytałem/am prasę/książki	9,0	7,1	13,5	25,5	45,0
Oglądałem/am telewizję	3,2	3,4	3,7	16,3	73,5
Słuchałem/am radia/muzyki	7,8	3,8	5,8	21,0	61,6
Uprawiałem/am sport (basen, bieganie, kijki, rower)	43,3	13,8	18,1	14,1	10,7
Spotykałem/am się z rodziną	7,6	10,6	27,6	39,8	14,4
Chodziłem/am do kościoła	62,1	14,0	18,5	4,5	0,9
Byłem/am w kinie/teatrze/na wystawie	68,3	18,6	7,2	5,4	0,5
Realizowałem/am swoje hobby, zainteresowania	35,1	12,5	17,8	18,9	15,6

¹⁶ Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022.

W tym samym dokumencie znajduje się wynik określający poziom odczuwania braków spowodowanych przez ograniczenia pandemiczne. W badaniu przyjęto skalę odczuć od 1 do 5, gdzie 1 oznaczała poziom najniższy odczuwania braku, zaś 5 – najwyższy. To badanie pozwoliło stwierdzić, iż wśród seniorów panował stosunkowo niski poziom poczucia braku spowodowanego ograniczeniem dostępu do kościoła (średnia – 2,06). Dla porównania najwyższy poziom odczuwania był deklarowany odnośnie do braku kontaktu ze znajomymi oraz z rodziną (odpowiednio 3,33 i 3,32). Niżej od poczucia braku spowodowanego ograniczeniem dostępności kościoła respondenci ocenili jedynie brak wsparcia psychologicznego (1,93) oraz brak pomocy wolontariackiej lub sąsiedzkiej (1,79)¹⁷. Fakt niskiego odczuwania braku dostępności kościoła i kontaktu z duszpasterzem przez seniorów należy interpretować jako potwierdzenie tego, że formy zaspokajania ich potrzeb religijnych w czasie pandemii pozytywnie spełniły swoją rolę.

Spostrzeżenie to potwierdza syntetyczne ujęcie potrzeb religijnych osób przebadanych na wstępnym etapie projektu, jakie znalazło się w podsumowaniu badań jakościowych:

Biorąc pod uwagę aktywność religijną, niemal wszyscy mieszkańcy analizowanych regionów są zaangażowani w życie Kościoła i deklarują przynależność do wyznania. Seniorzy wskazywali, że jeszcze przed rozpoczęciem pandemii, regularnie praktykowali swoją wiarę, uczęszczając na różne obrzędy religijne do świątyni. Znacząca część respondentów podkreśla, że słucha różnych przekazów medialnych o tematyce katolickiej. Wiele osób udzielających wywiadów zwracało uwagę na swoją silną wiarę i wartości moralne. Dla wielu respondentów, Kościół jest miejscem spokoju, gdzie odzyskują równowagę emocjonalną oraz otrzymują wsparcie duchowe. Msze i wydarzenia kościelne wprowadzają je w lepszy nastrój, pozwalają odbudować pozytywne myślenie i nadzieję na przyszłość.

Wraz z pojawieniem się pandemii COVID-19, większość respondentów zrezygnowała z regularnego uczestnictwa na obrzędach religijnych. Związane jest to ze strachem przed ryzykiem zakażenia się wirusem. Niemniej jednak, seniorzy jednocześnie deklarowali, że więcej i częściej się modlą we własnym otoczeniu (także w rezultacie poczucia zagrożenia związanego z pandemią COVID-19), słuchają treści religijnych w radio oraz w oglądają codziennie msze w telewizji.

17 Zob. tamże.

Żaden z rozmówców biorących udział w badaniu nie zadeklarował oczekiwania wsparcia ze strony Kościoła w dobie pandemii. Żaden respondent nie wskazał potrzeby jakichkolwiek dodatkowych aktywności ze strony Kościoła lub przeformułowania obecnie istniejących rozwiązań. Wśród części respondentów pojawiły się opinie, że sytuacja pandemiczna leży w odpowiedzialności państwa oraz ochrony zdrowia¹⁸.

Wobec powyższego w trakcie projektu nie były seniorom proponowane dodatkowe spotkania o charakterze *stricte* religijnym. Podstawowym działaniem z tego obszaru, które zostało zaproponowane uczestnikom projektu, były wyjazdy pielgrzymkowe. Okazały się one bardzo udaną propozycją, ponieważ aspekt religijny (nawiedzenie sanktuariów i miejsc związanych ze świętymi)¹⁹ łączył się na pierwszym miejscu z wyruszeniem z domu (w wielu przypadkach seniorzy czynią to bardzo rzadko), następnie ze zwiedzaniem ciekawych obiektów i miejscowości, poznawaniem historii oraz nowych ludzi, a nade wszystko – z integracją we własnej grupie. Należy także dodać, że aspekt duchowy pojawił się w działaniach oddolnie zaproponowanych przez uczestników projektu w gminie Boguty-Pianki. W tym przypadku w ramach prowadzonych zajęć wokalnych ich uczestnicy uczyli się śpiewu kościelnego, z kolei panie uczęszczające na warsztaty hafciarskie wykonały tą techniką obraz św. Antoniego do miejscowego kościoła. Jeszcze jedną formą zaspokajania potrzeb religijnych były spacer tematyczne polegające na wspólnym wyjściu z kijkami i odwiedzaniu miejsc związanych np. z bł. Stefanem Wyszyńskim.

Pozytywny odbiór osób duchownych biorących udział w projekcie potwierdził intuicję towarzyszącą moderatorom, iż ich obecność jest czynnikiem uzupełniającym inne aktywności podejmowane przez seniorów oraz przyczyniającym się do spajania grupy. Również fakt oddolnych, spontanicznych inicjatyw w tym zakresie pozwala uznać to za właściwy kierunek działania. Można zatem dostrzec otwartość osób w wieku 60+ na innowacje w zakresie form przeżywania religijności. Standardowa „oferta” Kościoła jest im znana i mogą z niej korzystać zgodnie z własnymi potrzebami, natomiast wprowadzenie

¹⁸ Tamże.

¹⁹ W ramach projektu odbyły się pielgrzymki do Warszawy (miejsc związane z bł. Stefanem Wyszyńskim), Lichenia, Świętej Lipki i Gietrzwałdu oraz Torunia.

nowych propozycji aktywizujących tę grupę, uruchamiających jej potencjały (artystyczne, aktywności fizycznej, społecznej, charytatywnej czy zainteresowania poznawaniem świata) w połączeniu z tematyką religijną, spotyka się z bardzo dobrym odzewem. Spotkania w formule otwartej (poza murami kościoła) dają dodatkową możliwość kontaktu indywidualnego osób starszych z duszpasterzem. W realiach parafii dominuje jednak jednostronny kierunek komunikacji duszpasterz – wierni. Wartością realizowanego projektu jest także dodatkowo nawiązanie bliższej współpracy parafii z ośrodkami zajmującymi się osobami starszymi (m.in. ośrodek pomocy społecznej, dom kultury, biblioteka, muzeum, koło gospodyń wiejskich). Kościół może wiele wnieść na poziomie koordynacji i integracji instytucji oraz organizacji zajmujących się różnymi formami wsparcia świadczonymi wobec seniorów. Dzięki zacieśnianiu relacji między tymi podmiotami możliwe jest w przyszłości wypracowywanie kompleksowej strategii opieki nad seniorami, dopasowanej do oczekiwań osób starszych oraz ich opiekunów.

Po zakończeniu programu pilotażowego przeprowadzono kolejne badania, które miały pokazać sytuację seniorów w gminach Boguty-Pianki, Przasnysz i Wyszogród. Zostało ono zrealizowane od grudnia 2022 do stycznia 2023 roku i objęło 801 osób, w tym 329 mężczyzn i 472 kobiety. Część z tych osób mogła być objęta programem pilotażowym, jednak z uwagi na założenie wyboru reprezentatywnej próby badawczej osoby objęte wywiadem były wybierane losowo. Uzyskane tą drogą wyniki socjometryczne potwierdziły stan odnotowany w pierwszym badaniu, że w ciągu ostatnich sześciu miesięcy osobom 60+ w zasadzie nie brakowało wsparcia duchowego (w sumie 92,5 proc. odpowiedziało: nie brakowało i zdecydowanie nie brakowało). Nie da się tego wyniku jednoznacznie zestawić z poprzednim, ponieważ wówczas pytano o poziom odczuwania braku wsparcia duchowego i ten wynik wyniósł 2,06 (w skali od 1 do 5). Podobnie jak w poprzednim badaniu, tak i tu w jeszcze niższym stopniu odczuwano jedynie brak pomocy wolontariackiej oraz wsparcia psychologicznego. Można zatem również wnioskować, iż świadczy to o łatwej dostępności duszpasterzy i zapewnieniu przez nich odpowiedniej opieki duchowej. Zamieszczona poniżej tabela ilustruje odczucia braków, z którymi respondenci borykali się w ostatnim czasie.

Tabela 2.²⁰ Czego najbardziej brakowało Panu/i w ciągu ostatnich sześciu miesięcy? (dane w proc.)

	zdecydowanie nie	raczej nie	ani tak, ani nie	raczej tak	zdecydowanie tak
Kontaktów z bliskimi (dziećmi, wnukami, innymi członkami rodziny)	52,7	21,2	3,9	12,7	9,5
Kontaktów z przyjaciółmi i znajomymi	54,1	20,6	3,9	15,7	5,7
Możliwości spotkań z innymi seniorami	58,6	22,7	3,6	10,9	4,2
Możliwości realizacji własnych pasji/za- interesowań	59,9	19,6	2,2	10,4	7,9
Możliwości aktywnego wypoczynku (np. basen, gimnastyka, nordic walking)	57,9	19,0	1,4	12,0	9,7
Możliwości uczestnictwa w wydarzeniach kulturalnych	57,8	22,1	2,5	9,6	8,0
Wsparcia duchowego i religijnego	73,9	18,6	2,0	2,8	2,7
Wsparcia psychologicznego	73,8	19,4	1,2	3,2	2,4
Dostępu do opieki lekarskiej	50,4	20,0	3,7	12,0	13,9
Pomocy wolontariuszy, sąsiadów	78,8	17,5	0,9	2,1	0,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników CATI, grudzień 2022 – styczeń 2023, N=801.

Respondentów zapytano również o udział w jakichkolwiek praktykach religijnych w ciągu ostatnich sześciu miesięcy. Na tej podstawie można wykazać, iż większość osób w przedziale wiekowym 60+ (57,7 proc.) nie uczestniczyło w nich. Zatem zaledwie nieco ponad 40 proc. potwierdza udział w wydarzeniach o charakterze religijnym²¹. Nie jest to jednoznaczne z deklaracją wiary. Osoby wierzące mogą nie uczęszczać na nabożeństwa z uwagi na problem z samodzielnym dotarciem do kościoła, zły stan zdrowia lub brak środków transportu.

Wyniki badań potwierdziły również wyższy poziom praktyk religijnych u kobiet niż u mężczyzn. Odpowiedź twierdzącą, dotyczącą udziału w jakichkolwiek praktykach religijnych, dało 45,3 proc. kobiet, zaś mężczyzn – 38 proc.²² Podobnie można było zauważyć, że posiadane przez respondentów wykształcenie jest również czynnikiem różnicującym poziom praktyk religijnych. Nie jest to jednak wyznacznik trwały i niepodważalny w badanych środowiskach,

20 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń 2023.

21 Zob. tamże.

22 Zob. tamże.

ponieważ procentowo najwyższy poziom praktyk religijnych deklarowały osoby posiadające wykształcenie zawodowe, na kolejnej pozycji znaleźli się respondenci po szkole podstawowej, trzeci wynik uzyskali seniorzy z wykształceniem wyższym, zaś najsłabszy – ze średnim.

Tabela 3.²³ Związek pomiędzy pytaniem czy jest Pan/i osobą uczestniczącą (nawet rzadko) w jakiegokolwiek formie w praktykach religijnych a wykształceniem

			Tak	Nie
Wykształcenie	Podstawowe	Liczba	16	20
		%	44.4	55.6
	Zawodowe	Liczba	55	37
		%	59.8	40.2
	Średnie	Liczba	120	190
		%	38.7	61.3
	Wyższe	Liczba	144	207
		%	41.0	59.0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania CATI, grudzień 2022 – styczeń 2023, N=789.

Przeprowadzona analiza statystyczna także uwydatnia spodziewaną tendencję, że wraz z postępującym wiekiem zmniejsza się procent osób uczestniczących w praktykach religijnych. Jednak w tym przypadku ta prawidłowość także znajduje swoje odstępstwa, gdyż najwyższy poziom udziału w jakichkolwiek formach życia religijnego zadeklarowały osoby w przedziale pomiędzy 70. a 74. rokiem życia (52,3 proc.). Wprawdzie najniższy wynik pod tym względem zanotowała grupa wiekowo 85+ (33,3 proc.), jednak drugi – osoby w przedziale wiekowym 65-69 lat (34,4 proc.). Precyzyjnie prezentuje ten stan zamieszczona poniżej tabela.

23 Tamże.

Tabela 4.²⁴ Związek pomiędzy pytaniem czy jest Pan/i osobą uczestniczącą (nawet rzadko) w jakiegokolwiek formie w praktykach religijnych a wiekiem

			Tak	Nie
Wiek	60-64	Liczba	70	66
		%	51.5	48.5
	65-69	Liczba	93	177
		%	34.4	65.6
	70-74	Liczba	90	82
		%	52.3	47.7
	75-79	Liczba	32	48
		%	40.0	60.0
	80-84	Liczba	49	79
		%	38.3	61.7
	85+	Liczba	5	10
		%	33.3	66.7

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania CATI, grudzień 2022 – styczeń 2023, N=801.

Wiele interesujących informacji dotyczących zmian w zakresie poziomu praktyk religijnych grupy seniorów po pandemii przynosi kolejne zestawienie. Możemy z niego dowiedzieć się o kierunkach zmian (wzrost lub spadek częstotliwości praktyk). Jednym z najważniejszych wyznaczników poziomu praktyk religijnych jest obecność w kościele. Dla prawie 68 proc. badanych częstotliwość tej praktyki pozostała na wcześniejszym oraz wyższym poziomie (9,5 proc. oceniło swoje praktyki jako częstsze i zdecydowanie częstsze), jednak 23 proc. uznało, że rzadziej chodzi do kościoła. Trzeba również zaznaczyć, iż uzyskane wyniki uwzględniały także grupę 9,1 proc. respondentów, którzy jako odpowiedź na to pytanie podali: „nie dotyczy”. Jako szczególnie pozytywny wynik należy odczytać poziom deklaracji co do praktyki modlitwy. Wskazuje on, że 77,6 proc. badanych nie zmniejszyło tej praktyki. Częściej i zdecydowanie częściej modliło się 14,8 proc. seniorów, co niemal wyrównuje liczbę tych, którzy przyznali się do rzadszego praktykowania modlitwy (15,9 proc.). W przypadku seniorów odnotowano także wyraźny progres po pandemii w zakresie korzystania z praktyk religijnych za pośrednictwem mediów (z Mszy

24 Tamże.

Świętej – 19,5 proc.; z modlitwy – 15,9 proc.; tekstów oraz nagrań o tematyce religijnej – 13,8 proc.). Deklaracje wzrostu częstotliwości korzystania z mediów przekraczały w tych wypadkach liczbę deklaracji zmniejszenia się (transmisje Mszy Świętej i modlitwa) bądź je równoważyły (13,9 proc. uznało, że obecnie rzadziej korzysta z treści religijnych za pośrednictwem mediów). Największy poziom deklaracji spadku częstotliwości dotyczył rzadszej praktyki udziału we Mszy Świętej (wspomniany powyżej wynik 23 proc.). Pełen zestaw danych prezentuje poniższa tabela.

Tabela 5.²⁵ Czy po okresie pandemii, w porównaniu do okresu wcześniejszego, korzysta Pan/i częściej czy rzadziej z wymienionych form życia religijnego? (dane w proc.)

	zdecydowanie rzadziej	rzadziej	tak samo jak wcześniej	raczej częściej	zdecydowanie częściej	nie dotyczy
Modlitwa prywatna	2,7	13,2	62,8	8,0	6,8	6,5
Praktyka spowiedzi	3,8	19,8	55,5	5,9	1,7	13,3
Udział we Mszy Świętej	5,6	17,4	58,4	6,5	3,0	9,1
Kontakt z duszpasterzem	5,3	14,8	59,6	2,9	2,7	14,7
Udział w grupach religijnych (np. Koło Żywego Różańca)	5,9	10,0	34,5	1,5	1,5	46,6
Rekolekcje	5,6	14,5	49,5	2,7	0,6	27,1
Lektura prasy religijnej	4,4	11,5	49,3	2,6	2,4	29,8
Msza Święta za pośrednictwem mediów	6,2	11,2	39,5	12,1	7,4	23,6
Modlitwa za pośrednictwem mediów	4,7	9,8	39,2	10,0	5,9	30,4
Korzystanie z treści religijnych w mediach (teksty, audycje, filmy)	3,2	10,7	46,6	9,7	4,1	25,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania CATI, grudzień 2022 – styczeń 2023, N=339.

W dokumencie podsumowującym badania znalazło się także zestawienie opisujące różne formy aktywności seniorów podejmowane przez nich w ciągu ostatnich miesięcy. Można je łatwo porównać z wynikami sprzed roku, ponieważ powtórzone zostały zawarte w nich pytania. To pozwala zauważyć wzrost aktywności religijnej badanych. O blisko 9 proc. zmniejszyła się grupa osób

25 Tamże, s. 37.

deklarujących brak podejmowania praktyk religijnych, podobnie było w przypadku deklaracji comiesięcznej obecności w kościele (spadek o ok. 2 proc.). Wyraźny wzrost zarejestrowano w przypadku wypowiedzi potwierdzających cotygodniowy udział w liturgii (wzrost o 10 proc.). Na zbliżonym poziomie utrzymał się wskaźnik najwyższej częstotliwości uczestnictwa we Mszy Świętej. Poniżej znajduje się tabela ukazująca deklaracje seniorów co do różnych aktywności, wśród których znajduje się także uczęszczanie do kościoła.

Tabela 6.²⁶ Jak często w ciągu ostatniego miesiąca wykonywał/a Pan/i następujące czynności?

	w ogóle	raz na miesiąc	raz w tygodniu	kilka razy w tygodniu	codziennie
Spotykałem/am się ze znajomymi	13,7	24,8	33,6	18,2	9,7
Uczestniczyłem/am w zajęciach (spotkaniach z rówieśnikami)	43,9	21,5	19,5	9,9	5,2
Angażowałem/am się na rzecz społeczności lokalnej	79,3	10,2	4,8	3,1	2,6
Pracowałem/am jako wolontariusz	93,1	2,4	1,6	0,9	2,0
Czytałem/am prasę/książki	13,9	5,3	11,1	15,4	54,3
Oglądałem/am telewizję	5,4	1,0	4,2	9,6	79,8
Słuchałem/am radia/muzyki	15,2	2,8	5,5	11,5	65,0
Uprawiałem/am sport (basen, bieganie, kijki, rower)	51,3	7,1	9,7	15,9	16,0
Spotykałem/am się z rodziną	6,7	20,4	28,2	20,4	24,3
Chodziłem/am do Kościoła ¹	53,4	11,9	28,8	4,4	1,5
Byłem/am w kinie/teatrze/na wystawie	61,7	31,2	5,2	1,5	0,4
Realizowałem/am swoje hobby, zainteresowania	36,7	12,6	14,7	12,0	24,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badania CATI, grudzień 2022 – styczeń 2023, N=801.²⁷

W świetle przeprowadzonej analizy nie stwierdzono bezpośredniego związku pomiędzy zwiększoną aktywnością sportową, hobbystyczną, społeczną czy kulturalną a aktywnością religijną. Zatem nie jest tak, że osoby aktywniejsze jednocześnie wykazują także większe zaangażowanie religijne²⁸. Okazuje się

²⁶ Tamże, s. 31.

²⁷ Wyniki uzyskane w poprzednim badaniu: w ogóle nie uczęszczało do kościoła 62,1 proc., raz w miesiącu – 14,0 proc., raz w tygodniu – 18,5 proc., częściej niż raz w tygodniu – 4,5 proc., zaś codziennie – 0,9 proc. Zob. Tabela 1.

²⁸ Por. Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

również, że niepełnosprawność nie jest przeszkodą w podejmowaniu praktyk religijnych. Zestawienie zawierające porównanie częstotliwości uczęszczania do kościoła osób posiadających orzeczenie o niepełnosprawności oraz nieposiadających takiego orzeczenia nie wykazuje dużych różnic. Osoby z orzeczeniem o niepełnosprawności deklarowały: 57 proc. – w ogóle nie uczęszczało do kościoła; 14,1 proc. – raz w miesiącu; 24,4 proc. – raz w tygodniu, 3 proc. – częściej niż raz w tygodniu, 1,5 proc. zaś – codziennie. Osoby bez orzeczenia o niepełnosprawności odpowiadały następująco: 52,7 proc. – w ogóle nie uczęszczało do kościoła; 11,4 proc. – raz w miesiącu; 29,8 proc. – raz w tygodniu, 4,6 proc. – częściej niż raz w tygodniu, 1,5 proc. zaś – codziennie²⁹.

Z przeprowadzonych badań wyłania się obraz seniorów jako grupy o stabilnych i względnie wysokich potrzebach religijnych, które także są zaspokajane na bieżąco. Ponad rok od złagodzenia najbardziej drastycznych ograniczeń sanitarnych religijność osób 60+ wróciła do normy sprzed pandemii, a w niektórych obszarach (zwłaszcza modlitwy) odnotowano pewien progres. Potwierdzają to także wyniki innych badań³⁰. Nie oznacza to jednak, że w czasie pandemii nie nastąpiły zmiany w dziedzinie religijności. Brak dużych różnic w wynikach statystycznych wskazuje, że dla społeczności 60+ trwale pozostaje przywiązanie do religii i instytucji Kościoła. Przy braku zatem zmian ilościowych można jednak dostrzec zmiany pod względem jakościowym (formy przeżywania religijności). Zdaniem warszawskiego badacza religijności – ks. Wojciecha Sadłonia, pandemia przyczyniła się do przyspieszenia dyferencjacji i indywidualizacji religijności w polskim społeczeństwie³¹. Oznacza to, że dotychczasowy model religijności masowej należy uzupełnić o aspekty duszpasterstwa zindywidualizowanego, nastawionego na specyficzne potrzeby różnych grup wiernych. Doświadczenia wyniesione z programu pilotażowego także potwierdzają powyższe spostrzeżenia. Osoby starsze, których populacja w Polsce będzie coraz bardziej wzrastać, stanowią grupę o specyficznych potrzebach domagających się uwzględnienia także w praktyce duszpasterskiej.

Podsumowaniem tego punktu niniejszego opracowania niech będą słowa krakowskiego socjologa Pawła Ulmana, który zajmował się analizą religijności

²⁹ Por. tamże.

³⁰ Ogólnopolskie badania przeprowadzone na przełomie maja i czerwca 2020 roku wykazały, że zdaniem jedynie 10 proc. respondentów deklarowano spadek poziomu praktyk religijnych. Dla 12 proc. badanych w tym okresie wzrosła częstotliwość modlitwy. W tej grupie dominowali przedstawiciele wsi, osoby starsze (65+) i kobiety. Zob. M. Bożewicz, dz. cyt., s. 2.

³¹ Zob. W. Sadłonia, dz. cyt., s. 178-179.

osób starszych. Jego badania były szerzej przytaczane we wspomnianej już wcześniej ekspertyzie na potrzeby projektu (patrz przypis 6). Tenże badacz wskazał, że istnieje korelacja pomiędzy religijnością a poziomem zadowolenia z życia osób starszych:

Wysoka satysfakcja z życia koresponduje z deklaracją religijności. W pozostałych przypadkach nie ma już tak wyraźniej jednoznaczności. W perspektywie osi odciętych umiarkowana religijność koresponduje z umiarkowaną lub brakiem satysfakcji z życia, natomiast brak religijności jest pomiędzy poszczególnymi kategoriami satysfakcji z życia. W perspektywie dwóch osi brak religijności najbardziej koresponduje z brakiem satysfakcji z życia. Bardzo podobne wyniki otrzymano dla korespondencji między religijnością a poczuciem szczęścia³².

Podobne wnioski płyną także z obserwacji przebiegu projektu. Dla osób objętych programem pilotażu było to okazją do przeżywania wielu doznań, poczynając od możliwości wyjścia z domu, spotkania się z osobami w podobnym wieku, po podejmowanie wspólnych aktywności sportowych, hobbystycznych czy kulturalnych. Stało się to źródłem zadowolenia i poprawy komfortu życia wielu z nich. Przekładało się to także na chęć udziału w praktykach religijnych. Jest zatem sygnał, że wspólna praca różnych instytucji służąca podnoszeniu komfortu życia osób starszych będzie również odzwierciedlać się w ich życiu duchowym.

WNIOSKI I POSTULATY

Pandemia koronawirusa była wielkim, globalnym doświadczeniem, które pozwala zobaczyć, jak nasze społeczeństwo potrafi sobie radzić w warunkach ograniczeń i izolacji. Grupą społeczną szczególnie zagrożoną zarażeniem wirusem SARS-CoV-2 były osoby starsze. Nagle zostały one zmuszone do zmiany wielu przyzwyczajeń, także tych dotyczących praktyk religijnych. Oni też,

32 P. Ulman, *Religijność osób starszych w Polsce. Wyniki badań statystycznych*, „Studia Socialia Cracoviensia” t. 9, 2017, nr 2, s. 207, <http://czasopisma.upjp2.edu.pl/studiasocialiacracoviensia/article/viewFile/2464/2302>. (dostęp: 15 lutego 2023).

z uwagi na mniejszą sprawność fizyczną oraz umiejętności posługiwania się urządzeniami mobilnymi, byli skazani na większe osamotnienie. Mogli liczyć na pomoc osób młodszych w załatwianiu swoich potrzeb (spraw urzędowych, opłat, zakupów), jednak nie zawsze była ona dla nich w pełni dostępna. W ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” został zaproponowany szeroki program wsparcia, który miał pomóc tej grupie w powrocie do dawnej kondycji psychofizycznej oraz w odbudowaniu relacji społecznych zachwianych przez okres pandemicznej izolacji. Jednym z licznych komponentów tego projektu było wsparcie duchowe. Ponieważ wyniki badań wstępnych nie wykazały potrzeby dodatkowych działań duszpasterskich, realizacja tego punktu ograniczyła się głównie do obecności osób duchownych na spotkaniach uczestników projektu oraz do organizacji pielgrzymek. To działanie okazało się trafione, gdyż spotkało się z bardzo dobrym odbiorem ze strony uczestników we wszystkich gminach objętych projektem. O potrzebie obecności duszpasterzy wśród uczestników projektu świadczy także to, że przy tej okazji rodziły się różne ciekawe inicjatywy łączące różne aktywności z tematyką religijną.

1. Organizowanie duszpasterstwa aktywizującego seniorów. W oparciu o powyższe spostrzeżenie można zatem sformułować postulat o potrzebie łączenia aktywności religijnej z innymi obszarami zainteresowań. Pielgrzymki posiadają pod tym względem szczególne możliwości, ponieważ pozwalają na zaplanowanie wyjazdu nie tylko o charakterze pobożnościowym, związanego z nawiedzaniem sanktuariów. W ich trakcie można także przewidzieć zwiedzenie miejsc o znaczeniu historycznym, muzeów, udział w wydarzeniu artystycznym (np. koncert, spektakl) bądź relaks na łonie przyrody. Są ponadto okazją do integracji grupy, wzajemnego poznawania się i zbliżenia uczestników. Oczywiście nie tylko pielgrzymki posiadają taki potencjał. Wartością dla duszpasterstwa staje się to, co jest organizowane poza murami kościoła, ponieważ pozwala przenikać duchowością inne formy aktywności (np. wspólne śpiewanie, biesiadowanie, oglądanie filmów, ćwiczenia fizyczne, prace artystyczne). W takich sytuacjach zmieniają się typowe dla kościoła warunki komunikacji. W nim obowiązuje głównie komunikacja jednokierunkowa (duchowny → wierni), natomiast poza jego murami rodzi się okazja do komunikacji dwukierunkowej. Jest to potrzebne, aby lepiej poznać poszczególne osoby starsze i rozpoznawać ich szczególne potrzeby. Na takim forum wierni stają się równorzędnymi partnerami dla swoich duszpasterzy i łatwiej im jest artykułować swoje spostrzeżenia

oraz oczekiwania. Ten postulat ma charakter ogólny i sprowadza się także do istniejących już form duszpasterstw specjalistycznych, jak np. duszpasterstwo myśliwych, motocyklistów czy sportowców. Ciężar organizacji w takim modelu nadal spoczywa na konkretnym duszpasterzu. Od jego pomysłowości i aktywności zależy także poziom prowadzonego duszpasterstwa. Taki rodzaj opieki mógłby obejmować także osoby starsze jako grupę specjalną w każdej wspólnocie parafialnej.

2. Współpraca z innymi podmiotami zajmującymi się osobami starszymi. Ten postulat dotyczy nawiązywania przez parafie współpracy z instytucjami działającymi w gminach i wspierającymi seniorów (np. ośrodek pomocy społecznej, klub seniora, uniwersytet trzeciego wieku, dom kultury). Dzięki wspólnym programom i długofalowej strategii współpracy możliwa jest koordynacja działań różnych specjalistów (np. opiekuna, psychologa, psychoterapeuty, fizjoterapeuty, animatora, duszpasterza) oraz wpłynięcie na poprawę komfortu życia osób w wieku 60+. Wówczas parafia (wspólnota religijna) będzie spełniać rolę uzupełniającą i wzmacniającą działania innych podmiotów. Na podstawie doświadczeń związanych z przeprowadzaniem projektu można dostrzec, jak dużą rolę odgrywa komunikacja i koordynacja pomiędzy instytucjami działającymi na rzecz osób starszych. Dzięki wypracowanym w ten sposób formom kooperacji możliwe są działania bardziej kompleksowe i specjalistyczne. Biorąc pod uwagę, że w przyszłości populacja osób 60+ będzie się zwiększać, należy już planować strategię zapewnienia tej grupie odpowiednich warunków funkcjonowania. Posiada to istotne znaczenia dla kondycji całego społeczeństwa, ponieważ dzięki trosce o zapewnienie komfortu życia i wysokiej sprawności seniorów mogą oni nadal okazać się produktywni (być dłużej aktywni zawodowo, wspomagać rodzinę przy wychowaniu dzieci, działać w wolontariacie, angażować się w akcje społeczne). W innej sytuacji potencjał tej grupy nie będzie mógł być w pełni wykorzystany i będzie generował zwiększanie nakładów choćby na opiekę oraz leczenie. Stąd wypracowanie modeli współpracy różnych instytucji (w tym parafii) ma znaczenie strategiczne, co wyraźnie potwierdziły wyniki zrealizowanego projektu.

3. Budowanie pomostów komunikacji międzypokoleniowej. Kolejny postulat wypływający z obserwacji przedbiegu projektu odnosi się do tworzenia w ramach strategii wsparcia seniorów relacji międzypokoleniowych o charakterze dziadkowie – wnuki. Przesłanką ku temu jest posiadany przez seniorów potencjał w postaci doświadczeń życiowych, pamięci historycznej,

tradycji i religijności. Umożliwiając im tworzenie różnych form przekazu tego dziedzictwa młodemu pokoleniu przez spotkania, wspólne wycieczki, nagrania audio i wideo, naukę starych tradycji językowych, kulinarnych czy rękodzielniczych, wykorzystuje się szansę nie tylko na utrwalenie przekazu tej generacji, ale też na zadzierzgnięcie bliższych relacji pomiędzy osobami należącymi do różnych pokoleń nawet niespokrewnionych ze sobą. Dodatkową wartością jest także przełamywanie barier międzypokoleniowych (także językowych, mentalnych), budowanie wzajemnej empatii, przekaz wartości oraz szeroko rozumiany rozwój osobowy zarówno osób młodszych, jak i starszych (zwłaszcza w dziedzinie współczesnych technologii komunikacyjnych). Tematyka religijna mogłaby być jedną z wielu treści ujętych w programie spotkań seniorów z pokoleniem wnuków.

Na każdym etapie życia człowiek może odkrywać swój potencjał rozwojowy. Dotyczy to także okresu starości. Bez wątplenia doświadczenia przeprowadzanego projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” potwierdzają tę prawidłowość. Sytuacja pandemii spowodowała, że przedstawiciele tej grupy wiekowej byli zmuszeni uczyć się stosowania nowych rozwiązań pozwalających na zaspokajanie swoich potrzeb w warunkach ograniczania kontaktów międzyosobowych. To samo można powiedzieć także w odniesieniu do całego społeczeństwa. Zmiany w sposobie funkcjonowania poszczególnych grup społecznych, instytucji, urzędów, szkół czy uczelni, zmusiły jednocześnie do poszukiwania nowych rozwiązań umożliwiających wypełnianie codziennych zadań i zaspokajanie podstawowych potrzeb. Można ją zatem traktować jako sytuację rozwojową, ponieważ przez nią mogliśmy się jako społeczeństwo (także jako Kościół) wiele nauczyć. Podobnie należy ocenić efekty realizowanego projektu, który pozwolił przetestować szereg różnych działań zaplanowanych jako wsparcie dla seniorów. Należy zatem, wyciągając konstruktywne wnioski z tego doświadczenia (czasu pandemii oraz realizacji projektu), starać się o wprowadzanie nowych rozwiązań w praktyce. To świadczy o rozwoju cywilizacyjnym danej społeczności oraz działających w niej instytucji, zwiększając przy tym jej odporność na sytuacje kryzysowe (podobnie jak to miało miejsce w kontekście pandemii). Puentując: w taki sam sposób należy podchodzić do zadania wsparcia osób starszych – przyczyniać się do ich ogólnego rozwoju, zwłaszcza pobudzając do różnego rodzaju aktywności. Pokazywanie seniorom bogactwa możliwości spędzania czasu w sposób konstruktywny i twórczy, rozwijania nowych (zdrowych) nawyków, zdobywania

kolejnych, przydatnych umiejętności, otwierania się na poznawanie innych osób i miejsc – wszystko to przyniesie owoce w postaci poprawy ich komfortu życia. W stymulowaniu rozwoju seniorów ważną rolę może także odgrywać odpowiednie wsparcie duchowe służące zaspokajaniu potrzeb religijnych seniorów w sposób zindywidualizowany.

BIBLIOGRAFIA

- Badanie: pandemia osłabiła religijność Polaków*, <https://pap-mediroom.pl/nauka-i-technologie/badanie-pandemia-oslabila-religijnosci-polakow#downloadMaterialBlock> (dostęp: 1 lutego 2023).
- Bednarczyk R., Czekalski R., *Potrzeby religijne osób powyżej 60 roku życia i formy ich zaspokajania w okresie przedpandemicznym*, <https://rob.uksw.edu.pl/zaspokojenie-potrzeb-duchowych-i-religijnych-przez-osoby-60%E2%82%AC/> (dostęp: 1 lutego 2023).
- Bednarczyk R., *Encyklika Benedykta XVI „Spe salvi” jako papieska katecheza o nadziei w obliczu doświadczenia śmierci*, w: *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, red. J. Stala, N. Bravena, Kraków 2013.
- Białyżył K., *Wielowymiarowy proces starzenia się i starości*, w: *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, red. J. Stala, N. Bravena, Kraków 2013.
- Bożewicz M., *Wpływ pandemii na religijność Polaków*, w: CBOS, Komunikat z badań nr 74/2020, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_074_20.PDF (dostęp: 1 lutego 2023).
- Draguła A., *Kościół po pandemii (i protestach)*, w: *Pandemia jako „znak czasu” dla Kościoła w Polsce*, red. M.J. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2021.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń 2023.
- Jan Paweł II, *List do osób w podeszłym wieku*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html. (dostęp: 15 października 2022).
- Kochel J., *Biblijna pedagogia starzenia się, w: Służyć (z) miłością. Księga dedykowana Księdzu Biskupowi dr. hab. Antoniemu Długoszowi w dwudziestą piątą rocznicę sakry biskupiej*, red. A. Walulik i in., Częstochowa 2019.
- Kurzydło D., *Sytuacja kryzysu i jej aspekty psychologiczne i religijne*, w: *Pandemia jako „znak czasu” dla Kościoła w Polsce*, red. M.J. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2021.
- Łupiński J., *Posługa Kościoła podczas epidemii w okresie staropolskim*, w: *Pandemia jako „znak czasu” dla Kościoła w Polsce*, red. M.J. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2021.

- Sadłoń W., *Zacieśnianie czy rozrywanie immanentnej ramy? Polski katolicyzm wobec epidemii koronawirusa*, „Wieś i Rolnictwo” 2020, nr 3, <https://kwartalnik.irwirpan.waw.pl/wir/article/view/757/689> (dostęp: 1 lutego 2023).
- Sękowska M., *Neopsychoanalityczna koncepcja rozwoju psychospołecznego Erika H. Eriksona*, w: *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność. Stadialne koncepcje rozwoju w ciągu życia*, red. P. Soch, Kraków 2000.
- Skrzypczak R., *Ogień w Kościele. Nadzieja w czasach kryzysu*, Kraków 2021.
- Stala J., *Osoba starsza a sens życia*, w: *Człowiek wobec bólu, cierpienia i śmierci*, red. J. Stala, N. Bravena, Kraków 2013.
- Tatala M., Walesa C., *Porównanie doświadczeń religijnych w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości*, „Psychologia Rozwojowa” 2021, nr 1, <https://www.ejournals.eu/Psychologia-Rozwojowa/2021/Numer-1-2021/>. (dostęp: 1 lutego 2023).
- Tokarski S., *Dojrzałość religijna*, w: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków 2006.
- Tutak M.J., *Pandemia jako globalny „znak czasu”. Analiza kairologiczna metodą konfrontacji socjologiczno-pastoralnej*, w: *Pandemia jako „znak czasu” dla Kościoła w Polsce*, red. M.J. Tutak, T. Wielebski, Warszawa 2021.
- Ulman P., *Religijność osób starszych w Polsce. Wyniki badań statystycznych*, „Studia Socialia Cracoviensia” t. 9, 2017, nr 2, <http://czasopisma.upjp2.edu.pl/studiasocialiacracoviensia/article/viewFile/2464/2302>. (dostęp: 15 lutego 2023).
- Walesa C., *Rozwój religijności człowieka*, w: *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, red. S. Głaz, Kraków 2006.
- Woźniak B., *Zaangażowanie religijne a stan zdrowia osób w wieku podeszłym: mechanizmy zależności, wybrane wyniki badań*, „Przegląd Socjologiczny” t. 61, 2012, nr 2.
- Zaręba S.H., Mariański J., *Religia jako wartość w czasie pandemii. Analizy socjologiczne*, „Journal of Modern Science” 2021, no. 1, http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-5c1d7f61-51dd-459f-809e-39a559652725/c/Religia_jako_wartosc_w.pdf (dostęp: 1 lutego 2023).

STRESZCZENIE

Globalny kryzys wywołany przez pandemię koronawirusa zmusił całe społeczeństwa do zastosowania zasad izolacji sanitarnej. Grupą szczególnie zagrożoną byli seniorzy. Ich też najgłębiej dotknęły ograniczenia sanitarne, gdyż wielu z nich z dużym trudem radziło sobie z obsługą urządzeń mobilnych, których wykorzystanie stało się w tych warunkach standardowym sposobem zaspokajania różnych potrzeb (np. załatwianie spraw urzędowych, opłat, zakupów), w tym także religijnych (transmisje Mszy Świętych, modlitwy, rekolekcje). Przedmiotem analizy podjętej w artykule była odpowiedź na pytanie o charakter zmian w sferze potrzeb religijnych osób 60+ przed i po pandemii. Podstawowy materiał badawczy

stanowią wyniki ankiet przeprowadzonych w trzech mazowieckich gminach: Boguty-Pianki, Przasnysz i Wyszogród w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”. Potwierdziły one, iż dla przedstawicieli tej grupy wiekowej religia odgrywa ważną rolę. Pandemia tylko nieznacznie zmniejszyła udział seniorów we Mszy Świętej w parafiach. Przyczyniła się za to do zwiększenia ich prywatnej aktywności modlitewnej. Seniorzy nie zadeklarowali potrzeby dodatkowego wsparcia duchowego ze strony Kościoła. Badania pozwoliły zauważyć dużą otwartość tej grupy osób na inicjatywy łączenia aktywności religijnej z innymi obszarami zainteresowań.

Słowa kluczowe: seniorzy, osoby 60+, pandemia koronawirusa, religijność osób starszych, potrzeby religijne, Mazowsze

ROZWÓJ USŁUG POMOCY I WSPARCIA DLA SENIORÓW ORAZ OPIEKUNÓW OSÓB NIESAMODZIELNYCH

WPROWADZENIE

Polityka społeczna wobec osób starszych ma trzy kluczowe wymiary: zapewnienia zabezpieczenia finansowego w ramach systemu emerytalno-rentowego, aktywizacji w ramach polityki senioralnej oraz wymiar opiekuńczy, za zapewnienie którego odpowiadają instytucje systemu pomocy społecznej¹. W projekcie pt. „Łagodzenie skutków pandemii wobec grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” przyjęto, iż szczególnie ważny dla pokonania negatywnych skutków pandemii i związanej z nią izolacji społecznej jest wymiar aktywizacyjny, ale podjęto również działania w pozostałych dwóch wymiarach. Wynika to z faktu, że osoby w starszym wieku nie są grupą jednolitą, a poszczególne typy działań skierowane są do osób o odmiennych potrzebach wynikających z wieku, stanu zdrowia, możliwościach partycypacji i sytuacji społeczno-ekonomicznej. Działania o charakterze aktywizacyjnym i z zakresu ubezpieczeń społecznych zazwyczaj skierowane są do „młodszych seniorów”, którzy dopiero weszli w okres emerytalny (od 60. do 65. roku życia), są dość sprawni i potencjalnie chętni do uczestniczenia w wydarzeniach i zajęciach społecznych oraz kulturalnych, a niekiedy nawet – mimo osiągnięcia wieku emerytalnego – kontynuują działalność zawodową. Z kolei osoby w podeszłym wieku (od 80. do 85. roku życia)

¹ B. Szatur-Jaworska, *Polska polityka społeczna wobec starzenia się ludności w latach 1971-2013*, Warszawa 2016.

mają niższy potencjał aktywizacyjny ze względu na gwałtowne pogorszenie się stanu zdrowia i rosnące ograniczenia mobilności². W tym wieku pojawiają się natomiast potrzeby opiekuńcze³. W odpowiedzi na potrzeby tej grupy osób we wskazanym projekcie zaproponowano działania o charakterze opiekuńczym oparte na zasobach instytucjonalnych pomocy społecznej oraz potencjale pomocowym wspólnoty lokalnej.

Niniejszy rozdział opisuje działania opiekuńcze realizowane w trzech gminach województwa mazowieckiego: Przasnysz, Wyszogród oraz Boguty-Pianki w trakcie trwania projektu, tj. od czerwca do listopada 2023 roku. Działania te wykraczają poza zakres obowiązków instytucji pomocy społecznej i zostały zaprojektowane po analizie form wsparcia wobec niesamodzielnych seniorów, które okazały się szczególnie pomocne w czasie pandemii COVID-19 w krajach europejskich⁴. Jednocześnie należy dodać, że wybór rodzaju wdrażanych działań opiekuńczych, a nawet ich poszerzanie w stosunku do pierwotnej propozycji działań⁵ należały do każdej z gmin i odpowiadały potrzebom lokalnej społeczności.

Prezentowane poniżej wyniki badań ilościowych pochodzą z badań sondażowych przeprowadzonych na reprezentatywnej próbie osób w wieku 60 lat i więcej w województwie mazowieckim w styczniu i lutym 2022 roku oraz w lutym 2023 roku. Z kolei cytaty z wypowiedzi seniorów oraz opiekunów osób niesamodzielnych pochodzą z badań ewaluacyjnych o charakterze indywidualnych wywiadów pogłębionych z osobami uczestniczącymi w działaniach projektowych.

2 S. Golinowska, M. Tambor, *O łączeniu spraw zdrowotnych i społecznych w przebiegu życia*, Warszawa 2018.

3 Por. tamże; P. Błędowski, *Potrzeby opiekuńcze*, w: *Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, red. P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossoakowska, T. Zdrojewski, Gdańsk 2021.

4 Eurofound, *COVID-19 and older people: Impact on their lives, support and care*, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2022; A. Sowa-Kofta, I. Marcinkowska, A. Ruzik-Sierdzińska, R. Mackeviciute, *Ageing Policies – Access to Services in Different Member States*, Luxembourg: European Parliament 2021.

5 W pierwotnej propozycji działań ujęte były teleopieka, konsultacje dla seniorów, pomoc sąsiedzka oraz wsparcie dla opiekunów osób niesamodzielnych. Pozostałe działania (np. szkolenia dla opiekunów) zostały wprowadzone z inicjatywy gmin objętych pilotażem.

POTRZEBY OSÓB STARSZYCH

Potrzeby w zakresie opieki i wsparcia osób starszych wynikają przede wszystkim z pogarszającego się wraz z wiekiem stanu zdrowia i sprawności funkcjonalnej, a odpowiedź na ich zaspokojenie są zarówno usługi opieki medycznej, jak i wsparcia społecznego oraz opiekuńczego⁶. Wyniki badań ogólnopolskich przeprowadzonych w 2019 roku pokazują, że systematycznej pomocy ze strony rodziny lub innych osób potrzebuje blisko co trzecia osoba starsza (28 proc.), w tym więcej kobiet (31,4 proc.) niż mężczyzn (24,5 proc.)⁷. Zjawisko zróżnicowania potrzeb opiekuńczych ze względu na płeć jest uzasadniane dłuższym trwaniem życia kobiet oraz wielochorobowością częściej doświadczaną przez starsze kobiety⁸.

Wydłużanie się przeciętnego trwania życia oraz rosnąca populacja osób w starszym wieku sprawiają, że problem zaspokojenia potrzeb opiekuńczych starszej populacji jest coraz bardziej widoczny, a potrzeby stają się powszechne. Mimo relatywnej poprawy stanu zdrowia osób starszych w Polsce w ostatnich dwóch dekadach, rośnie populacja osób starszych doświadczających różnorodnych ograniczeń wynikających ze złego stanu zdrowia. Stan zdrowia co najmniej połowy osób starszych charakteryzuje się występowaniem wielu chorób, co wynika z naturalnego procesu starzenia się organizmu, ale też jest efektem kumulacji negatywnych efektów różnego rodzaju schorzeń występujących na wcześniejszych etapach życia⁹. W ogólnopolskich badaniach stanu zdrowia przeprowadzonych w 2020 roku 17,5 proc. osób w wieku 70-79 wskazywało, że ma zły lub bardzo zły stan zdrowia, podczas gdy w wieku powyżej 80. lat odsetek ten wzrastał do 38,5 proc.¹⁰ W tych samych badaniach odczuwanie poważnych skutków chorób, w tym wypadków lub nagłej choroby, deklarowało 13,0 proc. osób powyżej 80. roku życia. 63,4 proc. osób w tej grupie wiekowej zgłaszało ograniczenia wykonywania podstawowych czynności życia codziennego, w tym

6 P. Czekanowski, B. Bień, *Older people and their needs for care*, w: *Family Caregiving for the Elderly in Poland*, red. B. Bień, Białystok 2006; P. Błędowski, dz. cyt.

7 P. Błędowski, dz. cyt.

8 S. Golinowska, M. Tambor, dz. cyt.

9 S. Golinowska, *Potrzeby osób 60+ w zakresie zdrowia publicznego* <https://rob.uksw.edu.pl/potrzeby-osob-60-w-zakresie-zdrowia-publicznego/> (dostęp: 28 lutego 2023).

10 GUS, *Ochrona zdrowia w gospodarstwach domowych*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/zdrowie/zdrowie/ochrona-zdrowia-w-gospodarstwach-domowych-w-2020-r-,2,7.html> (dostęp: 28 lutego 2023).

dla co piątej osoby (19,4 proc.) były to poważne ograniczenia. Skutkiem takich ograniczeń jest ryzyko niesamodzielności. W przywołanych powyżej ogólnopolskich badaniach stwierdzono, że ponad $\frac{3}{4}$ osób starszych najgorzej oceniających swój stan zdrowia tego ryzyka doświadcza i wymaga pomocy stale lub kilka razy dziennie¹¹. Gwałtownemu pogorszeniu się stanu zdrowia towarzyszy więc wzrost potrzeb opiekuńczych, a cezurą są okolice 80. roku życia.

W badaniach przeprowadzonych w województwie mazowieckim w 2022 i 2023 roku stan zdrowia respondentów wydaje się nieznacznie lepszy niż wskazują wcześniejsze wyniki ogólnopolskie. W 2022 roku prawie co trzeci senior (28,9 proc.) z grupy wiekowej 80-84 lata i co czwarty (25 proc.) w wieku powyżej 85. lat deklarował zły lub bardzo zły stan zdrowia. Jednocześnie w 2022 roku blisko co czwarta osoba starsza (23,4 proc.) stwierdziła, że jej stan zdrowia pogorszył się w czasie pandemii (czyli od marca 2020 roku). Oczywiście nie oznacza to, że choroba wywołana wirusem SARS-CoV-2 wśród osób starszych była powszechna – mniej niż co piąty (15,4 proc.) badany wskazał, iż na nią cierpiał – ani iż to ona jest główną przyczyną pogarszania się stanu zdrowia. Część przypadków pogorszenia się stanu zdrowia w czasie pandemii można wiązać z naturalną degradacją funkcji organizmu postępującą z wiekiem, ale do pogarszania się stanu zdrowia mogły również przyczynić się stres i ograniczenia w dostępie do usług medycznych¹². W 2023 roku co piąty senior w obu najwyższych kategoriach wiekowych (odpowiednio 20,3 proc. osób w wieku 80-84 lata i 20,0 proc. osób w wieku 85 lat i więcej) deklarował zły lub bardzo zły stan zdrowia.

Jednak nie tylko stan zdrowia oraz ryzyko niesamodzielności stanowią o rosnących potrzebach wsparcia. Inną, ważną przesłanką rosnących potrzeb opiekuńczych, szczególnie w zakresie wsparcia świadczonego przez instytucje publiczne lub organizacje pozarządowe, są coraz słabsze sieci społeczne osób starszych. Wskazuje się, że niska aktywność społeczna i brak wsparcia sieci społecznych są powiązane ze stanem zdrowia, wpływają na obniżenie mobilności i – przede wszystkim – pogorszenie stanu zdrowia psychicznego w wyniku pogłębiającego się poczucia osamotnienia¹³.

11 P. Błędowski, dz. cyt.

12 E. Bojanowska, *Stan zdrowia seniorów a ich uczestnictwo w życiu społecznym*, „Polityka Społeczna” 2022, nr 9.

13 B. Tobiasz-Adamczyk, *Wsparcie społeczne, sieci a nierówności w stanie zdrowia w wieku starszym na przykładzie umieralności i jakości życia uwarunkowanej stanem zdrowia*, „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” t. IX (2011), nr 2.

W województwie mazowieckim, w którym realizowano interwencję społeczną w ramach projektu pt. „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, blisko co trzecia osoba wskazywała na mieszkanie w jednoosobowym gospodarstwie domowym (30,7 proc.). W 2019 roku wśród seniorów, którzy stale potrzebują pomocy w gospodarstwach jedno- i dwuosobowych pozostawało łącznie 82,1 proc. osób, w tym nieznacznie więcej mężczyzn (83,9 proc.) niż kobiet (80,5 proc.)¹⁴.

Pogłębienie się deficytów w zakresie relacji rodzinnych i społecznych wynika także ze zmian funkcjonowania rodziny i odchodzenia w przeszłość tradycyjnych gospodarstw wielopokoleniowych na rzecz samodzielnego mieszkania dzieci z wnukami, a także często towarzyszącej temu migracji młodszych członków rodziny poza rodzinną miejscowość zamieszkania. Jednocześnie, lokalne koleżeńskie i przyjacielskie relacje ulegają osłabieniu wraz z pogarszającym się stanem zdrowia, zmniejszającą się mobilnością i umieraniem osób z najbliższego kręgu – partnerów lub współmałżonków, przyjaciół. Badania jakości życia osób starszych wskazują, że osoby starsze (w wieku 65 lat i więcej) częściej mają kontakty telefoniczne niż bezpośrednie ze swoimi dziećmi lub rodzeństwem, chociaż i tak blisko 70 proc. z nich spotyka się ze swoimi dziećmi nie rzadziej niż 2-3 razy w miesiącu¹⁵.

Warto podkreślić, że w przypadku pojawienia się potrzeby pomocy, inne oczekiwania wobec jej przedmiotu i częstotliwości mają kobiety i mężczyźni. Mężczyźni częściej potrzebują pomocy nawet kilkukrotnie w ciągu dnia, podczas gdy kobiety 2-3 razy w tygodniu¹⁶. Można przypuszczać, że wynika to między innymi z kulturowych ról przedstawicieli różnych płci w ramach rodziny i w kontekście wypełniania obowiązków domowych: starsi mężczyźni zapewne częściej potrzebują pomocy w wykonywaniu czynności w ramach obsługi osobistej oraz w gotowaniu i sprzątaniu, podczas gdy kobiety potrzebują wsparcia w bardziej złożonych czynnościach w ramach gospodarstwa domowego, w tym w drobnych naprawach, przyniesieniu ciężkich zakupów, pracach ogrodowych. Badania przeprowadzone w województwie mazowieckim w 2023 roku wskazują również, że kobiety mają większe ograniczenia mobilności i częściej potrzebują

14 P. Błędowski, dz. cyt.

15 GUS, *Jakość życia osób starszych w Polsce*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/jakosc-zycia-osob-starszych-w-polsce,26,2.html> (dostęp: 28 lutego 2023).

16 P. Błędowski, dz. cyt.

wsparcia w dłuższych spacerach i aktywnościach poza domem (6,4 proc. kobiet wobec 5,2 proc. mężczyzn powyżej 60. roku życia).

Należy także zwrócić uwagę, że relatywnie więcej osób potrzebujących pomocy mieszka na terenach wiejskich, gdyż tempo starzenia się demograficznego jest tam wyższe, dodatkowo wspierane przez procesy migracyjne. Na tych terenach dostępna oferta usług wsparcia w ramach systemu pomocy społecznej, tudzież świadczonych przez instytucje pozarządowe, jest też niższa. Wprawdzie tradycyjne sieci sąsiedzkie i rodzinne potencjalnie są większe aniżeli w miastach, jednakże ulegają osłabieniu w obliczu starzenia się członków społeczności i migracji młodszych pokoleń do miast. Stąd też działania projektowe kierowane były do mieszkańców małych miejscowości (poniżej 20 tys. mieszkańców), w tym gminy typowo wiejskiej, gminy miejsko-wiejskiej oraz gminy miejskiej o znacznym udziale (27 proc.) ludności powyżej 60. roku życia.

KORZYSTANIE Z USŁUG OPIEKUŃCZYCH I INNYCH FORM WSPARCIA

Zapewnienie opieki w sytuacji pojawienia się ryzyka niesamodzielności jest – zgodnie z polskim ustawodawstwem¹⁷ – w pierwszym rzędzie obowiązkiem rodziny. Jest to rozwiązanie typowe dla tradycyjnego, konserwatywnego modelu państwa opiekuńczego, obecne w krajach europejskich naszego regionu (np. Niemcy, Czechy). Szacuje się, że w Polsce 91 proc. osób starszych otrzymuje głównie pomoc rodzinną¹⁸.

W przypadku, gdy rodzina nie jest w stanie zapewnić opieki osobie starszej i/lub niesamodzielnej, wówczas instytucją odpowiedzialną za wsparcie staje się pomoc społeczna. W ramach usług świadczonych przez ośrodki pomocy społecznej lub centra usług społecznych, a skierowanych do osób niesamodzielnych, są usługi opiekuńcze, a do osób doświadczających problemów ze zdrowiem

17 Zgodnie z art. 50 Ustawy z dn. 12 marca 2004 o pomocy społecznej (Dz.U.2004 Nr 64 poz. 593): „Osobie samotnej, która z powodu wieku, choroby lub innych przyczyn wymaga pomocy innych osób, a jest jej pozbawiona, przysługuje pomoc w formie usług opiekuńczych lub specjalistycznych usług opiekuńczych. 2. Usługi opiekuńcze lub specjalistyczne usługi opiekuńcze mogą być przyznane również osobie, która wymaga pomocy innych osób, a rodzina, a także wspólnie niezamieszkujący małżonek, wstępni, zstępni nie mogą takiej pomocy zapewnić”.

18 P. Błędowski, dz. cyt.

psychicznym – specjalistyczne usługi opiekuńcze. Organizowanie i świadczenie usług opiekuńczych, w tym specjalistycznych, na terenie miejsca zamieszkania jest zadaniem własnym gminy¹⁹, podlegającym częściowej odpłatności. Dodatkowo od 2018 roku funkcjonuje rządowy program „Opieka 75+” adresowany do gmin poniżej 60 tys. mieszkańców, którego celem jest zwiększenie dostępu do tej formy wsparcia dla osób w wieku 75 lat i więcej poprzez mechanizm wsparcia samorządów w częściowym pokryciu kosztów usług opiekuńczych i specjalistycznych usług opiekuńczych. Jednak mimo rosnącej liczby świadczeniobiorców usług opiekuńczych w ostatnich latach²⁰, z uwagi na braki kadrowe, niedostateczne rozpoznanie potrzeb społeczności lokalnej w tym zakresie, czy braki finansowe część samorządów, w tym przede wszystkim mieszczących się na terenach wiejskich, wciąż usług opiekuńczych nie świadczy się. Szacuje się, że 5,7 proc. osób starszych korzysta ze wsparcia opiekuńczego z ośrodków pomocy społecznej, ale jednocześnie ok. 5 proc. potrzebujących wsparcia seniorów nie otrzymuje go, a niedostatki pomocy dotyczą w szczególności osób powyżej 80. roku życia: „4 proc. stale potrzebujących pomocy i aż ponad 12 proc. potrzebujących jej raz dziennie twierdzi, że w ogóle nie otrzymuje wsparcia”²¹.

W czasie pandemii ośrodki pomocy społecznej kontynuowały świadczenie usług opiekuńczych, chociaż ich liczba nieco spadła²². Dodatkowym wsparciem skierowanym do seniorów w czasie pandemii były działania podejmowane w ramach powołanego w 2020 roku rządowego programu „Wspieraj Seniora – Solidarnościowy Korpus Wsparcia Seniorów”. Założeniem programu było wsparcie seniorów w zakresie zaopatrzenia w podstawowe produkty, aby ograniczyć ryzyko zachorowania w czasie przypadkowych kontaktów społecznych²³. Odbiorcą działań prowadzonych w ramach programu w pierwszym roku jego realizacji były osoby w wieku 70 lat i więcej mieszkające samotnie, w 2022 roku rozszerzono działania programu na osoby w wieku 65 lat i więcej. Wsparcie realizowane w ramach programu obejmuje pomoc w formie wolontariatu lub oferowaną przez pracowników systemu pomocy społecznej w czynnościach

19 Art. 17 ust. 1 pkt. 11 Ustawy z dn. 12 marca 2004 o pomocy społecznej z późniejszymi zmianami (Dz.U.2004 Nr 64 poz. 593).

20 Wg danych Ministerstwa Rodziny i Pomocy Społecznej (MRiPS-03) liczba świadczeniobiorców usług opiekuńczych w Polsce wzrosła z 99 368 osób w 2016 roku do 111 076 osób w 2021 roku.

21 P. Błędowski, dz. cyt., s. 923.

22 W 2019 roku usługi opiekuńcze trafiły do 119 332 osób, a w 2020 roku – 113 059 osób (MRiPS-03).

23 D. Zalewski, *Osoby 60+ a system pomocy społecznej*, <https://rob.uksw.edu.pl/osoby-60-a-system-pomocy-spoecznej/> (dostęp: 28 lutego 2023).

w ramach gospodarstwa domowego (np. robienie zakupów, wyprowadzanie psów), ale także zapewnienie dostępu do opasek bezpieczeństwa²⁴.

W województwie mazowieckim, w którym realizowano badania sondażowe wśród osób w wieku 60 lat i więcej, na początku 2023 roku pytano o formy wsparcia, z których seniorzy korzystali w roku poprzednim. Respondenci najczęściej wskazywali na korzystanie z pomocy sąsiedzkiej, następnie na korzystanie z pomocy finansowej z ośrodka pomocy społecznej, wsparcie w formie opieki dziennej o charakterze aktywizacyjnym, a dopiero w dalszej kolejności na usługi opiekuńcze.

Tabela 1. Formy wsparcia wykorzystywane przez osoby 60+ zamieszkujące województwo mazowieckie (dane w proc.)

Formy wsparcia	2021	2022
Pomoc finansowa z ośrodka pomocy społecznej, np. zasiłek stały, okresowy, celowy	6,8	5,2
Pomoc rzeczowa z ośrodka pomocy społecznej, np. opału, posiłku, odzieży	3,6	3,1
Usługi opiekuńcze lub specjalistyczne usługi opiekuńcze	3,0	2,2
Usługi asystenta osoby niepełnosprawnej	1,0	1,5
Opieka wytchnieniowa, czyli pomoc w sprawowaniu opieki w czasie odpoczynku opiekunów rodzinnych	0,9	1,4
Klub seniora/dom seniora/dom dziennego pobytu	3,9	4,9
Pomoc pielęgniarki środowiskowej	1,9	4,4
Pomoc sąsiedzka (nieodpłatna)	16,3	12,5
Pomoc wolontariuszy	3,3	1,6
Pomoc opłacana prywatnie	4,4	6,0
Dopłaty do nośników energii w związku ze wzrostem ich cen (np. zakupu węgla)	--	17,9

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń 2023.

Wyniki badania wskazują, że ze wsparcia finansowego w postaci świadczeń pieniężnych pomocy społecznej częściej korzystały osoby z niższym wykształceniem (podstawowym – 13,9 proc., zasadniczym zawodowym – 8,9 proc.) i o gorszym stanie zdrowia (bardzo zły – 8,3 proc., zły – 11,0 proc.) oraz osoby z niepełnosprawnościami, w tym z orzeczeniem o niepełnosprawności

24 R. Bakalarczyk, *Wsparcie społeczne osób starszych zależnie od stopnia ich samodzielności*, <https://rob.uksw.edu.pl/wsparcie-spoeczne-osob-starszych-w-czasie-pandemii-zaleznie-od-stopnia-ich-samodzielności> / (dostęp: 28 lutego 2023).

(14,2 proc.). Osoby starsze z orzeczeniem o niepełnosprawności znacznie częściej korzystają również z innych form pomocy: wsparcia pielęgniarstwa środowiskowego (10,4 proc.), pomocy psychologa (8,9 proc.), usług opiekuńczych (6,0%). Częściej aniżeli przeciętnie korzystają również z pomocy opłacanej prywatnie (11,1 proc.).

Jako że druga fala badania sondażowego realizowana była na początku 2023 roku, a więc w czasie, gdy wzrastało ryzyko ubóstwa energetycznego z uwagi na rosnące ceny opału, gazu i energii, respondentów badania zapytano o korzystanie z dopłat do nośników energii. Blisko co piąta osoba starsza i jej rodzina z tego instrumentu finansowego skorzystały (17,9 proc.).

Ważnym źródłem wsparcia seniorów jest pomoc sąsiedzka. Badania mazowieckie wskazują, że jest ona częsta na terenach gmin miejsko-wiejskich (19,1 proc.) i wiejskich (15,0 proc.). W czasie pandemii była świadczona w gronie najbliższych sąsiadów, którzy wzajemnie siebie informowali o potrzebie dostarczenia dla osób chorych środków spożywczych czy innych dóbr:

Pomoc sąsiedzka była i jak najbardziej [jest – przyp. autorki], no, ale właśnie w taki sposób, że powiadamy telefonicznie i coś pomagamy. I podstawiamy pod drzwi i wychodzimy i dana osoba sobie to bierze. To w ten sposób. [kobieta, 66 lat, gmina miejsko-wiejska]

Jak wskazują badania przeprowadzone w gminach objętych działaniami projektowymi, głównym źródłem wsparcia w czasie pandemii pozostawała jednak rodzina. Sieci rodzinne traktowane były jako najlepsze źródło obustronnej pomocy – zarówno dzieci wobec seniorów, jak i seniorów wobec dzieci:

No, rodzina pomagała. Dzieci pomagały. No, jak można było, tak, na przykład syn był chory, to chodziłam nosiłam, mu tam, co jeść. [kobieta, 75 lat, gmina miejska]

To znaczy, to była tylko pomoc rodziny. Także mojej najbliższej rodziny, dzieci, wnuków. [kobieta, 70 lat, gmina wiejska]

Jednocześnie ponad połowa badanych w trzech gminach objętych działaniami projektowymi twierdziła, że w obliczu ograniczeń i trudności wynikających z pandemii radziła sobie z codziennymi sprawami sama.

DZIAŁANIA POMOCOWE SKIEROWANE DO OSÓB STARSZYCH W WYBRANYCH GMINACH WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

W ramach pilotażu modelu interwencji socjalnej ukierunkowanej na aktywizację i wsparcie osób starszych po okresie pandemii COVID-19 realizowano działania wspierające seniorów i opiekunów rodzinnych, które nie są objęte usługami świadczonymi w ramach pomocy społecznej, a wynikają z dobrych praktyk wsparcia osób starszych zarówno w okresie kryzysu pandemicznego, jak i poza nim. Do działań tych należą:

- telefon zaufania dla osób starszych,
- bezpłatne konsultacje w zakresie rozwiązywania trudności życiowych i osiągnięcia lepszej jakości życia oraz dostępnych form wsparcia i usług w ośrodkach pomocy społecznej,
- usługi pomocy sąsiedzkiej i asystenckiej,
- grupa wsparcia dla opiekunów osób niesamodzielnych,
- szkolenia dla opiekunów osób niesamodzielnych.

Przyjęto zasadę, wedle której gminy same decydowały, które z zaproponowanych w ramach modelu działań wdrożą na swoim terenie, zależnie od zdiagnozowanych potrzeb w populacji osób starszych oraz ich opiekunów. W efekcie telefon zaufania oraz bezpłatne konsultacje dla seniorów zostały uruchomione we wszystkich trzech gminach pilotażowych, w dwóch gminach prowadzono usługi pomocy sąsiedzkiej bądź usługi asystenckie, a w jednej powołano do życia również grupę wsparcia dla opiekunów osób niesamodzielnych. W każdej z gmin działania pomocowe prowadzone były pod kuratelą ośrodka pomocy społecznej i we współpracy z jego kadrą kierowniczą oraz pracownikami socjalnymi. W żadnej z lokalizacji w realizację działań nie była zaangażowana organizacja pozarządowa, głównie z uwagi na wielkość miejscowości i brak na ich terenie (szczególnie w gminie wiejskiej i miejsko-wiejskiej) organizacji aktywnie działającej na rzecz seniorów.

Informacje o działaniach realizowanych w ramach projektu rozpowszechniane były w różnicowany sposób. Seniorzy najczęściej dowiadywali się o działaniach realizowanych w projekcie „drogą pantoflową” – dzięki sugestiom znajomych i innych uczestników programu – lub poprzez bezpośredni kontakt z pracownikami ośrodków pomocy społecznej. W każdej gminie przygotowane zostały ulotki informujące o działaniach realizowanych w ramach projektu,

w tym o numerze telefonu zaufania oraz o dyżurach pracowników ośrodków pomocy społecznej udzielających bezpłatnych porad i konsultacji. Ponadto w jednej z gmin w przypadku umówionych uprzednio spotkań przysyłano seniorom wiadomość SMS zawierającą informację o miejscu i dacie spotkania lub aktywności grupowej. Informacje o projekcie były również upowszechniane poprzez media społecznościowe, ta droga komunikacji jednak nie zawsze była dobrze przyjmowana przez seniorów, którzy wskazywali na trudności w obsłudze komunikatorów i internetu.

TELEFON ZAUFANIA ORAZ BEZPŁATNE KONSULTACJE DLA SENIORÓW

Telefon zaufania dla osób starszych jest działaniem, które w sposób szczególny rozpowszechniło się w okresie pandemii COVID-19. Wcześniej tego typu działania były oferowane seniorom lokalnie i najczęściej organizowane przez organizacje pozarządowe. Bywa, że telefon wsparcia łączony jest z usługą teleopieki, przyjmując formę regularnego monitorowania sytuacji i potrzeb osób starszych. W czasie pandemii, w wyniku ograniczenia kontaktów bezpośrednich z rodziną, przyjaciółmi i sąsiedztwem, potrzeba tego rodzaju kontaktu znacznie się zwiększyła, a zarówno organizacje pozarządowe, jak i administracja rządowa wspierały tego typu działania, aby zapobiegać samotności osób starszych (Eurofound 2022). W gminach objętych pilotażem usługi telefonu zaufania zostały wprowadzone już po okresie ograniczeń fizycznych kontaktów w związku z pandemią, ale wciąż w sytuacji niepewności czy kolejna fala pandemii i ograniczenia nie powrócą. Usługi telefonu zaufania we wszystkich trzech lokalizacjach prowadzone były w sposób regularny, dwa razy w tygodniu po dwie godziny. Informacja o dyżurach telefonicznych umieszczona była na ulotce rozpowszechnianej przez ośrodki pomocy społecznej, domy kultury, urząd gminy, bibliotekę. Dyżury telefoniczne najczęściej pełnili pracownicy ośrodka pomocy społecznej.

Wśród korzystających z telefonu zaufania dominowały pozytywne opinie na jego temat. Respondenci podkreślali, że usługa ta jest dostępna bez względu na aktualne obciążenie seniora innymi zobowiązaniami czy stan zdrowia, który nie zawsze pozwala wyjść z domu. Pracownicy ośrodka pomocy społecznej postrzegani byli jako otwarci, pomocni i kompetentni:

Tak korzystałam owszem. Z telefonu wsparcia też człowiek korzystał, bo, tym bardziej, że ja tutaj też musiałam sobie troszeczkę zorganizować, żeby ktoś mi teraz pomógł, jak ja teraz wróciłam do domu. Oceniam bardzo dobrze. Nie uzyskałam dużo, ale owszem podobało mi się, czemu nie. Nasze panie są, na każdy telefon była zawsze jakaś odpowiedź, a nawet jak trzeba było, to panie i do domu przyszły. Człowiek się stara jak najmniej korzystać z pomocy innych, ale czasami jest taka sprawa, że jak potrzeba skorzystać, to ja nie spotkałam się z tym, żeby mi ktoś odmówił, nie pomógł czy niegrzecznie się odezwał. [kobieta, powyżej 70. roku życia, gmina wiejska]

Również konsultacje z pracownikami ośrodków pomocy społecznej oceniane były jako przydatne, zarówno jeśli chodzi o udzielanie informacji o dostępnych formach wsparcia, jak i pomocy przy bieżącym wypełnianiu dokumentów administracyjnych:

Wiem, że koleżanki korzystały na przykład. To rozchodzi się o to, że jeżeli są właśnie no takie te panie, które pomagały na przykład wypełnić jakieś formularze, coś tam takiego. [kobieta, 72 lata, gmina miejsko-wiejska]

Warto zwrócić uwagę, że seniorzy nie zawsze przestrzegali wyznaczonych godzin konsultacji, w związku z czym niejednokrotnie odbywały się one również poza uprzednio wyznaczonymi godzinami.

POMOC ASYSTENCKA I SĄSIEDZKA

Formą wsparcia cieszącą się coraz większą popularnością w społecznościach lokalnych jest – w obliczu coraz rzadszego mieszkania w wielopokoleniowych gospodarstwach domowych – wsparcie mieszkańców najbliższej okolicy. Ma ono charakter wsparcia w codziennych obowiązkach związanych z: robieniem codziennych zakupów, nabywaniem leków, pracami ogrodowymi, pomocą w zapewnieniu transportu. Świadczone w ramach opieki formalnej usługi tego typu określane są mianem asystenckich²⁵. Asystencja osobista, szczególnie

25 E. Szwalkiewicz, *Profesjonalizacja usług asystenckich i opiekuńczych osób niesamodzielnych*, Warszawa 2019.

w przypadku osób z niepełnosprawnościami, pomaga w budowaniu poczucia niezależności i sprawczości oraz sprzyja włączaniu się w życie społeczne, a nawet zawodowe. Usługi asystenckie są rozwijane w krajach skandynawskich (Szwecji, Norwegii), natomiast w polskiej polityce społecznej wciąż stanowią pewną nowość²⁶.

Piotr Błędowski na podstawie badań zrealizowanych w populacji osób starszych jeszcze przed pandemią COVID-19 zauważa, że pomoc sąsiedzka jest coraz popularniejsza w miastach, gdzie blisko co dziesiąty mieszkaniec pomaga osobom zamieszkującym w najbliższej okolicy. Przywołane powyżej badania przeprowadzone 2022 i 2023 roku w województwie mazowieckim wskazują, że z pomocy sąsiedzkiej korzystało od 12,6 do 16,3 proc. respondentów²⁷.

Dążąc do wykorzystania potencjału tkwiącego w pomocy sąsiedzkiej, w ramach projektu dwie gminy pilotażowe wprowadziły usługi wspierające niesamodzielne osoby starsze. W Przasnyszu wdrożono pomoc starszym osobom niesamodzielnym – świadczyli ją asystenci zatrudnieni w ośrodku pomocy społecznej, a w Wyszogrodzie pomoc udzielana była przez opiekunów z sąsiedztwa. W każdym z przypadków asystenci i sąsiedzi otrzymywali rekompensatę środków finansowych związanych ze świadczeniem pomocy (np. kosztów paliwa, biletów transportu publicznego). W Przasnyszu pomocy udzielało pięć osób, a w Wyszogrodzie – trzy osoby. Opieką objęte były osoby w zaawansowanym wieku (powyżej 80. roku życia), mające długotrwałe problemy zdrowotne uniemożliwiające samodzielne funkcjonowanie, w tym m.in. osoba w trakcie rehabilitacji po udarze doświadczająca problemów z mobilnością oraz komunikacją słowną, osoba niewidoma, osoba poruszająca się na wózku. Pomoc polegała na wparciu w obowiązkach domowych, zakupie leków, umożliwieniu osobie niesamodzielnej uczestniczenia w aktywnościach poza domem, w tym aktywnościach społecznych, kulturalnych. Jedna z respondentek w następujący sposób opisała zakres pomocy:

To polegało na tym, że na przykład ja mam swój samochód, więc dowoziłam różne osoby z takich miejscowości pobocznych, z takich mniejszych wiosek, na przykład do ośrodka zdrowia, gdy potrzebowali, albo po leki, albo kupowałam im coś. A jeżeli

26 E. Giermanowska, M. Raclaw, D. Szawarska, *Cień, który pozwala wyjść z cienia. Asystencja osobista dla osób z niepełnosprawnościami w Polsce i Norwegii*, Warszawa 2022.

27 P. Błędowski, dz. cyt.

chodziło o takie pomoce domowe na przykład u nich, to na przykład pomagałam im wziąć leki, trzeba było czasami zamieść, no po prostu potowarzyszyć tym osobom starszym, dotrzymać im towarzystwa, porozmawiać z nimi, zaparzyć herbatę, zrobić kolację, przygotować jakiś posiłek. No takie drobne pomoce codzienne. [pomoc sąsiedzka, gmina miejsko-wiejska]

Przy wsparciu asystentów i sąsiadów osoby niesamodzielne zachęcane były do korzystania z innych aktywności projektowych, np. rehabilitacji domowej, uczestnictwa w wydarzeniach kulturalnych, warsztatach prac manualnych, zajęciach kulinarnych.

Osoby zaangażowane w pomoc asystencką i sąsiedzką najczęściej, rozpoczynając projekt, były pozytywnie nastawione do nowych obowiązków. Szczególnie, jeśli wcześniej miały już pewne doświadczenia w opiece nad seniorami:

Żadnych obaw, nic, powiem po młodzieżowemu, na luzie podeszłam, bez żadnych obaw, na spokojnie, bo ogólnie ja pracuję od 2019 roku jako opiekunka do starszych osób, więc już inaczej na to patrzyłam. [asystentka, gmina miejska]

Wsparciem w decyzji o zaangażowaniu była otwarta postawa samych osób starszych:

Nie, ja jestem niebojący chłopak, ja zawsze wchodzę w tematy bez żadnego, „ale”, a tu wspaniałe kobiety poznałem, wspaniałe towarzystwo, rozsądne kobiety, bardzo to polecam innym. [asystent, gmina miejska]

Motywacja do zaangażowania w świadczenie pomocy wynikała również z wcześniejszych doświadczeń – częstego przebywania w towarzystwie osób starszych w najbliższym otoczeniu, pomocy przy opiece nad osobami starszymi, czy zaangażowania w harcerstwo i wolontariat:

Od małego babcia mnie zaraziła opieką nad starszymi ludźmi, bo moja babcia pracowała w domu starców, prawda? Więc od małego uciekałam z przedszkola, bo to było zaraz obok przedszkola, uciekałam do niej i opiekowałam się, to samo pomagałam jej, nawet ona leki rozdawała, czy jakoś tam pościel była zmieniania, to zawsze mnie brała. [asystentka, gmina miejska]

Obawy i niepewność co do możliwości podołania zadaniu świadczenia pomocy towarzyszyły osobom, dla których udział w projekcie był pierwszym doświadczeniem związanym ze wspieraniem osoby niesamodzielnej w codziennym funkcjonowaniu. Zgodnie z odpowiedziami opiekunów, w przełamaniu ich pomagało pozytywne nastawienie i życzliwość seniorów:

Troszeczkę się bałam, że może ci ludzie nie będą tacy bardzo chętni, żeby ktoś obcy jednak wchodził do domu i ich odwiedzał, że będą niechętnie do tego nastawieni, ale nie, okazało się, że bardzo sympatyczni byli i wszystko w porządku się odbyło. [asystentka, gmina miejsko-wiejska]

Inna respondentka wskazywała:

Na początku, powiem szczerze, myślałam: Matko, z seniorami, nie wiem, jak ja dam radę, ale nie było w ogóle takiej bariery wiekowej, absolutnie. Nawet jak rozmawiam czasami z koleżankami w swoich wieku czy młodszymi, to zawsze się śmieję, że ja jestem pełna podziwu dla energii tych pań i takiego zaangażowania w różnych tych zajęciach. [asystentka, gmina miejska]

Nie oznacza to jednak, że świadczenie wsparcia odbywało się bez problemów. W opinii asystentów i sąsiadów największym wyzwaniem były trudności związane z pogodzeniem własnych obowiązków zawodowych i rodzinnych ze świadczeniem wsparcia. Z czasem odczuwali oni znaczne obciążenie podjętymi zobowiązaniami i spadek motywacji:

Nie chciało mi się. Wiadomo, to były takie różne godziny. Jednak się obawiałam, że to będzie tak, że, wiesz, że będę latać w tą i nazad, bo to tak, nie ukrywajmy, ja też pracuję, a tu były różne godziny. I na początku to takie było ciężkie ze względu na to, że czasami nawet i były dwa spotkania w ciągu dnia. [asystentka, gmina miejska]

W żadnej z wypowiedzi zebranych po zakończeniu projektu nie wskazywano na trudności pojawiające się po stronie seniorów. Raczej podkreślano ich otwarcie na współpracę i wdzięczność. Zauważono też poprawę samopoczucia seniorów korzystających ze wsparcia. Pomoc sąsiadów lub asystentów pozytywnie wpłynęła również na relacje w rodzinie osób starszych, która była dzięki temu odciążona w codziennych obowiązkach:

Domownicy tej pani, mąż, syn zauważyli, że ta pani jest radosna, że cieszy się jak ja przyjdę, że wychodzimy. Oni się też bardzo dobrze zajmują tą panią, ale tu było więcej tego wyjścia, ona była bardzo zadowolona na te wyjścia. [asystentka, gmina miejska]

WSPARCIE OPIEKUNÓW OSÓB NIESAMODZIELNYCH

W ramach projektu gmina Przasnysz powołała do życia grupę wsparcia dla opiekunów rodzinnych osób niesamodzielnych. Warto podkreślić, że opieka domowa nad osobami starszymi jest w polskiej opiece długoterminowej formą dominującą, a jednocześnie wsparcie instytucji publicznych dla opiekunów rodzinnych osób starszych dopiero się rozwija. Jedną z takich form jest opieka wytchnieniowa realizowana w ramach programu rządowego, jednak jej zasięg jest wciąż bardzo ograniczony. Opiekunowie rodinni w czasie pandemii COVID-19 zazwyczaj w większym stopniu aniżeli wcześniej obarczeni byli opieką nad osobami niesamodzielnymi, jednocześnie świadcząc ją w sytuacji niepewności dotyczącej ryzyka epidemicznego i możliwych konsekwencji zakażenia zarówno swojego, jak i podopiecznego/podopiecznej²⁸. Wśród przyczyn większego obciążenia obowiązkami opiekuńczymi wskazuje się na ograniczony dostęp do pomocy lekarskiej oraz usług pomocy społecznej. Z kolei niepewność dotycząca możliwego zakażenia powodowała długotrwały stres i wyczerpanie. Stąd idea powołania grupy wsparcia dla opiekunów osób niesamodzielnych bardzo dobrze wpisywała się w cele, jakie stały przed projektem pt. „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”.

Istotą spotkań opiekunów osób długotrwale chorych i niesamodzielnych była pomoc w identyfikowaniu własnych potrzeb, a także uruchomienie procesu zmiany postaw zarówno wobec siebie i własnego życia, jak i wobec chorego. W grupie wsparcia uczestniczyło sześć osób. Spotkania odbywały się regularnie co dwa tygodnie (łącznie odbyło się 12 spotkań) na terenie miejskiego ośrodka pomocy społecznej i trwały około dwóch godzin. Przed rozpoczęciem pracy

28 Zob. Eurofound, *COVID-19... dz. cyt.*; R. Bakalarczyk, *Aktywność opiekunów rodzinnych osób starszych w czasie pandemii COVID-19*, „Polityka Społeczna” 2021, nr 10.

w grupie wsparcia sytuacja opiekunów była przez nich samych określana jako trudna z uwagi na obciążenie obowiązkami i towarzyszące temu poczucie narastającej frustracji i zmęczenia:

My wszyscy możemy powiedzieć, podejrzewam, to co ja teraz powiem, na początku czuliśmy się sfrustrowani, zostawieni sami sobie, bo to jest inne życie, jak się żyje dla siebie, dla rodziny, a inne, jak trzeba to wszystko zostawić na drugi plan i nie być już matką, żoną tylko być przede wszystkim córką. [opiekunka rodzinna, grupa wsparcia, gmina miejska]

W pierwszych spotkaniach uczestniczył psycholog, animując rozmowę i udzielając konsultacji:

Psycholog też nam ładnie podpowiadała, konsultacje, że nasze zachowanie właśnie wpływa, że pozytywnie przed wejściem do mieszkania, jak się same nastawimy, a nie na początku, jak wchodziłam i byłam już na schodkach przed drzwiami: Boże, co mnie czeka? Tak teraz, jak wchodzę, to: No ciekawe jaki dzisiaj ona będzie miała humor, czy idziemy od razu na dwór, ile zjadła? – Inne myśli. [opiekunka rodzinna, grupa wsparcia, gmina miejska]

Rozmowy z psychologiem miały wpływ na postawę opiekunów i ich motywację do wykonywania codziennych czynności.

W późniejszym okresie opiekunowie sami inicjowali spotkania, dzielili się swoimi doświadczeniami, codziennymi problemami, radościami i smutkami.

A jak się projekt rozpoczął, zaczęłyśmy rozmawiać, jedna drugą wsparła, wtedy człowiek zrozumiał, że nie jest sam, że nas jest bardzo dużo i to, że możemy porozmawiać dając to, że ja pójdę, tą frustrację wygadam, wygadam wszystko: A tam, Boże, dzisiaj to był taki dzień, czy nie taki. Mnie jest dużo łatwiej, bo jest ktoś, kto mnie posłucha, jest też pani psycholog z nami, która nam w razie czego podpowiada, nie na siłę nam swoje teorie wciska, tylko wysłucha i jak chcemy, to nam powie, co i jak, i czuję się, że nie jestem w tym sama, czuję, że robię coś dobrego, fantastycznego, a nie czuję się tak jakby przymuszana, bo muszę, bo mama chora. Cieszę się, że jest, że żyje, że jest jeszcze z nami, fajnie jest, czasami jestem przemęczona, bo też jestem człowiekiem, czasami mogę się przeziębować, wiadomo, człowiek lata, swoje ma, ale ja już nie jestem taka nieszczęśliwa, nie taka jakby w depresji, tylko tak jest, tak się

stało, zaopiekuję się nią, jak nie, to ma mi kto pomóc, mam się gdzie zwrócić, mam kogo poprosić o tą pomoc, a przedtem, to nawet nie miałam w ogóle, tam dziewczyny pokierują, jak czegoś nie wiemy. Jak czegoś potrzebujemy, od razu dziewczyny biegają, pytają, sprawdzają, a tak, to byśmy siedziały i się tylko domyślały. [opiekunka rodzinna, grupa wsparcia, gmina miejska]

Z czasem w grupie wytworzyło się poczucie wspólnoty wynikające z dzielenia podobnych doświadczeń:

Tworząc taką grupę ja wychodzę z tego domu, bo jestem umówiona z ludźmi, którzy wiedzą, o czym mówię, którzy mnie rozumieją jak nikt, oni mnie nie oceniają, bo wiadomo, że nie zawsze jest człowiek uśmiechnięty, że czasami już ma powyżej dziurek w nosie i czasami już jest po prostu zły, po prostu nawet na tą chorą osobę. [opiekunka rodzinna, grupa wsparcia, gmina miejska]

W indywidualnych wywiadach pogłębianych opiekunowie z nostalgią wspominali miłą, nieformalną i wręcz rodzinną atmosferę panującą na spotkaniach. Do spotkań przygotowywali się, przynosili na nie napoje i ciastka, a pomiędzy spotkaniami pozostawali w kontakcie telefonicznym. Spotkania i rozmowa z osobami w podobnej sytuacji życiowej przynosiły ulgę nawet w najtrudniejszych chwilach:

W każdym bądź razie bardzo to chwalę i polecam innym, żeby w takiej sytuacji... niech sobie ludzie pomagają. W międzyczasie takiej koleżance mąż umarł, drugiej koleżance matka umarła, to wspomaga. [opiekunka rodzinna, grupa wsparcia, gmina miejska]

Wspólnota doświadczeń tworzyła silną więź. Jednocześnie opiekunowie chwalili sobie możliwość wyjścia z domu, wytchnienia i odreagowania złych emocji, jakie niejednokrotnie towarzyszą opiece nad osobą niesamodzielną, szczególnie w przypadku chorób otepiennych:

Tworząc taką grupę ja wychodzę z tego domu, bo jestem umówiona z ludźmi, którzy wiedzą o czym mówię, którzy mnie rozumieją jak nikt, oni mnie nie oceniają, bo wiadomo, że nie zawsze jest człowiek uśmiechnięty, że czasami już ma powyżej

dziurek w nosie i czasami już jest po prostu zły po prostu nawet na tą chorą osobę.
[opiekunka rodzinna, grupa wsparcia, gmina miejska]

Spotkania dawały możliwość wytchnienia od codziennej rutyny i obowiązków, uświadamiając zarazem, że:

Świat się nie zamyka w tych czterech ścianach. [opiekunka rodzinna, gmina miejska]

Zorganizowanie grupy wsparcia miało na celu poprawę jakości życia opiekunów poprzez stworzenie możliwości wymiany doświadczeń, uświadczenia własnych potrzeb i nawiązania kontaktów z osobami w podobnej sytuacji. Sprawowanie opieki jest bowiem zajęciem wykluczającym z innych czynności życiowych: przede wszystkim umożliwiających indywidualny rozwój, ale często również w sferze zawodowej. Drugim działaniem skierowanym do opiekunów, mającym na celu podniesienie ich kompetencji opiekuńczych, było szkolenie obejmujące kwestie pomocy medycznej i pielęgnacyjnej chorego. Szkolenie, prowadzone przez lekarkę oraz pielęgniarki podstawowej opieki zdrowotnej i hospicjum, podzielone było na część teoretyczną dotyczącą najczęstszych problemów medycznych w opiece domowej oraz część praktyczną związaną z codzienną obsługą chorego i metodami udzielania pierwszej pomocy w sytuacji zagrożenia życia (np. zadławienia, zaszabnięcia). Istotnym wątkiem była również kwestia stosowania leków:

Doktor i pielęgniarki też nam podpowiadały jakie by można, czy są w ogóle, to też było dobre, bo np. człowiekowi się ciągle wydaje, szuka, że może to, a może to. Tutaj się dowiedzieliśmy, że nie ma co w nich pakować leków, bo one po prostu nie działają i tylko będzie tak jak wcześniej ją bolał żołądek, tak, że została tylko na tych swoich lekach od serca, skoro od Alzheimera leków nie ma, to już przestałam w nią pakować te na pamięć itd., bo to prawdopodobnie nic nie da. To też było dużo.
[opiekunka rodzinna, gmina miejska]

PODSUMOWANIE

Działania o charakterze pomocowym nie były głównym elementem projektu pt. „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, ale jednak bardzo istotnym. O ile bowiem większość działań o charakterze aktywizacyjnym skierowana była do seniorów, którzy wciąż mieli duży potencjał aktywności, o tyle odbiorcami działań pomocowych byli seniorzy nieaktywni, z poważnymi ograniczeniami mobilności lub wręcz niesamodzielni. Były to zarazem osoby najstarsze – po 80. a nawet 90. roku życia. Takich osób, doświadczających wysokiego ryzyka niesamodzielności, w kolejnych latach w populacji Polski będzie coraz więcej. Zgodnie z prognozami GUS-u w 2050 roku osoby w wieku 85 lat i więcej będą stanowiły aż 15,1 proc. osób w wieku 60 lat i więcej. Obecność i wsparcie asystentów i pomocy sąsiedzkiej umożliwiły tym osobom stały kontakt z innymi i otwarcie się na najbliższe otoczenie, a rodzinie pozwoliły odetchnąć od codziennej opiekuńczej rutyny.

Ciekawym i korzystnym dla seniorów rozwiązaniem było łączenie opieki sąsiedzkiej i asystenckiej z działaniami o charakterze aktywności społecznej. Pomoc asystentów i sąsiadów wykorzystywana była bowiem nie tylko w celu zaspokojenia podstawowych (w zakresie obsługi osobistej) i instrumentalnych (w gospodarstwie domowym) czynności dnia codziennego, ale również umożliwiła uczestniczenie w innych działaniach projektowych o charakterze kulturalnym i społecznym. Pomoc w wyjściu z domu miała więc cel, jakim było spotkanie z innymi seniorami, co mogło stanowić dodatkowy czynnik motywacyjny. Wymiar opiekuńczy działań projektowych sprzyjał więc integracji osób starszych, a zarazem wskazał, iż przy odpowiednim wsparciu opiekuńczym działania aktywizacyjne mogą docierać również do osób najstarszych, o ograniczonej mobilności.

Spotkania opiekunów rodzinnych pozwoliły im pokonać poczucie izolacji związane z naruszeniem ciągłości wcześniejszych sieci społecznych i skupieniem się na obowiązkach opiekuńczych. Opiekunowie, dzięki wsparciu psychologa i spotkaniom grupy samopomocowej, zobaczyli, że w trudnej sytuacji można czerpać wsparcie z obecności innych osób mających podobne problemy. Nie bez znaczenia dla rosnącego poczucia ich sprawczości i odzyskiwania kontroli nad własnym życiem był udział w szkoleniu medycznym poświęconym sposobom radzenia sobie z problemami zdrowotnymi i opiekuńczymi.

Wydaje się, że działania zaproponowane opiekunom będą przez nich kontynuowane. W obu lokalizacjach projektowych rozwija się również instytucjonalne wsparcie dla osób starszych – ośrodki pomocy społecznej zwiększyły zaangażowanie we wspieranie tej grupy w formie dodatkowych godzin poświęconych na kontakt pracowników socjalnych z seniorami czy zapewnienia opiekunom przestrzeni do organizowania spotkań.

BIBLIOGRAFIA

- Bakalarczyk R., *Aktywność opiekunów rodzinnych osób starszych w czasie pandemii COVID-19*, „Polityka Społeczna” 2021, nr 10.
- Bakalarczyk R., *Wsparcie społeczne osób starszych zależnie od stopnia ich samodzielności*, <https://rob.uksw.edu.pl/wsparcie-spoeczne-osob-starszych-w-czasie-pandemii-zaleznie-od-stopnia-ich-samodzielności/> (dostęp: 28 lutego 2023).
- Błędowski P., *Potrzeby opiekuńcze*, w: *Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, red. P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossoakowska, T. Zdrojewski, Gdańsk 2021.
- Bojanowska E., *Stan zdrowia seniorów a ich uczestnictwo w życiu społecznym*, w: „Polityka Społeczna” 2022, nr 9.
- Czekanowski P., Bień B., *Older people and their needs for care*, w: *Family Caregiving for the Elderly in Poland*, red. B. Bień, Białystok 2006.
- Eurofound, *COVID-19 and older people: Impact on their lives, support and care*, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2022.
- Giermanowska E., Raclaw M., Szawarska D., *Cień, który pozwala wyjść z cienia. Asystencja osobista dla osób z niepełnosprawnościami w Polsce i Norwegii*, Warszawa 2022.
- Golinowska S., Tambor M., *O łączeniu spraw zdrowotnych i społecznych w przebiegu życia*, Warszawa 2018.
- Golinowska S., *Potrzeby osób 60+ w zakresie zdrowia publicznego* <https://rob.uksw.edu.pl/potrzeby-osob-60-w-zakresie-zdrowia-publicznego/> (dostęp: 28 lutego 2023).
- GUS, *Jakość życia osób starszych w Polsce*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludności/jakosc-zycia-osob-starszych-w-polsce,26,2.html> (dostęp: 28 lutego 2023).
- GUS, *Ochrona zdrowia w gospodarstwach domowych*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/zdrowie/zdrowie/ochrona-zdrowia-w-gospodarstwach-domowych-w-2020-r-,2,7.html> (dostęp: 28 lutego 2023).
- Sowa-Kofta A., Marcinkowska I., Ruzik-Sierdzińska A., Mackeviciute R., *Ageing Policies – Access to Services in Different Member States*, Luxembourg: European Parliament 2021.
- Szatur-Jaworska B., *Polska polityka społeczna wobec starzenia się ludności w latach 1971-2013*, Warszawa 2016.

- Szwałkiewicz E., *Profesjonalizacja usług asystenckich i opiekuńczych osób niesamodzielnych*, Warszawa 2019.
- Tobiasz-Adamczyk B., *Wsparcie społeczne, sieci a nierówności w stanie zdrowia w wieku starszym na przykładzie umieralności i jakości życia uwarunkowanej stanem zdrowia*, „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” t. IX (2011), nr 2.
- Zalewski D., *Osoby 60+ a system pomocy społecznej*, <https://rob.uksw.edu.pl/osoby-60-a-system-pomocy-spoecznej/> (dostęp: 28 lutego 2023).

STRESZCZENIE

Celem rozdziału jest opisanie – na bazie doświadczeń z pilotażu modelu wspierania aktywności lokalnej w gminach województwa mazowieckiego – roli, jaką może odegrać wspólnota lokalna w świadczeniu opieki i wsparcia wobec osób starszych i niesamodzielnych. Zadanie wspierania osób doświadczających niesamodzielności poprzez usługi opiekuńcze, specjalistyczne usługi opiekuńcze oraz inne świadczenia jest realizowane głównie przez instytucje pomocy społecznej. W rozdziale wskazane są działania, które mogą być realizowane we wspólnocie lokalnej, wychodzące poza typowe świadczenia pomocy społecznej, a należą do nich: pomoc sąsiedzka i wsparcie asystenckie, telefon zaufania, godziny konsultacji dla seniorów ze specjalistami, konsultacje psychologiczne i grupa samopomocowa dla opiekunów osób niesamodzielnych. Wyniki badań jakościowych (IDI) z osobami objętymi tego typu wsparciem wskazują, że działania te sprzyjają zwiększeniu poczucia bezpieczeństwa, poprawie dobrostanu osób starszych oraz umożliwiają im włączenie się w aktywności społeczności lokalnej.

Słowa kluczowe: osoby starsze, osoby niesamodzielne, opiekunowie osób niesamodzielnych, pomoc społeczna, pomoc sąsiedzka, usługi asystenckie, telefon zaufania

ELŻBIETA KUŹMA

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych

SENIOR W DOMOWYM WIĘZIENIU, CZYLI ŻYCIE CODZIENNE NIESAMODZIELNYCH OSÓB STARSZYCH W OKRESIE PANDEMII I MOŻLIWOŚCI POPRAWY JAKOŚCI ICH EGZYSTENCJI

WPROWADZENIE

Celem niniejszego tekstu jest zwrócenie uwagi na sytuację osób niesamodzielnych w okresie pandemii COVID-19, a w szczególności na trudności i bolączki, z którymi borykały się one w swojej codziennej egzystencji w tym szczególnym dla wszystkich okresie. W związku z ogłoszeniem od 20 marca 2020 roku stanu epidemii na terytorium całego kraju i wprowadzeniem różnych obostrzeń dotyczących wszystkich obywateli, sytuacja niesamodzielnych seniorów stała się wyjątkowo skomplikowana i trudna nie tylko dla nich samych, ale także dla wspierających ich asystentów i opiekunów. Pomimo tego niełatwego kontekstu i piętrzących się problemów możliwe okazało się znalezienie wyjścia z trudnej sytuacji i podjęcie działań zmierzających do poprawy jakości życia, co potwierdzają wyniki badań empirycznych przeprowadzonych w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, które stanowią podstawę analityczną niniejszego tekstu.

W rozdziale tym podjęta zostaje zatem próba zarysowania specyficznej sytuacji niesamodzielnych seniorów w okresie pandemii, charakterystycznych dla nich potrzeb i trudności oraz potrzebnego wsparcia w wymiarze zdrowotnym, finansowym i społecznym. Celem prezentowanego opracowania jest także

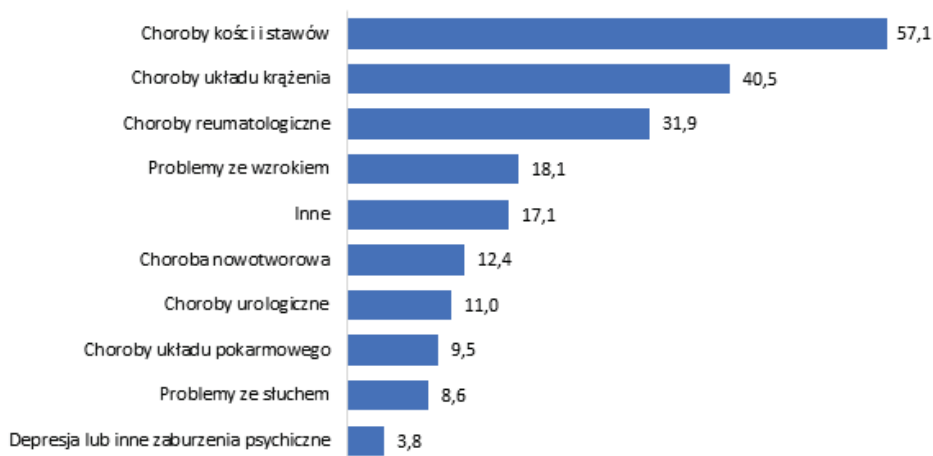
przedstawienie dróg wiodących do poprawy jakości życia niesamodzielnych seniorów, w tym istniejących możliwości aktywizacji, a także opisanie działań zmierzających do polepszenia ich kondycji zdrowotnej i wzrostu zaangażowania w życie społeczne, choć na minimalnym poziomie.

NIESAMODZIELNOŚĆ I WYNIKAJĄCE Z NIEJ OGRANICZENIA

Zanim zostaną opisane specyficzne potrzeby egzystencjalne niesamodzielnych osób starszych w czasie kryzysu, warto określić, jak rozumiane jest kluczowe dla niniejszego tekstu pojęcie niesamodzielności. Niesamodzielność to „niemożność samodzielnego wykonywania codziennych czynności i konieczność korzystania z pomocy osób trzecich. Należy traktować ten stan jako niezdolność do samodzielnej egzystencji, powodującą konieczność stałej lub długotrwałej opieki i pomocy”¹. Źródła niesamodzielności wynikać mogą z jednej strony z coraz mniejszej wydolności starzejącego się organizmu, z drugiej zaś mogą być skutkiem postępującej choroby lub trwałego uszkodzenia określonych narządów. Do braku samodzielności prowadzą najczęściej zarówno choroby układu stawowo-kostnego i reumatologiczne, jak i uszkodzenia narządu wzroku, słuchu czy też inne jednostki chorobowe, jak chociażby zaburzenia układu krążenia czy problemy psychiczne, co potwierdzają m.in. zaprezentowane poniżej wyniki badań empirycznych przeprowadzonych w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”.

¹ T. Hernik, *Skutki pandemii wśród osób niepełnosprawnych w wieku 60+,* Warszawa 2022, s. 7.

Wykres 1. Proszę wskazać, które choroby uniemożliwiają Panu/i udział w życiu społecznym/byciu aktywnym poza domem? (dane w proc.)

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń 2023.

Niezależnie od biologicznej przyczyny niepełnosprawności postępuje ona z wiekiem człowieka, co oznacza, że wraz z procesem starzenia się społeczeństwa obserwowanym od lat², można spodziewać się coraz większej liczby seniorów wymagających wsparcia osób trzecich. Wśród osób w kategorii wiekowej 60+, biorącej udział w badaniach empirycznych przeprowadzonych w trzech gminach województwa mazowieckiego w ramach wspomnianego wcześniej projektu, stanowili oni zdecydowanie mniejszościową grupę. Na pytanie o posiadanie orzeczenia o niepełnosprawności lub niesamodzielności jedynie 16,9 proc. badanych udzieliło odpowiedzi potwierdzającej.

² M. Kawińska, *Potrzeby seniorów w obszarze aktywności społecznej*, „Polityka Społeczna” 2022, nr 9, s. 14.

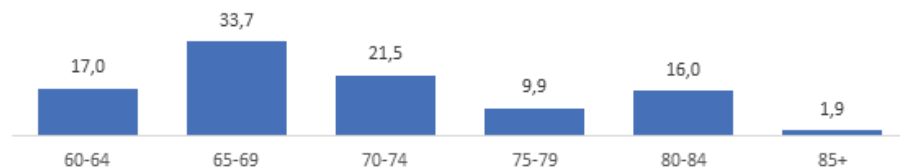
Wykres 2. Czy posiada Pan/i orzeczenie o niepełnosprawności (tj. o stopniu niepełnosprawności lub orzeczenie powiatowego zespołu ds. orzekania o niepełnosprawności) lub niesamodzielności? (dane w proc.)

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

Możliwe jednak, że mały odsetek osób niepełnosprawnych czy niesamodzielnych w tej grupie badawczej to wynik doboru próby, w której dominowały osoby w przedziałach wiekowych 60-64 i 65-69 lat oraz 70-74 lata, zaś seniorzy w bardziej zaawansowanym wieku stanowili najmniej liczną grupę, co nie oddaje rzeczywistego przekroju kategorii wiekowych polskiego społeczeństwa. Należy bowiem pamiętać, że wzrost niepełnosprawności w miarę postępującego wieku³, czyli większy odsetek respondentów w kategorii wiekowej 75+ oznaczałby większy udział osób o ograniczonej samodzielności i niepełnosprawności.

Wykres 3. Liczba respondentów reprezentujących poszczególne grupy wiekowe (dane w proc.)

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

Nieposiadanie orzeczenia o niepełnosprawności nie świadczy jednak o pełnej sprawności seniorów z kategorii wiekowej 60+. Prawie co czwarty badany, czyli nieco ponad 26 proc. respondentów, uznał, że trapiące go choroby uniemożliwiają udział w życiu społecznym, wpływając tym samym na poczucie izolacji. Z kolei

3 L. Frąckiewicz, *Demograficzno-społeczne problemy osób niepełnosprawnych*, w: *Polityka Społeczna. Wybrane problemy. Wybór artykułów z lat 1999-2005*, praca zbiorowa, Warszawa 2005, s. 225.

blisko 74 proc. uczestników badania nie uznaje swoich schorzeń za przeszkodę uniemożliwiającą im normalne funkcjonowanie w społeczeństwie.

Wykres 4. Czy ma Pan/i poczucie, że doświadczane przez Pana/ią stany chorobowe uniemożliwiają Panu/i udział w życiu społecznym/bycie aktywnym poza domem? (dane w proc.)

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

Definiując daną osobę jako jednostkę samodzielną lub nie, bierze się pod uwagę z jednej strony podstawowe czynności dnia codziennego, których wykonanie jest możliwe bez wsparcia drugiej osoby, a z drugiej – bardziej wymagające działania także poza miejscem zamieszkania, jak chociażby spacer czy zrobienie zakupów. Poniższa tabela prezentuje rozkład procentowy odpowiedzi udzielonych na pytanie o trudności przy wykonywaniu poszczególnych czynności i możliwości samodzielnego ich wykonania. Zawiera ona odpowiedzi respondentów wymagających wsparcia osób trzecich, które wykonują czynności z niewielką pomocą innych osób lub nie są w stanie ich samodzielnie wykonać.

Tabela 1. Czynności, przy których seniorzy wymagają wsparcia osób trzecich (dane w proc.)

Obsługa i korzystanie z komputera	17,90
Dotarcie na spacerze do odległych miejsc	11,90
Wykonywanie prac w otoczeniu domu/mieszkania	11,70
Wykonywanie prostych prac domowych (np. sprzątanie)	9,60
Samodzielne zrobienie zakupów spożywczych	9,20
Samodzielne kontakty z bankiem, zarządzanie budżetem domowym	8,70
Wchodzenie po schodach/schodzenie ze schodów	6,70
Przygotowanie sobie posiłku	4,90
Przygotowanie leków i korzystanie z nich	3,50
Korzystanie z telefonu	2,40
Jedzenie	1,50

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

Jak wynika z powyższego zestawienia, wśród seniorów wymagających wsparcia, czyli niebędących w stanie wykonać samodzielnie określonych czynności, oraz tych, którzy mogą je zrobić, ale z niewielką pomocą innej osoby, największy odsetek potrzebował pomocy przy obsłudze i korzystaniu z komputera (17,9 proc.), dotarciu na spacerze do odległych miejsc (11,9 proc.) oraz przy wykonywaniu prac w otoczeniu domu/mieszkania (11,7 proc.), zaś najmniej wsparcia wymagało jedzenie (1,5 proc.), korzystanie z toalety (1,6 proc.) i utrzymanie higieny osobistej (1,9 proc.).

Uzyskane dane można uznać za stosunkowo optymistyczne. Wskazują one bowiem wysoki poziom samodzielności osób starszych, zwłaszcza w podstawowych czynnościach dnia powszedniego, które ocenia się chociażby w skali Barthel wykorzystywanej w środowisku medycznym do oceny samodzielności pacjenta, a zarazem potencjalnego świadczeniobiorcy różnych form wsparcia i pomocy. Ponadto dane te stanowią cenne źródło informacji odnośnie do obszarów działań potencjalnych opiekunów i asystentów osób niesamodzielnych, a także nieformalnej pomocy sąsiedzkiej czy wsparcia rodzinnego, gdzie w niektórych aspektach życia pomocą służyć może nawet dalsza rodzina bądź też przedstawiciele młodszych generacji znakomicie obeznanych z nowoczesnymi technologiami.

ZDROWIE PSYCHICZNE I FIZYCZNE W DOBIE PANDEMII

Nie ulega wątpliwości, że pandemia COVID-19 wpłynęła na zdrowie seniorów. Najbardziej dotkliwym jej aspektem dla kategorii społecznej będącej przedmiotem analizy było zamknięcie w domu i wynikające z niego znaczące ograniczenie kontaktów z ludźmi⁴. Pozbawienie tradycyjnych spotkań z rodziną, przyjaciółmi i znajomymi, w tym niemożność spędzenia wspólnie z bliskimi świąt i rodzinnych uroczystości, były dla seniorów wyjątkowo trudnym doświadczeniem okresu pandemicznego, które w negatywny sposób wpłynęło na ich kondycję psychiczną. Ten szczególnie uciążliwy okres przymusowej izolacji w niezwykle istotny sposób dotknął także niesamodzielne osoby starsze,

4 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

których możliwości spotkań z innymi ludźmi oraz wszelkiego rodzaju kontakty społeczne są i tak bardzo mocno ograniczone. Poczucie izolacji i samotności towarzyszące seniorom potęgowały jeszcze dodatkowo strach i obawa o przyszłość utrudniające odnalezienie się w nowej rzeczywistości⁵, co razem rodziło wyjątkowo trudną do zniesienia sytuację. Jak wskazują wyniki badań, osoby z orzeczoną niepełnosprawnością/niesamodzielnością częściej odczuwały brak kontaktów z rodziną, przyjaciółmi i znajomymi oraz z rówieśnikami. Można przypuszczać, że w przypadku tej kategorii seniorów, pozbawionych możliwości samodzielnego wyjścia z domu i w pewien sposób skazanych na odwiedziny z zewnątrz, fakt ograniczenia tych ostatnich z powodu narzuconej izolacji dał się odczuć w sposób szczególnie dokuczliwy.

Istotnym problemem dla seniorów w wieku 60+, w tym także dla niesamodzielnych osób starszych, był również utrudniony dostęp do służby zdrowia, w tym tradycyjnych wizyt lekarskich zarówno w przychodni, jak i w domu pacjenta. Ograniczony dostęp do świadczeń zdrowotnych w okresie pandemii miał – w opinii respondentów – negatywne przełożenie na ich zdrowie. Niezadowolenie z istniejącego stanu rzeczy wyrażano zarówno w stosunku do utrudnień związanych z pozyskaniem skierowania na określone świadczenia medyczne i ich realizacją, jak i w stosunku do form kontaktu z lekarzami w postaci teleporad, co trafnie obrazuje poniższy cytat:

Teraz kontakt medyczny jest możliwy tylko w formie telefonicznej. [...] Ja nawet z własnego otoczenia słyszę, że lekarz przez telefon błędnie diagnozuje pacjenta. Nie każdy ma aż tak bardzo widoczne objawy. Tylko źle się czuje, dostaje zapalenia płuc i wtedy jest już za późno. [...] Jeśli chodzi o lekarzy rodzinnych, to jest tragedia, zarówno z wizytami lekarskimi, jak i z poproszeniem o jakieś skierowanie na badania. [kobieta, gmina miejsko-wiejska]⁶

Ograniczony dostęp do świadczeń medycznych, badań kontrolnych i wizyt lekarskich, a także poczucie izolacji i samotności oraz strach przełożyły się na pogorszenie zdrowia fizycznego i psychicznego, co deklaruje zdecydowana większość respondentów⁷. Kłopoty zdrowotne i gorszą kondycję psychofizyczną

5 Tamże.

6 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022.

7 Tamże.

deklarowali częściej seniorzy zamieszkujący gminę miejską. Mieszkańcy gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w mniejszym stopniu odczuli wpływ pandemii na ogólną kondycję zdrowotną. W badaniach empirycznych odnotowano korelację pomiędzy posiadaniem orzeczenia o niepełnosprawności lub niesamodzielności a samooceną przez seniorów własnego stanu zdrowia. Osoby niebędące w pełni samodzielne czy sprawne na ogół uważały swój stan zdrowia za lepszy niż ich samodzielnymi rówieśnicy, co obrazuje poniższa tabela.

Tabela 2. Związek między posiadaniem orzeczenia o niepełnosprawności a oceną stanu własnego zdrowia (dane w proc.)

	Bardzo źle	Źle	Przeciętnie	Dobrze	Bardzo dobrze
Tak	3,7	18,5	46,7	22,2	8,9
Nie	8,2	41,5	40,6	7,9	1,8

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

Ponadto w badaniach empirycznych zaobserwowano istotną korelację między posiadaniem orzeczenia o niesamodzielności lub niepełnosprawności a częstszym deklarowaniem zmiany swojego stanu zdrowia. Osoby niesamodzielne częściej deklarowały pogorszenie się zdrowia w ostatnim czasie, co przedstawia poniższa tabela.

Tabela 3. Związek między posiadaniem orzeczenia o niepełnosprawności a oceną zmiany stanu własnego zdrowia (dane w proc.)

Orzeczenie o niepełnosprawności /niesamodzielności	Poprawił się	Nie uległ zmianie	Pogorszył się
Tak	5,9	47,4	46,7
Nie	5,6	65,8	28,6

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

SYTUACJA FINANSOWA

Poza aspektami zdrowotnymi i ograniczeniem dostępu do służby zdrowia kolejnym ważnym problemem, z którym borykają się seniorzy, są trudności finansowe. Emerytury z przedziału 1000-1200 zł⁸, które najczęściej podawano jako wysokość uzyskiwanego świadczenia, nie są wystarczające, aby móc pokryć wszystkie podstawowe potrzeby, takie jak zakup produktów spożywczych i leków oraz opłacenie rachunków. W kontekście trudnej sytuacji finansowej pojawiła się konieczność wsparcia ze strony najbliższych. Obawę o własny byt, wyrażaną w badaniach, potęguje dodatkowo postępująca inflacja, która sprawia, że wartość nabywacza pieniądza z miesiąca na miesiąc realnie maleje.

Kwestie finansowe i potrzeba zaradzenia trudnej sytuacji wynikającej z posiadania niewystarczających środków pieniężnych szczególnie mocno akcentuje się w gospodarstwach domowych niesamodzielnych seniorów i osób starszych mających na utrzymaniu dodatkowo rodziców czy/i dzieci z niepełnosprawnościami. W tych rodzinach kwestie płynności finansowej stają się jeszcze większym wyzwaniem z powodu konieczności zakupu sprzętu rehabilitacyjnego, dodatkowych produktów (np. pampersy, leki) oraz prywatnych usług medycznych.

Niewystarczające środki finansowe do przeżycia szczególnie mocno dokuwały osobom starszym w okresie pandemii COVID-19⁹. Głównym powodem tej sytuacji była konieczność zakupu większej ilości leków i suplementów diety (np. witamin) oraz konieczność korzystania z odpłatnych świadczeń medycznych, niedostępnych w ramach NFZ. Sytuacja ta dała się odczuć w szczególności osobom niesamodzielnym, co potwierdzają pozyskane wyniki badań wskazujące na istnienie związku pomiędzy posiadaniem orzeczenia o niepełnosprawności/niesamodzielności a zakupem większej ilości leków i suplementów diety, takich jak chociażby witaminy, których zażywanie w okresie pandemii jawi się jako szczególnie przydatne. Osoby z orzeczeniem o niepełnosprawności i niesamodzielności częściej niż ich sprawni rówieśnicy zmuszone były także do ograniczenia swoich wydatków na wypoczynek i na realizację swoich pasji. Najprawdopodobniej ta kategoria seniorów została zmuszona do rezygnacji

8 Tamże.

9 Tamże.

z ciekawych zajęć hobbistycznych czy wypoczynku na rzecz zakupu leków i suplementów, czy też opłacenia potrzebnych im usług medycznych.

Najlepsze rozwiązanie braków finansowych w gospodarstwach domowych seniorów stanowiłoby pozyskiwane przez nich wsparcie w postaci dotacji lub nieopodatkowanych emerytur, co proponują sami respondenci mający najlepsze wyczucie dotyczącej ich sytuacji i możliwych wyjść z impasu ekonomicznego, w jakim się znaleźli.

ŻYCIE SPOŁECZNE I CZAS WOLNY

Życie społeczne, utrzymywanie kontaktów towarzyskich i relacji międzyludzkich są ważne dla osób w każdym wieku, ale stają się one szczególnie istotne dla osób znajdujących się – nie z własnej winy, lecz za przyczyną niepełnosprawności czy niedomagania zdrowotnego – w kontekście izolacji. Ograniczenia wynikające z zagrożenia epidemiologicznego wpłynęły na życie towarzyskie respondentów¹⁰, w tym także na niesamodzielnych seniorów, których kontakty z innymi ludźmi są z reguły mocno zawężone do niewielkiego kręgu rodzinno-sąsiedzkiego. Wycofywanie się z relacji międzyludzkich, zwyczajnych codziennych rozmów czy spotkań z najbliższymi, które miało miejsce w okresie pandemii, nasiliło proces izolacji i atomizacji społeczeństwa obserwowany w ostatnich latach w związku z dynamicznym rozwojem technologii cyfrowych i internetu.

Wśród najczęstszych aktywności podejmowanych codziennie przez osoby niesamodzielne znalazły się zajęcia łatwe do realizacji w warunkach domowych, takie jak: oglądanie telewizji (85,9 proc.), słuchanie radia/muzyki (65,9 proc.) i czytanie prasy/książek (54,1 proc.). Z kolei wśród aktywności w ogóle nie podejmowanych przez osoby niesamodzielne odnotowano najczęściej: wolontariat (92,6 proc.), angażowanie się na rzecz społeczności lokalnej (77,8 proc.), uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych (kino/teatr/wystawa) (68,1 proc.) oraz uprawianie sportu (63,0 proc.). Należy podkreślić, że wśród odpowiedzi udzielonych przez seniorów samodzielnych, poza nielicznymi wyjątkami, nie odnotowuje się istotnych różnic. Dla osób starszych, ale w pełni sprawnych, najczęstszymi

10 Tamże.

aktywnościami podejmowanymi codziennie były: oglądanie telewizji (78,6 proc.), słuchanie radia/muzyki (65,0 proc.) i czytanie prasy/książek (54,6 proc.). Wśród aktywności, w których sprawni seniorzy w ogóle nie brali udziału, odnotowano w największym stopniu: wolontariat (93,5 proc.), angażowanie się na rzecz społeczności lokalnej (79,8 proc.), uczestnictwo w wydarzeniach kulturalnych (kino/teatr/wystawa) (60,3 proc.), chodzenie do kościoła (52,7 proc.)¹¹.

Na podstawie analizy pozyskanych wyników można więc uznać, że to nie niepełnosprawność leży u podstaw – a przynajmniej nie zawsze – ograniczonej aktywności seniorów, lecz inne czynniki, takie jak: ograniczone środki finansowe niezbędne przykładowo do uczestniczenia w życiu kulturalnym (kino/teatr/muzeum), dostępność określonych infrastrukturalnych w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich czy też bariery architektoniczne, trudności z dojazdem bądź też brak osoby towarzyszącej. W poniższej tabeli zawarto odpowiedzi respondentów na temat przeszkód i utrudnień przez nich napotykanym w podejmowaniu różnego rodzaju aktywności.

Tabela 4. Główne ograniczenia napotykane przez osoby posiadające orzeczenie o niepełnosprawności i seniorów pełnosprawnych (dane w proc.)

Posiadanie orzeczenia o niepełnosprawności lub niesamodzielności	Nawyki/przyzwyczajenia z pandemii	Lęk przed plagą	Gorsze zdrowie	Ograniczenia finansowe	Brak dostępu do usług	Brak infrastruktury	Inne
Seniorzy z orzeczeniem	10,0	14,0	30,0	9,0	13,0	3,0	21,0
Seniorzy w pełni sprawni	11,6	16,1	17,0	9,1	11,3	2,0	32,9

Źródło: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

Gdy pozna się przyczyny ograniczonej aktywności senioralnej, możliwe jest podjęcie działań zmierzających do likwidacji istniejących barier, a co za tym idzie – do zwiększenia uczestnictwa seniorów, w tym także niesamodzielnych, w różnego rodzaju wydarzeniach, spotkaniach czy innego rodzaju aktywności społecznej i kulturalnej.

¹¹ Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

ŻYCIE RELIGIJNE

Jeden z istotnych elementów życia codziennego osób starszych, w tym niesamodzielnych seniorów, stanowi życie duchowe i religijne. W tym aspekcie liczy się, jak wynika z badań, nie tylko identyfikacja wyznaniowa, ale także – a może przede wszystkim – emocjonalny związek z religią, obejmujący m.in. codzienną modlitwę oraz przynależność do większej wspólnoty.

W okresie pandemii i zarządzonej izolacji życie religijne zmieniło się w bezprecedensowy sposób, a to za sprawą zamknięcia kościołów i zastąpienia praktyk religijnych w miejscach kultu nabożeństwami oglądanymi w telewizji lub wysłuchiwanymi w radiu. Jednak ten aspekt pandemii niesamodzielni seniorzy odczuli w mniejszym stopniu niż ich w pełni sprawni i samodzielni rówieśnicy. Dla tych pierwszych nie było to bowiem nic nowego. Niesamodzielność najczęściej uniemożliwia osobom starszym chodzenie do kościoła i branie bezpośredniego udziału w nabożeństwach, rekolekcjach czy innych celebracjach o charakterze religijnym. Stąd też niemożność osobistego uczestnictwa w uroczystościach w kościele nie dotknęła niesamodzielnych seniorów w istotny sposób. Możliwe też, że duchowni – lub część z nich – kontynuowali swoją posługę duszpasterską (np. komunie święta dla chorych w pierwsze piątki miesiąca) w okresie epidemii, uznając ją za istotny element życia wierzących i praktykujących niesamodzielnych seniorów.

Jak wynika z badań empirycznych, seniorzy biorący w nich udział nie oczekiwali większego zaangażowania przedstawicieli lokalnych struktur kościelnych w senioralne życie religijne. Można przypuszczać, że z jednej strony był to rezultat możliwości uczestniczenia w celebracjach kościelnych za pomocą wszystkich rodzajów mediów, a w szczególności poprzez telewizję i radio, a z drugiej – podstawowe potrzeby osób starszych w tym zakresie zostały w sposób wystarczający zrealizowane w ramach istniejącej już posługi duszpasterskiej przez księży z pobliskich parafii.

POTRZEBY ŻYCIOWE W SYTUACJI KRYZYSOWEJ

Niesamodzieln i niepełnosprawni seniorzy to kategoria społeczna, której potrzeby są takie same, jak te przejawiane przez ich w pełni sprawnych rówieśników, zaś w sytuacji kryzysowej zazwyczaj odczuwane potrzeby przybierają jeszcze na sile. Wśród najważniejszych potrzeb osób starszych należy wymienić m.in.: ochronę zdrowia i dostęp do opieki zdrowotnej, satysfakcję duchową, społeczną akceptację, stymulację psychiczną i umysłową. Dodatkowo do szerokiego zakresu potrzeb seniorów zalicza się jeszcze wyjątkowo ważne w kontekście omawianego w tym rozdziale tematu, następujące potrzeby: wykonywanie działań, które są społecznie użyteczne, pełnienie określonych ról społecznych i rodzinnych, utrzymywanie relacji towarzyskich oraz stwarzania okazji do realizacji zadań¹². Społeczny kontekst egzystencji ludzkiej jawi się w przypadku seniorów jako wyjątkowo istotny. Osoby starsze, które żyją wśród bliskich, otoczone opieką i zainteresowaniem rodziny, sąsiadów i przyjaciół, a dodatkowo przynależące do organizacji czy stowarzyszeń, cieszą się lepszym zdrowiem i łatwiej przychodzi im stawianie czoła sytuacjom trudnym, stresowym i niecodziennym. Senior zachowujący swoją aktywność spogląda na świat z większym optymizmem, jest weselszy, łagodniej przeżywa swoją starość i związane z nią bolączki, niedomagania oraz trudności¹³.

Jak pisze Martyna Kawińska, potrzeby społeczne to także potrzeba miłości i przynależności do grupy stanowiące rezultat chęci nawiązywania relacji międzyludzkich¹⁴. Jednak, aby potrzeby te mogły się ujawnić, muszą być zaspokojone potrzeby fizjologiczne (m.in. odżywianie, sen, zdrowie) i potrzeba bezpieczeństwa (opieka, oparcie, wolność od strachu i lęku). W przypadku seniorów konieczna do zaspokojenia potrzeba bezpieczeństwa obejmuje kwestie ekonomiczne, fizyczne i psychiczne¹⁵. Dla osób starszych niezwykle ważne są także potrzeby użyteczności, prestiżu i satysfakcji życiowej. Stworzenie osobom starszym odpowiednich warunków, które pozwolą im na zaspokojenie tych trzech potrzeb, sprzyja ich aktywnemu uczestnictwu w życiu rodzinnym

12 L. Dyczewski, *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin 1994, s. 110-112.

13 S. Steuden, *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 2012, s. 174.

14 M. Kawińska, dz. cyt., s. 16.

15 B. Synak, *Człowiek starszy w zmienionym kontekście rodzinnym*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne” 1985, nr 29, s. 3-8.

i społecznym. Mając na uwadze powyższe uwarunkowania, priorytetem staje się zaspokojenie potrzeb będących podstawą do realizacji tych wszystkich wymienionych wyższych potrzeb społecznych.

MOŻLIWOŚCI WSPARCIA SENIORÓW

Korzystając z doświadczeń zebranych podczas realizacji badań pilotażowych w trzech wybranych gminach Mazowsza w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, można wytyczyć główne obszary wsparcia, które przyczynią się do poprawy sytuacji seniorów, w tym osób niesamodzielnych, zarówno w sytuacji kryzysowej, jak i w normalnych warunkach bytowania.

A. Zdrowie

Pierwszym i najbardziej istotnym obszarem wymagającym podjęcia zdecydowanych działań są aspekty zdrowia psychicznego i fizycznego. Rozmowy z respondentami wskazują, że pomoc psychologiczna jest niezmiernie istotnym elementem wsparcia seniorów. Badani, w większości, nie korzystali wcześniej z pomocy psychologa, m.in. z powodu barier finansowych i trudności w dostaniu się do tego typu specjalisty. Kontakty z psychologiem były oceniane przez seniorów bardzo pozytywnie jako spotkania przynoszące poprawę samopoczucia i kondycji psychicznej, co potwierdza poniższy cytat:

Proszę pani, no spotkania z psychologiem, bardzo miła pani psycholog, proszę Pani, te no, ta rehabilitacja to jednak spotykałyśmy się tam, no, przy kawce, przy herbatce, przy okazji porozmawiałyśmy proszę pani no, to najbardziej mi odpowiadało. [kobieta, 74 lata, gmina miejsko-wiejska]¹⁶

16 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

Jako bardzo istotna jawi się możliwość spotkania się i porozmawiania od czasu do czasu z psychologiem, zwłaszcza w kontekście możliwości zrefundowania tego typu spotkań np. przez urząd gminy czy Narodowy Fundusz Zdrowia. Wielu badanych chciałoby korzystać czasami ze spotkań z psychologiem, w większości jednak nie są oni gotowi ponosić samodzielnie całości kosztów z tym związanych. Podkreślano trudną ogólnie sytuację ekonomiczną seniorów i wynikające z niej ograniczenia utrudniające skorzystanie nawet z tak potrzebnego i wartościowego wsparcia, o czym świadczą poniższe wypowiedzi:

[...] bo mnie po prostu nie stać by było na takie ponoszenie kosztów, bo niestety są sprawy ważniejsze, zdrowie na przykład, a leki muszę wykupywać, na życie przeznaczyć. [...] Czasem lekarz jakiś jest potrzebny, któremu trzeba też zapłacić, bo wiadomo, że to nie jest takie proste. [kobieta, 68 lat, gmina wiejska]

No to nie byłabym w stanie płacić, bo wie pan, mam rolniczą bardzo niską emeryturę, te 1200 złotych, to wie pan, że to jest bardzo niskie na te teraz to trudno, grosz do grosza, żeby od 10-go do 10-go starczyło. [kobieta, 74 lat, gmina wiejska]

[...] Natomiast jeśli by przyszło zapłacić, nie wiem, czy by były osoby chętne. Wie pani, to są ogromne kwoty, a przecież jedna sesja niestety nic nie da. Tych sesji musi być ileś tam. [kobieta, 61 lat, gmina miejska]¹⁷

Korzystnym rozwiązaniem wydaje się wprowadzenie częściowej odpłatności za spotkania z psychologiem, ku czemu przychyła się większość respondentów:

No, tak dla seniorów nie za dużo płać może, tak częściowo odpłatne, żeby to było tak trochę. Nie całkiem darmo. [kobieta, 70 lat, gmina wiejska]¹⁸

Poza kwestiami ekonomicznymi, stanowiącymi istotną barierę w dostępie do wsparcia psychologicznego, pojawiają się jeszcze trudności logistyczne dotyczące w szczególności osób starszych zamieszkających na terenach wiejskich i z dala od większych ośrodków miejskich. Dostanie się do specjalisty mającego

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

gabinet w odległej miejscowości to dla wielu osób spore wyzwanie, któremu nie zawsze są w stanie poddać. Kolejnym czynnikiem utrudniającym korzystanie ze wsparcia w kwestii zdrowia psychicznego jest istniejąca nadal w starszym pokoleniu obawa przed stygmatyzacją. Korzystanie ze wsparcia psychologa na szerszą skalę, tzn. nie tylko częściej, ale także przez większą liczbę osób, przyczyniłoby się z czasem do zwalczania tendencji do labelizacji pacjentów gabinetów psychologicznych czy nawet psychiatrycznych.

W kwestiach zdrowia fizycznego najbardziej potrzebnym i przydatnym wsparciem byłaby możliwość korzystania z zabiegów rehabilitacji oferowanych przez fizjoterapeutów. Regularne seanse umożliwiające ćwiczenia pod okiem specjalisty są niezwykle cennym elementem aktywizacji seniorów i podnoszenia jakości ich życia, zwłaszcza w kontekście malejącej z wiekiem sprawności fizycznej. Jest to także wyjątkowo istotna kwestia w przypadku niesamodzielnych czy niepełnosprawnych seniorów, dla których domowa rehabilitacja stanowi nie tylko ważny element zabiegów podnoszących sprawność, czy zapobiegających dalszej degradacji zdrowotnej i unieruchomieniu w łóżku, ale też jest cennym wydarzeniem często monotonnego i pustelniczego wręcz życia, jakie wiodą osoby zamknięte w czterech ścianach ze względu na ograniczenia zdrowotne.

B. Wsparcie finansowe

Sytuacja materialna umożliwiająca nie tylko zaspokojenie podstawowych potrzeb, ale także zabezpieczająca osoby starsze w stopniu umożliwiającym im realizację własnych pasji i zainteresowań oraz pozwalająca na urozmaicone spędzanie wolnego czasu stanowi podwaliny bezpieczeństwa i determinuje jakość życia. Choć zdecydowana większość seniorów biorących udział w badaniu (od 95 proc. do 98 proc.) nie korzystała z żadnej formy wsparcia instytucjonalnego, takiej jak pomoc finansowa lub rzeczowa z ośrodka pomocy społecznej czy dopłaty do nośników energii¹⁹. Nie oznacza to, że osoby starsze nie potrzebują tego rodzaju wsparcia lub też innych form materialnych dotacji. Poza wiadomości już możliwościami wsparcia finansowego osobom starszym przydałoby się wspomniane już dofinansowanie do spotkań z psychologami

19 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

czy innymi specjalistami z zakresu zdrowia i medycyny, czy też częściowo tylko odpłatne zajęcia rehabilitacyjne. Tego rodzaju rozwiązanie stanowiłoby przykład współdziałania różnych instytucji publicznych przy jednoczesnym zaangażowaniu środków własnych obywateli²⁰. Pomocny mógłby być także rozszerzony pakiet znaczących zniżek na różnego rodzaju usługi przydatne osobom starszym, z których mogliby korzystać w razie potrzeby.

C. Pomoc społeczna

Większość respondentów biorących udział w badaniu nie korzystała ze wsparcia ośrodków pomocy społecznej, w tym także z pomocy opiekunów skierowanych w ramach pomocy sąsiedzkiej. Wielu seniorów nie widziało zwyczajnie konieczności skorzystania z takiego wsparcia. Fakt bycia samowystarczalnym i niekorzystania z pomocy zewnętrznej ma bowiem dodatkowy wymiar emocjonalny dla seniorów. Natomiast znacząca grupa korzystała z pomocy w czasie pandemii w związku z ograniczeniem kontaktów i możliwości wychodzenia z domu. W pomoc tę najczęściej byli zaangażowani członkowie rodzin i sąsiedzi, niekiedy wolontariusze. W tym zakresie osoby niesamodzielnie częściej odczuwały brak nieodpłatnej pomocy sąsiedzkiej. Można przypuszczać, że w związku z ograniczeniem i tak już skromnego najczęściej życia społecznego tej kategorii seniorów, brak kontaktów i wsparcia w okresie pandemii był przez nich odbierany w bardziej dokuczliwy sposób.

Fakt niekorzystania z usług pomocy społecznej, poza przekonaniem seniorów o zbędnym charakterze tego rodzaju pomocy, wydaje się także wynikać z braku odpowiednich informacji. W tym zakresie realizacja programu okazała się niezwykle pomocna, gdyż część uczestników dowiedziała się o takiej możliwości od innych seniorów biorących udział w projekcie i za ich radą czy sugestią zwróciła się o tego rodzaju pomoc. Uczestnicy projektu, dostrzegając niewystarczający sposób informowania o możliwości skorzystania z usług pomocy społecznej, zasugerowali zmianę w sposobie informowania i przekazywania wiadomości innymi kanałami, nie przez nowoczesne media internetowe, ale za pośrednictwem bardziej tradycyjnych mediów. Ważną rolę w dotarciu

20 L. Frąckiewicz, dz. cyt., s. 229.

z odpowiednimi informacjami do osób starszych, w tym niesamodzielnych, odegrać mogłyby osoby, które w ramach określonych ról zawodowych mają z nimi częstszy i bardziej regularny kontakt. Są to przykładowo pielęgniarzki środowiskowe czy fizjoterapeuci świadczący usługi w ramach rehabilitacji domowej.

Osoby niesamodzielne, a niekiedy zarazem niepełnosprawne, ze względu na brak samodzielności uniemożliwiający im normalne funkcjonowanie w życiu codziennym, wymagają długoterminowego, codziennego wsparcia i opieki osób trzecich. To w szczególności w ich przypadku ważne jest dotarcie z informacją o istniejących możliwościach uzyskania wsparcia osób trzecich i korzystania z usług świadczonych przez ośrodki pomocy społecznej. Istotne jest także zapewnienie odpowiedniego wsparcia nieformalnym opiekunom osób niesamodzielnych, na których spoczywa ciężar codziennej opieki nad krewnymi i którzy często są pozostawieni sami sobie.

MOŻLIWOŚCI AKTYWIZACJI SPOŁECZNEJ SENIORÓW

Podobnie jak w przypadku osób młodszych, tak i u seniorów podstawą do aktywności społecznej jest stan zdrowia umożliwiający uczestnictwo w różnego rodzaju działaniach. Jeśli jest on jednak na tyle dobry, aby brać udział w dostosowanych do własnych możliwości aktywnościach, należy stworzyć warunki sprzyjające włączeniu seniorów w życie społeczne. Jakość starzenia się zależy bowiem od aktywności, w jakich może brać udział osoba starsza, w tym niesamodzielna. Udział w różnego rodzaju zajęciach niesie za sobą rozliczne korzyści natury fizycznej, psychicznej i intelektualnej. Jest to też czynnik sprzyjający nawiązywaniu relacji i tworzeniu więzi społecznych oraz ważny element zapobiegający izolacji seniorów, o którą łatwiej niż w przypadku osób młodszych i aktywnych zawodowo. Przeciwdziałając osamotnieniu, podejmując czynności aktywizacyjne, poprawia się kondycja psychofizyczna osób starszych, sprzyjająca utrzymywaniu samodzielności funkcjonowania w środowiskach rodzinnych i społecznych²¹.

21 A. Molesztak, *Warunki sprzyjające budowaniu wysokiej jakości życia seniorów*, „Edukacja Etyczna” 2015, nr 9, s. 36.

O potrzebie większego zaangażowania się i częstszego kontaktu z innymi ludźmi świadczy entuzjazm i zadowolenie uczestników projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, a także chęć kontynuowania spotkań i aktywności także po jego zakończeniu. Udział w projekcie pozytywnie oddziaływał nie tylko poprzez stworzenie okazji do zwiększonej liczby kontaktów społecznych, ale także w zakresie zmiany nastawienia do innych ludzi i większej otwartości na spotkania z drugim człowiekiem. Poprzez uczestnictwo w projekcie seniorzy mieli okazję do nawiązania nowych znajomości i wzmocnienia więzów międzyludzkich, co w pozytywny sposób oddziałuje na ogólną kondycję psychofizyczną i przekłada się na lepsze samopoczucie. Udział w projekcie był też dla seniorów okazją do odbudowania, a niekiedy nawet do zbudowania całkiem na nowo swojego życia społecznego i towarzyskiego, choć w minimalnych zakresie.

W opinii respondentów wszystkie oferowane w ramach projektu inicjatywy i formy aktywności były potrzebne. Istotny był także fakt, że każdy z uczestników miał możliwość dokonania wyboru tego, co uważał za najbardziej odpowiednie dla siebie i co było dla niego najbardziej przydatne:

Każdy miał dla siebie coś, co tam polubił. [kobieta, 77 lat, gmina miejska]²²

Większość aktywności, niezależnie od ich charakteru, posiadała jedną, najistotniejszą cechę, którą stanowiły funkcje towarzyskie, czyli możliwość wzajemnej integracji seniorów przy wykonywaniu różnych zadań. Choć i w tym aspekcie sytuacja niesamodzielnych i niepełnosprawnych seniorów jest w znacznym stopniu ograniczona, niemniej jednak kwestie integracji i kontaktów z innymi ludźmi stanowiły najważniejszy element wszystkich aktywności oferowanych w ramach projektu:

Nie, bo wydaje mi się, że nawet na te robótki, które miałyśmy na szydełku, na drutach, czy to malowanie na tym szkle czy cokolwiek, to my robiąc sobie też żeśmy gadały. To były takie spotkania towarzyskie też. Więc to było takie fajne. Wydaje mi się, że nic bym chyba nie zmieniała, bo poza tym, że zrobiłyśmy coś tam, co nam się przydało, czy nauczyłyśmy się, to przy tym jeszcze żeśmy sobie pogadały,

22 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

pośmiały się i było to naprawdę bardzo fajne, muszę przyznać. [kobieta, 73 lat, gmina miejsko-wiejska]²³

Szczególnie ważnym elementem okazało się włączanie dzieci i młodzieży w aktywizację i wspieranie seniorów w ramach projektu. Podobnie jak w przypadku innych oferowanych form wspólnego spędzania czasu, tak i tu najważniejsza była możliwość spotkania z młodymi ludźmi. Z tego też powodu zajęcia, w których seniorzy brali udział razem z dziećmi i młodzieżą, były najlepiej oceniane przez uczestników, co potwierdzają poniższe cytaty:

Ale też było ciekawe. W ogóle to było połączenie bardzo dobre z tym, że starsi ludzie, starsze panie i młodzież. To było bardzo dobre połączenie. Bardzo dobry pomysł był. [kobieta, 80 lat, gmina wiejska]

Był marsz pokoleniowy, spotkanie z przedszkolakami, spotkanie z uczniami w szkole, opowiadanie o dawnych zwyczajach i obrzędach panujących na wsi i w ciągu roku kalendarzowego. [kobieta, 70 lat, gmina wiejska]

Tak, z dziećmi wiliśmy wianki w czerwcu, robiliśmy z dziećmi kanapki, chodziliśmy z dziećmi topić Marzannę. Chodziliśmy z dziećmi. Bo tak właśnie te panie z opieki do tych dzieci to nas powysyłały po dwie, po trzy. To czytałyśmy wiersze dzieciom, to bajki i inne takie, co pytały. Tak że były takie zajęcia. [kobieta, 69 lat, gmina wiejska]²⁴

Choć nie każdy uczestnik projektu miał okazję uczestniczenia w zajęciach, w których brały udział dzieci i młodzież, to jednak wydaje się to cenną wskazówką na przyszłość m.in. w podejmowaniu działań zmierzających do zwiększenia aktywności społecznej seniorów, w tym także osób niesamodzielnych. Ważnym elementem aktywizacji seniorów jest także ich włączanie w aktywność społeczności lokalnej, co przyczynia się z jednej strony do pokazania własnego potencjału tkwiącego w starszym i doświadczonym człowieku, a z drugiej – do poczucia bycia komuś potrzebnym.

23 Tamże.

24 Tamże.

Ważnym elementem projektu było stworzenie możliwości wzięcia w nim udziału przez osoby niesamodzielne i ich opiekunów oraz asystentów, czyli wszystkich tych, których ciężka i obciążająca codzienna praca często pozostaje bez wsparcia czy to psychologicznego, czy też umożliwiającego wzięcie oddechu i odpoczęcie od przytłaczających niekiedy obowiązków. Stworzenie grupy wsparcia dla opiekunów i asystentów osób niesamodzielnych pozwoliło im na wymianę doświadczeń, bycie wysłuchanym i zrozumianym, a także na uzyskanie rady, pomocy i wymiany informacji. Podjęte w tym zakresie działania doprowadziły do poprawy samopoczucia opiekunów i asystentów oraz jakości świadczonej przez nich opieki, co przełożyło się z kolei na poprawę sytuacji samych osób niesamodzielnych.

Biorąc pod uwagę wszystkie powyższe elementy, priorytetem wydaje się stworzenie indywidualnych i grupowych planów aktywizacyjnych seniorów zarówno tych niesamodzielnych, jak i ich pełnosprawnych rówieśników. Działaniami, które są możliwe do włączenia w aktywizację osób starszych, są wszelkiego rodzaju spotkania (z przyjaciółmi, sąsiadami, znajomymi), uczestnictwo w spotkaniach z rówieśnikami i w spotkaniach z dziećmi i młodzieżą, udział w różnego rodzaju zajęciach artystycznych (robótki ręczne, batik, malowanie, haftowanie, ceramika, gotowanie, pieczenie, śpiewanie), sportowych (gimnastyka grupowa i rehabilitacja) i wolontariat. Najważniejsze, aby były to spotkania oferujące możliwość realizacji własnych zainteresowań i pasji połączone z obecnością innych ludzi, zgodnie z przekonaniem, że wszelka aktywność dostarcza radości i prowadzi do podniesienia poziomu satysfakcji z życia, a także, aby odpowiadały ludzkim potrzebom. Te ostatnie bowiem, zgodnie z teoriami potrzeb „zakładają, że każdy człowiek posiada indywidualne potrzeby i w swoim działaniu dąży do ich całkowitego bądź częściowego zaspokojenia”²⁵.

25 M. Kawińska, dz. cyt., s.14.

PODSUMOWANIE

Problem niesamodzielności i niepełnosprawności stanowi w naszym kraju niezmiernie istotną kwestię. Polska znajduje się wśród państw charakteryzujących się znaczącą liczbą osób niepełnosprawnych, a więc i niesamodzielnych, w ogóle społeczeństwa. Z tego powodu kwestia niesamodzielności powinna być uwzględniana w coraz większym stopniu w procesie decyzyjnym mającym na celu kształtowanie polityki społecznej w odniesieniu do tej powiększającej się liczebnie grupy ludności²⁶. Starzejące się społeczeństwo oznacza zaś wzrastającą bierność i samotność osób starszych spowodowaną m.in. zmianami w strukturze społecznej, stylem życia młodych pokoleń, narastającą atomizacją i dynamicznym rozwojem wszechobecnej technologii.

Wyniki pozyskane w trakcie badań empirycznych zrealizowanych w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” stanowią cenny materiał badawczy mogący posłużyć za podstawę do opracowania skutecznego modelu działania i interwencji społecznej skierowanej do osób starszych znajdujących się w sytuacji kryzysowej, w tym także niesamodzielnych, a niekiedy także i niepełnosprawnych seniorów. Jak wskazują doświadczenia pilotażu w trzech gminach Mazowsza, możliwe jest podejmowanie działań mogących złagodzić nie tylko negatywne skutki pandemii, ale i samego procesu starzenia się i zapobiegających samotności osób niesamodzielnych²⁷. Dlatego tak ważne jest rozwijanie podobnych inicjatyw mających prowadzić do choć częściowego złagodzenia niekorzystnych zmian społecznych i skutków pandemii, której seniorzy doświadczyli w sposób szczególnie dotkliwy. Negatywne emocje, w tym w szczególności odczuwane strach, samotność i zaniepokojenie, dzięki uczestnictwu w badaniu zostały niejako „oswojone” i zastąpione pozytywnymi odczuciami, takimi jak: radość, ciekawość i otwartość na nowe doświadczenia. Udział w projekcie pozytywnie wpłynął na odbudowanie relacji międzyludzkich, w tym relacji społecznych i towarzyskich, co z kolei przełożyło się na poprawę psychicznego samopoczucia seniorów. Wiadomo bowiem, że kontakty społeczne to fundament zachowania zdrowej psychiki.

26 L. Frączkiewicz, dz. cyt., s. 219.

27 Tamże, s. 222.

Pandemia i związane z nią rozmaite ograniczenia, choć nie wprowadziły istotnych zmian w codziennym funkcjonowaniu i życiu społecznym niesamodzielnych seniorów, które i tak jest mocno zubożałe ze względu na istniejące bariery zdrowotne, architektoniczne i ekonomiczne, to jednak odcisnęły na nich swoje piętno. Dlatego kluczowym wyzwaniem jest stworzenie odpowiednich warunków do rozwoju różnych form aktywizacji niesamodzielnych osób starszych z wykorzystaniem doświadczeń zdobytych w trakcie realizacji projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”. Widząc jak bardzo pozytywny miał wpływ na zdrowie i ogólne samopoczucie seniorów biorących w nim udział i jak bardzo przyczynił się do wzrostu „chęci do życia” przekładającej się na zwiększenie aktywności i otwartości na innych ludzi, nie ma wątpliwości, że jest to odpowiedni kierunek działań i przyszłej polityki senioralnej w naszym kraju.

Podjęcie tego ambitnego i trudnego zadania może dać niesamodzielnym seniorom szansę, aby symboliczne „cztery ściany” nie oznaczały zamknięcia w domowym więzieniu, lecz by były jedynie dającą poczucie bezpieczeństwa przystanią, do której mają dostęp inni ludzie, czy to specjaliści z wybranych dziedzin niosący pomoc w problemach zdrowotnych (psychologowie, rehabilitanci, lekarze), czy też przedstawiciele instytucji i organizacji lokalnych (pracownicy OPS, księża, wolontariusze), czy też jeszcze inne osoby mogące w jakikolwiek sposób ułatwić bądź urozmaicić długie, monotonne i często samotne dni niesamodzielnych seniorów.

BIBLIOGRAFIA

- Dyczewski L., *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin, 1994.
- Frąckiewicz L., *Demograficzno-społeczne problemy osób niepełnosprawnych, Polityka Społeczna. Wybrane problemy. Wybór artykułów z lat 1999-2005*, praca zbiorowa, Warszawa 2005.
- Hernik T., *Skutki pandemii wśród osób niepełnosprawnych w wieku 60+*, Warszawa 2022.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń 2023.

- Kawińska M., *Potrzeby seniorów w obszarze aktywności społecznej*, „Polityka Społeczna” 2022, nr 9.
- Molesztak A., *Warunki sprzyjające budowaniu wysokiej jakości życia seniorów*, „Edukacja Etyczna” 2015, nr 9.
- Synak B., *Człowiek starszy w zmienionym kontekście rodzinnym*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne” 1985, nr 29.
- Steuden S., *Psychologia starzenia się i starości*, Warszawa 2012.

STRESZCZENIE

Artykuł ma na celu przybliżyć sytuację osób niesamodzielnych w czasie pandemii koronawirusa, pokazać specyficzne trudności i problemy, z którymi borykali się ci seniorzy w tym szczególnym okresie, głównie w sferze zdrowia psychicznego i fizycznego. Poruszone zostają także kwestie finansowego zabezpieczenia codziennej egzystencji tej grupy społecznej. Tekst podejmuje również próbę wskazania różnorodnych form wsparcia, które mogą poprawić jakość życia niesamodzielnych i niepełnosprawnych osób starszych oraz możliwości społecznej aktywizacji seniorów i urozmaicenia form spędzania przez nich wolnego czasu. Podstawę artykułu stanowią wyniki dwuetapowych badań przeprowadzonych na terenie województwa mazowieckiego wśród seniorów należących do grupy wiekowej 60+.

Słowa kluczowe: seniorzy, niepełnosprawność, wsparcie, zdrowie psychiczne, zdrowie fizyczne, finanse

PIOTR JEDNASZEWSKI

Kirkcaldy, Scotland

PEDAGOGIKA ZDROWIA U LUDZI STARSZYCH

WSTĘP

Panuje powszechne przekonanie, że ludzi starszych znacznie trudniej jest nauczyć, np. zmiany stylu życia, niż osoby młode, które muszą sprostać wyzwaniom w swoich codziennych zmaganiach. Od ponad pół wieku poruszany jest temat relacji pomiędzy swego rodzaju abominacją wobec nauczania ludzi starszych a ich realnymi możliwościami rozwoju i adaptacji do zmieniającego się współczesnego otoczenia. Nasze uprzedzenia wobec osób starszych wyrażające przekonania, że znacznie trudniej jest ich czegoś nauczyć, powodują więcej wypadków, trudniej jest nam z nimi współpracować. Nasze uprzedzenia i stereotypy, że seniorzy nie są tak efektywni jak młodzi ludzie, przekładają się na stan ich zdrowia fizycznego i psychicznego¹. Konsekwencje tego stereotypowego myślenia były badane i wskazują, że mają one wpływ na funkcje poznawcze i zdrowie fizyczne osób starszych. Kiedy młoda osoba zapomni jakiejś informacji jest to zazwyczaj traktowane jako czynnik zewnętrzny i przejściowy. Gdy podobna informacja nie jest zapamiętana przez osobę starszą, uważa się, że jest to stan stały, wewnętrzny i wynika ze słabej pamięci². Dlatego, przyglądając się pedagogice zdrowia osób starszych, nauczaniu ich jak dbać o siebie, czy analizując relacje pomiędzy opiekunem, lekarzem, pielęgniarką a osobą

1 Zob. United States. Congress. Senate. Committee on Labor and Public Welfare, *Studies on the Age and Aging: Selected Documents*, vol. 5-16, Washington 1956, s. 124.

2 Zob. M. Williams, *Helping Relations with Older Adults: From Theory to Practice*, Thousand Oaks 2016, s. 41.

w podeszłym wieku, na szczególną uwagę zasługuje zarówno umiejętność pracy z takimi osobami, jak i świadomość, że możemy ulegać głęboko zakodowanym stereotypom i uprzedzeniom. Błędne przekonania na temat stanu zdrowia osób starszych stają się wyzwaniem społecznym, które powinno służyć promocji zdrowego stylu życia wśród osób, którym należy zapewnić spokojną i zdrową starość.

AGEIZM

Ageizm, słowo pochodzące z języka angielskiego (*ageism*), oznacza dyskryminację ze względu na wiek. Rozważając możliwości pomocy, edukację zdrowotną osób starszych, warto jest również zdawać sobie sprawę z form dyskryminacji, którym mogą podlegać nasi najbliżsi.

Ageizm można podzielić na trzy główne typy uprzedzeń wobec osób starszych: poznawczy, emocjonalny i behawioralny. Ageizm poznawczy, inaczej – kognitywny, wiąże się z używaniem stereotypowego myślenia, że osoba starsza postępuje w dany sposób, co wynika z jej wieku. Przykładem będzie założenie, że osoba starsza będzie znacznie gorzej prowadzić samochód, pracować przy obsłudze np. koparki, czy pisać program komputerowy, ze względu na wolniejszy czas reakcji. Ageizm emocjonalny jest uprzedzeniem emocjonalnym danej osoby wobec ludzi w podeszłym wieku³. Nawet dobrze uposażeni wiekowi pacjenci korzystający z prywatnej służby zdrowia i ubezpieczeń są narażeni na ageizm. Lekarze niejednokrotnie wolą leczyć osoby, które zamartwiają się swoim zdrowiem niż chronicznie chore, a starsi pacjenci mogą uważać, że ich medyczni opiekunowie nie przywiązują wystarczającej wagi do ich potrzeb i są postrzegani jako nieudolni⁴. Ageizm behawioralny przejawia się w postawie osoby, która swoim zachowaniem werbalnym czy/i mową ciała wyraża dyskryminację wobec osób starszych. Ageizm może również prowadzić, do

3 Zob. F. Parker, *Ageism and Discrimination Against the Elderly*, <https://florinroebig.com/age-discrimination/>, (dostęp: 28 kwietnia 2021).

4 Zob. G. Squires, C. Hartman, *There is No Such Thing as a Natural Disaster: Race, Class, and Hurricane Katrina*, New York, NY, 2013, s. 109

postrzegania symptomów depresji u pacjentów klinicznych jako wynikających z ich wieku, a nie sposobu ich traktowania w szpitalu⁵.

PROMOWANIE PROFILAKTYKI ZDROWOTNEJ WŚRÓD SENIORÓW

Promowanie zdrowego stylu życia jest dobre w każdym wieku. Jest błędem zakładanie, że osoba w podeszłym wieku paląca papierosy będzie to czynić do końca życia. W każdym wieku można zmienić swoje podejście do zdrowia, zacząć uprawiać sport, zmienić dietę, rzucić palenie czy przestać nadużywać alkoholu. Ludzie, którzy żyją ponad 100 lat, mogą być w pełni sprawni fizycznie i psychicznie. Przykłady stanowią osoby, które w wieku dziewięćdziesięciu i stu lat potrafiły być tak sprawne jak czterdziestolatki. W każdym wieku człowiek jest w stanie zmienić swoje przyzwyczajenia żywieniowe i aktywność psychiczną oraz fizyczną, wpływając zasadniczo na stan własnego zdrowia i długość życia⁶. Stąd też tak istotną rolę odgrywa pedagogika zdrowia u osób w podeszłym wieku, której nie można odrzucać lub zaniedbywać ze względu na panujący w pewnych środowiskach społeczny ageizm.

Zrozumienie fizjologicznych zmian, które zachodzą z wiekiem, pomaga dostosować technikę uczenia do wieku osoby. W opiece zdrowotnej posiadanie wiedzy na temat fizjologicznych, poznawczych i psychologicznych aspektów starzenia się stanowi fundament zindywidualizowanego podejścia do pacjenta⁷. Jest to zarówno ważne w medycynie, jak i każdej innej dziedzinie życia, gdzie starsze osoby mogą normalnie funkcjonować i być tak samo przydatne, jak inne osoby o kilkanaście lub kilkadziesiąt lat młodsze. Ponadto należy zrozumieć, że osoby starsze mogą nieść ze sobą balast traumatycznych doświadczeń, takich jak utrata najbliższej osoby, chroniczna choroba czy brak poczucia własnej wartości, ze względu na różne uwarunkowania socjospołeczne. Dlatego tak ważne jest, aby w nauczaniu osób starszych kierować się indywidualnym

5 Zob. J. Benjamin i in., *Kaplan and Sadock's Symptoms in Psychiatry: Behavioral Sciences/Clinical Psychiatry*, Michigan 2011.

6 Zob. B. Kirby, *How to Live to 110 – Your Comprehensive Guide to Healthy Life*, London 2012, s. 3.

7 Zob. A. Berman i in., *Kozier & Erb's Fundamentals of Nursing*, Melbourne 2014, s. 404.

podejściem do każdego człowieka jako osoby zdolnej do uczenia się, zmiany, będącej wyjątkową. Innymi słowy: nauczanie osób starszych nie powinno być traktowane marginalnie w porównaniu do pracy z młodymi i pełnymi życia osobami, które zaś posiadają mniejsze doświadczenie życiowe. Warto wziąć pod uwagę, że osoby starsze są bardziej ostrożne w rozwiązywaniu problemów, przez co proces decyzyjny zajmuje im więcej czasu. Jednakże osoba starsza może być lepiej wyposażona intelektualnie, aby wybrać najbardziej optymalne rozwiązanie z ograniczonej liczby możliwych opcji⁸.

„Uczenie się jest procesem, w toku którego na podstawie doświadczenia, poznania i ćwiczenia powstają nowe formy zachowania się i działania lub ulegają zmianom formy wcześniej nabyte”⁹ – tak Wincenty Okoń definiuje pojęcie uczenia się. Z przytoczonego cytatu wynika, że proces ten jest niezależny od wieku, a opiera się głównie na otwartości poznawczej i chęci rozwijania posiadanych umiejętności bądź też wypracowywania nowych. Patrząc na proces nabywania wiedzy – jako pewnego rodzaju kontinuum – nie powinniśmy ulegać stereotypom czy też ageizmowi ani pozwalać na to, aby nasze niesłuszne osądy co do funkcjonowania poznawczego seniorów działały na zasadzie samospełniającej się przepowiedni i stawiały bariery w poszukiwaniu nowych doświadczeń, czy w nabywaniu umiejętności przez osoby w starszym wieku. Z perspektywy funkcjonowania psychospołecznego istotne jest, aby człowiek był aktywny na każdym etapie swojego życia. Chodzi tu o aktywność zarówno umysłową, psychospołeczną, jak i fizyczną. Każdy z tych elementów stanowi niezbędną część składową szeroko rozumianego zdrowia. Według WHO „zdrowie to stan pełnego dobrostanu fizycznego, psychicznego i społecznego, a nie tylko brak choroby lub ułomności”¹⁰. Dbając o dobrostan człowieka jako jednostki, powinniśmy zatem dbać o każdy z tych elementów, tym bardziej w wieku dorosłym czy starszym, kiedy to nasze organizmy zaczynają funkcjonować gorzej, pojawiają się pierwsze choroby czy oznaki starzenia się.

Dobra profilaktyka – oparta na pedagogice dostosowanej do wieku danej grupy – może przelożyć się na lepsze wyniki w badaniach dotyczących przetwarzania poznawczego, zdrowia psychicznego czy fizycznego u seniorów. Ciekawym rozwiązaniem wydają się być wszelkiego rodzaju miejsca, w których seniorzy mogą aktywnie uczestniczyć w zajęciach prowadzonych np. w ramach

8 Zob. M. Hogstel, *Gerontology: Nursing Care of the Older Adult*, Albany 1994, s. 80.

9 W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1987, s. 56.

10 A. Mudrecki, *Rzetelny proces podatkowy*, Warszawa 2015, s. 159.

uniwersytetu trzeciego wieku (UTW) czy klubach seniorów. Tak też, „celem działalności UTW jest stymulowanie aktywności intelektualnej słuchaczy w podeszłym wieku”¹¹. W ramach realizowanych projektów seniorzy korzystają z szerokiej oferty obejmującej edukację, kulturę, rekreację, aktywność ruchową czy nawet usługi opiekuńcze. Ćwiczenie procesów poznawczych poprzez rozmowy, dyskusje, wymianę spostrzeżeń czy negocjacje, czytanie książek, rozwiązywanie łamigłówek i zadań związanych z wnioskowaniem czy logicznym myśleniem, bycie aktywnym społecznie i zawodowo – wszystko to sprzyja zachowaniu sprawności umysłowej osób w podeszłym wieku.

Rozważając różne formy pedagogiki zdrowia wśród osób starszych, nasuwa się pytanie, czy tylko instytucje i ośrodki pomocy powinny brać odpowiedzialność za osoby, które są swego rodzaju dobrem społeczno-kulturowym. Seniorzy niejednokrotnie zmieniają swój styl życia, stając się osobami bardziej wierzącymi i zwróconymi ku duchowemu stylowi życia. Jest to głęboka i nieprzemijająca wartość, którą św. Jan Paweł II podkreślał w słowach skierowanych do ludzi starszych¹². Papież – Polak w swoim liście z 1 października 2000 roku napisał do ludzi w podeszłym wieku: „Ludzie starzy pomagają nam mądrzej patrzeć na ziemskie wydarzenia, ponieważ dzięki życiowym doświadczeniom zyskali wiedzę i dojrzałość. Są strażnikami pamięci zbiorowej, a więc mają szczególny tytuł, aby być wyrazicielami wspólnych ideałów i wartości, które są podstawą i regułą życia społecznego”. Ojciec Święty wzywa nas jako społeczeństwo do wysiłku na rzecz wsparcia, ochrony i pomocy ludziom starszym w słowach: „Zasługują zatem na uznanie wszystkie inicjatywy społeczne, dzięki którym ludzie starzy mogą nie tylko dbać o swoją kondycję fizyczną i intelektualną oraz rozwijać relacje z innymi, ale także stawać się przydatni, oddając innym swój czas, umiejętności i doświadczenie”¹³.

Podążając za myślą Jana Pawła II, pedagogika zdrowia skierowana do ludzi w podeszłym wieku staje się obowiązkiem całego społeczeństwa, a w tym – każdej rodziny. Beth W. Orenstein podaje siedem sposobów dla ludzi starszych,

11 P. Sałutowicz i in., *Potrzeby Edukacyjne Seniorów a Uniwersytety Trzeciego Wieku*, Warszawa 2020, s. 51.

12 P. Łącki, *8 myśli Jana Pawła II o starości i przemijaniu*, <https://psychologdlaseniora.pl/artykuly/8-mysli-jana-pawla-ii-o-starosci-i-przemijaniu/> (dostęp: 4 listopada 2019).

13 Jan Paweł II, *Do moich braci i siostr – ludzi w podeszłym wieku*, List Ojca Świętego Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku, 1 października 1999, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (dostęp: 28 kwietnia 2023).

które pozwolą im przezwyciężyć ageizm¹⁴. Kolejno są to: wyrażanie swoich emocji i potrzeb, angażowanie się w życie społeczne, pozytywne podejście do życia, bycie niezależnym na tyle, na ile to możliwe, otaczanie się młodszymi ludźmi, wolontariat, aktywność fizyczna. Analogicznie można przyjąć, że Orenstein daje młodemu pokoleniu receptę, jak odnosić się do seniorów tak, aby ich stale motywować do działania: „Każdy program mający na celu zwiększenie upodmiotowienia i kompetencji społecznych osób starszych musi zaczynać się od zrozumienia kontekstu środowiskowego i doświadczeń osób starszych jako członków społeczności”¹⁵.

Z jednej strony wyrażanie swoich uczuć i emocji przez osoby starsze jest znacznie bardziej złożone niż u młodego pokolenia. Wynika to z doświadczeń życiowych, przeżyć, indywidualnej emocjonalności, reagowania w sposób bardziej refleksyjny¹⁶. Przyczyn takiego podejścia nie należy upatrywać w spowolnieniu myślowym, a raczej przypisać to głębszej analizie emocjonalno-psychologicznej. Dlatego warto motywować osoby starsze do dzielenia się swoimi doświadczeniami, przemyśleniami, uczuciami. Można kierować do nich pytania, np. typu: Jakie dziadzius/babcia/ciocia widzi rozwiązanie danej sytuacji? Jak według ciebie powinienem postąpić/zachować się w danej sytuacji? Zadając te czy podobne pytania, powinniśmy być gotowi wysłuchać i zaakceptować otrzymaną odpowiedź. Oznacza to, że naszym celem jest budowanie poczucia własnej wartości osób starszych, a nie ocenianie ich wypowiedzi, poganianie czy umniejszanie ich roli. Z drugiej strony marginalizowanie potrzeb seniorów może prowadzić do ich niskiego poczucia własnej wartości i stania się łatwym celem przestępstwa, zwłaszcza dla osób wyczuwających ich deficyty emocjonalne¹⁷.

Angażowanie się w życie społeczne ludzi starszych może być trudne do zrealizowania, jeśli im w tym nie pomożemy, motywując ich do działania. Przykładem są różnego rodzaju kursy, kluby zainteresowań, organizacje, w jakich seniorzy mogą się odnaleźć. Jednakże niejednokrotnie, z powodu ograniczonego dostępu do informacji, nie zdają sobie sprawy z wachlarza możliwości. Przykładem jest uniwersytet trzeciego wieku, zajęcia dla seniorów organizowane

14 Zob. B.W. Orenstein, *7 Ways to Overcome Ageism*, <https://www.everydayhealth.com/longevity/emotional-wellness/fighting-age-discrimination.aspx> (dostęp: 13 października 2015).

15 C. Keller, J. Fleury, *Health Promotion for the Elderly*, Thousand Oaks 1999, s. 132.

16 J. Gollnick, *Religion and Spirituality in the Life Circle*, New York 2005, s. 219.

17 N. Moonie i in., *BTEC First Caring*, Heinemann 2003, s. 38.

przez domy kultury czy parafie. Również istotne jest przełamywanie lęków, które wstrzymują osoby starsze przed nowymi wyzwaniami i otwierającymi się możliwościami. Seniorzy powinni rozwijać swoje umiejętności poznawcze, nie upatrując przyczyn zapomnienia jako nieuniknionego następstwa związanego z wiekiem. Każdy z nas może wypracować indywidualny sposób zapamiętywania i przypominania sobie w oparciu o własny sposób skojarzeń i symboli. Ten sam mechanizm działania dotyczy się osób starszych¹⁸. Tutaj zaczyna się nasza rola jako osób młodszych, które mogą pokazać i zmotywować seniorów do m.in. nauki mnemotechnik i uczestniczenia w nowych aktywnościach.

Jednym z prostszych sposobów aktywizacji seniorów będzie zaoferowanie swojego wsparcia, wspólnej rozmowy, pomoc w odnalezieniu interesujących zajęć, sprezentowanie uczestnictwa w wybranym programie. Wspólna praca seniorów w grupie może służyć wymianie doświadczeń, być pomocna w rozwiązywaniu codziennych problemów i motywująca do samodzielnej pracy nad sobą, pomimo różnych wiekowych dolegliwości¹⁹. Pozytywne podejście do życia zdaje się wyzwaniem dzisiejszych czasów dla ludzi w każdym wieku. Jednakże osoby młode, mające wiele możliwości, mogą swoim zachowaniem i nastawieniem pokazywać seniorom, że otwartość na zmianę pozwala łatwiej mierzyć się z codziennymi problemami.

Zachęcanie osób starszych do korzystania ze zdobyczy technologii również może budować ich pozytywne nastawienie do rozwiązywania problemów. Przykładem może być możliwość robienia zakupów *on-line*, rezerwowanie wizyt lekarskich i porad przez internet, uczestnictwo w grupach tematycznych i forach internetowych, czy korzystanie z komunikatorów w relacjach rodzinnych i przyjacielskich. Jedną z takich form jest stosowanie Facebooka przez ludzi starszych. Dzięki zastosowaniu kamery, urządzeń konwertujących pismo ręczne na zapis w Wordzie, czy też możliwość dyktowania tekstu, który jest automatycznie zapisywany, osoby starsze mogą nie tylko powiększać grono znajomych, ale również dzielić się z nami swoimi wspomnieniami i doświadczeniami²⁰. Jest to również forma bycia niezależnym, która pomaga osobom starszym czuć odpowiedzialność za swój los.

18 J. Field i in., *The SAGE Handbook of Aging, Work and Society*, London 2013, s. 385.

19 D. Howe, *A Brief Introduction to Social Work Theory*, London 2009, s. 106.

20 J. Zhou, G. Salvendy, *Human Aspects of IT for the Aged Population*. Design for Aging: First International Conference, ITAP 2015, Held as Part of HCI International 2015, Los Angeles 2015, s. 403.

Również naszym zadaniem jako pedagogów czy opiekunów seniorów jest pokazywanie im rozwiązania problemów i wspieranie ich w samodzielnym działaniu, takim jak np. umówienie wizyty u specjalisty lub określonej usługi. Całkowite wyręczanie osób starszych może prowadzić do ich „mentalnego ubezwłasnowolnienia”. Innymi słowy: pozbawiając seniorów codziennych wyzwań i bodźców intelektualnych, skazujemy ich na wewnętrzne przekonanie o swojej bezradności, co przejawia się w traktowaniu babci czy dziadka „jako małego dziecka, które nie ma prawa głosu”. Środowisko, w którym przebywają seniorzy, ma również duży wpływ na ich stan mentalny. Przykładem mogą być „wiecznie młodzi” profesorowie muzyki, którzy, pracując ze studentami nawet 50 lat młodszymi, zachowują sprawność umysłu, poczucie humoru, intelekt porównywalny ze znacznie młodszym pokoleniem.

Innym sposobem motywowania ludzi starszych może być wolontariat. W Wielkiej Brytanii jest bardzo popularne udzielanie się seniorów w sklepach dobroczynnych, gdzie dochód ze sprzedaży jest przekazywany na np. badania medyczne, leczenie raka, pomoc osobom niewidomym. Tego typu aktywność buduje u seniorów poczucie bycia potrzebnym, ważnym dla drugiego człowieka. Ponadto badania wykazują, że działania dobroczynne są dobre dla umysłu człowieka. Udzielanie się charytatywnie podnosi samoocenę, pewność siebie i zadowolenie z życia. Jedną z teorii wyjaśniającą, dlaczego korzyści z działalności charytatywnej narastają, twierdzi, że być może altruistyczne cechy zaangażowania charytatywnego zmniejszają destrukcyjny poziom zaabsorbowania sobą, który wydaje się tak powszechny w naszym nowoczesnym społeczeństwie²¹. Osoby starsze również potrzebują utrzymywać swój organizm w dobrej kondycji fizycznej. Aktywność sportowa pomaga w spowolnieniu procesów starzenia, zachowaniu lepszej kondycji, byciu sprawnym i niezależnym. Rolą edukatorów i rodziny jest wspomaganie wszelkich możliwych form aktywności sportowej u osób starszych. Poczynając od wspólnych spacerów, poprzez kursy fitness dla seniorów, po zabawy z wnukami na świeżym powietrzu.

Omówione powyżej sposoby aktywowania seniorów warto byłoby wprowadzić jako pewnego rodzaju standard w relacjach z osobami starszymi, którego skutkiem będzie lepsze i efektywniejsze funkcjonowanie seniorów w społeczeństwie, przełoży się to również na silniejsze poszanowanie i respektowanie ich doświadczeń życiowych oraz mniejsze wykluczenie społeczne. Podążając za

21 R. Persaud, *The Motivate Mind: How to get what you want from life*, Berkshire 2011, s. 370.

tą myślą – pozwólmy seniorom być czynnymi i zaradnymi w każdym aspekcie ich życia. Dzięki temu ich funkcjonowanie poznawcze, psychospołeczne i fizyczne będzie ciągle pobudzane do aktywności. To może pomóc, aby mimo naturalnych procesów degeneracyjnych ich zdolności psychofizyczne ulegały wolniejszemu zanikaniu. Jest to także szansa poszerzania wachlarza umiejętności posiadanych przez seniorów. Znane są przykłady osób starszych, które pokonując własne ograniczenia, wpisują się do księgi rekordów Guinnessa – chociażby 67-letni Aleksander Doba, który w ciągu 167 dni pokonał samotnie kajakiem Atlantyk, czy też 80-letni Japończyk Yuichiro Miura, który stanął na szczycie Mount Everestu. Według mnie trafnym podsumowaniem dotyczącym stawiania w szranki z naszymi ograniczeniami jest wypowiedź Nelsona Mandeli: „Zawsze wydaje się, że coś jest niemożliwe, dopóki nie zostanie to zrobione”. Patrząc z tej perspektywy, jedynymi ograniczeniami, które mamy, są nasze własne przekonania.

PODSUMOWANIE

Demograficzne starzenie się społeczeństwa to trend obserwowany na całym świecie, a szczególnie widoczny w krajach wysoko rozwiniętych – dotyczy on również Polski. Główny Urząd Statystyczny zakłada, że w 2050 roku 32,7 proc. populacji w Polsce będą stanowiły osoby powyżej 65. roku życia. Z tego też względu, oprócz dalszego rozwijania polityki prorodzinnej, warto byłoby podejmować działania mające na celu dłuższą aktywność osób starszych na rynku pracy, dbanie o ich kondycję psychofizyczną, aktywizację i integrację, dbanie o zdrowie – sprawny senior może być równie wydajny jak osoba w wieku produkcyjnym. Umożliwienie osobom w wieku 50+ dalszego rozwoju zawodowego, szkoleń, odwrócenie trendu zatrudniania tylko młodych osób, a stawianie na silny zróżnicowany wiekowo zespół pozwoliłoby na zmianę postrzegania i marginalizowania osób starszych, jak również wpłynęłoby w istotny sposób na utrzymanie bezpiecznego poziomu świadczeń emerytalno-rentowych.

Istotną kwestią dla społeczeństwa jest zapobieganie wykluczaniu osób starszych poprzez zwiększanie aktywnego uczestniczenia seniorów w życiu społecznym, podtrzymywanie posiadanych przez nich umiejętności i zdobywanie

nowych, wspieranie procesu uczenia się i edukacji przez całe życie. Zadania te powinny być realizowane zarówno w środowiskach domowych, lokalnych, jak i na poziomie państwowym, gdyż tylko tak szerokie spektrum działań przełożyć się może na wymierne efekty. Wszelkie formy aktywizacji osób starszych służą nie tylko podtrzymywaniu ich zdrowia psychicznego i fizycznego, ale również dawaniu im poczucia bycia pełnowartościowymi i pełnoprawnymi członkami współczesnego społeczeństwa. To zaś może przekładać się na dłuższe i efektywniejsze życie, a co za tym idzie – dłuższą aktywność zawodową.

BIBLIOGRAFIA

- Benjamin J. i in., *Kaplan and Sadock's Symptoms in Psychiatry: Behavioral Sciences/Clinical Psychiatry*, Michigan 2011.
- Berman A. i in., *Kozier & Erb's Fundamentals of Nursing*, Melbourne 2014.
- Field J. i in., *The SAGE Handbook of Aging, Work and Society*, London 2013.
- Gollnick J., *Religion and Spirituality in the Life Circle*, New York 2005.
- Hogstel M., *Nursing Care of the Older Adult*, Albany 1994.
- Howe D., *A Brief Introduction to Social Work Theory*, London 2009.
- Keller C., Fleury J., *Health Promotion for the Elderly*, Thousand Oaks 1999.
- Kirby B., *How to Live to 1010 – Your Comprehensive Guide to Healthy Life*, London 2012.
- Łacki P., *8 myśli Jana Pawła II o starości i przemijaniu*, <https://psychologdlaseniora.pl/artykuly/8-mysli-jana-pawla-ii-o-starosci-i-przemijaniu/> (dostęp: 4 listopada 2019).
- Moonie N. i in., *BTEC First Caring*, Heinemann 2003.
- Mudrecki A., *Rzetelny proces podatkowy*, Warszawa 2015.
- Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1987.
- Orestein B.W., *7 Ways to Overcome Ageism*, Everyday Health, <https://www.everydayhealth.com/longevity/emotional-wellness/fighting-age-discrimination.aspx> (dostęp: 13 października 2015).
- Parker F., *Ageism and Discrimination Against the Elderly*, <https://florinroebig.com/age-discrimination/> (dostęp: 28 kwietnia 2021).
- Persaud R., *The Motivate Mind: How to get what you want from life*, Berkshire 2011.
- Sałatowicz P. i in., *Potrzeby Edukacyjne Seniorów a Uniwersytety Trzeciego Wieku*, Warszawa 2020.
- Squires G., Hartman C., *There is No Such Thing as a Natural Disaster: Race, Class, and Hurricane Katrina*, New York 2013.
- Jan Paweł II, *Do moich braci i siostr – ludzi w podeszłym wieku*, List Ojca Świętego Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku, 1 października 1999, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (dostęp: 28 kwietnia 2023).

- Williams M., *Helping Relations with Older Adults: From Theory to Practice*, Thousand Oaks 2016.
- Zhou J., Salvendy G., *Human Aspects of IT for the Aged Population*. Design for Aging: First International Conference, ITAP 2015, Held as Part of HCI International 2015, Los Angeles 2015.

STRESZCZENIE

Zagadnienie postrzegania pomocy i przekazywania wiedzy ludziom w podeszłym wieku, którego celem jest podniesienie standardu życia, jest poruszane w badaniach i literaturze od dziesięcioleci. Stereotypy i uprzedzenia, niejednokrotnie dominujące podejście do ludzi starszych, są przyczyną ich dodatkowego cierpienia emocjonalnego i fizycznego. Rozważając możliwości pomocy osobom w podeszłym wieku, należy również zdawać sobie sprawę z różnych form ageizmu panujących w naszym społeczeństwie. Trzy główne typy uprzedzeń wobec seniorów obejmują ageizm: poznawczy, emocjonalny i behawioralny. Dyskryminacja względem wieku dotyczy nawet osób, które stać na prywatną służbę zdrowia. Niewątpliwie, debatując nad pedagogiką zdrowia u ludzi starszych, jednym z pierwszych zagadnień jest uświadamianie społeczeństwa na temat uprzedzeń i stereotypów determinujących zachowanie ludzi młodszych na sposób sprawowania opieki nad tą grupą społeczną. Promowanie zdrowego stylu życia powinno być powiązane ze zrozumieniem fizjologicznych zmian, które zachodzą z wiekiem, co pomaga dostosować technikę uczenia do wieku osoby. Osoby starsze mogą być obciążone przeżyciami stanowiącymi balast psychiczny i emocjonalny. Dlatego też tak ważna jest indywidualizacja nauczania, z wykazywaniem empatii i zrozumienia dla potrzeb jednostki. Seniorzy stanowią grupę, której niejednokrotnie z wyżej wymienionych względów jest trudno wyrazić swoje potrzeby. Celem artykułu jest uświadomienie mechanizmów zachowań i możliwości wpływających na nasze działania względem osób starszych.

Słowa kluczowe: ageizm, starość, uprzedzenia wiekowe, stereotypy zachowań, profilaktyka, pedagogika

KS. ROMUALD JAWORSKI

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Wydział Filozofii Chrześcijańskiej
Instytut Psychologii

PSYCHOLOGICZNA POMOC OSOBOM STARSZYM ZRANIONYM PANDEMIA

WSTĘP

Żyjemy w świecie, który wciąż się zmienia. Zazwyczaj zmiany te spowodowane są naturalnym procesem rozwoju od poczęcia do śmierci, ale nieraz nieoczekiwane zdarzenia o znaczącym charakterze wyzwalają niespodziewane problemy i trudności, które prowokują do poszukiwania sposobów i środków zaradzenia kłopotom. Do takich znaczących kontekstów zmieniających ludzkie przeżycia i zachowania należy zaliczyć ogłoszoną w 2019 roku pandemię koronawirusa. Zjawisko pandemii miało istotny wpływ na zmiany we wszystkich obszarach życia biologicznego, psychicznego, społecznego i duchowego. Masowość zachorowań, wysoka śmiertelność, problemy związane z izolacją podczas kwarantanny, trudności w nawiązywaniu i pielęgnowaniu bliskich relacji – były to zjawiska powszechne i bardzo dokuczliwe. Te obiektywne fakty, zdarzenia i sytuacje, wyzwały w ludziach określone stany psychiczne.

Szczególnie silne skutki negatywne wystąpienia pandemii odnotowano w społeczności osób starszych, chorych, niepełnosprawnych. Refleksje podjęte w tym artykule zmierzają do zrozumienia i ukazania sytuacji ludzi starszych, w wieku 60+, w ich zmaganiach z ograniczeniami i konsekwencjami sytuacji pandemicznej. Dlatego w pierwszej kolejności przedstawione zostaną problemy związane ze starzeniem się i trudności przeżywane przez osoby w podeszłym wieku. Następnie wskazane zostaną najbardziej charakterystyczne zjawiska psychospołeczne

związane z wystąpieniem pandemii i jej następstw. Wreszcie podjęta zostanie próba ukazania działań korekcyjnych związanych z poszukiwaniami różnego rodzaju aktywności zmierzających do minimalizowania negatywnych konsekwencji epidemii koronawirusa w populacji osób 60+. Opracowanie to ma pomóc w zrozumieniu symptomatologii, etiologii i terapii zjawisk opisywanych w kategoriach stresu pandemicznego lub zaburzeń postpandemicznych.

PROBLEMY ZWIĄZANE ZE STARZENIEM SIĘ

Starość kojarzy się dzisiaj bardziej z negatywnymi niż z pozytywnymi doświadczeniami i aspektami życia. Upływające w niezwykłą szybkością dni, tygodnie i miesiące oraz poczucie braku czasu nieuchronnie zbliżają każdego człowieka do starości i śmierci. Ci, którzy otrzymają w darze dłuższe życie, będą równocześnie przez więcej dni i lat zmagać się z dolegliwościami starości. Wśród znaczących doświadczeń tego okresu pojawiają się: tendencja do bilansowania i rozliczania ze swego życia, konfrontacja z bólem i cierpieniem, pytanie o śmierć. Wśród cierpień najdotkliwsze wydaje się tu doświadczenie osamotnienia i poczucie nieprzydatności na tym świecie.

Trudne doświadczenia starości związane są z ograniczeniami kondycji zdrowotnej, fizycznej i psychicznej. Często bolesne poczucie odsunięcia na boczny tor i pokonywania typowych dla starości lęków, poczucia krzywdy, a czasem także i winy, sprawiają, że bilans życia dokonywany w starości wypada zazwyczaj niekorzystnie. Starość może być przeżywana jako czyściec, a nawet piekło będące konsekwencją popełnionego zła, zaniedbania dobra, uwikłania w nałogi.

Lęk przed starością, opisywany jako gerontofobia, nasilił się w kontekście lansowania kultu młodości we współczesnej kulturze i dotknął wielu osób zmagających się z problemami starzenia się. Starość jawi się jako zaprzeczenie młodości, a co za tym idzie pozbawienie tego wszystkiego, co piękne i dobre, a co streszcza się w hasle młodości. Ludzie chcieliby być wiecznie młodzi. Stereotyp młodości wzmacnia stereotyp starości na zasadzie wydobywania tego, co przeciwne. Ponieważ młodość jawi się jako dobra, to starość – jako zła. Ponieważ młodym należy się wszystko – starym nic nie zostaje. Gdy młodość jest

twórcza, radosna i dynamiczna, starość może być tylko sztywna, smutna i bezradna. Ponieważ dzieci są przyszłością, to starcy mogą być tylko przeszłością¹.

Istniejący stereotyp, że wszyscy po 65. roku życia są starzy, chorzy, otepiali, nieproduktywni, nieatrakcyjni, jest nie do przyjęcia i należy go zakwestionować. Starość nie jest chorobą, chociaż często występuje związek wieku z niższą kondycją psychofizyczną. Starość nie jest też w życiu okresem gorszym, ale innym, chociaż nie jest pozbawiona charakterystycznych trudności. Prawdą jest bowiem to, że także inne okresy życia (dzieciństwo, dorastanie, wiek dojrzały) mają swoje specyficzne obszary trudności.

Pomocą w pokonaniu stereotypów w patrzeniu na procesy starzenia mogą być refleksje Jana Pawła II i jego osobisty przykład życia. Gdy w kwietniu 2002 roku obradowało w Madrycie II Światowe Zgromadzenie poświęcone problemom starzenia się ludności, Jan Paweł II skierował do jego uczestników list, w którym pisze m.in., że trzeba patrzeć na ludzi starszych w świetle ich godności ludzkiej, która nie zanika w miarę upływu lat i pogarszania się stanu psychicznego i fizycznego. W dalszej części swoich rozważań Jan Paweł II stwierdza: „choć trzeba patrzeć na starość pozytywnie i dążyć do pełnego wykorzystania jej potencjału, nie można pomijać ani ukrywać trudów ludzkiego życia i jego nieuniknionego końca. Aczkolwiek jest pewne, jak głosi Biblia, że ludzie «wydadzą owoc nawet i w starości» (Ps 92 [91], 15), pozostaje prawdą, że trzeci wiek to okres w życiu człowieka, w którym jest on szczególnie bezbronny i podlega ludzkiej ułomności”².

Przyczyny problemów występujących w podeszłym wieku mogą być natury: 1) fizycznej – zmiany w wyglądzie, osłabienie wrażliwości zmysłowej, zmiany w organizmie, niewydolność układów oddechowego, krwionośnego, trawienno, schorzenia i choroby; 2) psychicznej – obniżenie sprawności receptorów i trudności w spostrzeganiu i zapamiętywaniu, zainteresowanie przeszłością, obniżenie poczucia własnej wartości, stany depresyjne; 3) społeczno-ekonomicznej – poczucie osamotnienia, dyskomfortu finansowego, brak szacunku dla starszych; 4) duchowej – utrata poczucia sensu pracy, cierpienia, życia. Niektóre objawy negatywne starości szczególnie napawiają niechęcią, np.: egotyzm, złośliwość, zgorzknienie, rozpacz. Oczywiście

1 J.P. Dubois-Dumee, *Starzec się pięknie*, Poznań 2004, s. 32-34.

2 Jan Paweł II, *List papieski do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności*, 3 kwietnia 2002. Por też: Jan Paweł II, *List do moich braci i sióstr – ludzi w podeszłym wieku*, *Dzieła zebrane*, t. III, Kraków 2007, s. 516-526.

trudności te nie muszą dotyczyć wszystkich wchodzących w podeszły wiek, ale stanowią wystarczająco znaczący czynnik doświadczeń większości z tych osób i dlatego należy je sobie uświadamiać, aby konfrontacja z nimi była łatwiejsza i bardziej skuteczna.

Powszechnym zjawiskiem w tym okresie życia jest przejście na emeryturę. Wymaga ono przystosowania zarówno psychicznego (odpowiedniego nastawienia, konstruktywnego planu zagospodarowania czasu), finansowego (zasoby materialne szybko się kończą, a leki drożeją), jak i społecznego (znalezienia niszy społecznej, w której można doświadczyć zrozumienia, opieki i przydatności). Zdaniem badaczy amerykańskich proces przechodzenia na emeryturę przebiega w następujących fazach:

1. faza przedemerytalna (odległa i bliska),
2. faza miodowego miesiąca (euforia i poczucie komfortu z powodu uwolnienia od ciężącej odpowiedzialności za obszary dotychczasowej pracy),
3. faza rozczarowania (związana z odkrywaniem ograniczeń zdrowotnych, finansowych, społecznych),
4. faza reorientacji, czyli przystosowania do nowych, zmienionych warunków,
5. faza stabilności (gdy została już opanowana i zaakceptowana w pełni rola emeryta),
6. faza końcowa (gdy z powodu słabnącego zdrowia emeryt przechodzi do roli osoby chorej, niepełnosprawnej)³.

Wydaje się, że możliwie wcześniejsze przejście na emeryturę ułatwia adaptację do tej nowej sytuacji egzystencjalnej. Osoby długo aktywne i odgrywające ważną rolę na stanowiskach w sytuacji przejścia na emeryturę niejednokrotnie nie potrafiły uruchomić w sobie zdolności przystosowawczych, a kryzys zdrowotny ujawniający się w wyniku tego stresu, jakim jest zmiana stylu życia, powoduje często przedwczesną śmierć.

Możliwa jest jednak sztuka osiągnięcia pięknej starości. Aby ją osiągnąć, trzeba wysiłku, rozwoju w kierunku osiągania dojrzałości osobowej. Do starości trzeba dojrzewać, to znaczy stawać się dojrzałym psychicznie i duchowo. Najtrudniej osiągnąć sztukę pogodnej starości osobom, które starości się boją. Strach przed niedostatkiem, opuszczeniem, cierpieniem i śmiercią wyzwała ogromny dyskomfort i stwarza sztuczny dystans do własnych przeżyć i doświadczeń. Brak akceptacji dla tego okresu życia i wszystkich okoliczności

3 Por. J.S. Turner, D.B. Helms, *Rozwój człowieka*, Warszawa 1999, s. 575-586.

z nim związanych powoduje nasilenie tendencji unikowych lub agresywnych. Nie można dbać o piękno tego, czego się nie lubi, czego się unika, czym się pogardza. Nie może myśleć dobrze o starości ktoś, kto się jej boi lub nią się brzydzi.

Patologiczną strategią przystosowania się do starości jest egotyczne koncentrowanie się na własnych stanach, przeżyciach, problemach, uleganie, a nawet pielęgnowanie uporu, zrzędzenia i krytykanctwa, lęk przed zależnością i śmiercią, ucieczka od życia w oglądanie telewizji lub przeglądanie internetu. Przeciwnieństwem tej strategii jest przede wszystkim sztuka dobrego gospodarowania czasem, a także troska i kultywowanie pozytywnych doświadczeń, takich jak: wykorzystywanie samotności na refleksję i modlitwę (wypłynąć na głębiej), pogłębianie umiejętności słuchania drugiej osoby, dyskretne dzielenie się doświadczeniem życiowym i mądrością, odkrywanie sensu służenia ludziom potrzebującym obecności drugiej osoby.

Tak naprawdę zabezpieczenie się na starość oznacza podjęcie mądrego inwestowania w dojrzałe życie. Chodzi o dojrzałość intelektualną ujawniającą się w mądrości życia, dojrzałość uczuciową, której znakiem jest pokój serca, oraz dojrzałość duchową.

Erik H. Erikson mówi, że pojawiająca się w podeszłym wieku integralność całego życia i wszystkich jego wymiarów jest ukoronowaniem wysiłków rozwojowych we wszystkich wcześniejszych fazach życia ludzkiego. Negatywną alternatywą dla tej integralności jest poczucie rozpacz, któremu towarzyszy lęk przed śmiercią. Osoby, które we wcześniejszych fazach życia nie nauczyły się ufności, autonomii, samodzielności, poczucia własnej wartości i tożsamości, nie osiągnęły zdolności wchodzenia w relacje intymne ani nie okazały się twórcze w określonych obszarach życia, będą miały trudność w osiągnięciu integralności, a ich życie w ostatnim etapie nacechowane będzie rozgoryczeniem, smutkiem, rozpaczą⁴.

Starość jest ważnym etapem stawania się człowiekiem. Tęsknota za pełnią życia może stać się źródłem silnej stymulacji rozwojowej w kierunku dojrzałości psychicznej i duchowej. Pielęgnowanie wiary, nadziei i miłości może napełnić serce pokojem. Mamy młode serce, gdy potrafimy kochać ludzi. Kto się starzeje, zachowując młode serce, zna sens życia i sens umierania.

4 E.H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 1997.

TRAUMA PANDEMICZNA

Zarówno sytuacja społeczna, jak i kondycja psychiczna ludzi starszych bardzo silnie zależą od zmieniających się okoliczności życia, zdarzeń i warunków życia w świecie. Pandemia w istotny sposób zaburzyła klimat stabilności i bezpieczeństwa, wyzwoliła wiele nowych niekorzystnych zjawisk. Kontrast między życiem przed pandemią i w jej trakcie był ogromny i bolesny, szczególnie dla osób starszych.

Wybuch pandemii koronawirusa zaskoczył prawie wszystkich ludzi. Epidemia COVID-19⁵ w krótkim czasie przekształciła się z „lokalnej” choroby w szybko rozwijającą się, budzącą strach globalną pandemię. Ogniska choroby ujawniały się w kolejnych krajach i na kolejnych kontynentach. Nieznajomość natury i sposobu działania wirusa powodowały wzrost lęku, poczucie zagubienia, grozy. Nieznajomość lekarstwa ani środków profilaktycznych mogących pokonać tę groźną chorobę wzmacniały poczucie zagrożenia i wyzwały chaotyczne decyzje i działania.

Zmianom uległo funkcjonowanie większości obszarów i sfer ludzkiego życia. Wiele zakładów pracy i instytucji przestało działać lub wprowadziło system pracy *on-line*. Kina, teatry, muzea, kościoły były zamknięte. W szkołach i uczelniach stosowano nauczanie zdalne. Narastał izolacjonizm społeczny.

Zaburzony został system opieki zdrowotnej. Koncentracja na walce z COVID-19 spowodowała zaniedbania w opiece zdrowotnej osób borykających się z innymi chorobami. Stanowiło to ogromny problem zwłaszcza dla ludzi starszych. Wiele szpitali i poradni zdrowia zostało zamkniętych. Zwiększyły się trudności w dostępie do lekarzy specjalistów. Wiele przewlekłych chorób nasiliło się z powodu trudności związanych z dostępem do lekarzy i lekarstw. Chorym proponowano porady zdalne i zapisywano leki bez zbadania pacjenta. Utrudniony dla rodziny i przyjaciół dostęp do osób chorych znajdujących się na oddziałach szpitalnych wyzwał poczucie osamotnienia, izolacji, lęku przed śmiercią w samotności. Lęk przed COVID-19 powodował lekceważenie i zaniedbanie leczenia innych zaburzeń i chorób. Informacje dotyczące zakresu pandemii w poszczególnych środowiskach, a także doniesienia

5 Por. *Coronavirus Disease 2019. Coronavirus disease (COVID-19) pandemic*.

o kolejnych osobach z kręgu rodziny lub znajomych walczących z koronawirusem i umierających z jego powodu potęgowały atmosferę paniki. Klimat psychiczny, społeczny i duchowy zostały znacznie zaburzone w kierunku poczucia zagrożenia, konieczności izolacji społecznej i wycofania się z wielu obszarów dotychczasowego zaangażowania.

„Pandemia ograniczyła aktywność fizyczną i społeczną najstarszych Polaków, utrudniła dostęp do lekarza oraz odbiła się na ich zdrowiu psychicznym. Nie dziwi więc, że ponad połowa (53,6 proc.) osób w wieku powyżej 60. roku życia czuje się zmęczona towarzyszącymi aktualnej sytuacji obostrzeniami”⁶.

Dla populacji seniorów szczególnie dotkliwe były: lęk przed zachorowaniem, zagrożenie życia oraz ograniczenia w kontaktach społecznych z rodziną, przyjaciółmi, placówkami leczenia i środowiskami kultury. Także niemożność uczestniczenia w pełni w życiu religijnym, stanowiącym dla dominującej części osób w starszym wieku ważne wsparcie egzystencjalne, przyczyniła się do osłabienia ich kondycji zdrowotnej. Pozamykane kościoły, zerwane naturalne więzi komunikacji społecznej, presja w kierunku rozwijania obcej dla mentalności tych ludzi strategii porozumiewania się drogą internetową, a przy tym narastająca agresja zwalczających się wzajemnie radykalnych grup zwolenników izolacji i kwarantanny z jednej strony i walczących z ograniczeniami kontaktów i ze strategią szczepień ochronnych z drugiej strony powodowały poczucie zagubienia, chaosu, niepewności, osamotnienia.

Telewizja i inne środki masowego przekazu pełne były komunikatów wyzwalających lęk, przynębianie i osłabienie systemu immunologicznego. Pierwsze wiadomości dotyczyły ilości zachorowań i zgonów. To nasilało do tego stopnia lęk, że pandemia lęku okazała się silniejsza i groźniejsza w skutkach od pandemii koronawirusa. Dominującym stał się temat śmierci, który traktowano przed pandemią jako tabu. Nasilonemu lękowi towarzyszyły niekorzystne psychospołeczne i zdrowotnie objawy, takie jak: izolacjonizm, depresje, myśli i ataki samobójcze oraz przesadna kontrola skierowana na siebie i otoczenie. „Niemał połowa seniorów (46 proc.) ograniczyła w tym okresie swoje kontakty z innymi ludźmi. Spadek liczby utrzymywanych relacji odczuło aż 52 proc. osób w wieku 60-69 lat, natomiast w grupie

6 Senior Hub – Instytut Polityki Senioralnej, raport *pt. Jakość życia osób starszych w Polsce w pierwszym roku pandemii COVID-19*, s. 13.

siedemdziesięciolatek takiej odpowiedzi udzieliło 39,2 proc., a w grupie osiemdziesięciolatek – 34,5 proc.”⁷

Dla ludzi starszych i osamotnionych szczególnie przykre było pogłębiające się zerwanie więzi międzypokoleniowej. Pojawił się chaos w relacjach i wewnętrznie sprzeczne komunikaty: „Ponieważ cię chronię, to z tobą się nie spotkam”; „Ponieważ łączy nas miłość, to nie wolno nam się dotykać”. Wprawdzie występowały także fakty świadczące o zainteresowaniu młodszej generacji losem i kondycją starszego pokolenia, ale częściej unikano wzajemnych kontaktów i ograniczano je do krótkich i najbardziej koniecznych.

Ocena skutków tego szczególnego zjawiska pandemii i towarzyszących jej zmian w funkcjonowaniu ludzkości i poszczególnych ludzi nie jest łatwa. Dlatego warto tu odróżnić bezpośrednie skutki rozchwiania stabilnego systemu życia podczas pandemii od konsekwencji pandemii w postaci trwałych zranień psychiki oraz życia społecznego i duchowego na etapie jej ustępowania.

Pandemia nosi znamiona zbiorowej traumy. Pojawiła się niespodziewanie, dotknęła wszystkich obszarów życia: rodziny, pracy, relacji z bliskimi osobami. Poważne kryzysy zdrowotne prowadzą do niekorzystnych zmian psychologicznych wywołanych bezradnością, lękiem oraz brakiem bezpieczeństwa. Te niekorzystne zmiany to: nasilony niepokój emocjonalny, depresja, poczucie bezsensu, wahania nastroju, drażliwość, bezsenność, złość, dysocjacja⁸.

Najczęściej wymienianymi w literaturze objawami stresu pandemicznego są: nasilenie obaw i lęków o własne zdrowie i zdrowie najbliższych, zmiany w spożywaniu posiłków (niezdrowe odżywianie), problemy ze snem i koncentracją uwagi, bóle głowy i bóle ciała, pogorszenie objawów chorób przewlekłych, nadmierna drażliwość, zamartwianie się i smutek, zwiększone spożycie alkoholu, wyrobów tytoniowych i innych substancji psychoaktywnych. Jan Chodkiewicz i współpracownicy już w pierwszych tygodniach epidemii koronawirusa prowadzili badania nad kondycją zdrowotną Polaków. Badania wskazały m.in. zwiększenie spożywania alkoholu w grupie badanych osób⁹.

7 Tamże, s. 14.

8 Powiatowa Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Pajęcznie, *Pomoc p-p*, <http://pppp.pajeczno.pl/pomoc-p-p/> (dostęp: 20 maja 2022).

9 J. Chodkiewicz, M. Talarowska, J. Miniszewska, N. Nawrocka, P. Biliński, *Alcohol consumption reported during the COVID-19 pandemic: the initial stage*, *Int J Environ Res Public Health*, 2020.

PSYCHOLOGICZNE SYMPTOMY ZRANIEŃ PANDEMICZNYCH

Przegląd wyników badań nad skutkami pandemii pozwala stwierdzić, że stres pandemiczny jest szczególnie uciążliwym i groźnym zjawiskiem psychicznym, medycznym, społecznym i duchowym – dotyczy wszystkich sfer ludzkiego życia. Zaburzenia psychiczne podczas pandemii mogą wynikać z czynników psychospołecznych, takich jak: skala zagrożenia własnego życia lub życia kogoś z rodziny, zagrożenie zakażeniem, brak dostępu do opieki medycznej w przypadku choroby, utrzymywanie dystansu fizycznego, zamknięcie w domu, kwarantanna, samotność, trudności ekonomiczne, deficyty zasobów (żywności, środków higieny). Z raportu *Jakość życia osób starszych w Polsce 2020* wynika, że osoby starsze są narażone w największym stopniu na izolację społeczną, czyli na funkcjonowanie w sytuacji niewielkiej intensywności lub zupełnego braku kontaktów społecznych z osobami spoza gospodarstwa domowego. Raport GUS-u szacuje odsetek wyizolowanych społecznie osób 65+ na 9,8 proc., a wśród przedstawicieli grupy wiekowej 75+ – na 14,1 proc. Osoby 60+ w najwyższym stopniu funkcjonują również w jednoosobowych gospodarstwach domowych, co dodatkowo wzmacnia poczucie samotności. Wpływa to na jakość ich życia, zdrowie oraz relacje społeczne¹⁰.

Dla zrozumienia syndromu stresu pandemicznego i znalezienia skutecznych sposobów złagodzenia jego skutków, zwłaszcza w populacji osób 60+, należy pamiętać o następujących jego symptomach:

1. Poczucie zagrożenia życia – perspektywa śmierci stała się nagle dokuczliwie bliska. Komunikaty dotyczące statystyk zachorowań i śmierci, osobiste doświadczenia zmagania z koronawirusem i wreszcie śmierć kogoś bliskiego wzmacniały lęk i myślenie o zagrożeniu.

2. Lęk tanatyczny związany z groźbą śmierci odbierał wielu ludziom chęć do życia. Ważniejsza stawała się strategia „byle przeżyć” niż pragnienie życia „w pełni”.

3. Postrzeganie drugiego człowieka (a także samego siebie) jako zagrożenia dla otoczenia. Człowiek dla człowieka przestał być lekarstwem i wzmocnieniem, a stał się zagrożeniem i toksyną.

10 *Samotni seniorzy potrzebują wsparcia*, www.magazynswiatseniora.pl/arttykul/samotni-seniorzy-potrzuja-wsparcia (dostęp: 20 maja 2022).

4. Nakaz noszenia maseczek zaburzył komunikację niewerbalną. Ludzie przestali być dla siebie czytelni. Maski zakrywające znaczną część twarzy utrudniały odczytywanie reakcji emocjonalnych.

5. Zaburzeniom i zakwestionowaniu uległy dotychczasowe cele życia. Zmianie uległa też hierarchia wartości.

6. Zaburzenie naturalnego rytmu życia, izolacja i konieczność przebywania stale w jednym miejscu (kwarantanny) powodowały wzrost agresji w relacjach z najbliższymi. Czasami jednak „skazanie” na dłuższe przebywanie ze sobą ożywiło i odbudowało zniszczone i kruche więzi.

7. Zaburzenia komunikacji interpersonalnej związane były z niemożnością lub ograniczeniem kontaktów fizycznych w pracy, szkole, na uczelni. Lęk i wrogość wobec ludzi bez maseczek pogłębiały dystans społeczny i trudności w porozumiewaniu się.

8. Nastąpił spadek poczucia podmiotowości. Restrykcyjne zakazy i nakazy (nawet słuszne i usprawiedliwione) sprawiały, że obywatele czuli się jak niewolnicy. Mieli obniżone poczucie wolności. Czuli się uprzedmiotowieni.

9. Obniżenie nastroju i aktywności oraz bezradność wobec powszechnie panującej sytuacji przyczyniały się do nasilenia stanów depresyjnych.

10. Izolacjonizm społeczny przyczyniał się do koncentracji na sobie i własnych doznaniach oraz przemyśleniach. To owocowało wzmożonym egocentryzmem, a czasem egoizmem.

11. Wzrosła tendencja do poszukiwania szybkich gratyfikacji potrzeb. Pojawiły się różnorodne formy uzależnienia jako zagłuszenie doznawanego bólu egzystencjalnego. Wiele osób z nudów i frustracji sięgało po alkohol i inne substancje psychoaktywne.

12. Wynikiem nasilającej się frustracji była agresja wobec innych, siebie, instytucji, a nawet wobec Boga¹¹.

¹¹ R. Jaworski, *Wpływ pandemii na kondycję psychiczną osób w wieku 60+*, <https://rob.uksw.edu.pl/category/badania/publikacje/> (dostęp: 28 kwietnia 2023).

STRATEGIE I TECHNIKI POMOCY PSYCHOLOGICZNEJ

Działania naprawcze ukierunkowane na łagodzenie skutków pandemii powinny iść w kierunku leczenia konsekwencji zmagania z koronawirusem, ale powinny zmierzać także w kierunku prewencji i profilaktyki. Najbardziej uzasadnione są dwa kierunki wsparcia: rekonwalescencja i profilaktyka. Troska o higienę fizyczną, psychiczną i duchową powinna uwzględniać naturę i poziom zranień, ale także wykorzystywać te aspekty życia, które można określić mianem zasobów egzystencjalnych.

Wszelkie programy naprawcze czy interwencyjne powinny rozpocząć się od rzetelnej diagnozy i przyporządkowania określonych osób do specyficznych grup społecznych wyodrębnionych z całej populacji ze względu na osobisty poziom doświadczeń z COVID-19.

Innej strategii wymaga interwencja w sytuacji aktualnych zmagania z chorobą w jej ostrej fazie, a inaczej należy wspierać i leczyć osoby, u których pojawił się stres postpandemiczny. Zarówno interwencja kryzysowa, jak i działania profilaktyczne powinny uwzględniać system potrzeb osób, które stanęły przed koniecznością zajęcia określonego stanowiska wobec pandemii i jej skutków. Interwencja psychoterapeutyczna, medyczna i społeczna, a także duchowa, powinny korespondować z systemem potrzeb człowieka. Według Abrahama Masłowa¹² należy najpierw zaspokoić potrzeby braku, które jeśli nie zostaną zaspokojone, będą zaburzać całość życia i funkcjonowania człowieka. Wśród tych podstawowych potrzeb Masłowa należy wymienić przede wszystkim: potrzeby fizjologiczne (biologiczne), bezpieczeństwa, afiliacji i znaczenia. Zaspokajanie tych potrzeb może się odbywać na różnych drogach i z zastosowaniem różnych strategii i działań.

Pomimo respektowania zróżnicowanych oczekiwań beneficjentów warto mieć na uwadze także uniwersalne, wspólne dla wszystkich strategie leczenia w procesie wychodzenia z kryzysu. Są to: aktywność fizyczna, wzmacnianie więzi z rodziną, uczenie się czegoś nowego. Uczenie się wspiera plastyczność mózgu, jego zdolność do adaptacji spowodowanej nowymi doświadczeniami, a to może pomóc w przeciwdziałaniu depresji. Ważne są też różne formy relaksacji, np. skupienie się na tym, co najbardziej lubiane: wciągający serial, książka, kąpiel.

12 A.H. Maslow, *Motywacja i osobowość*, Warszawa 1990.

Dla łatwiejszego przejścia przez okres izolacji związanej z pandemią proponowano następujące zachowania: przerwa w oglądaniu telewizyjnych wiadomości dotyczących epidemii; ograniczenie korzystania z mediów społecznościowych, które poruszają temat epidemii; znalezienie wiarygodnego źródła informacji dotyczących epidemii; dbanie o odporność psychofizyczną poprzez regularną aktywność, właściwą higienę snu, unikanie środków psychoaktywnych i substancji zabronionych; kontakt z osobami godnymi zaufania, z którymi przebywanie do tej pory dawało satysfakcję¹³.

Badania wskazywały na to, że czynnikiem, który najbardziej zmniejszał ryzyko niekorzystnych psychologicznych skutków pandemii był dostęp do środków ochrony indywidualnej. Ważne okazywało się także: wsparcie rówieśników, dostęp do wsparcia ze strony psychologa i zaufanie do ośrodków kontroli zakażeń¹⁴.

Nieodczynnym czynnikiem zdrowienia i obrony przed nowymi atakami wirusów jest troska o higienę fizyczną, psychiczną i duchową. Higiena fizyczna obejmuje: 1) troskę o biologiczny rytm życia (odżywianie, sen, praca i relaks); 2) dbałość o czystość, dezynfekcja; 3) ruch i uprawianie sportu; 4) roztropne dawkowanie zajęć, pracy; 5) systematyczne okresowe badania medyczne (zwłaszcza w wieku starszym). Higiena psychiczna przejawia się w: 1) dostrzeganiu i respektowaniu własnych potrzeb; 2) dostrzeganiu i pielęgnowaniu bliskich relacji z ludźmi z otoczenia; 3) unikaniu nastawień roszczeniowych, krytykanctwa, narzekania i dostrzeganiu pozytywnych przejawów życia; 4) rozwijaniu osobistych zainteresowań, otwartości na nowe doświadczenia; 5) pielęgnowaniu harmonii wewnętrznej i zewnętrznej. Higiena duchowa obejmuje: 1) troskę o wyrazistą i poprawną hierarchię wartości; 2) pielęgnowanie własnej godności i moralności; 3) uważne traktowanie sfery życia religijnego.

Zabiegi dotyczące psychicznej kondycji seniorów powinny obejmować wszystkie obszary życia psychicznego, tj. zdrowie psychiczne, poziom świadomości i ocenę krytyczną siebie i otoczenia, emocje i motywację oraz obszar osobistych decyzji i działań¹⁵. Należy również dostrzec uwarunkowania kondycji psychicznej: kontekst zdrowia, sprawności psychofizyczne, relacje społeczne,

13 Por. *Pandemia a stres. Jak sobie radzić?* – Powiatowa Stacja..., <https://www.gov.pl/web-psse-kamienna-gora/pandemia> (dostęp: 28 kwietnia 2023).

14 Por. *Wpływ COVID-19 na stan zdrowia psychicznego*, <https://zdalnaprzychodnia.pl/wpływ-covid-19-na-stan-zdrowia-psychicznego/> (dostęp: 28 kwietnia 2023).

15 Raport GUS, *Jakość życia osób starszych w Polsce 2020*, luty 2021.

dotychczasowe doświadczenia i zmagania z koronawirusem, a także wsparcie duchowe i religijne.

Okazało się, że wiek łagodzi skutki wpływu ograniczenia życia społecznego na samopoczucie. Im starsi ludzie, tym mniej przejmowali się kwarantanną, izolacją, zakazem wychodzenia z domu do lasu i parku, ograniczeniem dopuszczalnej liczby osób w pomieszczeniach, zamknięciem instytucji kultury, ograniczeniami handlu i podróżowania oraz zmianą warunków pracy. Dolegliwy dla seniorów w czasie pandemii okazał się jednak utrudniony kontakt ze służbą zdrowia, brak kontaktów z bliskimi i wymuszona zmiana w spędzaniu uroczystości rodzinnych i świąt¹⁶.

Co piąty senior, który zgłasza się do lekarza podstawowej opieki zdrowotnej, ma zaburzenia depresyjne, jednak pomocy szuka w związku z innymi dolegliwościami. Ponadto nawet 40 proc. przypadków tej choroby u osób w podeszłym wieku pozostaje niezdiagnozowanych. Do najczęstszych objawów depresji u osób starszych należą m.in.: zmienność nastrojów, w tym lęk, niepokój, rozdrażnienie, smutek czy przygnębienie, apatia i brak zainteresowań, zaburzenia snu, problemy z koncentracją i pamięcią, bóle fizyczne, brak apetytu, osłabienie i zmęczenie. Osobom starszym trudno jest się przyznać do problemów, narastającego smutku, poczucia rezygnacji i silnej potrzeby wsparcia. Każdy niepokojący sygnał powinien być monitorowany i konsultowany ze specjalistą. Wczesne rozpoznanie depresji i dobór odpowiedniego leczenia przekładają się natomiast na szybszy powrót seniorów do zdrowia, jak mówi Agnieszka Niedziela¹⁷.

Dobrym przykładem szerokiego potraktowania badania kondycji osób w starszym wieku okazał się rządowy projekt „PolSenior-2”¹⁸. Projekt obejmuje wielostronną diagnozę i opieką 700 beneficjentów. Tomasz Zdrojewski – koordynator projektu – zwraca uwagę na fakt współwystępowania wielu chorób i zaburzeń u osób starszych. Dlatego postuluje politerapię jako możliwość dostępu pacjentów w starszym wieku do wielu specjalistów, co koordynowane

16 Badanie w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”.

17 *Samotni seniorzy...*, art. cyt.; por. też: N.G. Piłkuła, *Aktywność osób starszych w sytuacji pandemii koronawirusa*, w: *Wyzwania dla polityki społecznej w kontekście pandemii koronawirusa*, Kraków 2020.

18 P. Błędowski i in., *Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, <https://polsenior2.gumed.edu.pl> (dostęp: 28 kwietnia 2023).

byłoby przez geriatrę. W ramach projektu zwraca się uwagę na współwystępowanie zjawisk starzenie się i chorób zarówno specyficznych dla późnego okresu życia, jak i chronicznych, które wystąpiły we wcześniejszych okresach, ale ich konsekwencje dotyczą obecnie pacjentów geriatrycznych. Niestety program ten, pomimo dążenia do kompleksowej oceny kondycji osób w wieku 60+, pomija sferę duchową – tak ważną dla ludzi w tym wieku. Analizując aktywność tych osób, uwzględnia działania rekreacyjne i turystyczne, ale pomija czynności religijne, które dla wysokiego odsetka osób w starszym wieku są bardzo istotne.

DZIAŁANIA KOREKCYJNE I ICH REZULTATY

Podejmowane liczne inicjatywy pomocy osobom dotkniętym negatywnymi konsekwencjami pandemii są zorientowane na różne obszary życia. Oczywiście jest, że działania korekcyjne muszą być wielokierunkowe, gdyż negatywne skutki pandemii są uniwersalne, dotyczą wszystkich dziedzin ludzkiego życia, ludzi w każdym wieku i w każdej złożonej sytuacji egzystencjalnej.

Psychologiczne efekty działań korekcyjnych związane z doświadczeniem poprawy samopoczucia i relacji społecznych wyzwolone zostały zarówno dzięki bezpośrednim strategiom i technikom psychologicznym, jak również na drodze poprawienia innych obszarów życia, takich jak: zdrowie fizyczne, komunikacja interpersonalna, sytuacja finansowa.

Wśród strategii przeciwdziałania negatywnym zjawiskom wywołanym przez pandemię jest projekt „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60 +” realizowany przez Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego i Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, a finansowany przez Ministerstwo Edukacji i Nauki. Do realizacji tego projektu zostały wytypowane trzy gminy z województwa mazowieckiego: Przasnysz, Wyszogród i Boguty-Pianki. Wybrane zostały z uwagi na znaczną populację osób starszych, powyżej 27 proc. udziału osób 60 lat i więcej w ogólnej strukturze wieku, i ryzyko pogłębiającego się wykluczenia społecznego tej grupy w czasie pandemii COVID-19. Innowacyjność projektu polegająca na kompleksowym podejściu do osób starszych i współpracy wszystkich instytucji działających na terenie gmin

przyniosła znakomite efekty i wyzwoliła wysoki poziom satysfakcji u uczestników projektu¹⁹.

Zaplanowany zbiór dobrych praktyk został opracowany na podstawie analizy dostępnych materiałów źródłowych, głównie raportów przygotowanych dla Parlamentu Europejskiego. Fundamentalne znaczenie dla skutecznego przeciwdziałania negatywnym skutkom pandemii COVID-19 w odniesieniu do osób starszych w wieku 60+ miał wybór określonych obszarów działania²⁰.

Na ogólny efekt działań w ramach projektułożyły się inicjatywy i praktyki w sześciu obszarach, które mają kluczowe znaczenie dla osób w wieku powyżej 60 lat. Są nimi: zdrowie psychiczne i fizyczne, aktywność społeczna, aktywność kulturalna, usługi opiekuńcze i inne usługi społeczne, zabezpieczenie finansowe oraz aktywność na rynku pracy²¹.

Koordynująca projekt dr Elżbieta Bojanowska stwierdza:

Ze skutkami pandemii mierzymy się codziennie. Zależało nam na tym, by osobom starszym zrekompensować utracone poczucie bezpieczeństwa i pozwolić działać we wszystkich sferach życia. Zapobiec samotności, bo to ona najbardziej dotyka seniorów. Relacje, więzi, możliwości spotkania z drugim człowiekiem, poczucie bycia potrzebnym są tak ważne dla zdrowia psychicznego, o czym przekonywali nas podczas trwania projektu sami seniorzy. Oddaliśmy im inicjatywę! Robili to, co uważali za ważne i słuszne. Byliśmy zaskoczeni i pełni podziwu, jak było to piękne i twórcze²².

Kontakty społeczne są istotnym elementem zachowania zdrowia psychicznego, a osamotnienie jest jedną z największych bolączek osób w wieku senioralnym. Odbudowane lub stworzone od nowa relacje towarzyskie, społeczne, miały pozytywny wpływ na psychikę seniorów:

No oczywiście. Takie przebywanie z ludźmi, nie wolno po prostu się zamykać, bo to źle wpływa na psychikę człowieka i każdy człowiek. Ja uważam na przykład, ja jestem taka, zawsze byłam z ludźmi. Po prostu ja zawsze, czy pracowałam, czy byłam

19 Ziarno wrzucone przez UKSW i IPiSS będzie wzrastało, <https://rob.uksw.edu.pl/ziarno-wrzucone-przez-uksw-i-ipiss-bedzie-wzrastalo> (dostęp: 28 kwietnia 2023).

20 E. Kuźma, *Dobre praktyki na rzecz seniorów*, <https://rob.uksw.edu.pl/dobre-praktyki-na-rzecz-seniorow/> (dostęp: 29 sierpnia 2022).

21 Tamże.

22 *Lek na całe zło pandemii*, Referencyjny Ośrodek Badawczy UKSW.

też na wyjeździe za granicą, więc zawsze starałam się, żeby być z ludźmi. [kobieta, 74 lata, gmina wiejsko-miejska]

Udział w projekcie nie tylko dostarczył beneficjentom możliwości spotkania z innymi ludźmi, do których nie mieliby okazji dotrzeć bez projektu, ale także (najprawdopodobniej poprzez swoją intensywność, wieloaspektowość oraz przemyślany charakter) wpłynął na stworzenie trwałych relacji i więzi międzyludzkich, których przejawy obserwowane są także po zakończeniu działań projektowych:

To znaczy tak, jak już właśnie poprawiłam się, że teraz to mam już taką poprojektową rodzinę. Znakomitych ludzi, znakomitych przyjaciół. Powiedziałabym, że fajnie jest móc, przechodząc miastem, czy na zakupy, czy gdzieś w sklepie, człowiek spotyka się, o cześć, co słyhać, jak zdrowie, jak się czujesz, kiedy się spotykamy? Wspaniała rzecz. [kobieta, 61 lat, gmina miejska]

Warto tu skupić uwagę na aspektach psychologicznych, na doświadczeniach w sferze poznawczej, emocjonalnej, motywacyjnej i decyzyjnej, a także na określonych zachowaniach i działaniach umożliwiających przezwyciężenie traumatycznych skutków pandemii.

W ramach bezpośredniej pomocy psychologicznej zaoferowane zostały uczestnikom programu następujące działania: wykłady psychologiczne ukazujące mechanizmy funkcjonowania w pandemii i sposoby radzenia sobie, warsztaty grupowe zmierzające do poprawy komunikacji i budowania dobrych bliskich relacji, indywidualne konsultacje psychologiczne dla osób zgłaszających takie zapotrzebowanie oraz grupa wsparcia psychologicznego dla seniorów uczestniczących w programie. Szczególnym zainteresowaniem cieszyły się konsultacje indywidualne z psychologami. Burmistrz gminy Boguty-Pianki Jędrzej Michał Drewnowski mówił:

W naszej małej społeczności to naszym seniorom było najtrudniej wrócić do życia po pandemii, dlatego tak ważne były spotkania z psychologiem, które pozwoliły wielu starszym mieszkańcom naszej gminy zregenerować nadwątlone siły²³.

23 *Projekt, który zmienił nas wszystkich*, <https://rob.uksw.edu.pl/projekt-ktory-zmienil-nas-wszystkich> (dostęp: 28 kwietnia 2023).

Zaradzeniu problemom psychicznym: osamotnieniu, bierności, wycofaniu, lękowi, wrogości, agresji, depresji, sprzyjały podjęte i zrealizowane działania społeczno-kulturowe i duchowe. Wśród nich warto wymienić prozdrowotne zajęcia sportowe: ćwiczenia na świeżym powietrzu, nordic walking, sportowe zajęcia w salach i w terenie, spotkania i zajęcia z fizjoterapeutą i dietetykiem, a także pielgrzymki. Aktywność w tym obszarze przyczyniała się do poprawy samopoczucia psychofizycznego i duchowego. Działania te wzmacniały poczucie podmiotowości i sprawności. Budowały nowe, wartościowe relacje społeczne.

Także realizowana w programie telefoniczna pomoc społeczna, punkt informacyjny i szkolenia dotyczące udzielania wsparcia sąsiedzkiego pomagały przełamać lęki i izolacjonizm społeczny, wyzwalały nastawienia altruistyczne i satysfakcję z odnalezionych (a zagubionych przez pandemię) relacji społecznych z najbliższym otoczeniem. W przełamaniu izolacji społecznych i w otwarciu na nowe sposoby komunikacji społecznej pomogły działania z wykorzystaniem nowych mediów – szkolenia w zakresie obsługi komputera oraz grupowe zajęcia komputerowe, np. tworzenie stron, obsługa internetu i komunikatorów.

Duże zainteresowanie i radość wyzwalał udział w animacjach artystycznych realizowanych w ramach projektu. Zajęcia te obejmowały: szydełkowanie, malowanie na szkłe i inne manualne zajęcia artystyczne, tańce, warsztaty malarskie, warsztaty rękodzieła, a także zajęcia kulinarne. Uczestnicy projektu mogli m.in. wziąć udział w plenerze malarskim. Ujawniły się ukryte talenty, co znacznie wzmocniło poczucie własnej wartości. Dużym zainteresowaniem cieszyły się pokazy filmowe, na które przychodziły całe rodziny²⁴.

Ważny obszar tworzą potrzeby psychospołeczne związane z utrzymywaniem relacji z innymi ludźmi, ze sferą przynależności i uczestnictwa w społeczeństwie. Potrzeby te mogą być zaspokajane w formach zorganizowanych, np. w ramach zajęć w sprofilowanych placówkach wsparcia dziennego czy aktywizacji społecznej lub edukacyjnej, jak również w formach mniej zorganizowanych, a związanych z życiem w społeczności (spacery, uczęszczanie do kina, teatru, kawiarni, biblioteki) lub egzystencją domową (wizyty bliskich i znajomych lub zdalna komunikacja z nimi). Potrzeby psychospołeczne u osób starszych o zróżnicowanym poziomie samodzielności występują w różnej postaci w poszczególnych fazach jesieni życia.

24 Wpływ pandemii na kondycję psychiczną osób 60+, Referencyjny Ośrodek Badawczy UKSW.

Nasze miasteczko jest gminą senioralną. Podczas pandemii nasi seniorzy byli zamknięci w domach, a dzięki projektowi mogliśmy ich przywrócić do życia – mówiła Iwona Gortat, burmistrz Wyszogrodu. A Bożena Boćkowska z gminy Boguty-Pianki podkreślała – To było wspaniałe przedsięwzięcie, które zaangażowało wszystkich starszych ludzi z naszej gminy. Jesteśmy wdzięczni, że mogliśmy wziąć udział w projekcie, bo przywrócił nas społeczeństwu. Nawiązaliśmy na nowo kontakty. Mogliśmy wziąć udział we wszystkich zajęciach, od psychologii po zajęcia fizyczne, taneczne, malarskie warsztaty... To jest lek na całe zło pandemii²⁵.

W okresie od 30 grudnia 2021 roku do 10 lutego 2022 roku przeprowadzono badania dotyczące skuteczności realizowanego projektu²⁶. Z badania jakościowego wynika, że respondenci przed pandemią czuli się lepiej psychicznie i chętniej organizowali sobie czas wolny. Towarzyszyło im poczucie swobody oraz poczucie większego otwarcia na ludzi, wolne od obaw i lęków związanych z potencjalnym ryzykiem zakażenia. Wszystkie te czynniki przekładały się na większą motywację do podejmowanych działań i czerpanie z nich radości.

Wraz z pojawieniem się pandemii COVID-19, większość respondentów zrezygnowała także z regularnego uczestnictwa w obrzędach religijnych. Związane jest to ze strachem przed ryzykiem zakażenia się wirusem. Niemniej jednak seniorzy jednocześnie deklarowali, że więcej i częściej się modlą we własnym otoczeniu²⁷.

Negatywny wpływ COVID-19 objawił się zarówno w zakresie bezpośrednich skutków (liczby zachorowań i zgonów z powodu koronawirusa), jak też skutków pośrednich wynikających z zakłóceń w funkcjonowaniu wielu publicznych instytucji (np. ośrodków zdrowia). Najdotkliwsze okazały się problemy związane z ograniczonym dostępem do instytucji ochrony zdrowia oraz brakiem możliwości kontynuacji dotychczasowego stylu życia.

Interesującym faktem jest to, że wśród seniorów nie widać wzrostu potrzeby korzystania z używek w czasie pandemii, czyli w okresie od marca 2020 roku. W tym okresie seniorom raczej nie dokuczały również częściej niż w latach wcześniejszych natrętny myśli, uczucie złości wobec innych ludzi, bezradność

25 *Lek na całe zło pandemii*, Referencyjny Ośrodek Badawczy UKSW.

26 Badanie w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”.

27 Tamże.

czy żałoba po śmierci bliskich. Relatywnie najbardziej dokuczliwy okazały się lęk o zdrowie bliskich i swoje własne oraz złość na funkcjonowanie instytucji²⁸.

W tym miejscu warto zaprezentować psychologiczne działania zorientowane na pomoc seniorom dotkniętym pandemią. Celem projektu było wzmocnienie zdrowia psychicznego w obszarze świadomości (edukacja), emocjonalności i motywacji, oraz sfery behawioralnej (aktywność). Działanie było kierowane do osób starszych (60+), których podstawowe potrzeby zrozumienia, bezpieczeństwa, afiliacji, znaczenia, uznania, komunikacji i aktywności społecznej zostały zniszczone lub osłabione sytuacją pandemiczną.

Podjęte formy działalności dotyczyły zdrowia psychicznego. Edukacja w formie otwartych wykładów, seminariów i konwersatoriów służyła pokazaniu strategii pomocy osobom w starszym wieku. Zaprezentowane zostały problemy specyficzne wyzwolone pandemią oraz możliwe sposoby ich pokonywania.

W sferze emocjonalno-motywacyjnej pomoc realizowana była w formie warsztatów radzenia sobie ze stresem pandemicznym i frustracją potrzeb zdrowotnych i psychospołecznych oraz duchowych. Wskazywano drogi pokonywania barier w relacjach interpersonalnych wyzwolonych pandemią oraz strategie podejmowania decyzji w sytuacji traumatycznej. W sferze behawioralnej, obejmującej określone działania, prowadzono rozeznanie potrzeb, zainteresowań oraz uzdolnień beneficjentów do podejmowania specyficznych form aktywności umożliwiających pokonanie skutków pandemii.

Zaplanowane działania zostały przyjęte i zrealizowane z dużym uznaniem. Na początku realizacji projektu miały miejsce spotkania ze wszystkimi uczestnikami projektu. Spotkania te miały charakter edukacji psychologicznej zorientowanej na specjalistyczne grupowe wsparcie. Poruszano m.in. następujące zagadnienia: metody i sposoby redukcji stresu, psychoedukacja w zakresie procesów poznawczych, treningi i ćwiczenia wzmacniające pamięć, zajęcia stymulujące logiczne myślenie, kreatywność, a także budowanie i utrzymywanie relacji społecznych oraz treningi asertywności. Spotkania służyły integracji grupy. W trakcie realizacji wsparcia grupowego seniorzy podkreślali, że doceniają tego rodzaju zajęcia, gdyż dawały im nową wiedzę oraz umiejętności. Seniorzy potrzebowali spotkań nie tylko czysto towarzyskich, ale też zaspokajających chęć pogłębienia wiedzy i umożliwiających aktywne uczestniczenie w życiu lokalnej społeczności.

28 Tamże.

Dzięki wsparciu grupowemu seniorzy nauczyli się radzić sobie z poczuciem osamotnienia, którego mocno doświadczili w okresie pandemicznym. Zaznaczali, że dobrze jest zintegrować się z nowymi osobami, wrócić z nowymi siłami do domu. Uczestnicy spotkań bardzo angażowali się w realizację zadań i ćwiczeń. Otworzyli się wzajemnie na siebie, co wpłynęło na pogłębienie ich relacji i zbudowanie więzi. Podkreślali często, że chcą się rozwijać, bo jest fantastycznie, że mogą się spotkać. Komunikowali, że byli przytłoczeni pandemią, a te spotkania grupowe pomogły im się podnieść i na nowo spojrzeć z optymizmem w przyszłość.

Specjalistyczne wsparcie grupowe stało się dla nich bardzo ważnym elementem w bieżącym życiu, wyrażali nadzieję, że będzie ono kontynuowane. Opowiadali, że dzięki spotkaniu z grupą łatwiej było im pokonywać własny strach i wyjść z domu. Cieszyli się, że odnajdą się na nowo w życiu społecznym.

Bardzo ważne okazało się specjalistyczne wsparcie indywidualne w postaci rozmów z psychologiem o osobistych problemach. Liczba tych rozmów w okresie od czerwca do listopada 2022 roku wahała się od 45 do 65, w zależności od gminy. Uczestnicy otwierali się stopniowo, bo początkowo mało osób było zainteresowanych, ale z czasem jednak pojawiło się coraz więcej zapisów na indywidualne spotkania z psychologiem. Twierdzili, że możliwość uczestnictwa w psychologicznych konsultacjach indywidualnych była dla nich dużą pomocą przy rozwiązywaniu osobistych problemów, z którymi na co dzień się borykają. A problemów mają dużo – depresję i lęki, smutek i zgorzknienie. Indywidualne rozmowy umożliwiły im nabycie nowej wiedzy i zdobycie narzędzi ułatwiających kontakt z członkami rodziny, obniżenie poziomu lęku i poradzenie sobie ze smutkiem.

Do głównych tematów omawianych w trakcie indywidualnych sesji należały: samotność, żaloba po stracie bliskiej osoby, konflikty rodzinne, trudności w relacjach z innymi, niskie poczucie własnej wartości, problemy z asertywnością. Wielu uczestników potrzebowało po prostu uwagi i wysłuchania historii życia, bieżących problemów, potrzebowali podzielić się tym, co było dla nich trudne, wypłakać się, ale też opowiedzieć o przeżywanej złości dotyczącej określonych wydarzeń. Dla niektórych uczestników były to pierwsze doświadczenia w kontakcie z psychologiem. Bali się rozmowy indywidualnej, a znaleźli okazję do przełamania lęków i doświadczili, że jest to dla nich relacja bezpieczna i mogą opowiedzieć o swoich trudnościach.

Indywidualne wsparcie pomagało seniorom rozwiązać szereg osobistych problemów, które obecne były w ich życiu od dłuższego czasu, jak np.: wyjście z trudnej sytuacji dotyczącej śmierci bliskiej osoby, rozwiązanie konfliktu z synową, poprawa komunikacji ze współmałżonkiem, wyjście z depresji, zmniejszenie trudności w nawiązywaniu relacji z innymi.

Na przykład w Przasnyszu od czerwca do listopada 2022 roku odbyły się łącznie cztery spotkania warsztatowe obejmujące 12 godzin. Uczestnicy przy wsparciu psychologa odkrywali swoje osobiste zasoby (cechy charakteru, umiejętności, kontakty towarzyskie), które pomagają w życiu i dzięki którym mogą sobie łatwiej radzić z trudnymi sytuacjami. Seniorzy poznawali przyczyny odczuwanego stresu oraz zdobywali wiedzę, co mogą zrobić w tej sytuacji. Na warsztatach omawiany był także wpływ przekonań na to, jak przeżywamy np. stres i co możemy robić. Warsztat połączony z treningiem mentalnym umożliwiał dostrzeżenie wpływu emocji na samopoczucie, pokazywał, jak nastawienie wpływa na samokontrolę i harmonię życia.

Po zakończonych warsztatach seniorzy dzielili się spostrzeżeniami, że zajęcia z psychologami były bardzo pomocne. Nabyli umiejętności radzenia sobie z czarnowidztwem, zaczęli doceniać małe rzeczy i praktykować wdzięczność. Jedna z uczestniczek spotkania środowiska nazywała „bezpiecznym miejscem”, gdzie od grupy nauczyła się brać wsparcie i mobilizację do wychodzenia z domu.

PODSUMOWANIE

Pandemia COVID-19 spowodowała zaburzenia normalnego rytmu życia. Jej skutki bezpośrednie i następstwa jej wystąpienia okazały się szczególnie dotkliwe dla seniorów. Na zakończenie warto wymienić kilka ważnych refleksji dotyczących psychologicznej pomocy seniorom zranionym pandemią.

- W sferze psychicznej najbardziej dokuczliwe okazały się: lęk przed chorobą i śmiercią oraz izolacja społeczna od osób najbliższych, od przyjaciół i znajomych, od służby zdrowia i innych instytucji.
- Efektem pandemii był i jest wzrost liczby osób chorujących na depresję. Obniżony został poziom satysfakcji z życia, wzrosło poczucie niepewności i zagrożenia, nasiliły się pesymizm i utrata poczucia sensu życia.

- Na ogólne samopoczucie miały wpływ ograniczenia i zaburzenia wielu obszarów życia. Utrudniony dostęp do opieki medycznej, izolacja od ośrodków kulturalnych, zamknięcie kościołów, katastroficzne przekazy w radiu i telewizji – czynniki te powodowały nasilenie frustracji i agresji społecznej.
- Psychologiczna pomoc seniorom cierpiącym z powodu pandemii okazała się bardzo potrzebna. Tam, gdzie udało się ją zorganizować, przyniosła dobre efekty. Zarówno dydaktyka psychologiczna (wykłady, warsztaty), jak i indywidualne spotkania z psychologiem oraz grupy wsparcia okazały się skuteczną drogą do przełamania izolacjonizmu, przygnębienia, bierności, depresji.
- Duże znaczenie psychologiczne miały podejmowane działania w określonych sferach życia. Poprawa opieki medycznej także wobec osób cierpiących na inne niż COVID-19 schorzenia, aktywność społeczna, aktywność kulturalna, edukacja (uniwersytety trzeciego wieku, kursy komputerowe), opieka duszpasterska, usługi opiekuńcze i społeczne, zabezpieczenie finansowe oraz propozycje ze strony rynku pracy kierowane do seniorów budziły zainteresowanie, optymizm i satysfakcję życiową.
- Na pandemię należy patrzeć bardziej w kategorii wyzwania niż tragedii. Fakt izolacji społecznej i trudności komunikacyjne wyzwoliły liczne zabiegi terapeutyczne i rehabilitacyjne. Wypracowano zasady zdalnego kształcenia oraz pracy *on-line*.

Dominujące wśród seniorów przed udziałem w projekcie negatywne emocje, takie jak strach, zaniepokojenie i osamotnienie, w wyniku udziału w działaniach projektowych zostały zastąpione przez radość, ciekawość i otwartość na nowe doświadczenia. Udział w projekcie miał, według deklaracji beneficjentów, znaczny i bardzo pozytywny wpływ zarówno na ich zdrowie, jak i ogólne samopoczucie. Do najważniejszych obszarów pozytywnego wpływu zaliczyć można poprawę ogólnego samopoczucia seniorów oraz wzrost poziomu tak zwanej „chęci do życia” – ogólnej aktywności, otwartości i zadowolenia:

Wie pani, chciało się żyć. Chciało się żyć. Ja zaczęłam i rowerem jeździć, to znaczy mam dosyć blisko, 2 km, to rowerkiem już sobie jeździłam. I nie no, takie po prostu werwy. A po swoim mężu najbardziej widziałam. Tak obsiadł, tak już mu się nic nie chciało, a później to dostał takiej werwy. I dzisiaj, chętnie, już we wtorek to już on jedzie, już się szykuje. [kobieta, 69 lat, gmina wiejska]²⁹

29 Badanie w ramach projektu badawczego: „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”.

BIBLIOGRAFIA

- Badanie PolSenior2*, <https://www.pap.pl/mediaroom/757987%2Cpolscy-seniorzy-potrzebub-jakompleksowej-opieki-prezentacja-wynikow-projektu> (dostęp: 20 maja 2022).
- Bakalarczyk R., *Wyzwania dla polityki senioralnej w obliczu pandemii COVID-19 w Polsce – uwarunkowania, nowe problemy i sugerowane kierunki mierzenia się z nimi*, w: *Państwo i Prawo w czasach COVID-19*, red. K. Stępnia, Warszawa 2020.
- Bień B. i in., *Standardy postępowania w opiece geriatrycznej. Stanowisko Polskiego Towarzystwa Gerontologicznego opracowane przez ekspertów Zespołu ds. Gerontologii przy Ministrze Zdrowia*, „Gerontologia Polska” 2013, t. 21, nr 2.
- Dubois-Dumee P., *Starzec się pięknie*, Poznań 2004.
- Chatzipentidis K., *Uniwersytety trzeciego wieku w obliczu pandemii COVID-19*, „Dyskurs i Dialog” 2020, nr 4.
- Chodkiewicz J., Talarowska M., Miniszewska J., Nawrocka N., Biliński P., *Alcohol consumption reported during the COVID-19 pandemic: the initial stage*, *Int J Environ Res Public Health* 2020 (in press).
- Coronavirus Disease (COVID-19) pandemic*, 2019.
- COVID-19 i stres pandemiczny*, <https://www.rivistadipsichiatria.it/archivio/3382/> (dostęp: 20 maja 2022).
- Covidowa trauma? Psychiczne skutki pandemii*, <https://radioradom.pl/covidowa-trauma-psychiczne-skutki-pandemii/> (dostęp: 20 maja 2022).
- Erikson E.H., *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 1997.
- Głębocka A., Szarzyńska M., *Wsparcie społeczne a jakość życia ludzi starszych*, „Gerontologia Polska” 2015, nr 4.
- GUS, *Jakość życia osób starszych w Polsce*, Warszawa 2021.
- Harwas-Napierała B., Trempała J., *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, Warszawa 2004.
- Jakość życia osób starszych w Polsce w pierwszym roku pandemii COVID-19. Raport z badania*, Senior Hub – Instytut Polityki Senioralnej 2021.
- Jan Paweł II, *List papieski do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności*, 3.04.2002.
- Jan Paweł II, *List do moich braci i siostr – ludzi w podeszłym wieku*, w: *Dzieła zebrane*, t. III Kraków 2007.
- Koronawirus: informacje i zalecenia. Informacje dla seniorów*, <https://www.gov.pl/web/koronawirus/informacje-dla-seniorow> (dostęp: 20 maja 2022).
- Koronawirus a sytuacja seniorów*, <https://www.medicover.pl/o-zdrowiu/koronawirus-a-sytuacja-seniorow,6805,n,192> (dostęp: 20 maja 2022).
- Kowalska K. i in., *Raport o obojętnieniu. Szlachetna paczka i Akademia Przyszłości*, 2021.
- Kuźma E., *Dobre praktyki na rzecz seniorów*, <https://rob.uksw.edu.pl/dobre-praktyki-na-rzecz-seniorow/> (dostęp: 29 sierpnia 2022).
- Lek na całe zło pandemii*, Referencyjny Ośrodek Badawczy UKSW, <https://rob.uksw.edu.pl/> (dostęp: 20 maja 2022).

- Maciejewska M., *Opieka Psychologiczna i Psychiatryczna Osób Starszych. Raport Fundacji im. Lesława A. Pagi podsumowujący działalność Telefonu Zaufania pn. Nie jesteś sam oraz panel ekspercki Opieka Psychologiczna i Psychiatryczna Osób Starszych*, [b.m.w.] 2020.
- Pandemia a stres. Jak sobie radzić?* Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Kamiennej Górze, <https://www.gov.pl/web-psse-kamienna-gora/pandemia> (dostęp: 20 maja 2022).
- Pikuła N.G., *Aktywność społeczno-edukacyjna seniorów w sytuacji pandemii – wyzwania dla polityki społecznej*, w: *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii koronawirusa*, red. N.G. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Kraków 2020.
- Powiatowa Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Pajęcznie, *Pomoc p-p*, <http://pppp.pajeczno.pl/pomoc-p-p/> (dostęp: 20 maja 2022).
- Pragłowska E., *Jak radzić sobie z lękiem przed koronawirusem?*, <https://web.swps.pl/strefa-psyche/blog/relacje/21375-jak-radzic-sobie-z-lekiem-przedkoronawirusem> (dostęp: 20 maja 2022).
- Program OBECNOŚĆ, Mali bracia Ubogich* (dostęp: 20 maja 2022).
- Psychiatrzy o skutkach dystansu społecznego w pandemii. Nasila się zjawisko „głodu skóry”*, <https://www.medonet.pl/koronawirus,pandemia-covid-19--psychiczne-skutki-dystansu-spoecznego--glod-skory,artykul,65382910.html> (dostęp: 20 maja 2022).
- Psychologiczny wpływ kwarantanny*, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0140673620304608> (dostęp: 20 maja 2022).
- Rajba B., *Destrukcyjny wpływ pandemii na naszą psychikę. Psycholog radzi*, <http://centrumprasowe.dsw.edu.pl/130156-destrukcyjny-wplyw-pandemii-na-nasza-psychikepsycholog-radzi> (dostęp: 20 maja 2022).
- Raport z badania Senior Hub „Jakość życia osób starszych w Polsce w pierwszym roku pandemii COVID-19”*, kwiecień 2021.
- Samotni seniorzy potrzebują wsparcia*, www.magazynswiatseniora.pl/artykul/samotni-seniorzy-potrzuja-wsparcia (dostęp: 20 maja 2022).
- Selye H., *The general-adaptation-syndrome*, *Annu Rev. Med.* 1951, nr 2.
- Stres w dobie pandemii koronawirusa*, <https://fullspectrum.pl/blog/stres-w-dobie-pandemii-koronawirusa/> (dostęp: 20 maja 2022).
- Szarota Z., *Indywidualne strategie adaptacyjne osób starszych w czasach pandemii COVID-19*, „Exlibris. Biblioteka Gerontologii Społecznej” nr 2.
- Turner J.S., Helms D.B., *Rozwój człowieka*, Warszawa 1999.
- Urbaniak A., *Wpływ pandemii COVID-19 na badania społeczne dotyczące starości i starzenia się*, „Ekonomia Społeczna” 2020, nr 2.
- Wu K.K., Chan S.K., Ma T.M., *Posttraumatic stress after SARS*, *Emerg. Infect. Dis.* 2005, no. 11.
- Ziębińska B., *Pomoc ludziom starszym w czasie pandemii. Doświadczenia pracowników pomocy społecznej*, w: *Wybrane krajowe i międzynarodowe aspekty polityki społecznej w czasie pandemii koronawirusa*, red. N.G. Pikuła, M. Grewiński, E. Zdebska, W. Glac, Kraków 2020.

STRESZCZENIE

Pandemia COVID-19 spowodowała zaburzenia normalnego rytmu życia, a jej skutki okazały się szczególnie dotkliwe dla seniorów. Treść artykułu koncentruje się wokół problematyki psychologicznej pomocy seniorom zranionym pandemią. Negatywnymi skutkami pandemii w sferze psychologicznej były przede wszystkim: depresja, lęk przed chorobą i śmiercią oraz izolacja społeczna od osób najbliższych, od przyjaciół i znajomych, od służby zdrowia i innych instytucji. Obniżeniu uległ poziom satysfakcji życia, wzrosło poczucie niepewności i zagrożenia, nasiliły się pesymizm i utrata poczucia sensu życia. Ponadto na ogólne samopoczucie miały wpływ ograniczenia w dostępie do opieki medycznej, izolacja od ośrodków kulturalnych, zamknięcie kościołów. Katastroficzne przekazy w mediach nasilały frustrację i agresję społeczną. W tej sytuacji konieczne okazały się działania pomocnicze, a wśród nich pomoc psychologiczna. Zarówno dydaktyka psychologiczna (wykłady, warsztaty), jak i indywidualne spotkania z psychologiem oraz grupy wsparcia okazały się skuteczną drogą do przełamania izolacjonizmu, przygnębienia, bierności, depresji. Realizowany przez Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego i Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, a finansowany przez Ministerstwo Edukacji i Nauki projekt pt. „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” polegający na kompleksowym podejściu do osób starszych i współpracy wszystkich instytucji działających na terenie gmin, dał znakomite efekty i wyzwolił wysoki poziom satysfakcji u uczestników. Dominujące wśród seniorów przed udziałem w projekcie negatywne emocje (strach, zaniepokojenie, osamotnienie) w wyniku udziału w nim zastąpiły: radość, ciekawość i otwartość na nowe doświadczenia. Do najważniejszych obszarów pozytywnego wpływu zaliczyć można poprawę ogólnego samopoczucia seniorów oraz wzrost poziomu tzw. chęci do życia – ogólnej aktywności, otwartości i zadowolenia.

Słowa kluczowe: psychologiczne skutki pandemii, seniorzy w sytuacji pandemii, pomoc psychologiczna dla seniorów zranionych pandemią

EWA K. CZACZKOWSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Wydział Teologiczny
Instytut Edukacji Medialnej i Dziennikarstwa

PROMOCJA PROJEKTU SENIORALNEGO W TRZECH GMINACH MAZOWSZA W OCENIE ICH BENEFICJENTÓW

Ważną częścią realizacji pilotażu projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60 +” w trzech gminach Mazowska było prowadzenie działań informacyjnych i promocyjnych. Ich celem było nie tylko poinformowanie lokalnej społeczności o projekcie, o jego założeniach i formach realizacji, ale także – poprzez zainteresowanie wdrażanym modelem – uświadomienie wagi problemu, jakim są skutki pandemii COVID-19 wśród osób 60+, a w konsekwencji wspieranie aktywizacji seniorów. Do realizacji tego zadania w trzech gminach – Boguty-Pianki, Przasnysz i Wyszogród – zostali powołani koordynatorzy ds. komunikacji i promocji. Otrzymali oni rekomendacje w zakresie metod i narzędzi promocji projektu w społeczności lokalnej ze strony autorów projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60 +”¹, czyli naukowców i ekspertów Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie oraz Instytutu Polityki i Spraw Socjalnych. Rekomendacje zawierały m.in. przygotowanie materiałów informacyjnych w postaci ulotek i plakatów promujących pilotaż, materiałów prasowych dla mediów, organizację konferencji prasowych oraz wizyt studyjnych dziennikarzy, publikowanie informacji w mediach społecznościowych oraz na stronach internetowych urzędów gmin i instytucji samorządowych. Lokalni koordynatorzy ds. komunikacji i promocji po analizie miejscowych

¹ Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+. Model wspierania aktywności osób starszych w społeczności lokalnej, UKSW, IPiSS, Warszawa, marzec 2022, s. 60-61, <https://rob.uksw.edu.pl/podrecznik/> (dostęp: 23 stycznia 2023).

uwarunkowań i możliwości podejmowali decyzje, we współpracy z gminnym kierownikiem projektu, o liczbie i typie działań promujących projekt, który realizowany był od maja do końca października 2022 roku.

1. DZIAŁANIA INFORMACYJNO-PROMOCYJNE PROJEKTU W TRZECH GMINACH MAZOWSZA

Analiza przygotowanych przez trzy gminy raportów na temat realizowanego projektu, w części dotyczącej działań promocyjnych, oraz analiza informacji na ten temat w prasie i mediach lokalnych, regionalnych i ogólnopolskich², pokazują, iż gminni koordynatorzy ds. komunikacji i promocji korzystali z wielu metod i narzędzi promocji.

1.1. Gmina wiejska Boguty-Pianki

W gminie wiejskiej Boguty-Pianki we wczesnym etapie rekrutacji uczestników do projektu przygotowano plakaty i ulotki promujące pilotaż, rozmieszczając je w miejscach publicznie dostępnych, odwiedzanych przez grupę docelową osób 60+³. Informacje o różnych formach aktywności zaproponowanych seniorom w ramach realizacji projektu publikowane były na stronie internetowej Urzędu Gminy, w specjalnej zakładce dedykowanej pilotażowi⁴. W tych relacjach widoczna jest przewaga dokumentacji fotograficznej nad tekstową. W gminie zorganizowano dwa briefingi dla mediów. Pierwszy, 23 czerwca 2022 roku, towarzyszył plenerowi malarskiemu, który był jedną z projektowych

2 Por. T. Gałka, *Między prasą ogólnopolską a lokalną. Dzienniki regionalne w polskim systemie medialnym*, Kraków 2008, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/1753/Ga%5c5%82ka_Tadeusz_Miedzy_prasa_ogolnopolska_a_lokalna_2008.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp: 23 stycznia 2023); J. Adamowski, *Media lokalne w Polsce – zarys problematyki*, w: *Mazowieckie media lokalne i regionalne*, Płock 2005, s. 13-24.

3 Sprawozdanie merytoryczne z realizacji projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, Boguty-Pianki, 12 grudnia 2022, s. 5-6.

4 Gmina Boguty-Pianki, <https://www.boguty-pianki.pl/lagodzenie-skutkow-pandemii-wsrod-grup-wysokiego-ryzyka-osoby-60/aktualnosci.html> (dostęp: 23 stycznia 2023).

aktywności. Relacje z tego wydarzenia ukazały się w „Tygodniku Ostrołęckim”⁵, który swoim zasięgiem obejmuje pięć powiatów na terenie północno-wschodniego Mazowsza: makowski, ostrołęcki, ostrowski, przasnyski, wyszkowski⁶ oraz w ogólnopolskiej telewizji TVP Info⁷. Podczas drugiego briefingu, 20 września, podsumowującego działania projektowe w gminie, zaprezentowano czternastominutowy film, który został umieszczony na kanale YouTube Gminnego Ośrodka Kultury i Sportu w Bogutach-Piankach⁸. W początkowej fazie realizacji projektu przygotowano także krótki film prezentujący najważniejsze zajęcia aktywizujące seniorów, zamieszczony na oficjalnym fanpage’u gminy Boguty-Pianki⁹. Opublikowano tam ponadto sześć postów na temat realizowanego projektu¹⁰. Informacje o zajęciach dla seniorów w ramach pilotażu ukazały się ponadto we wspomnianym już „Tygodniku Ostrołęckim”¹¹, a także w lokalnych portalach internetowych: kurier-w.pl („KURIER W –

- 5 H. Chromińska, *Boguty-Pianki. Projekt seniorów trwa. Kolejne aktywności to plener malarski i zajęcia taneczne*. 23-24.06.2022. Zdjęcia, wideo, 22 czerwca 2022, <https://to.com.pl/boguty-pianki-projekt-dla-seniorow-trwa-kolejne-aktywnosci-to-plener-malarski-i-zajecia-taneczne-2324062022-zdjecia-wideo/ar/c1-16453769> (dostęp: 23 stycznia 2023).
- 6 „Tygodnik Ostrołęcki” powstał w 1982 roku, kiedy istniało województwo ostrołęckie, stąd w nazwie „regionalny”, choć zasięg wskazuje, iż jest pismem lokalnym, <https://eprasa.pl/news/tygodnik-ostro%C5%82%C4%99cki> (dostęp: 23 stycznia 2023).
- 7 Serwis Info, TVP Info, 23 czerwca 2022, <https://rob.uksw.edu.pl/media-o-nas/> (dostęp: 23 stycznia 2023).
- 8 *Boguty-Seniorzy*, <https://www.youtube.com/watch?v=A17XxZDlcoU> (dostęp: 24 stycznia 2023).
- 9 Facebook, Gmina Boguty-Pianki, *Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+*, <https://www.facebook.com/Gmina-Boguty-Pianki-105405254174124/videos/1059552578016877> (dostęp: 24 stycznia 2023).
- 10 Facebook, Gmina Boguty-Pianki, <https://www.facebook.com/Gmina-Boguty-Pianki-105405254174124> (10.03, 22.07, 9.08, 19.08, 23.09, 1.12.) (dostęp: 24 stycznia 2023).
- 11 H. Chromińska, *Boguty-Pianki. Marsz nordic w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”*, 20 maja 2022, <https://to.com.pl/boguty-pianki-marsz-nordic-walking-w-ramach-projektu-lagodzenie-skutkow-pandemii-wsrod-grup-wysokiego-ryzyka-osoby-60-20052022/ar/c1-16354063> (dostęp: 24 stycznia 2023); B. Modzelewska, *40 gmin na 40-lecie Tygodnika Ostrołęckiego*, 24 czerwca 2022, <https://to.com.pl/40-gmin-na-40lecie-tygodnika-ostroleckiego-bogutypianki/ar/c1-16444505> (dostęp: 24 stycznia 2023); H. Chromińska, *Kino plenerowe w Bogutach-Piankach. Mieszkańcy gminy obejrżeli „Wakacje Mikołajka”*. 19.08.2022, 21 sierpnia 2022, <https://to.com.pl/kino-plenerowe-w-bogutachpiankach-mieszkancy-gminy-obejrzel-wakacje-mikolajka-19082022/ar/c1-16706541> (dostęp: 24 stycznia 2023); też, *Boguty-Pianki. Warsztaty kulinarno-literackie z Łukaszem Modelskim*. 1.07.2022, 3 lipca 2022, <https://to.com.pl/bogutypianki-warsztaty-kulinarnoliterackie-z-lukaszem-modelskim-1072022/ar/c1-16467517> (dostęp: 24 stycznia 2023); też, *Gmina Boguty-Pianki kończy projekt badawczy „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”*, 18 listopada 2022, <https://to.com.pl/gmina-bogutypianki-konczy-projekt-badawczy-lagodzenie-skutkow-pandemii-wsrod-grup-wysokiego-ryzyka-osoby-60/ar/c1-17053463> (dostęp: 24 stycznia 2023).

Wyszkowski, Węgrowski, Wołomiński, Legionowski, Ostrowski, Pułtusi... i Sąsiadów. Tygodnik regionalny”¹², OstrowMaz24.pl (obejmuje Ostrowię Mazowiecką i region)¹³ oraz opi – ostrowmaz.com (Ostrowski Portal Internetowy)¹⁴.

1.2. Gmina wiejsko-miejska Wyszogród

Jednym z pierwszych działań o charakterze informacyjno-promocyjnym było przygotowanie plakatów i ulotek na temat projektu, które rozmieszczono w miejscach publicznych, odwiedzanych przez seniorów – potencjalnych uczestników pilotażu¹⁵. Na oficjalnym fanpage’u Urzędu Gminy i Miasta Wyszogród¹⁶ opublikowano 21 postów informujących o licznych zajęciach aktywizujących seniorów, ilustrując je bogato zdjęciami¹⁷. Gmina opublikowała materiały promocyjne w lokalnym bezpłatnym miesięczniku Info Płock TV¹⁸.

Przebieg pilotażu zaprezentowano mediom w czasie dwóch briefingów z udziałem przedstawicieli władz gminy oraz członków zespołu przygotowującego model, kierownika i koordynatorów projektu, a także przedstawicieli instytucji współpracujących. Briefing 19 września 2022 roku odbył się w siedzibie OSP Rębowo koło Wyszogrodu, w przerwie zajęć kulinarnych, które cieszyły się dużym zainteresowaniem uczestników projektu. Relacja z wydarzenia ukazała się

12 *Innowacyjny projekt realizowany w Gminie Boguty-Pianki*, 23 sierpnia 2022, <http://www.kurier-w.pl/innowacyjny-projekt-realizowany-w-gminie-boguty-pianki/> (dostęp: 24 stycznia 2023).

13 *Ponad 500 tys. złotych na realizację zadania dla gminy Boguty-Pianki*, 14 maja 2022, <https://www.ostrowmaz24.pl/art/40252/ponad-500-tys-zlotych-na-realizacje-zadania-dla-gminy-boguty-pianki> (dostęp: 24 stycznia 2023); *Kolejny seans filmowy w plenerze w Bogutach Piankach. Na ekranie film pt. „Wakacje Mikołajka”*, 12 sierpnia 2022, <https://www.ostrowmaz24.pl/art/41199/kolejny-seans-filmowy-w-plenerze-w-bogutach-piankach-na-ekranie-film-pt-wakacje-mikolajka> (dostęp: 24 stycznia 2023).

14 M. Magrzyk, *Projekt badawczy w gminie Boguty-Pianki*, 10 maja 2022, <https://www.ostrowmaz.com/aktualnosci/33883?highlight=boguty#> (dostęp: 24 stycznia 2023).

15 *Sprawozdanie merytoryczne z realizacji projektu badawczego. Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+, Wyszogród*, 14 grudnia 2022.

16 Fanpage Urzędu Miasta i Gminy Wyszogród, 5 lipca 2022, <https://www.facebook.com/pronfile/100064573637285/search/?q=%C5%81agodzenie%20skutk%C3%B3w%20pandemii> (dość: 27 stycznia 2023).

17 Fanpage Urzędu Miasta i Gminy Wyszogród, posty z dni: 10.03, 23.06, 25.06, 24.06, 27.06, 5.07, 8.07, 12.07, 18.07, 28.07, 29.07, 6.08, 11.08, 12.08, 22.08, 8.09, 26.09, 11.10, 25.10, 14.12, zob. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100064573637285> (dostęp: 27 stycznia 2023).

18 *Z myślą o seniorach*, „Info-PłockTV. Bezpłatny miesięcznik”, listopad 2022, nr 26, s. 15.

w serwisie informacyjnym lokalnej telewizji Info Płock TV¹⁹ oraz w ogólnopolskiej TVP Info²⁰, a także w lokalnej prasie²¹. O pilotażu przygotowanym przez naukowców z UKSW i IPiSS, na przykładzie działań podjętych w gminie Wyszogród, informował również serwis polishscience.pl, czyli wielojęzyczna platforma informacyjna poświęcona międzynarodowej promocji polskiej nauki²².

1.3. GMINA MIEJSKA PRZASNYSZ

W ramach działań informacyjno-promocyjnych realizatorzy projektu w gminie Przasnysz przygotowali broszury, które umieszczono w lokalnych przychodniach zdrowia, aptekach oraz w instytucjach, gdzie odbywały się zajęcia dla seniorów. Informacje o prowadzonych zajęciach były publikowane na oficjalnym profilu na Facebooku Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej, gdzie opublikowano w czasie realizacji projektu 23 posty²³, natomiast na fanpage'u miasta Przasnysz zamieszczono na ten temat siedem postów²⁴. Do promocji projektu wykorzystano strony internetowe także innych instytucji zaangażowanych w jego realizację, jak Miejska Biblioteka Publiczna²⁵ oraz Muzeum Historyczne w Przasnyszu²⁶.

- 19 *Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+,* Info Płock TV, https://infoplocktv.pl/2022/09/24/lagodzenie-skutkow-pandemii-wsrod-grup-wysokiego-ryzyka-osoby-60/?fbclid=IwAR0O4NS-SXreOBbBLBpl_v6cYDWXmU5HfEasuovPOv1Dl-sm4H2_BPZLbhm0 (dostęp: 27 stycznia 2023).
- 20 *Sprawozdanie merytoryczne...*, dz. cyt., Wyszogród, 14 grudnia 2022, s. 5.
- 21 A. Małecka, *Pokonując w sobie skutki pandemii*, Gość.pl Płock, 20 września 2022, <https://plock.gosc.pl/doc/7840036.Pokonuj-a-w-sobie-skutki-pandemii> (dostęp: 27 stycznia 2023); też, *Odzyskać radość*, Gość.pl Płock, 29 września 2022, <https://plock.gosc.pl/doc/7851772.Odzyskac-radosc> (dostęp: 27 stycznia 2023).
- 22 *Warszawscy naukowcy opracowali model wsparcia seniorów wykluczonych przez pandemię*, 22 września 2022, <https://polishscience.pl/pl/warszawscy-naukowcy-opracowali-model-wsparcia-seniorow-wykluczonych-przez-pandemie/> (dostęp: 27 stycznia 2023).
- 23 Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Przasnyszu, posty na Facebooku z dni: 7.04, 16.05, 26.05, 1.06, 3.06, 9.06, 14.06 (dwukrotnie), 15.06, 22.06, 1.07, 4.07, 27.07 (trzykrotnie), 29.07, 4.08 (dwukrotnie), 6.09, 21.09, 27.10, 6.12, 16.12, zob. <https://www.facebook.com/Miejski-O%C5%9Brodek-Pomocy-Spo%C5%82ecznej-w-Przasnyszu-359998801475783> (dostęp: 26 stycznia 2023).
- 24 Fanpage Miasta Przasnysz, posty z dni: 9.03, 3.06, 17.05, 3.09, 12.09, 28.10, 1.12, zob. <https://www.facebook.com/przasnyszmiasto> (dostęp: 26 stycznia 2023).
- 25 Miejska Biblioteka Publiczna im. Zofii Nałkowskiej w Przasnyszu, <https://mbpprzasnysz.pl/?start=60> (dostęp: 26 stycznia 2023).
- 26 Muzeum Historyczne w Przasnyszu, <https://www.muzeumprzasnysz.pl/26,aktualnosci> (dostęp: 26 stycznia 2023).

Realizatorzy projektu przygotowali dwa briefingi dla mediów, którym przekazano materiały prasowe dotyczące projektu. Pierwszy briefing, 29 lipca, towarzyszył zajęciom seniorów w pracowni batiku, a relacje ukazały się zarówno m.in. w telewizji regionalnej TVP3²⁷, jak i ogólnopolskiej TVP Info²⁸. Drugi briefing, 28 października, towarzyszył otwarciu na miejskim rynku przygotowanej przez seniorów wystawy fotograficznej „Przasnysz wczoraj i dziś”. I z tego wydarzenia relację przekazały telewizje: TVP3²⁹ i TVP Info³⁰.

O realizacji projektu aktywizującego seniorów w Przasnyszu informowały także inne media lokalne, ukazujące się w formie elektronicznej. Co najmniej dziesięć razy artykuły o różnych formach zajęć dla seniorów publikował portal infoprzasnysz.com Przasnyski Portal Społecznościowo-Informacyjny, który informuje o wydarzeniach w powiecie przasnyskim i na północnym Mazowszu³¹. O projekcie donosił również portal informacyjny miasta i powiatu przasnyskiego ePrzasnysz³², portal internetowy kurierprasnyski.pl³³, a także portal

- 27 Kurier Mazowiecki TVP, 29 lipca 2022, Przasnysz, <https://warszawa.tvp.pl/61557648/29072022> (dostęp: 26 stycznia 2023).
- 28 Łagodzenie skutków pandemii wśród seniorów – wspólny projekt UKSW i Instytutu Polityki i Spraw Socjalnych, Info Dzień, <https://www.youtube.com/watch?v=Oj0PuCgjsNM> (dostęp: 24 stycznia 2023); TVP Info w Przasnyszu, <https://rob.uksw.edu.pl/tvp-info-w-przasnyszu/> (dostęp: 24 stycznia 2023).
- 29 Kurier Mazowiecki TVP 3, 28 października 2022, <https://warszawa.tvp.pl/64211636/28102022> (dostęp: 24 stycznia 2023).
- 30 Sprawozdanie merytoryczne z realizacji projektu badawczego. Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+, Przasnysz, 16 grudnia 2022, s. 7.
- 31 Patrz pierwsze dwa artykuły: Pierwsze spotkanie seniorów w ramach projektu Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej, 27 maja 2022, <https://www.infoprzasnysz.com/pierwsze-spotkanie-seniorow-w-ramach-projektu-miejskiego-osrodka-pomocy-spoecznej/> (dostęp: 30 stycznia 2023); Seniorzy z Przasnysza spotkali się z dietetykiem, 4 lipca 2022, <https://www.infoprzasnysz.com/seniorzy-z-przasnysza-spotkali-sie-z-dietetykiem/> (dostęp: 30 stycznia 2023).
- 32 Rusza projekt „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, 18 maja 2022, <https://eprzasnysz.pl/artukul/rusza-projekt-lagodzenie/1309620> (dostęp: 27 stycznia 2023); W Przasnyszu ruszyło łagodzenie skutków społecznych pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+, 7 kwietnia 2022, <https://eprzasnysz.pl/artukul/w-przasnyszu-ruk-szylo/1295304> (dostęp: 27 stycznia 2023); Łagodząc skutki pandemii udali się do miejsc kultury maryjnego, 4 lipca 2022, <https://eprzasnysz.pl/artukul/lagodzacz-sutki-pandemii/1326788> (dostęp: 24 stycznia 2023); Podsumowali realizację projektu o łagodzeniu skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka, 8 września 2022, <https://eprzasnysz.pl/artukul/podsumowali-realizacje/1349644> (dostęp: 24 stycznia 2023).
- 33 Spotkanie w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, 1 sierpnia 2022, <https://kurierprasnyski.pl/spotkanie-w-ramach-projektu-projektu-lagodzenie-skutkow-pandemii-wsrod-grup-wysokiego-ryzyka-osoby-60/> (dostęp: 27 stycznia 2023).

informacyjny ciechanow.cozadzien.pl³⁴. Aktywizacja seniorów w Przasnyszu była także tematem relacji w Katolickim Radiu Diecezji Płockiej KRDP.fm³⁵. Z kolei ogólnopolski tygodnik „Gość Niedzielny” w mutacji diecezji płockiej trzykrotnie zamieszczał artykuły na ten temat, bogato ilustrując je zdjęciami³⁶.

1.4. Podstrona projektu na stronie internetowej UKSW

Pilotaż projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” był także promowany przez instytucjonalnych autorów projektu: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie oraz Instytut Polityki i Spraw Socjalnych. Na stronie internetowej UKSW utworzona została w tym celu specjalna podstrona Referencyjnego Ośrodka Badawczego (ROB), utworzonego na Wydziale Ekonomicznym UKSW³⁷, który jako jednostka naukowo-badawcza przygotował i realizuje projekt. Na stronie głównej ROB-u znalazły się informacje o projekcie, o prowadzonych w jego ramach badaniach, o zespole go realizującym, a także informacje o realizacji projektu w trzech gminach Mazowsza, zaś w specjalnej zakładce: „Media o nas” zarchiwizowano medialne doniesienia o realizacji pilotażu. Informacje o realizacji projektu ukazały się także na stronie głównej UKSW³⁸, a również w mediach

34 *Przasnysz łagodzi skutki społeczne pandemii*, 18 maja 2022, <https://ciechanow.cozadzien.pl/ciechanow/przasnysz-lagodzi-skutki-spoeczne-pandemii/7543> (dostęp: 27 stycznia 2023).

35 P. Czarnecki, *W Przasnyszu seniorzy znów aktywni*, krdp.fm, <https://krdp.fm/w-przasnyszu-seniorzy-znow-aktywni/> (dostęp: 26 stycznia 2023).

36 W. Piętka, *Aby nie byli sami*, Gość.pl Płocki, 29 lipca 2022, <https://plock.gosc.pl/doc/7715418>. *Przasnysz-Aby nie byli sami* (dostęp: 24 stycznia 2023); tenże, *Przasnysz. Z pomocą seniorom*, Gość.pl Płocki, 29 lipca 2022, <https://plock.gosc.pl/gal/spis/7715337>. *Przasnysz-Z pomocą seniorom* (dostęp: 24 stycznia 2023); W. Ostrowski, *Przasnysz w dwóch odsłonach*, Gość.pl Płocki, 31 października 2022, <https://plock.gosc.pl/doc/7917290>. *Przasnysz-w-dwoch-odslo9 nachv* (dostęp: 24 stycznia 2023).

37 Referencyjny Ośrodek Badawczy UKSW, IPiSS, <https://rob.uksw.edu.pl/> (dostęp: 27 stycznia 2023).

38 *Innowacyjny model wsparcia dla osób 60+*, 9 marca 2022, <https://uksw.edu.pl/nie-mozemy-zapominac-o-osobach-starszych/> (dostęp: 27 stycznia 2023); *Lek na całe zło pandemii*, 30 listopada 2022, https://uksw.edu.pl/lek-na-cale-zlo-pandemii/?fbclid=IwAR3bflhg4Tla6hQbqcOEKQw-i2WRAWO8cnzuyrNbOHDlXg_MvhJlCjx3EgA (dostęp: 27 stycznia 2023); *Projekt, który zmienił nas wszystkich*, 2 grudnia 2022, <https://uksw.edu.pl/projekt-ktory-zmienil-nas-wszystkich/> (dostęp: 27 stycznia 2023).

społecznościowych UKSW – na Facebooku³⁹, Twitterze⁴⁰, LinkedInie⁴¹. O projekcie informował również na swojej stronie internetowej IPiSS⁴².

2. OPINIA BENEFICJENTÓW O PROMOCJI

Po zakończeniu w trzech gminach Mazowsza testowania modelu działań, których celem było złagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+, na przełomie grudnia 2022 i stycznia 2023 roku przeprowadzone zostały badania o charakterze ewaluacyjnym⁴³. Pytano w nich beneficjentów – zarówno seniorów, jak i realizatorów projektu – m.in. o promocję projektu w środkach masowego przekazu. Seniorów zapytano o opinię – w sumie 75 osób – w badaniach przeprowadzonych metodą pogłębionych wywiadów (TIDI), natomiast realizatorów programu w gminach w badaniach zogniskowanego wywiadu grupowego (FGI).

2.1. Seniorzy

Wyniki badań wskazują, iż seniorzy wiedzieli o działaniach informacyjno-promocyjnych prowadzonych przez realizatorów projektu w danej gminie. Seniorzy, uczestnicząc w projekcie, obserwowali te działania, a nawet w nich uczestniczyli, a ponadto trafiali na informacje o projekcie w środkach masowego przekazu. Świadczą o tym przykładowe wypowiedzi:

39 Fanpage UKSW <https://www.facebook.com/UniwersytetKardynalaStefanaWyszynskiego/posts/pfbid02ivSjszax44DNvwLG884GcsRHJN1XC�KPwcYy8iRKdx7PcidKkShL-5WVJ6vbqwP3l> (dostęp: 27 stycznia 2023).

40 Twitter UKSW, https://twitter.com/UKSW_Warszawa/status/1598249854652022784 (dostęp: 27 stycznia 2023).

41 LinkedIn UKSW, <https://www.linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:7004021764607373312> (dostęp: 27 stycznia 2023).

42 Instytut Polityki i Spraw Socjalnych, <https://www.ipiss.com.pl/?s=%C5%8lagodzenie> (dostęp: 27 stycznia 2023).

43 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń 2023.

Mieliśmy fotografa, były nagrywane filmy dronem. I telefonem. Były informacje w internecie. [...] W gazecie lokalnej były informacje zamieszczone, zdjęcia. [kobieta, 60 lat, gmina wiejska]

No może plakaty to raczej nie, ale właśnie w internecie było, w mediach, telewizji i mediach. I radio było, tak. [kobieta, 63 lat, gmina miejsko-wiejska]

[...] każda instytucja, która brała udział w projekcie na swoich stronach, na Facebooku informowała, [...] była też telewizja u nas, było też w gazecie płockiej chyba. No, w każdym bądź razie sporo tego było, to było bardzo rozpowszechnione, na stronach Uniwersytetu, na stronach Instytutu. Wiem, że też można było nie tylko nasze, ale i pozostałe gminy zobaczyć, bo też były właśnie w archiwach, można było przejść po kolei, co które gminy też robiły, zobaczyć sobie, porównać, co fajnego. [kobieta, 61 lat, gmina miejska]⁴⁴

Uczestnicy projektu wypowiadali się na temat realizowanego projektu w mediach, stając się bohaterami medialnych relacji.

Raz jak, proszę panią, byliśmy na spotkaniu kulinarnym, gdzie robiłyśmy pierogi, no to była lokalna telewizja i chyba „Kurier Mazowiecki”, to tak, tak mi się zdaje, no bo, no, udzielałyśmy takich króciutkich wywiadów. I później to było chyba właśnie na Trójce pokazywane, taki urywek. [kobieta, 66 lat, gmina miejsko-wiejska]

Tak, byliśmy w telewizji. Byliśmy w telewizji. Byliśmy w Warszawie, w Uczelni Kardynała Wyszyńskiego byliśmy tam też, było wszystko promowane. [...] Też tam było bardzo fajnie. [kobieta, 82 lat, gmina miejska]⁴⁵

Dla niektórych seniorów wystąpienia w mediach były doświadczeniem stresującym.

O ja mam trochę nerwów przy tej okazji, tremy. To ja byłam też. To doświadczenie dla mnie, no stresujące trochę. [kobieta, 70 lat, gmina wiejska]⁴⁶

44 Tenże, I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022, s. 43-44.

45 Tamże, s. 45.

46 Tamże.

Uczestnicy projektu w gminach mówili także o innych formach promocji projektu – o ulotkach rozpowszechnianych w miejscach publicznych, a także o wykorzystaniu w promocji marketingu szeptanego.

[...] ja to mało wchodzę na ten internet, pewnie tam coś było od nas z pracy miejskiego ośrodka, bo to były takie ulotki duże fajne, żeby innym przekazywać, ja tam mówiłam sąsiadkom, ale to było tak przekazane, że fajne, fajne, a było. [kobieta, 74 lat, gmina miejska]

Powtarzam, drogą tak zwaną pantoflową. Czyli spotkałam się ze znajomym i właśnie zachęcił mnie, żeby wziąć udział. [kobieta, 71 lat, gmina miejska]⁴⁷

Wszystkie wypowiedzi seniorów zebrane w badaniach świadczą o pozytywnym, a nawet entuzjastycznym odbiorze prowadzonych działań informacyjno-promocyjnych. Jedynie według jednej z badanych osób projekt nie był promowany w dostateczny sposób przed jego rozpoczęciem. W mediach zaś większość informacji pojawiła się już w czasie realizacji pilotażu.

[...] ja osobiście tego przed programem chyba nie widziałam, takiej reklamy, natomiast w czasie trwania to były bardzo często na Facebooku wrzucane właśnie te zdjęcia, czy było przekazywane, że coś takiego jest i chcę pani powiedzieć, że miałyśmy trochę problem z tym taki, że dużo osób nie załapało się na ten program i miały pretensje, że nie wiedziały. [kobieta, 73 lat, gmina miejsko-wiejska]⁴⁸

2.1.1. Korzystanie z mediów w czasie wolnym seniorów

W badaniu ewaluacyjnym seniorów uczestniczących w pilotażu w trzech gminach Mazowska nie pytano o to, czy korzystają z mediów, z jakich mediów i jak często. Wyrażane opinie w badaniu jakościowym (TIDI) wskazują jednak, że większość z nich korzysta z różnych środków masowego przekazu. Można też domniemywać, że prowadzone w ramach pilotażu w trzech gminach

⁴⁷ Tamże, s. 44.

⁴⁸ Tamże, s. 45.

zajęcia z obsługi komputerów oraz korzystania z internetu i obsługi nowych mediów⁴⁹ sprawiły, iż seniorzy zwiększyli w tym zakresie swoje umiejętności, a co za tym idzie częściej będą korzystać z portali internetowych i mediów społecznościowych.

W tym kontekście warto przytoczyć wyniki badania ilościowego, którym objęto respondentów w wieku 60 lat lub więcej w województwie mazowieckim. Badaniem tzw. ankiety telefonicznej (CATI) objęto próbę liczącą 800 osób⁵⁰. Interesujące nas pytanie dotyczyło częstotliwości wykonywania określonych (wymienionych) czynności w ciągu ostatniego miesiąca, wśród nich zaś – korzystania z mediów⁵¹. Trzeba podkreślić, iż w pytaniu tym nie wymieniono portali internetowych czy mediów społecznościowych, zaś czytanie prasy połączono z książkami, a słuchanie radia ze słuchaniem muzyki. Pytanie bowiem kładło nacisk na uzyskanie odpowiedzi dotyczących rodzaju wykonywanych czynności w ciągu miesiąca, a nie rodzaju mediów, z jakich korzystają seniorzy (prasa, radio, telewizja, internet). Niemniej odpowiedzi na to pytanie dają nam ciekawe wskazówki dotyczące rodzajów mediów, z jakich korzystają seniorzy na Mazowszu, pamiętając, że w pytaniu zabrakło możliwości wskazania portali internetowych. Wyniki badań pokazują, że w miesiącu poprzedzającym je, czyli w grudniu 2022 roku, seniorzy najczęściej korzystali z telewizji, którą codziennie oglądało 79,8 proc. badanych (raz w tygodniu – 4,2 proc., kilka razy w tygodniu – 9,6 proc., raz w miesiącu – 1,0 proc, w ogóle – 5,4 proc.); słuchali radia/muzyki: codziennie – 65 proc. (raz w tygodniu – 5,5 proc., kilka razy w tygodniu – 11,5 proc., raz w miesiącu – 2,8 proc., w ogóle – 15,2 proc.); czytali prasę/książki: codziennie – 54,3 proc. (kilka razy w tygodniu – 15,4 proc., raz w tygodniu – 11,1 proc., raz w miesiącu – 5,3 proc., w ogóle – 13,9 proc.).

Co ciekawe, przed rozpoczęciem realizacji projektu senioralnego w trzech gminach Mazowsza, czyli jeszcze w pandemii, a konkretnie w grudniu 2021 roku, odsetek seniorów, którzy w badanym okresie korzystał z mediów był niższy⁵². Telewizję oglądało codziennie o 6 punktów procentowych mniej osób, bo 73,5 proc. (kilka razy w tygodniu – 16,3 , raz w tygodniu – 3,7, raz w miesiącu – 3,4 proc., w ogóle – 3,2 proc.); słuchało radia/muzyki o 4 punkty

49 Patrz: Sprawozdania merytoryczne z realizacji projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” z gmin: Boguty-Pianki, Przasnysz, Wyszogród.

50 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt.

51 Tamże, s. 21.

52 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań..., dz. cyt., tabela 27, s. 31.

procentowe mniej badanych, bo 61,1 proc. (kilka razy w tygodniu – 21 proc., raz w tygodniu – 5,8 proc., raz w miesiącu – 3,8 proc., w ogóle – 7,8 proc.); czytało prasę/ książki aż o 9 punktów procentowych mniej, bo 45,0 proc. badanych (kilka razy w tygodniu – 25,5 proc., raz w tygodniu – 13,5 proc., raz w miesiącu – 7,1 proc., w ogóle – 9,0 proc.).

Wydawać się może, że izolacja seniorów z powodu pandemii powinna zwiększyć zainteresowanie takimi czynnościami jak oglądanie telewizji, słuchanie radia czy muzyki, czytanie prasy i książek. Przeczy temu analiza porównawcza przedstawionych wyników badań przeprowadzonych w grudniu 2021 i grudniu 2022 roku. Wzrost częstotliwości wykonywania tych czynności można uznać za pozytywny efekt wychodzenia seniorów z pandemii. Nie wiadomo czy oprócz wzrostu oglądania telewizji, więcej osób słuchało radia czy muzyki, czytało prasę czy książki. Ale jeżeli przyjąć hipotetycznie, że wyższy wskaźnik mógł dotyczyć korzystania z mediów, to może to oznaczać pobudzenie zainteresowania seniorów informacjami o świecie zewnętrznym. Niestety nie jesteśmy w stanie określić, czy działania promocyjne programu aktywizacji seniorów w trzech gminach na Mazowszu mogłyby mieć na to wpływ i w jakim stopniu.

2.2. Realizatorzy projektu w gminach

Promocja projektu senioralnego w trzech gminach Mazowsza oraz ocena zainteresowania pilotażem mediów była jednym z zagadnień badania ewaluacyjnego metodą zogniskowanego wywiadu grupowego (FGI). Badaniem objęto osoby koordynujące projekt w danej gminie, tzn. kierownika projektu, koordynatorów, animatorów, przedstawicieli gmin oraz inne osoby zaangażowane w realizację pilotażu. W badaniu wzięło udział 26 osób, po dziesięć osób w gminach Przasnysz i Boguty-Pianki oraz sześć osób w gminie Wyszogród⁵³.

Realizatorzy projektu wśród prowadzonych przez siebie działań promocyjnych zwracali uwagę na kilka metod i narzędzi. Za ważne działanie uznawali publikację postów w mediach społecznościowych.

53 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań..., dz. cyt. s. 7, 25-27, 31.

Gmina wiejska R4: Poszliśmy wtedy troszeczkę w social media, przygotowaliśmy dwa filmy, jeden taki krótki na początku, który jakby pokazywał, co będziemy robić, projekty w takim dość krótkim klipie i później zrobiliśmy na koniec ten taki film podsumowujący, pokazujący, co się działo w całości projektu. No i myślę, że liczba odbiorców była satysfakcjonująca.

Gmina miejsko-wiejska R5: Przede wszystkim strona internetowa, Facebook, [...] głównym takim narzędziem to był Facebook, nic nie przebiję Facebooka, bo to dzieci uczestników, wnuczkowie, koleżanka, sąsiadka, to jednak jest najbardziej medialne i na dzień dzisiejszy nie do przebiccia⁵⁴.

Zwracali uwagę na zamieszczanie informacji na stronach internetowych urzędów gmin oraz innych instytucji samorządowych⁵⁵. Podkreślali organizację briefingów dla mediów.

Gmina miejska R1: [...] Ale były to dwie konferencje prasowe, były media ogólnopolskie, z tym, że to już było ustalone przez Uniwersytet, była TVP3 dwa razy. Była TVP Info. Tak były dwa takie duże wydarzenia medialne, była relacja. [...] No bo jeszcze było radio diecezjalne z Płocka.

Gmina miejsko-wiejska R1: Odbyła się konferencja prasowa. W ogóle zanim był projekt, to zrobione były ulotki i plakaty⁵⁶.

Za ważne działanie promocyjne projektu uznano publikowanie materiałów informacyjnych w lokalnych bezpłatnych gazetach, a także druk i kolportaż plakatów oraz ulotek.

Gmina miejsko-wiejska R3: Lokalna gazeta o zasięgu powiatowym, bezpłatna, do wszystkich gmin jest dostarczana, więc zasięg był dosyć duży. [...] Dociera do wszystkich, może każdy sobie wziąć ze sklepu, z urzędu.

54 Tamże, s. 26.

55 Tamże, s. 27.

56 Tamże.

Gmina miejska R1: Ale oprócz tego były też ulotki i plakaty, które były umieszczone w aptekach, przychodniach, instytucjach, które oczywiście brały udział w projekcie, biblioteka, muzeum, dom kultury⁵⁷.

W promocji programu w lokalnych społecznościach dużą rolę odegrał marketing szeptany oraz działania informacyjne wykorzystujące lokalne autorytety, a konkretnie proboszcza parafii⁵⁸.

Realizatorzy projektu w trzech gminach Mazowsza różnie oceniali zainteresowanie mediów lokalnych problematyką senioralną, czy konkretnie realizacją projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”. Najmniej pozytywne doświadczenie w tym zakresie mieli przedstawiciele gminy wiejskiej, którym udało się zainteresować projektem lokalną gazetę, głównie dzięki osobistym kontaktom z dziennikarzem.

Gmina wiejska R4: Ogólnie rzecz biorąc, nie było specjalnego zainteresowania, takiego wielkiego mediów tutaj takich naszych lokalnych, a tym bardziej regionalnych, czy dalej.

Gmina wiejska R4: Owszem, było zainteresowanie tematem, ale jednorazowe. Nie dało się w większości przypadków utrzymać zainteresowania tym projektem, takim bieżącym. Poza jedną redakcją, z którą tutaj w takim bliższym kontakcie byliśmy i jakby też te relacje jakby, no, osobiste relacje, gdzieś tutaj znajomość nasza z panią redaktorem wpłynęła na to, że był ten temat naszych seniorów w tych mediach, w jednym medium regionalnym, taki można powiedzieć, że ciągle⁵⁹.

Odmienne, pozytywne doświadczenia w zainteresowaniu projektem mediów lokalnych mają gminy miejska i wiejsko-miejska:

Gmina miejska R1: Nie, nie trzeba było nikogo namawiać, przekonywać. [...] R2: Kurier Przasnyski jest i Tygodnik Ciechanowski [...] R1: Tak, TVP3 to jest na województwo. Tak, to oni przyjeżdżają, bo oni przyjeżdżali nawet nie na nasze zaproszenie, tylko na zaproszenie Uniwersytetu.

57 Tamże, s. 26.

58 Tamże, s. 26-27.

59 Tamże, s. 25-26.

Gmina miejsko-wiejska R4: Tak, tutaj była telewizja kilka razy na tych naszych briefingach prasowych, też telewizja o zasięgu ogólnopolskim jak TVP, ale była też ta lokalna. Jak ona się nazywa? TV Płock. [...] O zasięgu typowo lokalnym, naszym. Oni bardzo chętnie, te artykuły i na swoim Facebooku wrzucali i w formie papierowej⁶⁰.

Wydaje się, że doświadczenia gmin w dziedzinie zainteresowania mediów lokalnych realizowanym pilotażem, jak i generalnie aktywizacją seniorów, mają zasadniczy wpływ na to, czy gminy planują podjąć w przyszłości jakieś działania, które zachęcałyby lokalne media do udziału w aktywizacji seniorów. Gmina wiejska, która nie ma dobrych doświadczeń w nawiązaniu relacji z mediami lokalnymi w promocji realizowanego projektu, nie planuje podjęcia w przyszłości takich działań.

Gmina wiejska R1: Takie ich założenie jest, chyba że generalnie to nieciekawy temat⁶¹.

Inaczej jest w wypadku gminy miejsko-wiejskiej i gminy miejskiej, które mają pozytywne doświadczenia we współpracy w mediach w promocji realizowanego projektu senioralnego i generalnie aktywizacji osób 60+. Obie gminy zamierzają podtrzymać oraz rozwijać w tej dziedzinie współpracę z mediami.

Z badań wynika, iż w przekonaniu przedstawicieli tych gmin w kontaktach z mediami ważne są dwa elementy: interesująca i nośna medialnie problematyka oraz dostarczenie dziennikarzom w atrakcyjnej i syntetycznej formie materiałów prasowych na tematy, których publikacją zainteresowane są gminy.

Gmina miejsko-wiejska R3: Myślę, że jeżeli coś się dzieje fajnego, to sami z siebie też albo przyjeżdżają, albo widzą po naszych Facebookach, bo my też wrzucamy, obserwują, dzwonią, pytają co tam się u was działo albo co tam się będzie u was działo, jak damy radę to dotrzemy, więc też sami z siebie starają się, jeżeli już muszą coś uzupełnić w swoim wydaniu.

Gmina miejska R2: Czekają na materiał, tak, który się po prostu prześle i trochę, bo to tak może tak wygląda, że trochę tak naprawdę te instytucje musiałyby, być może będą musiały każda o swoich działaniach informuje i tego gotowca przedkłada, że

60 Tamże, s. 27.

61 Tamże, s. 28.

tak powiem. No bo jest, nie wiem, portal, który ma bardzo duże zasięgi, ale tak naprawdę już nie wiem, zatrudnia jednego dziennikarza, który jest tam gdzieś tam na uroczystościach, gdzieś zrobić zdjęcia i tak dalej, a potem notatkę. To się pobiera ze strony danego organizatora. No tak to funkcjonuje. Z tym, że akurat tutaj to myślę, że wszystkie tutaj instytucje, które są, to dobrze prowadzą swoją działalność po prostu promocyjną, dotyczącą tych nawet jakby pojedynczych działań, indywidualnych⁶².

Niezależnie od tego, czy gminy planują działania czy też nie zamierzają podejmować działań na rzecz zainteresowania mediów lokalnych aktywizacją seniorów, przedstawiciele trzech badanych gmin deklarują, iż doświadczenia, jakie zdobyli w czasie realizacji projektu senioralnego, bardzo pomogą im w dalszych kontaktach z mediami.

PODSUMOWANIE

W czasie sześciu miesięcy realizacji projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” w trzech gminach Mazowsza prowadzone były działania informacyjno-promocyjne. Analiza trzech grup materiałów źródłowych – informacji, jakie ukazały się w mediach, raportów z realizacji projektu przedstawionych przez każdą z gmin oraz wyników badań ewaluacyjnych – pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków.

Promocja projektów rozpoczęła się przed rozpoczęciem ich realizacji w gminach, ale większość działań była prowadzona w czasie trwania projektu. Gminy korzystały z różnych metod i narzędzi promocyjnych. Były to: zamieszczanie informacji na stronach internetowych urzędów gmin i innych instytucji samorządowych, zamieszczanie postów w mediach społecznościowych, przygotowanie materiałów audiowizualnych, organizacja briefingów dla mediów, druk i kolportaż ulotek i plakatów, a także korzystanie z marketingu szeptanego oraz wykorzystanie lokalnych autorytetów (proboszcz parafii). Niemniej w każdej z gmin promocja działań projektowych nieznacznie się od siebie różniła, pokazując różnice w przygotowaniu merytorycznym gmin

62 Tamże.

do prowadzenia działań promocyjnych. Gmina miejska Przasnysz i gmina wiejsko-miejska Wyszogród postawiły na promocję projektu na gminnych fanpage'ach. Zdecydowanie mniej obecna na Facebooku była gmina wiejska Boguty-Pianki, co – jak można przypuszczać – wynikało raczej z braku odpowiednio przygotowanych kadr do obsługi mediów społecznościowych niż świadomej strategii. Potwierdza to fakt, iż gmina zleciła przygotowanie dwóch materiałów audiowizualnych na temat realizacji projektu firmie zewnętrznej ZWB Hanna Chromińska⁶³. W ten sposób gmina Boguty-Pianki jako jedyna z trzech wykorzystała do promocji kanał YouTube. Gminy nie korzystały w promocji projektu z innych mediów społecznościowych takich jak Instagram, Twitter, Snapchat, TikTok czy LinkedIn, które są również popularne wśród polskich użytkowników internetu⁶⁴.

Ważną rolę w działaniach promocyjnych projektu odegrały media lokalne. I tutaj widoczne są różnice między gminami. Efekty promocyjne zależały bowiem od kilku elementów: sieci mediów lokalnych czy regionalnych obejmujących daną gminę, co jest czynnikiem obiektywnym, ale także od kwestii leżących po stronie przedstawicieli gmin, takich jak: nawiązanie skutecznych relacji z przedstawicielami mediów oraz dostarczanie im odpowiednich materiałów prasowych. Zrozumienie tych uwarunkowań przez większe gminy – miejską i wiejsko-miejską – i podjęcie odpowiednich działań sprawiło, że gminy te miały pozytywne doświadczenia w promocji projektu w mediach lokalnych. Odwrotnie niż w gminie wiejskiej. Wydaje się, że wraz ze wzrostem wielkości gminy, wzrastają jej możliwości promocyjne. Ma to swoje dalsze konsekwencje.

Różne doświadczenia gmin we współpracy z mediami lokalnymi w promocji projektu senioralnego rzutują bowiem na zainteresowanie gmin dalszym promowaniem w mediach aktywizacji seniorów. Gminy Przasnysz i Wyszogród, zachęczone efektami omawianej kampanii promocyjnej, zamierzają to czynić w przyszłości. Natomiast gmina Boguty-Pianki, zniechęcona negatywnymi doświadczeniami z mediami lokalnymi, nie ma takich planów. Wydaje się, że

63 *Boguty-Seniorzy*, <https://www.youtube.com/watch?v=A17XxZDlcoU> (dostęp: 24 stycznia 2023).

64 Por. Polskie Badania Internetu, *Wyniki badania Mediapanel za grudzień 2022*, <https://pbi.org.pl/badanie-mediapanel/wyniki-badania-mediapanel-za-grudzien-2022-informacja-prasowa/> (dostęp: 13 lutego 2023); CBOS, *Korzystanie z internetu w 2022 roku. Komunikat z badań*, czerwiec 2022, nr 77/2022, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_077_22.PDF (dostęp: 13 lutego 2023); M. Kalisiak-Mędelska, P.A. Nowak, P. Król, *Komunikacja społeczna w samorządzie terytorialnym. Między Matrixem a Realem*, Łódź 2018, s. 94-106.

podstawowym wyzwaniem tej gminy, której zasoby kadrowe są uboższe niż dwóch pozostałych gmin, jest wyszkolenie/zatrudnienie specjalisty do spraw promocji, co przyniesie gminie szersze korzyści związane z kreowaniem wizerunku gminy oraz lepszą komunikacją z interesariuszami.

Pomimo identyfikowanych niekiedy niedostatków promocyjnych projektu podejmowanych przez trzy gminy Mazowsza, działania te były zauważane przez seniorów i oceniane pozytywnie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- CBOS, *Korzystanie z internetu w 2022 roku. Komunikat z badań*, czerwiec 2022, nr 77/2022. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_077_22.PDF (dostęp: 27 stycznia 2023).
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, I fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń/luty 2022.
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, II fala badań w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, styczeń 2023.
- Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60 +. Model wspierania aktywności osób starszych w społeczności lokalnej*, UKSW, IPiSS, Warszawa, marzec 2022, <https://rob.uksw.edu.pl/podrecznik/> (dostęp: 27 stycznia 2023).
- Polskie Badania Internetu, *Wyniki badania Mediapanel za grudzień 2022*, <https://pbi.org.pl/badanie-mediapanel/wyniki-badania-mediapanel-za-grudzien-2022-informacja-prasowa/> (dostęp: 27 stycznia 2023).
- Sprawozdanie merytoryczne z realizacji projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60 +”, Boguty-Pianki, grudzień 2022.
- Sprawozdanie merytoryczne z realizacji projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60 +”, Przasnysz, grudzień 2022.
- Sprawozdanie merytoryczne z realizacji projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60 +”, Wyszogród, grudzień 2022.

Media

ciechanow.cozadzien.pl
ePrzasnysz.pl
Gość.pl Płocki

„Info-PłockTV. Bezpłatny miesięcznik”
Katolickie Radio Diecezji Płockiej KRDP.fm
„Kurier Przasnyski”, kurierprzasnyski.pl
kurier-w.pl
opi-ostrowmaz.com (Ostrowski Portal Internetowy)
OstrowMaz24.pl
polishscience.pl
TVP 3
TVP Info
TVP Płock
„Tygodnik Ostrołęcki”

Strony internetowe

boguty-pianki.pl
ipiss.com.pl
przasnysz.pl
rob.uksw.edu.pl
uksw.edu.pl
wyszogrod.pl

Opracowania

- Adamowski J., *Media lokalne w Polsce – zarys problematyki*, w: *Mazowieckie media lokalne i regionalne*, Płock 2005.
- Gałka T., *Między prasą ogólnopolską a lokalną. Dzienniki regionalne w polskim systemie medialnym*, Kraków 2008, https://repozytorium.ka.edu.pl/bitstream/handle/11315/1753/Ga%c5%82ka_Tadeusz_Miedzy_prasa_ogolnopolska_a_lokalna_2008.pdf?sequence=1&isAllowed=y (dostęp: 27 stycznia 2023).
- Kalisiak-Mędelska M., Nowak P.A., Król P., *Komunikacja społeczna w samorządzie terytorialnym. Między Matrixem a Realem*, Łódź 2018.

STRESZCZENIE

Celem działań informacyjnych i promocyjnych pilotażu projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60 +” w trzech gminach Mazowsza było nie tylko dotarcie do lokalnej społeczności z informacją o projekcie, ale także – poprzez zainteresowanie wdrażanym modelem – uświadomienie wagi problemu, jakim są skutki pandemii COVID-19 wśród seniorów, w konsekwencji wspieranie ich aktywizacji. Powołani w tym celu w trzech gminach koordynatorzy ds. komunikacji i promocji projektu korzystali z wielu metod i narzędzi promocji. Były to: zamieszczanie informacji na stronach internetowych urzędów gmin i innych instytucji samorządowych, zamieszczanie postów w mediach społecznościowych, przygotowanie materiałów audiowizualnych, organizacja briefingów dla mediów, druk i kolportaż ulotek oraz plakatów, a także korzystanie z marketingu szeptanego oraz wykorzystanie lokalnych autorytetów (proboszcz parafii). Niemniej w każdej z gmin promocja działań projektowych nieznacznie się od siebie różniła, pokazując różnice między gminami w przygotowaniu merytorycznym do prowadzenia działań promocyjnych. Wydaje się, że wraz ze wzrostem wielkości gminy wzrastają też jej możliwości promocyjne.

W badaniach ewaluacyjnych pytano beneficjentów również o promocję projektu: seniorów objęto badaniem metodą pogłębionych wywiadów (TIDI), natomiast realizatorów programu – zogniskowanym wywiadem grupowym (FGI). Badania wykazały, iż seniorzy wiedzieli o promocji pilotażu w środkach masowego przekazu z uwagi na to, że, po pierwsze, często sami uczestniczyli w wydarzeniach relacjonowanych przez media, a po drugie, trafili na informacje o projekcie w środkach masowego przekazu. Realizatorzy projektu mieli różne doświadczenia w próbach zainteresowania mediów lokalnych projektem senioralnym, co w konsekwencji rzutuje na myślenie przedstawicieli gmin na temat dalszej współpracy z mediami w celu aktywizacji seniorów. Dwie gminy, miejska i wiejsko-miejska, mając pozytywne doświadczenia z mediami lokalnymi w tej dziedzinie, zamierzają podjąć takie działania. Natomiast gmina wiejska – zniechęcona negatywnymi doświadczeniami – nie planuje takich działań w przyszłości. Rozwiązaniem problemu wydaje się przeszkolenie czy zatrudnienie w tej gminie specjalisty w dziedzinie promocji, co przyniesie szersze korzyści związane z kreowaniem wizerunku oraz lepszą komunikacją z interesariuszami. Pomimo identyfikowanych niekiedy niedostatków promocyjnych projektu, działania te były zauważane przez seniorów i oceniane pozytywnie.

Słowa kluczowe: promocja, seniorzy, pandemia, Boguty-Pianki, Przasnysz, Wyszogród, media społecznościowe

**POŻYTKI Z NIESZCZĘŚCIA PANDEMII:
O FUNKCJACH JAWNYCH I UKRYTYCH
PROGRAMU INTERWENCJI SPOŁECZNEJ**

UWAGI WSTĘPNE

Stare porzekadło mówi, że „nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło”. Bernard de Mandeville w słynnej *Bajce o pszczołach* pisał, że „lecz ci, którzy patrzą szerzej i zechcą zadać sobie trud ogarnięcia całej perspektywy wiążących się z sobą wydarzeń, dojrzą, jak w tysiącu miejsc dobro wynurza i wykluwa się ze zła równie naturalnie jak kurczęta z jajek”¹. Mandeville miał na uwadze dobro wspólne wyłaniające się z wielu ludzkich przywar, o czym w podobnym duchu pisał ponad pół wieku później Adam Smith w słynnym dziele *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*². Pandemia COVID-19, która była najważniejszym wydarzeniem 2021 roku na świecie, miała charakter publicznego zła, za którym mogły stać ludzkie przywary opisywane przez Mandeville’a i Smitha. Czy, parafrazując rozważania obu wybitnych filozofów, z publicznego zła, jakim była i jest pandemia, może wykluwać się dobro? Odpowiedź wydaje się dość prosta i twierdząca, choć uzasadnienie jest nieco bardziej złożone.

¹ B. de Mandeville, *Bajka o pszczołach*, Warszawa 1957, s. 85.

² A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Warszawa 2007.

W 1971 roku Herbert Gans opublikował tekst poświęcony korzyściom z ubóstwa³, w którym autor wskazał na różne grupy społeczno-zawodowe amerykańskiej klasy średniej lat 60. XX wieku korzystające z ubóstwa jakiejś części amerykańskiego społeczeństwa. Tekst Gansa wpisywał się w teorię funkcjonalną, która wówczas dominowała jeszcze w zachodniej socjologii. Gans, nawiązując do twórczości Roberta Mertona i, jak sam stwierdził, nieco w opozycji do jego rozumienia „funkcji” jako „obserwowalne konsekwencje zjawiska, które przyczyniają się do jego adaptacji lub przystosowania do danego systemu społecznego”⁴, zaproponował, aby „funkcji” nie definiować przez pryzmat całego systemu społecznego, ale w relacji do grup interesu czy klas społeczno-ekonomicznych dzielących podobne wartości⁵. Propozycję Gansa można wykorzystać do analizy „pożytków z pandemii”, wskazując na rozmaite pozytywne konsekwencje nieszczęścia, które z jednej strony dotknęło cały niemalże świat, ale z drugiej było przyczynkiem do uruchomienia rozmaitych programów interwencji, w tym adresowanych do określonych kohort wiekowych, których funkcje dalece wykraczają poza aspekt ochrony zdrowia. Oczywiście analogia „korzyści z ubóstwa” z „korzyściami z pandemii” jest tylko pośrednia, gdyż nie chodzi o to, aby dowodzić czegoś oczywistego, że na pandemii wzbogaciły się firmy farmaceutyczne produkujące szczepionki przeciwko wirusowi SARS-CoV-2 czy koncerny produkujące odpowiedni sprzęt medyczny potrzebny w walce z pandemią. Pandemia była katalizatorem różnych działań, także ze strony państwa, które zapewne nie pojawiłyby się, gdyby pandemii nie było. Jednym z takich działań uruchomionych przez Ministerstwo Edukacji i Nauki jest projekt „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” realizowany przez UKSW i IPiSS w latach 2022-2023. Funkcjom jawnym i ukrytym tego projektu interwencji społecznej poświęcony jest ten tekst.

3 H. Gans H., *The Uses of Poverty: The Poor Pay All*, „Social Policy” July/August 1971, <https://blogs.adams.edu/stephanie-hilwig/files/2020/03/Herbert-J-Gans-The-Uses-of-Poverty-copy.pdf> (dostęp: 16 stycznia 2023).

4 Tamże, s. 20.

5 Należy zauważyć, że rozważania Mertona poświęcone rozumieniu „funkcji” były bardziej subtelne niż wynikałoby to z tekstu Gansa, ale Merton istotnie podaje taką definicję funkcji, jaką przytoczył Gans w swoim tekście, pisząc: „Funkcje – to te dające się obserwować skutki, które przyczyniają się do adaptacji i modyfikacji danego systemu”; R. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 2002, s. 122.

CELE I FUNKCJE (JAWNE I UKRYTE) W PROJEKTACH INTERWENCJI SPOŁECZNYCH

Przygotowując jakikolwiek projekt interwencji społecznej, musimy jasno wyartykułować jego cel. Są tego dwa powody: po pierwsze, aby odpowiednio dostosować środki do osiągnięcia danego celu, po drugie, aby móc ocenić, czy cel został osiągnięty. Jednakże musimy pamiętać, że cel jest czymś innym niż funkcja, a Merton mówił wprost, że niezbędne jest rozróżnienie subiektywnych kategorii dyspozycji (*vide* celów) i obiektywnych kategorii obserwowalnych konsekwencji (*vide* funkcji)⁶. Ta dystynkcja w sposób klarowny wyjaśniałaby różnicę między oboma pojęciami i chroniłaby przed popełnieniem błędu myślenia funkcji i celu, gdyby nie podział na funkcje jawne i ukryte. Oddając raz jeszcze głos Mertonowi, należałoby przyjąć, że „Funkcje jawne – to te konsekwencje obiektywne, które się przyczyniają do modyfikacji lub adaptacji systemu, a które są zamierzone i uznane przez jego uczestników”, zaś „Funkcje ukryte – to odpowiednio te, które nie są ani zamierzone, ani uświadomione”⁷. Wśród niezamierzonych skutków działania Merton wyróżnił: „skutki, które są funkcjonalne dla omawianego systemu – zawierają one funkcje ukryte; skutki, które są dysfunkcjonalne dla owego systemu, w nich zawarte są ukryte dysfunkcje; skutki, które nie pasują funkcjonalnie do systemu, ale nie działają nań ani funkcjonalnie, ani dysfunkcjonalnie, czyli są praktycznie nieistotną klasą skutków niefunkcjonalnych”⁸.

Merton włożył sporo wysiłku w to, aby dystynkcja między celem a funkcją była klarowna. Cel jest zamierzony, intencjonalny, jego osiągnięcie w dużej mierze zależy od realizatorów danego projektu, choć może się zdarzyć tak, że realizatorzy dopełnili wszelkich warunków poprawnej implementacji projektu, a celu nie udało się osiągnąć. To konsekwencja osobliwości projektów interwencji społecznej, trawestując tytuł głośnej książki Stanisława Ossowskiego⁹, w których ostateczny rezultat jest wypadkową wielu czynników, nawet jeśli wśród nich pierwszoplanową rolę odgrywają bodźce zaplanowane w ramach implementowanego projektu. Im bardziej projekt jest złożony – a jego złożoność

6 R. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 2002, s. 98.

7 Tamże, s. 122.

8 Tamże.

9 S. Ossowski, *O osobliwościach nauk społecznych*, Warszawa 2001.

może wyznaczać np. liczba kooperantów w niego zaangażowanych, ich chęć i kompetencje potrzebne do wykonania określonych zadań itp. – tym mniejsze możliwości intencjonalnego oddziaływania w ramach realizowanego projektu. Innymi słowy, im bardziej projekt jest złożony, tym więcej źródeł niepewności, tj. takich sytuacji, które niełatwo jest kontrolować jego realizatorom. Należy oczywiście dodać, że realizatorzy projektu powinni na etapie jego przygotowywania przewidzieć możliwe źródła niepewności, aby je wyeliminować lub ograniczyć skalę ich występowania. Chodzi o to, aby projekt był realizowalny z uwzględnieniem potencjału wszystkich zaangażowanych w niego aktorów. Z całą pewnością wiąże się to z dobrym rozpoznaniem warunków środowiska lokalnego (instytucjonalnych, ludzkich, finansowych itp.), w którym projekt interwencji społecznej ma być implementowany¹⁰. Osobliwość projektów interwencji społecznej polega m.in. na tym, że wszystkiego przewidzieć się nie da, a nieoczekiwane rezultaty ludzkich działań są czymś naturalnym, a ich przyczyny dość dawno doczekały się teoretycznej systematyzacji¹¹.

Klarowność Mertonowskiego podziału na cele i funkcje nieco załamuje się, jeśli uwzględnimy jego propozycję definicyjną funkcji jawnej, a przypomnijmy, że według niego są to „obiektywnie występujące konsekwencje, które są zamierzone i uznane przez uczestników systemu”. Cechą odróżniającą konotację pojęcia „cel” i „funkcja jawna” pozostaje subiektywność celu *versus* obiektywność funkcji, ale to wydaje się niewystarczające, aby uniknąć nieporozumień wokół stosowanych pojęć, zgodnie z propozycją terminologiczną Mertona. Jeśli bowiem przyjąć, że udaje się osiągnąć jakiś subiektywny cel (z definicji zamierzony), to automatycznie przekształca się on w obiektywnie istniejącą zamierzoną konsekwencję (z definicji – funkcję jawną). Oczywiście nie każdy cel udaje się osiągnąć, realizacji celu towarzyszą też różne konsekwencje, a wówczas podział na funkcje jawne i ukryte ma szczególne znaczenie analityczne. Warto przy okazji zaproponować wyodrębnienie dwóch różnych celów.

Przyjmijmy, że uruchamiamy program interwencji społecznej polegający na podniesieniu efektów edukacyjnych dzieci z ubogich rodzin korzystających ze świadczeń pomocy społecznej. Taki program dość łatwo zaprojektować,

10 O warunkach dobrze przygotowanego projektu socjalnego można przeczytać w: J. Lizut, *Projekty socjalne w pomocy społecznej*, w: *Pomoc społeczna. Idea – Rozwój – Instytucje*, red. E. Bojanowska, K. Chaczko, J. Krzyszkowski, E. Zdebska, Warszawa 2022.

11 Por. R. Merton, *The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action*, „American Sociological Review” 1936, vol. 1, no. 6.

a jeszcze łatwiej dokonać jego ewaluacji, sprawdzając, czy w określonym czasie wyniki w nauce w grupie eksperymentalnej uległy zmianie. Oczywiście u podłoża realizacji takiego programu leży całkiem jawne założenie, że od sukcesu edukacyjnego zależy pomyślność w dorosłym życiu, której jednym ze wskaźników jest niezależność od instytucji pomocy społecznej. Problem jednak w tym, że osiągnięcie celu operacyjnego (*objective*) w krótkim czasie i na skutek uruchomienia programu interwencji społecznej nie musi przekładać się na osiągnięcie celu strategicznego (*goal*), tj. pomyślności biednych dzieci w dorosłym życiu, która jest do osiągnięcia w dłuższej perspektywie, a niezależność od świadczeń pomocy społecznej jest tylko jednym ze wskaźników owej pomyślności. Oprócz zatem posługiwania się użytecznym podziałem na funkcje jawne i ukryte, powinniśmy także uwzględniać podział na cele operacyjne (*objectives*) i strategiczne (*goals*), pamiętając, że te pierwsze są do osiągnięcia w perspektywie krótkoterminowej w ramach uruchomienia bodźców projektowych, zaś te drugie są bardziej złożone, a ich osiągnięcie zazwyczaj wykracza poza tak czy inaczej zaprojektowane narzędzie interwencji. Cele operacyjne są oczywiście ważne, ale nikt o zdrowych zmysłach nie będzie podnosił wyników swojej edukacji, jeśli za tym nie kryłaby się nadzieja na poprawę swojej egzystencji w okresie późniejszym, a zatem oczekiwanie odroczonych korzyści. Osiągnięcie celu/celów operacyjnych jest niczym więcej niż środkiem do osiągnięcia celu strategicznego, np. zdobycia pozycji zawodowej pozwalającej na zerwanie ze statusem osoby ubogiej.

Ale bywa też i tak, że osiągnięcie celu operacyjnego, np. poprawa wyników w nauce wśród dzieci pochodzących z rodzin nieuprzywilejowanych, wymaga uwzględnienia wielu rozmaitych aspektów położenia społeczno-ekonomicznego członków zbiorowości, na którą oddziałujemy. Warto przypomnieć głośny sprzed wielu lat raport *Equality of Educational Opportunity* przygotowany przez zespół badaczy pod kierownictwem Jamesa Colemana w 1966 roku, a dotyczący możliwości niwelowania barier edukacyjnych wśród przedstawicieli amerykańskich mniejszości rasowych i etnicznych¹². Coleman z zespołem wprowadził nie sformułował żadnych rekomendacji dla praktyków polityki społecznej, w tym edukacyjnej, ale poszukując korelatów względnie gorszych wyników w nauce wśród przedstawicieli mniejszości amerykańskiego społeczeństwa zwracał

12 J. Coleman i in., *Equality of Educational Opportunity*, Washington 1966; <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED012275.pdf> (dostęp: 11 lutego 2023).

uwagę zarówno na środowisko szkolne (*school environment*), jak i pozaszkolne (*home background*) jako ważne zmienne niezależne korelujące z osiągnięciami edukacyjnymi. Jedną z oczywistych konkluzji raportu Colemana może być zatem taka, że projektowanie narzędzi interwencji społecznej powinno uwzględniać jednocześnie oddziaływanie na kilku polach aktywności młodych ludzi (szkoła, środowisko rówieśnicze, dom), co jednakże bardzo komplikuje realizację projektu interwencji i utrudnia zrealizowanie zarówno bezpośrednich celów projektowych (*objectives*), jak i celów strategicznych (*goals*). Innymi słowy, jednocześnie oddziaływanie na wielu polach aktywności beneficjentów projektu zwiększa liczbę źródeł niepewności i utrudnia możliwość ich kontroli.

Realizacji celów projektowych może towarzyszyć występowanie rozmaitych konsekwencji, które nie były zamierzone w pierwotnym planie projektu. Mogą to być zarówno konsekwencje pozytywne, jak i negatywne. W pierwszym przypadku będą to pozytywne funkcje ukryte, a w drugim – negatywne funkcje ukryte. Trzymając się przykładu programu interwencji społecznej mającego na celu podniesienie wyników edukacyjnych wśród dzieci z rodzin będących odbiorcami świadczeń pomocy społecznej, możemy sprawić w wyniku podejmowanych działań, że nastąpi zarówno wyraźna poprawa relacji wewnątrzrodzinnych (zacieśnienie więzi rodzinnych), jak i relacji ze środowiskiem rówieśniczym. Uzyskiwanie dobrych wyników w nauce może być czynnikiem sprzyjającym zajmowaniu wyższych pozycji w strukturze relacji wewnątrzszkolnych lub źródłem społecznego prestiżu. Byłby to klasyczny przykład pozytywnej funkcji ukrytej. Ale może też zdarzyć się tak, że wyselekcjonowane ze względu na swój status materialny dzieci zaangażowane w projekt będą postrzegane przez swoje środowisko rówieśnicze albo będą same siebie postrzegać, na zasadzie jaźni odzwierciedlonej, jako „gorsze”, wymagające wsparcia, niepotrafiące same uporać się ze swoimi problemami itp. Będziemy mieli wówczas do czynienia ze zjawiskiem naznaczania społecznego opisanego w klasycznej literaturze przedmiotu poświęconej społecznej dewiacji¹³. Beneficjenci takiego czy innego projektu naznaczeni „łata” dewianta mogą być poddani procesom społecznego ostracyzmu czy dokonać aktu samoizolacji, co może nie tylko utrudnić czy wręcz uniemożliwić osiągnięcie zakładanych celów projektowych, ale nawet pogorszyć ich sytuację w relacji do wyjściowego, przedprojektowego stanu.

13 Por. H. Becker, *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, New York 1963; E. Lemert, *Human Deviance, Social Problems and Social Control*, Englewood Cliffs 1967.

To oczywiście przykład negatywnej funkcji ukrytej projektu, której nikt nie planował i nie pożył, a konsekwencje zjawiska mogą być dużo kosztowniejsze dla beneficjentów projektu niż spodziewane korzyści jego realizacji.

Negatywne funkcje ukryte muszą być przedmiotem starannej uwagi realizatorów każdego projektu interwencji społecznej, a szczególnie takiego, który dotyczy rozwiązywania problemów uchodzących za wstydlive czy społecznie wrażliwe, np. ubóstwa, uzależnień, rzadkich chorób, samotności, niezaradności życiowej itp. Nie ma większego znaczenia, jaki jest stosunek do tychże problemów i sposobów ich przewycięzania osób przygotowujących projekt, a znacznie ważniejsza jest opinia tych, dla których projekt jest realizowany oraz ich środowiska. Opinia odbiorców projektu może być „autonomiczna”, tj. wynikająca z ich zinternalizowanego przeświadczenia o przyczynach, możliwościach przewycięzania i konsekwencjach danego problemu bez względu na to, co inni na ten temat myślą. Podzielane przez taką czy inną osobę przekonanie, że pewnych problemów rozwiązać się nie da, a ze względu na ich charakterystykę należy je lokować w sferze prywatnej (np. rodzinnej), z pewnością nie sprzyja zaangażowaniu się danej osoby w realizację projektu, który ma przecież charakter publicznego przedsięwzięcia. Opinie odbiorców mogą też wyrażać rzeczywistą czy wyobrażoną opinię innych – najbliższej rodziny, sąsiadów, członków lokalnej społeczności itp. – i zgodnie z zasadą społecznego konformizmu kształtować stosunek do planowanego projektu. Negatywne rzeczywiste czy wyobrażone opinie w środowisku lokalnym o proponowanym projekcie mogą skutecznie zniechęcić do udziału w nim osoby, które spełniają wszelkie kryteria rekrutacji. Ale też, co gorsze, jeśli zdecydują się one na udział w projekcie, mogą doświadczyć konsekwencji społecznego naznaczania, np. wówczas, gdy w lokalnej opinii projekt jest adresowany do osób z deficytami lokującymi je najniżej w hierarchii struktury społecznej lub jest realizowany z udziałem instytucji, np. pomocy społecznej, które z definicji zajmują się wsparciem osób defaworyzowanych.

Georgowi Simmelowi przypisuje się taką definicję ubóstwa, w której kluczową rolę odgrywa fakt udzielenia pomocy, a nie tak czy inaczej zobiektywizowana kondycja socjalna obdarowanego. Nawiązując do tej definicji ubóstwa, która skądinąd nie jest pozbawiona kontrowersji¹⁴, moglibyśmy powiedzieć,

14 We współczesnych społeczeństwach, w których nie tylko problemy, ale też sukcesy mają przyczyny społeczne, a transfery rozmaitych dóbr i usług obejmują znaczną część społeczeństwa i niekoniecznie najbiedniejszą, utrzymanie Simmelowskiego podziału na biednych

że udział w każdym projekcie, którego celem jest wsparcie określonej grupy osób, wiąże się z procesem społecznego kategoryzowania z wyraźnym podziałem na tych, którzy są samodzielni i niezależni od zewnętrznych wobec nich instytucji (np. państwowego systemu pomocy społecznej), oraz tych, którzy bez pomocy nie mogą się obejść, a zatem są biedni. Propozycja definicyjna Simmela wyraźnie jest osadzona w kontekście historycznym jego czasów, a nie sposób nie zauważyć, że współczesne społeczeństwa różnią się w podejściu do zinstytucjonalizowanych form wsparcia socjalnego. W niektórych, jak np. w społeczeństwie amerykańskim o dominującej kulturze indywidualistycznej, gdzie upowszechnione jest przekonanie, że ludzie sami mogą poradzić sobie ze swoimi problemami, jeśli tylko tego chcą¹⁵, sam fakt otrzymywania świadczeń socjalnych jest ważnym czynnikiem społecznego naznaczania i niskiego statusu społecznego. Wprawdzie nie dysponujemy ewidencją empiryczną, aby stwierdzić, że Polacy myślą podobnie, a z systematycznych badań opinii społecznej wynika, że Polacy traktują świadczenia pomocy społecznej jako coś normalnego¹⁶, to jednak problemu stygmatyzacji pomocy społecznej nie uchyla¹⁷. Czym innym bowiem jest sondaż opinii na reprezentatywnej próbie, a czym innym doświadczenie człowieka, który stale musi poddawać się administracyjnym procedurom kontrolnym, a świadomość tego faktu jest dość powszechna w środowisku lokalnym. Udział instytucji pomocy społecznej w realizacji określonego projektu interwencji społecznej może, choć nie musi, stanowić barierę realizacyjną, gdyż nie każdy chce być utożsamiany z instytucją wsparcia socjalnego, a odwołując się do Simmelowskiej definicji, po prostu z ludźmi biednymi.

Staranne odróżnienie celów od funkcji, w tym jawnych i ukrytych, projektów interwencji społecznej ma nie tylko duże znaczenie analityczne pozwalające na badanie zjawisk społecznych będących zamierzonymi lub niezamierzonymi skutkami intencjonalnych działań, ale także jest ważne z czysto praktycznego punktu widzenia. Projekty interwencji społecznej realizuje się głównie po to, aby dokonać pożądanej zmiany, rzadziej – aby zachować lub utrwalić bieżący

i nie-biednych w oparciu o kryterium otrzymywania wsparcia wydaje się wątpliwe. Jednakże ta dystynkcja może być użyteczna w pewnych sytuacjach, dlatego warto ją przywołać.

15 J. Szmagański, *Teoria pracy socjalnej a ideologia i polityka społeczna. Przykład amerykański*, Warszawa 1994, s. 178.

16 CBOS, *Komu i jak pomagać? Pomoc społeczna w opinii Polaków*, 2018.

17 Por. T. Kaźmierczak, *O stygmatyzującym efekcie pomocy społecznej*, w: *Wprowadzenie do pomocy społecznej*, T. Kaźmierczak, M. Łuczyńska, Warszawa 1996, s. 153-161.

stan rzeczy. Oczekiwanie pożądaných skutków zmiany powinno poprzedzać nie tylko dokonanie rzetelnej, pogłębionej diagnozy fragmentu rzeczywistości, który chcemy zmienić, oraz opracowanie środków odpowiednich do zamierzonych celów. Konieczna jest także refleksja o naturze zmian społecznych, ich determinantach, sposobach przeprowadzania i nieoczekiwanych konsekwencjach, aby koszty podejmowanych działań nie okazały się większe od korzyści¹⁸. Taką refleksję umożliwia teoria, która oświecla znacznie więcej zjawisk ze sobą połączonych w ramach struktury takiego czy innego systemu niż najlepsze nawet doświadczenie praktyczne. Praktycy nie muszą być znawcami teorii, tak jak teoretycy nie muszą zajmować się praktyką, ale bez teorii byłibyśmy jak załoga okrętu pirackiego bez kompasu.

„ŁAGODZENIE SKUTKÓW PANDEMII WŚRÓD GRUP WYSOKIEGO RYZYKA – OSOBY 60+” – ZAŁOŻENIA I REALIZACJA PROJEKTU

Powyżej sformułowane rozważania o funkcjach jawnych i ukrytych stosują się do wszystkich projektów interwencji społecznej, ale szczególną uwagę poświęcamy projektowi, który zrodził się z pandemii koronawirusa. Projekt polega na przetestowaniu pewnych rozwiązań w warunkach lokalnych, które mają odbudować/wzmocnić więzi społeczne wśród populacji osób w wieku powyżej 60. roku życia należących do grupy wysokiego ryzyka zarażeniem wirusem SARS-CoV-2. To cel operacyjny (*objective*) projektu, którego osiągnięcie ma przyczynić się do ograniczenia negatywnego wpływu pandemii na życie osób starszych w różnych jego wymiarach: zdrowotnym, socjalnym, kulturalnym, duchowym. Wyniki projektu są podstawą do zaproponowania rozwiązań o charakterze modelowym dla samorządów lokalnych, które – uwzględniając społeczny kontekst własnych wspólnot – będą mogły je wdrożyć z pożytkiem

18 Dobrym przykładem nieprzemyślanych zmian w obszarze szeroko rozumianej polityki społecznej były reformy systemu ochrony zdrowia, edukacji i zabezpieczenia emerytalnego z 1999 roku. Wszystkie one zostały zarzucone po kilku czy kilkunastu latach, generując ogromne koszty społeczne i finansowe. O uwarunkowaniach zmian zob. D. Zalewski, *Kilka refleksji o dobrej i złej zmianie*, w: *Problemy społeczne. Między socjologią demaskatorską a polityką społeczną. Księga jubileuszowa dla Kazimierza W. Frieskego*, red. P. Poławski, D. Zalewski, Warszawa 2017.

dla seniorów. Projekt wpisuje się w szeroką gamę społecznych eksperymentów, tak bardzo potrzebnych, i należy usilnie podkreślić, że deficytowych w rodzimej praktyce szeroko rozumianej polityki społecznej. Jego ważną cechą jest założenie o więziach społecznych w środowiskach lokalnych, które kształtują się w toku nieustannych interakcji międzyosobowych, a które dość łatwo zerwać bądź zaburzyć wskutek wystąpienia nieoczekiwanego wydarzenia, jakim była pandemia koronawirusa. Naturalny proces budowania i odbudowywania więzi społecznych jest długotrwały, inaczej niż ich nagłe zerwanie. Czy faktycznie nastąpiło zerwanie więzi społecznych wskutek pandemii koronawirusa, czy może tylko zagrożenie dla ich trwałości i funkcjonalności i w jakim stopniu to nastąpiło – to oczywiście pytanie empiryczne, na które odpowiedź przynoszą wyniki badań ilościowych i jakościowych zrealizowanych w ramach projektu.

Inną ważną cechą projektu było założenie – tym razem niedotyczące konsekwencji pandemii, ale sposobów ich ograniczania – że zadania projektowe należy wbudować w mechanizm funkcjonowania lokalnych instytucji, które ustawowo zobligowane są do dbałości o dobrostan mieszkańców gmin w różnych wymiarach ich życia: socjalnym, zdrowotnym, duchowym, kulturalnym itp. Innymi słowy, projekt nie zakładał „rewolucyjnych” zmian w sposobach funkcjonowania lokalnych instytucji ani nie narzucał nowych zasad organizacyjnych burzących ich dotychczasowe rutyny, a rekomendował wykorzystanie instytucjonalnego doświadczenia i potencjału oraz międzyinstytucjonalnej współpracy na rzecz wsparcia lokalnych seniorów. Takie podejście zdecydowanie różni się od „rewolucyjnego” zapału wielu reformatorów, którzy wzorem marksistowskiej ideologii i praktyki dokonywania zmian całościowych, zwanych systemowymi, często proponują rozwiązania zrywające z dotychczasową praktyką, a to rekomendując likwidację jednych instytucji i powołanie w ich miejsce nowych (*casus* Kas Chorych w 1999 roku), a to wprowadzając nowe reguły gry do systemu, całkowicie zmieniając logikę jego działania (*casus* reformy systemu zabezpieczenia emerytalnego w 1999 roku).

Projekt został zrealizowany w trzech gminach województwa mazowieckiego (gminie wiejskiej, wiejsko-miejskiej i miejskiej) i obejmował następujące obszary wsparcia:

- I. Aktywność społeczna i kulturalna oraz opieka duchowa
- II. Pomoc społeczna i wsparcie psychologiczne
- III. Aktywność zawodowa.

Łącznie w projekcie wzięło udział 76 osób. Każda gmina w ramach poszczególnych obszarów wsparcia mogła sama proponować zadania do wykonania stosownie do rozpoznanych potrzeb seniorów. Wykaz zrealizowanych zajęć w poszczególnych gminach przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Zrealizowane zajęcia w gminach w ramach projektu „Łagodzenie skutków pandemii wśród grupy wysokiego ryzyka – osoby 60+”

Gmina wiejska		
Obszary aktywności	Zrealizowane zajęcia	Zaangażowane instytucje
Aktywność społeczna i kulturalna oraz opieka duchowa	1. Animacja kulturalna: – 9 godzin warsztatów historycznych połączonych z przypominaniem starych obrzędów w ramach inicjatyw międzypokoleniowych. – 6 godzin spotkań z przedszkolakami w ramach inicjatyw międzypokoleniowych przygotowanych przez samych seniorów. – 6 godzin warsztatów literacko-kulinarnych. – 3 godziny opracowywania starych fotografii zgromadzonych i opisanych przez seniorów. – 4 godziny potańcówki, na którą zostali zaproszeni wszyscy chętni seniorzy z terenu gminy. – 2 spotkania autorskie z tworzącymi poezję mieszkankami gminy zainicjowane przez uczestników projektu. 2. Animacja artystyczna: – wycieczka do Teatru Narodowego w Warszawie. – 6 godzin warsztatów malarskich. 3. Opieka duchowa: – wycieczka do Warszawy w celu zwiedzenia Muzeum Papieża Jana Pawła II i Kardynała Stefana Wyszyńskiego. – 10 godzin warsztatów wokalnych. – 22 godziny warsztatów rękodzieła. 4. Animacja z wykorzystaniem nowych mediów: – 12 godzin zajęć z obsługi komputera. – 10 godzin zajęć z wykorzystaniem nowych mediów, którymi są komputer, telefon, tablet. – 12 godzin seansów w kinie plenerowym. 5. Animacja sportowa: – 26 godzin zajęć nordic walking połączonych ze spacerami tematycznymi. – 28 godzin zajęć sportowych z wykorzystaniem zakupionych w ramach projektu sprzętów sportowych: rowerów stacjonarnych, orbitreków, bieżni, stepów, gum, drabinek. – 10 godzin zajęć tanecznych prowadzonych przez instruktorkę tańca. – 24 godziny zajęć z fizjoterapeutą. – 3 godziny warsztatów z dietetykiem oraz praktycznych zajęć z przygotowywania zdrowych przekąsek i koktajli.	Gminny Ośrodek Kultury i Sportu, Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej, Szkoła Podstawowa im. Ojca Świętego Jana Pawła II w Bogutach-Piankach, Biblioteka Publiczna w Bogutach-Piankach, Koło Gospodyń Wiejskich w Tymiankach-Buciach, Stowarzyszenie Nasze Boguty, Ochotnicza Straż Pożarna w Bogutach-Piankach, Parafia pw. Wszystkich Świętych w Bogutach-Piankach.

Pomoc społeczna i wsparcie psychologiczne	Wsparcie zdrowia psychicznego: – 3 godz. wykładów (1,5 godz. wykład o tematyce „Rozwój psychiczny człowieka z akcentem na wiek dojrzały – potrzeby, wyzwania, możliwości”; 1,5 godz. wykład o tematyce „Specyficzne problemy psychiczne wywołane pandemią – strategie radzenia sobie”). – 3 godz. warsztatów (warsztat „Stres pandemiczny, sposoby radzenia sobie”, warsztat „Jak zadbać o jakość więzi – komunikacja”). – wsparcie informacyjno-doradcze dla osób starszych i opiekunów osób niesamodzielnych. – telefon wsparcia dla osób starszych i opiekunów.	Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej, psycholog.
Aktywność zawodowa	1. Spotkanie z przedstawicielami doradztwa emerytalnego Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS). 2. Spotkanie z pracownikami Zakładu Ubezpieczeń Społecznych (ZUS). 3. Szkolenie dla pracodawców z terenu Gminy. 4. Kurs Terapeuty Zajęciowego. 5. Konsultacje z pracownikami Zakładu Ubezpieczeń Społecznych (ZUS) podczas gminnego festynu rodzinnego „Pożegnanie lata”.	Doradca emerytalny Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS), Doradca emerytalny Zakładu Ubezpieczeń Społecznych (ZUS).
Gmina wiejsko-miejska		
Obszary aktywności	Zrealizowane zajęcia	Zaangażowane instytucje
Aktywność społeczna i kulturalna oraz opieka duchowa	1. Animacja kulturalna: – 40 godzin szydełkowania. – 40 godzin zajęć artystycznych. – 24 godziny zajęć kulinarnych. – 1 seans w kinie plenerowym. – wycieczka do Torunia. 2. Animacja z wykorzystaniem nowych mediów: – 42 godziny zajęć z obsługi komputera. 3. Animacja sportowa: – 20 godzin zajęć z dietetykiem. – 40 godzin zajęć nordic walking połączonych ze spacerami. – 40 godzin zajęć sportowych. – 144 godziny zajęć z fizjoterapeutą. – 1 wieczór potańcówki. 4. Opieka duchowa: – wycieczka do Warszawy, m.in. szlakiem Księdza Kardynała Stefana Wyszyńskiego.	Miejsko – Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej, Centrum Kultury Wisła w Wyszogrodzie, Stowarzyszenie Koła Gospodyń Wiejskich w Rębowie, Parafia pw. św. Jana Chrzyciela w Rębowie.

Pomoc społeczna i wsparcie psychologiczne	Pomoc społeczna: 1. Wsparcie informacyjno-doradcze dla osób starszych i opiekunów osób niesamodzielnych. 2. Telefon wsparcia dla osób starszych i opiekunów. 3. Pomoc sąsiedzka. Wsparcie psychologiczne: 1. Wykłady dla seniorów: – 6 godz. wykładów dot. zdrowia psychicznego koncentrujących się na następujących zagadnieniach: a) psychiczne, społeczne i duchowe funkcjonowanie osób w wieku 60+; b) strategie pomocy osobom w wieku starszym; c) problemy spowodowane pandemią oraz sposoby radzenia sobie z nimi; d) pokonywanie barier komunikacyjnych w relacjach interpersonalnych wywołanych pandemią; e) podejmowanie decyzji w trudnej sytuacji. 2. Warsztaty grupowe dla seniorów: – 6 godz. warsztatów, podczas których poruszone zostały następujące zagadnienia: a) pandemia a specyficzne formy aktywności umożliwiające pokonanie jej skutków; b) stres pandemiczny i radzenie sobie z nim, potrzeby zdrowotne psychospołeczne i duchowe z tym związane; c) depresja i sposoby radzenia sobie z nią; d) psychologiczno-społeczne i duchowe potrzeby osób w wieku 60+. 3. Konsultacje indywidualne (zrealizowano 60 godz. konsultacji). 4. Grupy wsparcia dla seniorów (zrealizowano 30 godz. zajęć w grupach wsparcia dla seniorów).	Miejsko – Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej, psycholog.
Aktywność zawodowa	1. Szkolenie dla przedsiębiorców (zdalne). 2. Grant wraz ze szkoleniem dla seniora. Grant otrzymały 2 seniorki aktywne zawodowo.	Doradca zawodowy.
Gmina miejska		
Obszary aktywności	Zrealizowane zajęcia	Zaangażowane instytucje
Aktywność społeczna i kulturalna oraz opieka duchowa	1. Animacja kulturalna: – Tkactwo – warsztat rękodzieła. – Tandem pokoleniowy – działania międzypokoleniowe, warsztaty dla seniorów i młodzieży. – Zajęcia artystyczne z batiku. – Chór seniorów. – „Przasnysz dawniej i dziś” – wystawa w Muzeum, wydanie publikacji w formie katalogu wystawy połączonego ze wspomnieniami seniorów. 2. Opieka duchowa: – 2 wyjazdy pielgrzymkowe (Gietrzwałd/Stoczek/Święta Lipka oraz Licheń). 3. Animacja z wykorzystaniem nowych mediów: – „To takie proste... zrobisz to sam/sama” – zajęcia prowadzone u osób chorych, niesamodzielnych, które ze względu na stan zdrowia posiadają ograniczoną możliwość ruchową lub całkowicie nie wychodzą z własnych mieszkań.	Urząd Miasta w Przasnyszu, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej, Miejska Biblioteka Publiczna im. Zofii Nałkowskiej, Miejski Dom Kultury, Ośrodek Sportu i Rekreacji, Parafia Chrystusa Zbawiciela, Muzeum Historyczne

Aktywność społeczna i kulturalna oraz opieka duchowa	– Kurs komputerowy – 20 godz. szkolenia w zakresie obsługi telefonów komórkowych i komputera. – Czytanie na ekranie – nauka czytania ebooków (12 godz. dydaktycznych). 4. Animacja sportowa: – Zajęcia z dietetykiem. – Zajęcia usprawniające z fizjoterapeutą z osobami niesamodzielnymi, które ze względu na stan zdrowia posiadają ograniczoną możliwość ruchową lub całkowicie nie wychodzą z własnych mieszkań. – Zajęcia sportowe z instruktorem fitness. – Zajęcia nordic walking (łącznie 40 godz.). – Spacer po mieście, zwiedzanie zabytków i miejsc pamięci – odbyły się dwa spacer po mieście. – Rajdy rowerowe (łącznie 10 spotkań).	Urząd Miasta w Przasnyszu, Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej, Miejska Biblioteka Publiczna im. Zofii Nałkowskiej, Miejski Dom Kultury, Ośrodek Sportu i Rekreacji, Parafia Chrystusa Zbawiciela, Muzeum Historyczne.
Pomoc społeczna i wsparcie psychologiczne	1. Punkt informacyjno-doradczy dla seniorów. 2. Grupa wsparcia dla opiekunów osób niesamodzielnych. 3. Szkolenie dla opiekunów zawodowych oraz osób deklarujących wykonywanie pracy opiekuna osób starszych. 4. Szkolenie dla osób starszych i ich opiekunów. 5. Zatrudnienie 5 asystentów osób niesamodzielnych.	Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej, psycholog.
Aktywność zawodowa	1. Spotkania informacyjne o ubezpieczeniach społecznych i świadczeniach ZUS. 2. Szkolenie <i>on-line</i> dla przedsiębiorców pt. „Korzyści dla pracodawców wynikające z zatrudniania osób starszych”.	Doradca emerytalny, doradca zawodowy.

Źródło: Sprawozdania realizatorów zadań projektowych

Chociaż realizacja poszczególnych zadań wpisywała się w obszary aktywności wybranych instytucji samorządu lokalnego, to osiągnięcie celów projektowych było możliwe dzięki współpracy międzyinstytucjonalnej. Skądinąd wiemy, a potwierdzają to np. wyniki badań empirycznych dotyczących współpracy między różnymi lokalnymi podmiotami realizującymi politykę reintegracji społecznej i zawodowej, że współpraca ta jest wysoce sfragmentyzowana, a jeśli już pojawia się, to raczej na podstawie interpersonalnych i nieformalnych relacji niż instytucjonalnych zobowiązań i pragmatyki działania na rzecz dobra wspólnego¹⁹. Dla wzmocnienia współpracy między różnymi lokalnymi instytucjami powołano w ramach projektu koordynatorów odpowiedzialnych za realizację działań w poszczególnych obszarach aktywności. Wiele wskazuje

19 S. Mandes S., *Activation Policy in a Fragmented Welfare System: The case of Poland*, w: *Integrating Social and Employment Policies in Europe. Active Inclusion and Challenges for Local Welfare Governance*, ed. M. Heidenreich, D. Rice, Cheltenham, UK, Northampton, MA 2016, s. 82.

na to, że udział w projekcie był dobrą i wykorzystaną przez realizatorów okazją do zawiązania sieci współpracy międzyinstytucjonalnej w każdej z gmin. Świadczą o tym wypowiedzi zarówno przedstawiciele władz samorządowych, jak i realizatorów projektu uczestniczących w badaniach fokusowych:

[...] ale też projekt sam narzucał pewną formę, kiedy wymagał współpracy wszystkich instytucji i jakby zgłaszał potrzebę innych organizacji pozarządowych, żeby to jednak wpłatać. No to samo narzucało pewną formę pracy i proponowało nam, a my żeśmy starali się to oczywiście jak najszybciej wdrożyć. I myślę, że tutaj to naprawdę wspaniale ta wymiana tych wszystkich instytucji miała miejsce. Tu nawet żeśmy przetestowali różne kanały i drogi, i każdy się sprawdził. [uczestnik FGI, gmina wiejska]

Jeżeli chodzi o współpracę między naszymi tutaj instytucjami, mieliśmy wcześniej doświadczenie przy realizacji projektu Potencjały, gdzie grupą odbiorców byli mieszkańcy korzystający na co dzień z pomocy społecznej. I tu chyba po raz pierwszy dane nam było się spotkać i gdzieś tam pierwszy taki rys współpracy opracować. Myślę, że wyszło nam to całkiem dobrze, dlatego też łatwiej nam było już przy realizacji tego projektu, no zwracać się tak do siebie i wspólnie opracowywać jakieś tam działania w ramach tego projektu. [uczestnik FGI, gmina miejska]

Musiałśmy wszystkie razem współpracować. Jak dotąd nie było takiego projektu. Trzeba było działać pod presją, nie było zawsze tak pięknie i kolorowo, bywało, że coś się wydarzyło po drodze, ale właśnie ta współpraca, komunikacja pokazały, że to nie było trudne do pokonania. Wypowiadamy się o ostatnich czterech latach, ale myślę, że wcześniej też nic takiego absolutnie nie miało miejsca. [uczestnik FGI, gmina wiejsko-miejska]

Realizacja projektu poprzedzona została badaniami ilościowymi na reprezentatywnej próbie mieszkańców województwa mazowieckiego oraz badaniami jakościowymi w wybranych trzech gminach tegoż województwa. Po zakończeniu realizacji projektu w gminach badania zostały powtórzone. Wyniki przyniosły pewne informacje, które mogą posłużyć do sformułowania konkluzji dotyczących funkcji jawnych i ukrytych projektu „antycovidowego”.

**FUNKCJE JAWNE I UKRYTE PROJEKTU „ŁAGODZENIE SKUTKÓW
PANDEMII WŚRÓD GRUP WYSOKIEGO RYZYKA – OSOBY 60+”
W ŚWIECIE BADAŃ EMPIRYCZNYCH**

Gdyby oprzeć się na wynikach badań ewaluacyjnych, to należałoby stwierdzić, że projekt zakończył się sukcesem, gdyż nie tylko cele operacyjne zostały osiągnięte, ale także udało się zidentyfikować pozytywne funkcje ukryte. Przypomnijmy, że podstawowym celem było przetestowanie rozwiązań w środowiskach lokalnych, które miały odbudować nadwyrężone pandemią koronawirusa więzi społeczne wśród seniorów. Miarodajnym wskaźnikiem sukcesu są nie tyle pozytywne opinie przedstawicieli lokalnych samorządów i seniorów biorących udział w projekcie, ile przede wszystkim zapowiedź kontynuacji czy kontynuacja działań integracyjnych zapoczątkowana w projekcie.

Postaramy się i będziemy kontynuować zajęcia, już są spotkania, a jutro kolejne spotkanie. Więc, mimo że środków już [...] tak dużych środków zewnętrznych nie ma, to w ramach swoich praktyk, w ramach swoich obowiązków w instytucjach, które prowadzimy, są dalej... będą dalej zajęcia dla seniorów prowadzone. [uczestnik FGI, gmina miejska]

I powiem, że tak, na dzień dzisiejszy została nam ta grupa, dwie są takie grupy, które samoistnie przychodzą. Panie sobie wymyślają ćwiczenia, które jakby nauczyły się w trakcie tego programu i same sobie pracę zadają, [...] my im udostępniamy salę i frekwencja jest 20 osób. 10-20 osób to jest taki stały można powiedzieć... że została ta grupa. [uczestnik FGI, gmina miejska]

Teraz po zamknięciu projektu przyszli państwo do mnie bezpośrednio i ci, co byli nadal na liście rezerwowych zaznaczyli, że jakby był teraz, to pani nas zapisze jako pierwszych. Więc no nic dodać, nic ująć. [uczestnik FGI, gmina wiejska]

Projekt trwał, zajęcia z psychologiem do końca października, a od listopada seniorki miały utworzoną grupę wsparcia, już po zakończeniu projektu, która dalej funkcjonuje i spotykają się panie w grupie wsparcia. Jest kontynuowana psycholog i jeszcze też z pomocy społecznej, państwo mają grupę wsparcia w pomocy sąsiedzkiej, to są raz w miesiącu też spotkania. [uczestnik FGI, gmina wiejsko-miejska]

Propagatorzy współpracy międzyinstytucjonalnej posługują się argumentem efektu synergii, wskazując, że korzyści płynące z realizacji zadań w ramach współpracy międzyinstytucjonalnej są zwykle większe niż suma korzyści zrealizowania tych samych zadań przez kilka pojedynczych, niewspółpracujących ze sobą instytucji. Efekty synergii nie są zamierzonymi skutkami takich czy innych implementowanych projektów, one ujawniają się w trakcie realizacji albo po jej zakończeniu jako „wartość dodana”, coś pozytywnego wykraczającego poza wartość przyjętych wskaźników sukcesu. „Wartości dodanej” nie planuje się, a zatem jest ona czymś niezamierzonym, podobnie jak niezamierzone są konsekwencje będące desygnatami pojęcia funkcji ukrytej. Błędem byłoby jednak utożsamianie „wartości dodanej” z „pozytywną funkcją ukrytą”. Przypomnijmy, że pod pojęciem „pozytywnej funkcji ukrytej” mieszczą się nie tylko niezamierzone i nieuświadomione skutki, ale powinny też one pełnić określoną funkcję, tj. wносить określony wkład do systemu, jak chciał Merton, czy przysparzać korzyści określonym grupom, na co wskazywał Gans. Przeszkolenie większej liczby seniorów bez ponoszenia dodatkowych kosztów projektowych z pewnością kwalifikowałoby się jako „wartość dodana” projektu, ale niekoniecznie musiałoby to mieć cokolwiek wspólnego z pozytywną funkcją ukrytą. Gdyby jednak okazało się, że ci dodatkowo przeszkoleni seniorzy przyczynili się do pozytywnych zmian w swojej lokalnej wspólnotce, to wówczas z pewnością moglibyśmy mówić o pozytywnej funkcji ukrytej projektu. Nie popełnimy błędu, twierdząc, że nie każda „wartość dodana” projektu jest jednocześnie obiektywną konsekwencją będącą desygnatem pojęcia „pozytywna funkcja ukryta”, ale każdy desygnat pojęcia „pozytywna funkcja ukryta” jest jednocześnie „wartością dodaną”.

W trakcie badań ewaluacyjnych zwrócono uwagę nie tylko na wyrażane powszechnie zadowolenie seniorów z udziału w projekcie, ale także na korzyści instytucji, które ten projekt realizowały w ramach współpracy międzyinstytucjonalnej. Instytucje są oczywiście powoływane po to, aby świadczyć określone usługi, ale czyniąc to, mogą korzystać zarówno z doświadczenia świadczeniobiorców, jak i innych instytucji zaangażowanych w realizację projektu. Wiele wskazuje na to, że nie tylko seniorzy skorzystali na zaangażowaniu się w projekt, ale również instytucje, które ten projekt realizowały. I nie chodzi tu o korzyści finansowe ze środków zewnętrznych, które umożliwiły realizację projektu, ale o wypracowywanie nowych sposobów aktywności w oparciu o doświadczenie własne i innych instytucji, stopniowe wychodzenie poza dotychczasową

praktykę instytucjonalną zgodnie z zaleceniami inkrementalnego sposobu podejmowania decyzji²⁰, a nie radykalnej zmiany. Projekt, który zyskuje akceptację wszystkich jego uczestników, ma większe szanse powodzenia i może przynieść zobiektywizowane konsekwencje, które będą jawną lub ukrytą jego funkcją. Więcej o wielorakich korzyściach mających znaczenie dla jakości życia w lokalnych środowiskach będzie można powiedzieć w dłuższej perspektywie czasowej, ale bez uruchomienia pewnych bodźców korzyści zwyczajnie nie powstaną. Istnieją poważne przesłanki, aby stwierdzić, że pozytywną funkcją ukrytą projektu jest zainicjowanie lub wzmocnienie współpracy międzyinstytucjonalnej na rzecz lokalnego dobra wspólnego.

Na pewno ta energia, która została obudzona w seniorach, jest na tyle taką wartością i takim dodatkiem, że dla tych instytucji, które były zaangażowane, to też jest jakaś, nie wiem, formy brakuje, waluta do tego, żeby funkcjonować, żeby działać, jakaś korzyść, żeby wnieść. Coś do poszczególnych instytucji, żeby z tego po prostu skorzystać, nie tylko zrobić coś dla seniorów, ale skorzystać z tego, co seniorzy mogą zrobić dla poszczególnych instytucji. Tak jak tutaj Pani dyrektor mówi: w szkole, a to samo jest pewnie w BOK-u, to samo jest w urzędzie, chociażby, nie wiem, organizując imprezy czy plenerowe, czy jakieś inne. Oni wnoszą coś w tego typu inicjatywach. [uczestnik FGI, gmina wiejska]

Wyniki badania ilościowego z początku 2022 roku na reprezentatywnej próbie seniorów województwa mazowieckiego pokazały, że dla 48 proc. respondentów wpływ pandemii na ich bieżące funkcjonowanie był jednoznacznie negatywny lub raczej negatywny, a na 52 proc. respondentów pandemia nie miała wpływu lub raczej nie miała wpływu²¹. Negatywny wpływ pandemii na bieżące funkcjonowanie był także zauważalny w wynikach badania jakościowego przeprowadzonego na początku 2022 roku w trzech gminach, w których realizowano projekt, choć ze względu na specyfikę badania nie możemy w sposób odpowiedzialny posługiwać się statystycznym rozkładem zmiennych. Według autorów tego raportu: „Najbardziej dotkliwym dla respondentów skutkiem

20 Rozważania poświęcone inkrementalizmowi można znaleźć w klasycznych tekstach Charlesa Lindbloma, np.: *Policy Analysis*, „American Economic Review” 1958, vol. 48, no. 3, s. 298-312; *The Science of „muddling through”*, „Public Administration Review” 1959, vol. 19, no. 2, s. 79-88; *Still muddling not yet through*, „Public Administration Review” 1979, vol. 39, no. 6, s. 517-526.

21 Raport z badania ilościowego przeprowadzonego dla IPiSS w ramach projektu badawczego „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, s. 29.

pandemii jest wycofywanie się z relacji sąsiedzkich, codziennych rozmów oraz bezpiecznych spotkań ze znajomymi i z rodziną”²². Niewątpliwie wraz z realizacją zadań projektowych nastąpiło uaktywnienie się seniorów w przestrzeni publicznej, co było celem głównym projektu, a wyniki pogłębionych wywiadów swobodnych przeprowadzonych z seniorami na przełomie 2022 i 2023 roku po zakończeniu projektu pokazały, że relacje wewnątrzrodzinne czy wewnątrzsąsiedzkie bliskie są stanowi sprzed pandemii. Naiwnością byłoby sądzić, że było to efektem zrealizowanego projektu, a nie konsekwencją oswojenia się z pandemią i mniejszej intensywności zarażeń wraz z upływem czasu. Jednakże wiemy też i to, że intensywność zajęć projektowych wypełniła popandemiczną pustkę, stała się nowym zinternalizowanym doświadczeniem seniorów, będącym alternatywą dla dotychczasowych sposobów spędzania czasu, także przedpandemicznego. Realizacja projektu stworzyła nową sytuację, w której rozbudzone oczekiwania (popyt na usługi) zderzają się z możliwościami ich zaspokojenia (podażą usług). Te rozbudzone oczekiwania beneficjentów są zobiektywizowaną niezamierzoną konsekwencją projektu, a zatem ukrytą jego funkcją. Nie możemy przesądzić, czy pozytywną, czy negatywną, gdyż nie wiemy, czy owe rozbudzone oczekiwania zostaną zaspokojone. Wiemy jednak z całą pewnością, że stały się one społecznym faktem, zgodnie z Durkheimowskim rozumieniem terminu, i są ważnym elementem społecznych interakcji zarówno w wymiarze międzyludzkim, jak i międzyinstytucjonalnym. Trafnie zwrócił uwagę na ten aspekt projektowy jeden z uczestników badania fokusowego:

Bo najgorszą rzeczą, jaka tylko się chyba może zdarzyć, to zaprzestanie działań po projekcie. Mamy energię, chęć i pieniądze zwykle niemałe na projekty. I tak długo jak długo one będą trwały... To najgorszą rzeczą jest skończyć po projekcie te aktywności. Daliśmy ludziom, bez względu na to, czy będą seniorzy, czy to będzie jakaś inna grupa, jakąś szansę, jakąś perspektywę pokazaliśmy, daliśmy jakąś nadzieję, no pieniądze się skończyły. Koniec, projekt się skończył, to my już... No nie, trzeba za wszelką cenę starać się utrzymać. Oczywiście, to często z jakąś korektą, no bo zwykle nie masz tak dużych pieniędzy, jakie są w projektach, ale to nie znaczy, że nie można kontynuować. Tutaj seniorzy nam wyraźnie mówili, nie pozwolimy na to, żeby... nie pozwolimy, oni to wyraźnie artykułowali. Więc my też nie wyobrażaliśmy

22 Raport z badania jakościowego przeprowadzonego dla IPiSS w ramach projektu badawczego: Łagodzenie skutków pandemii... dz. cyt., s. 8.

sobie trochę, żeby jakby zaprzestać, tak? Projekt się skończył, fajne rzeczy zrobiliśmy, pokazaliśmy, daliśmy jakąś bogatą ofertę, a teraz koniec, nie ma. To byłoby jedno z najgorszych... [uczestnik FGI, gmina miejska]

Trwałość efektów jest jednym z ważnych aspektów każdego projektu interwencji społecznej. Projektodawcy często je formalizują, nakładając na realizatorów obowiązek kontynuowania zadań projektowych przez określony czas po zakończeniu zewnętrznego finansowania. Chodzi przecież o to, aby pozytywne efekty projektu zakorzeniły się w lokalnych wspólnotach i przetrwały bez zewnętrznego wsparcia, oddziałując na życie mieszkańców. Jednakże nałożenie obowiązku realizacji zadań w ramach trwałości efektów może przedłużyć „życie” projektu tylko o przewidziany czas owej trwałości, a zgodnie ze sformułowaną przed wielu laty przez Alvina Gouldnera regułą minimalnego zaangażowania (*the apathy-preserving function of rules*) administracja ma tendencję do wykonywania zadań na minimalnym – dopuszczalnym przez zasady prawa – poziomie²³. W projekcie „antycovidowym” nie sformułowano koniecznego okresu jego realizacji po zakończeniu zewnętrznego finansowania, ale z wypowiedzi realizatorów oraz odbiorców projektu wynika, że obie strony mają świadomość obopólnych korzyści, a to jest znacznie lepsza przesłanka dla trwałości efektów niż jakiegokolwiek formalizowanie kontynuacji projektu.

Należy usilnie podkreślić, że nie zidentyfikowano żadnych negatywnych funkcji ukrytych projektu związanych ze zjawiskiem naznaczania. Wprawdzie w jednej z badanych miejscowości wskazano, że korzyścią dla projektu było to, że był on realizowany głównie przez ośrodek kultury, a nie OPS, a w innej artykułowano początkowe obawy związane z zaangażowaniem psychologa, ale nie miało to żadnego negatywnego wpływu na lokalny odbiór projektu i jego beneficjentów. Co więcej, umożliwienie kontaktu z psychologiem w każdej gminie sprawiło, że przełamane zostały negatywne stereotypy związane z udzielaniem porad psychologicznych, a seniorzy wręcz entuzjastycznie wypowiadali się o swoim doświadczeniu. To z pewnością także jedna z pozytywnych funkcji ukrytych projektu.

23 A. Gouldner, *Patterns of Industrial Bureaucracy*, New York 1954.

ZAKOŃCZENIE

Analizowanie funkcji jawnych i ukrytych rozmaitych projektów interwencji społecznej to nie tylko zadanie dla badaczy, którzy w centrum swojego zainteresowania stawiają zagadnienie porządku społecznego, jego trwania i zmiany. Projekty interwencji społecznej zwykle służą zmianie, która z takiego czy innego punktu widzenia jest pożądana. Nie zawsze udaje się osiągnąć zakładane cele, ale zawsze warto poddać analizie funkcje rozumiane jako obiektywnie występujące konsekwencje każdej świadomie podejmowanej działalności. Projekt interwencji „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+” zrodził się z nieszczęścia pandemii i pewnie by go nie było, gdyby nie było pandemii, a wstępnie możemy ocenić, że przyniósł sporo korzyści w trzech lokalnych wspólnotach, w których był realizowany. Zdecydowanie jest za wcześnie, aby jednoznacznie stwierdzić, że dzięki realizacji projektu udało się w sposób trwały zaktywizować seniorów, wykorzystując potencjał lokalnych instytucji, ale – analizując funkcje jawne i ukryte – z pewnością można zarekomendować projekt do realizacji w lokalnych środowiskach jako właściwy sposób radzenia sobie ze społecznymi konsekwencjami pandemii wirusa SARS-CoV-2 wśród osób z grupy wysokiego ryzyka.

BIBLIOGRAFIA

- Becker H., *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, New York 1963.
- CBOS, *Komu i jak pomagać? Pomoc społeczna w opinii Polaków*, 2018, nr 118.
- Coleman J. i in., *Equality of Educational Opportunity*, Washington 1966, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED012275.pdf> (dostęp: 11 lutego 2023).
- de Mandeville B., *Bajka o pszczołach*, Warszawa 1957.
- Gans H., *The Uses of Poverty: The Poor Pay All*, „Social Policy” July/August 1971, <https://blogs.adams.edu/stephanie-hilwig/files/2020/03/Herbert-J-Gans-The-Uses-of-Poverty-copy.pdf> (dostęp: 16 stycznia 2023).
- Gans H., *Komu służy bieda? analiza funkcjonalna kwestii ubóstwa*, „Polityka Społeczna” 2004, nr 8.
- Gouldner A., *Patterns of Industrial Bureaucracy*, New York 1954.
- Kaźmierczak T., *O stygmatyzującym efekcie pomocy społecznej*, w: *Wprowadzenie do pomocy społecznej*, T. Kaźmierczak, M. Łuczyńska, Warszawa 1996.

- Lemert E., *Human Deviance, Social Problems and Social Control*, Englewood Cliffs 1967.
- Lindblom Ch., *Still muddling not yet through*, „Public Administration Review” 1979, vol. 39, no. 6.
- Lindblom Ch., *Policy Analysis*, „American Economic Review” 1958, vol. 48, no. 3.
- Lindblom Ch., *The Science of „muddling through”*, „Public Administration Review” 1959, vol. 19, no. 2.
- Lizut J., *Projekty socjalne w pomocy społecznej*, w: *Pomoc społeczna. Idea – Rozwój – Instytucje*, red. E. Bojanowska, K. Chaczko, J. Krzyszkowski, E. Zdebska, Warszawa 2022.
- Mandes S., *Activation Policy in a Fragmented Welfare System: The case of Poland*, w: *Integrating Social and Employment Policies in Europe. Active Inclusion and Challenges for Local Welfare Governance*, ed. M. Heidenreich, D. Rice, Cheltenham, UK, Northampton, MA, 2016.
- Merton R., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 2002.
- Merton R., *The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action*, „American Sociological Review” 1936, vol. 1, no. 6.
- Ossowski S., *O osobliwościach nauk społecznych*, Warszawa 2001.
- Raport z badania ilościowego przeprowadzonego dla IPiSS w ramach projektu badawczego: „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, Warszawa 2022.
- Raport z badania jakościowego przeprowadzonego dla IPiSS w ramach projektu badawczego: „Łagodzenie skutków pandemii wśród grup wysokiego ryzyka – osoby 60+”, Warszawa 2022.
- Smith A., *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, Warszawa 2007.
- Szmagański J., *Teoria pracy socjalnej a ideologia i polityka społeczna. Przykład amerykański*, Warszawa 1994.
- Zalewski D., *Kilka refleksji o dobrej i złej zmianie*, w: *Problemy społeczne. Między socjologią demaskatorską a polityką społeczną. Księga jubileuszowa dla Kazimierza W. Frieskego*, red. P. Poławski, D. Zalewski, Warszawa 2017.

STRESZCZENIE

Tekst jest poświęcony problematyce, która od kilku stuleci jest przedmiotem zainteresowania filozofów, a można ją zawrzeć w znanym porzekadle ludowym, że „nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło”. Przedmiotem analizy są funkcje jawne i ukryte projektu społecznej interwencji, który prawdopodobnie by nie powstał, gdyby nie pojawiła się pandemia wirusa SARS-CoV-2. Dla analizy socjologicznej szczególnie ważne są funkcje ukryte, które mogą mieć charakter zarówno pozytywny, jak i negatywny. Wgląd w materiał empiryczny pozyskany w ramach projektu wskazuje, że ma on konsekwencje, które możemy zdefiniować jako ukryte funkcje pozytywne. Projekt i jego funkcje były przyczynkiem do „odświeżenia” zasadniczych założeń analizy funkcjonalnej, nieco zapomnianej, ale wciąż ważnej dla zrozumienia zjawisk i procesów dziejącej się społecznej rzeczywistości.

Słowa kluczowe: pandemia, funkcja, funkcjonalizm, konsekwencje, cel

NOTY O AUTORACH

prof. dr hab. Marek Bednarski

Ekonomista, zatrudniony w Instytucie Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie, długoletni wykładowca akademicki w Katedrze Ekonomii Politycznej Wydziału Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego. Jego zainteresowania naukowe dotyczą szeroko rozumianych zagadnień społecznych, aspektów funkcjonowania rynku pracy i szarej strefy gospodarczej. Wiceprzewodniczący Komitetu Nauk o Pracy i Polityce Społecznej PAN, redaktor czasopism „Ekonomista” i „Polityka Społeczna”. Jest współredaktorem naukowym publikacji monograficznych *Polityka społeczna w Polsce. Osiągnięcia i wyzwania* oraz *O racjonalną politykę rodzinną. Rodzina formacją niezastąpioną?* oraz autorem licznych artykułów naukowych oraz rozdziałów w opracowaniach monograficznych. Laureat, nadanego przez Prezesa PAN, Medalu im. Wacława Szuberta oraz Medalu im. Edwarda Abramowskiego Polskiego Towarzystwa Polityki Społecznej.

ks. dr hab. Rafał Bednarczyk, prof. uczelni

Teolog, katechetyk, profesor nadzwyczajny przy Katedrze Komunikacji Wiary i Historii Katechezy na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, rzeczoznawca ds. oceny programów nauczania religii i podręczników katechetycznych przy Komisji Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski. Członek Stowarzyszenia Katechetów Polskich, Europejskiego Forum dla Edukacji Religijnej (EuFRES) i Płockiego Towarzystwa Naukowego. Dyrektor Centrum Myśli bł. Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół tematyki przekazu wiary, historii wychowania, historii katechezy. Autor i współautor ok. 200 publikacji naukowych. Laureat Nagrody Stowarzyszenia Wydawców Katolickich FENIKS za pracę *Multimedialna katecheza dla dzieci w wieku 5-9 lat*.

dr Elżbieta Bojanowska

Socjolog, polityk społeczny, kierownik Zakładu Gerontologii i Polityki Społecznej w Instytucie Nauk Socjologicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, dyrektor Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, członek Komitetu Nauk o Pracy i Polityce Społecznej przy Wydziale I Nauk Humanistycznych i Społecznych PAN (2020-2023). W latach 2015-2019 podsekretarz stanu w Ministerstwie Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Członkini m.in.: Rady Konsultacyjnej Osób Niepełnosprawnych przy Pełnomocniku Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych (2007-2015), Rządowej Rady Ludnościowej, Komitetu Sterującego Narodowego Programu Zdrowia, Zespole do spraw ograniczenia ubóstwa energetycznego w Polsce. Zasiada w Międzynarodowej Radzie Programowej kwartalników: „Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania” i „Ubezpieczenia społeczne. Teoria i praktyka”, Radzie Programowej miesięcznika „Polityka Społeczna”. Główne obszary badawcze to: proces starzenia się ludności i związane z tym konsekwencje społeczno-ekonomiczne, relacje międzypokoleniowe oraz kwestie związane z ubóstwem, wykluczeniem społecznym i niesamodzielnnością.

dr Ewa Katarzyna Czackowska

Medioznawca, dziennikarka, historyk, adiunkt w Katedrze Komunikacji Religijnej, Marketingu i Reklamy Instytutu Edukacji Medialnej i Dziennikarstwa Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, dyrektor Biura Komunikacji i Promocji UKSW. Przez ponad 20 lat dziennikarka i publicystka dziennika „Rzeczpospolita” zajmująca się problematyką społeczną i religijną. Współautorka wystawy stałej Muzeum Jana Pawła II i Prymasa Wyszyńskiego w Warszawie. Członek Zespołu Redakcyjnego dzienników Prymasa S. Wyszyńskiego *Pro memoria*. Autorka kilkudziesięciu artykułów naukowych z zakresu medioznawstwa i historii oraz kilkunastu książek, w tym m.in. *Kardynał Wyszyński. Biografia*. Laureatka m.in. pierwszej edycji nagrody dziennikarskiej im. bp. J. Chrapka Ślad (2002), pięciokrotnie zdobyła FENIKS – nagrodę Stowarzyszenia Wydawców Katolickich. Należy do Stowarzyszenia Pisarzy Polskich.

dr hab. Anna Fidelus, prof. uczelni

Pedagog, specjalista i ekspert w obszarze pedagogiki resocjalizacyjnej. Od 2016 roku prorektor ds. studenckich i kształcenia Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Jej zainteresowania naukowo-badawcze koncentrują się wokół zagadnień nieprzystosowania społecznego, profilaktyki społecznej, resocjalizacji, readaptacji i reintegracji. Prowadzi badania m.in. w zakresie problemów społecznych, postaw społeczeństwa wobec osób wykluczonych społecznie, profilaktyki społecznej, specyfiki środowiska lokalnego. Opracowała autorską koncepcję relacyjnej readaptacji społecznej. Wiceprzewodnicząca Stowarzyszenia Penitencjarnego Patronat, członkini Zespołu Pedagogiki Resocjalizacyjnej przy Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN oraz Polskiej Komisji Akredytacyjnej, zasiada w Radzie Pomocy Społecznej VIII kadencji. Realizuje krajowe i międzynarodowe projekty badawcze poświęcone problemom osób wykluczonych społecznie.

ks. dr hab. Romuald Jaworski, prof. uczelni

Teolog, psycholog, psychoterapeuta, pedagog, superwizor. Kierownik Zakładu Psychologii Religii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Rektor Wyższego Seminarium Duchownego w Płocku (1991-1999), dyrektor Kolegium Teologicznego Diecezji Płockiej (1993-2000) i Ośrodka Psychologiczno-Pastoralnego Metanoia w Płocku (2002-2007). Wykładowca psychologii na KUL (1985-1994), w WSD w Płocku i Wyższej Szkole im. Pawła Włodkowica w Płocku. Współzałożyciel i wieloletni przewodniczący Stowarzyszenia Psychologów Chrześcijańskich w Polsce. Współzałożyciel i wiceprzewodniczący Stowarzyszenia Psychologii Pastoralnej. Członek Polskiego Stowarzyszenia Bibliodramy. Psychoterapeuta w Katolickim Ośrodku Pomocy Psychologiczno – Pastoralnej Poradni Dewajtis w Warszawie. Autor wielu książek i artykułów naukowych.

dr Piotr Jednaszewski

Pedagog, metodyk nauczania języka angielskiego jako języka obcego, negocjator, mediator sądowy i tłumacz przysięgły języka angielskiego. Na stałe mieszkający w Wielkiej Brytanii. Przez wiele lat sprawował funkcję przedstawiciela i doradcy University of St Andrews, wiodącej uczelni brytyjskiej. Członek rady naukowej Czech Institute of Academic Education oraz Royal Society of Art. Autor i współautor prac z dziedziny nauczania negocjacji, komunikacji, metodyki nauczania, polityki i stosunków międzynarodowych. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się również wokół zarządzania instytucjami edukacyjnymi i opracowywania indywidualnych programów nauczania dostosowanych do potrzeb beneficjentów insyтуcjonalnych.

dr Martyna Kawińska

Socjolog, adiunkt w Instytucie Nauk Socjologicznych Wydziału Społeczno-Ekonomicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, pracownik Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, specjalista w zakresie badań, analiz i ekspertyz w obszarze polityki społecznej, rodzinnej, senioralnej oraz pracy socjalnej. Członek Polskiego Towarzystwa Socjologicznego oraz zespołu badawczego Polskiego Pomiaru Postaw i Wartości, w ramach którego realizowane są badania ilościowe i jakościowe o charakterze ogólnopolskim. Członek zespołów badawczych w projektach badawczo-analitycznych, autorka i współautorka licznych artykułów oraz innych opracowań naukowych. Sekretarz Rady do spraw Polityki Senioralnej Ministerstwa Rodziny Pracy i Polityki Społecznej (2016-2020), członek Centralnej Komisji Egzaminacyjnej do spraw stopni specjalizacji zawodowej pracowników socjalnych (2017-2022).

dr hab. Zbigniew Klimiuk, prof. IPiSS

Ekonomista, specjalizuje się w bankowości, finansach międzynarodowych, polityce gospodarczej i historii gospodarczej. Od 2014 roku związany z Instytutem Pracy i Spraw Socjalnych, pracuje w Zakładzie Zatrudnienia i Rynku Pracy IPiSS. Wcześniej zatrudniony m.in. w Szkole Głównej Handlowej, Instytucie Nauk Ekonomicznych PAN oraz

w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II. Ponadto pracował w Centralnym Urzędzie Planowania (1991-1996), Polskim Banku Inwestycyjnym S.A. (1996-1997), BIG Banku Gdańskim S.A. (1998-1999) oraz w „Ekspercie” – biurze rachunkowo-konsultingowym (2001-2003). Autor sześciu monografii, 240 artykułów i rozdziałów w monografiach, 30 opracowań, 20 ekspertyz, 40 referatów.

dr Elżbieta Kuźma

Socjolog, dziennikarka, adiunkt w Instytucie Pracy i Spraw Socjalnych w Warszawie, współpracownik naukowy Université Libre de Bruxelles, przez wiele lat związana z Wydziałem Nauk Społecznych i Politycznych tego uniwersytetu. Stypendystka m.in.: Ministère des Affaires Economiques de la Région de Bruxelles-Capitale (Ministerstwa ds. Ekonomicznych Regionu Stołecznego Miasta Bruksela), belgijskiej Foundation Roi Baudoin i japońskiej Ryoichi Sasakawa Foundation. Pracowała w Radzie Europy i Komisji Europejskiej. Autorka licznych tekstów naukowych i dziennikarskich. Obszary zainteresowań badawczych to zatrudnienie i rynek pracy, ekonomia społeczna, niepełnosprawność i niesamodzielność osób starszych, migracje międzynarodowe, mniejszości etniczne, media i komunikacja społeczna.

mgr Michał Rydzewski

Politolog, zastępca dyrektora Narodowego Centrum Kultury. Nadzoruje programy dotacyjne i szkoleniowe NCK w sektorze kultury, w tym programy wspierające ułatwienie dostępu do kultury i integracji społecznej dzieci i młodzieży, osób starszych, osób ze szczególnymi potrzebami lub inicjujące działania na rzecz wzmocnienia zaangażowania domów kultury w życie społeczności lokalnej, rozwijania ich kapitału kulturowego, budowania partnerstw lokalnych i sieci współpracy inicjowanych przez instytucje kultury. Wcześniej wieloletni pracownik PFRON. Współautor książek dla dzieci oraz materiałów dla nauczycieli, poświęconych zasadom komunikacji z osobami z różnymi rodzajami niepełnosprawności, a także autor wywiadów z osobami niepełnosprawnymi nt. rodzicielstwa. Współautor publikacji *Edukacja włączająca – podręcznik dla nauczycieli* (2009).

dr hab. Agnieszka Sowa-Kofta prof. IPiSS

Socjolog, ekonomista, kierownik Pionu Polityki Społecznej Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych. Ekspertka w zakresie polityki społecznej, w tym pomocy i ekonomii społecznej, nierówności stanu zdrowia i korzystania z usług medycznych, zdrowego i aktywnego starzenia się populacji oraz problemów opieki długoterminowej. Uczestniczka wielu krajowych i międzynarodowych projektów badawczych. Autorka monografii *Who's left behind? Social dimensions of health transition and utilization of medical care in Poland* oraz licznych artykułów naukowych, m.in. *Imbalance between the demand and supply of long-term care in Poland* (współautorka). Ekspertka European Social Policy Network w zakresie opieki zdrowotnej i długoterminowej w Polsce, konsultantka organizacji międzynarodowych. Członkini Rady Naukowej Fundacji Naukowej Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych CASE.

dr hab. Rafał Wiśniewski, prof. uczelni

Socjolog kultury, menedżer kultury, kierownik Katedry Socjologii Kultury w Instytucie Nauk Socjologicznych na Wydziale Społeczno-Ekonomicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, dyrektor Narodowego Centrum Kultury. Członek Rady Naukowej Biblioteki Narodowej, Rady Muzeum przy Muzeum Narodowym w Poznaniu, Rady CBOS oraz Komitetu Polityki Naukowej Ministerstwa Edukacji i Nauki. Przez dwie kadencje wiceprzewodniczący Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Socjologicznego. Były członek Zarządu Rady Zakładu Badań Naukowych PTS i Zarządu Oddziału Warszawskiego PTS. Jego zainteresowania naukowe i publikacje koncentrują się wokół zagadnień z zakresu socjologii kultury.

dr Dariusz Zalewski

Socjolog, pracownik Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych. Wykładowca w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Autor i współautor ponad 80 publikacji naukowych poświęconych problematyce spraw społecznych oraz sposobów ich rozwiązywania, zawierających m.in. analizy funkcjonowania systemu pomocy społecznej, wsparcia socjalnego i ekonomii społecznej, w tym publikacji *Opieka i pomoc społeczna. Dynamika instytucji* oraz *Bezpieczeństwo socjalne Polaków. Analiza porównawcza*. Uczestnik wielu projektów badawczych krajowych i międzynarodowych poświęconych problematyce pomocy społecznej. Wiceprezes zarządu Fundacji Wolność i Pokój.